

ЛЮБОВ ЖВАНКО

**БІЖЕНСТВО
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
В УКРАЇНІ**

**Документи і матеріали
(1914–1918 рр.)**

**Нагадаймо собі, що одного дня
кожен із нас може постукати в
чий-небудь двері, прохаючи
допомоги.**

Кофі Аннан

LUBOV ZHVANKO

**REFUGEEEDOM OF THE FIRST WORLD WAR
IN UKRAINE.
DOCUMENTS AND MATERIALS
(1914 - 1918)**

KHARKIV KNAME 2010

ЛЮБОВ ЖВАНКО

**БІЖЕНСТВО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
В УКРАЇНІ.
ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ
(1914 - 1918 РР.)**

ХАРКІВ ХНАМГ 2010

УДК 94 (477) «1914/1918»
ББК 63.3 (4 Укр)
Ж41

Рекомендовано до друку Вченою радою Харківської національної академії міського господарства протокол № 10 від «28» серпня 2009 р.

*Відповідальний за випуск науковий редактор:
доктор історичних наук, професор, ректор Полтавського університету
споживчої кооперації України*

О.О. Нестуля

Рецензенти:

П.П. Гай-Нижник — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України;

Доктор Орест Субтельний – професор історії, Йорський університет (Торонто, Канада);

В.К. Шацлло — доктор історичних наук, професор Інституту загальної історії Російської академії наук, віце-президент Російської Асоціації істориків Першої світової війни, (Москва, Російська Федерація).

Жванко Л. М.

Ж41 Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.): монографія/Л.М. Жванко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2010. – 360 с.

ISBN 978-966-695-133-8

У новій книзі авторка подає широке документальне тло вивчення проблеми біженства Першої світової війни в Україні, вводячи до наукового обігу значний пласт документів різного походження. Уперше у вітчизняній історіографії здійснено комплексний аналіз джерельної бази цього суспільного явища.

Книга стане в нагоді історикам-фахівцям, викладачам, аспірантам і всім, кому небайдужі сторінки новітньої історії України.

УДК 94 (477) «1914/1918»

ББК 63.3 (4 Укр)

*При оформленні книги використані фотографії, вміщені у часописі
«Летопись войны», 1915 р.*

ISBN 978-966-695-133-8

© Жванко Л.М., 2010.

© ХНАМГ, 2010.

ЗМІСТ

<i>Список скорочень.....</i>	<i>6</i>
<i>Слово до читача.....</i>	<i>8</i>
<i>Проблеми історіографії .....</i>	<i>16</i>
<i>Біженство Першої світової війни в Україні: проблеми, пошуки, коментарі.....</i>	<i>33</i>
<i>Біженство Першої світової війни в Україні: документальні свідчення.....</i>	<i>111</i>
<i>Резюме.....</i>	<i>334</i>
<i>Географічний покажчик.....</i>	<i>337</i>
<i>Перелік документів.....</i>	<i>343</i>

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВЗС	–	Всеросійський земський Союз
ВСМ	–	Всеросійський союз міст
ДАЖО	–	Державних архів Житомирської області
ДАПО	–	Державних архів Полтавської області
ДАХО	–	Державних архів Харківської області
Известия ВСГ		Известия Всероссийского Союза Городов
МВС УНР	–	Міністерство внутрішніх справ Української Народної Республіки
МНЗтаДО	–	Міністерство народного здоров'я та державного опікування Української Держави
Тетянинський комітет	–	Комітет ІІ Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій
УНР	–	Українська Народна Республіка
УЦР	–	Українська Центральна Рада
Харківський порайонний комітет		Харківський порайонний комітет з урегулювання перевезення біженців з Харківського регіону
ЦДАВОУ	–	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДІАУ	–	Центральний державний історичний архів України
ЦОК	–	Центральний обивательський комітет губерній Королівства Польського в Петрограді

СКОРОЧЕННЯ В ДОКУМЕНТАХ

б.	–	бувший, бывший
бар.	–	барон
вул.	–	вулиця
г.	–	год
г.	–	город
Гг.	–	Господа
г-жа	–	госпожа
ГЗУ	–	Губернская земская управа
Г-н	–	Господин
гр.	–	граф, графиня
губерн.	–	губернский
д.	–	дом

Слово до читача

д. с. с.	–	действительный статский советник
Дірдербіж	–	Директор департаменту біженецького
Д-та	–	Департамента
И. д.	–	Исполняющий должности
и. об. (исп.об.)	–	исполняющий обязанности
кн.	–	князь, княгиня
к-т	–	комитет
м.	–	местечко
м.	–	місяць
М.В.Д.	–	Министерство внутренних дел
об-во	–	общество
от.	–	отдел
п.	–	пуд
п.	–	пан, пані
П.О.П.Ж.	–	Польское общество помощи жертвам войны
п.п.	–	панове
пер.	–	переулок
пред.	–	председатель
присяж. пов.	–	присяжный поверенный
р.	–	рік
с. р.	–	сього року
св.	–	святой
Св. Зак.	–	Свод законов
ст.	–	станция
ст. ж. д.	–	станция железнодорожная
ст. сов.	–	статский советник
т. г.	–	текущего года
т.е.	–	то есть
тар.	–	тариф
у.	–	уезд
Управл. ж. д	–	Управление железных дорог
Управл. дел.	–	Управляющий делами
ф.	–	фунт
х.	–	хутор
Ц. Р.	–	Центральна Рада
ц.р.	–	цього року
Ю. З. Ф.	–	Юго-Западный фронт

*Моїм батькам
Валентині Іванівні та Миколі Івановичу Жванко
з любов'ю присвячую*

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Перша світова війна і Україна ... Перша світова війна і Європа... Чим стала ця подія для нащадків? Трагедія всепланетного масштабу, змінивши обличчя цивілізації, поставила під сумнів існуючу систему цінностей, зруйнувала внутрішній світ тогочасної людини, залишила «втрачене покоління» наодинці з примарою наростаючого тоталітаризму та бажанням отримати реванш на полях Другої світової... То була війна, яку «...ніхто не хотів і не передбачав ніхто...», а сам її вибір як спосіб розв'язання світових конфліктів, можливо, був чиеюсь колосальною помилкою¹. Війна привела європейців до «...усвідомлення і поширення якісно нової ідеї: світ, в якому ми живемо є продуктом тієї війни, її породження²».

У багатьох країнах Європи день 11 листопада і сьогодні залишається одним із головних національних свят. Його по-різному називають: у Великобританії – це День Ветеранів, у Франції та Бельгії – День перемир'я. Його відзначають неодмінно зі всіма належними почестями та вшануванням героїв тієї Великої війни, до численних монументів покладають квіти...

В Україні ця війна забута, та і, за великим рахунком, пам'ять про неї нікому не потрібна. Сьогодні мало кому відомо про дітей, які втікали на фронт, про дружин, які йшли до діючої армії услід за своїми чоловіками. Вона [пам'ять] просто стерлася під вагою наступних трагедій і випробувань, хоча слід усвідомити й нам, що саме ця війна стала їх першопричиною, спровокувавши виступ українців по різні боки Східного фронту.

Застосування модерних видів зброї зробили цей конфлікт тривалим і непередбачуваним, що надзвичайно трагічно позначилося на пересічній людині, яка волею долі опинилася в епіцентрі бойових дій. Для багатьох із них головним бажанням було утекти від ворога, що наступав, від горя та невизначеності у майбутньому, від злигоднів, хвороб, смертей рідних і близьких. Серед найбільш вразливих соціальних груп населення Російської імперії, до складу якої входила більшість українських земель, були біженці. Д. Дорошенко, відомий український історик, державний і політичний діяч, у своїх спогадах справедливо зазначив: *«Біженство – який це страшний злочин царської Росії супроти людей! Не знаю, на кого індивідуально, на чії голови повинні впасти прокльони, сльози й загибель багатьох сотень тисяч людей. Кому витисне суворий*

---

¹ Попович М.В. *Червоне століття*. – К.: Видавництво «АртЕк», 2007. – С. 2 - 27.

² Беккер Ж.-Ж. *Первая мировая война*. – М.: Астрель, 2006. – С. 6. Тут і далі курсивом подано цитати, окремі з них – мовою оригіналу.

присуд історія за це страшне божевілля, за цей кривавий гріх супроти Галичини, Волині і Холмищини, навіть з огляду державних інтересів самої Росії»³.

Біженство стало каталізатором для української громади, випробуванням її ментальності, яка довела здатність надати допомогу, притулок, зігріти добрим словом сотні тисяч вигнанців без різниці статі, віку, етнічної приналежності. В українській свідомості то були знедолені нещасні люди. На хвилі патріотизму в багатьох виданнях публікувалися віршовані заклики про необхідність надання допомоги біженцям:

*По дорогам, лесам, от селений сожженных,
От разрушенных храмов, измятых полей,
В даль идут вереницы худых, огорченных,
утомленных людей... [...]
Помогите ж усталым в пути, помогите!
Пусть скорей среди нас они ласку найдут.
Дайте кров им родной, осушите им слезы[...]
Тяжек путь сердь дождей... скоро будут морозы,
Братья наши страдают... помогите ж скорей!⁴*

Чи можуть сучасні українці просто так впустити на ночівлю людину, яка назветься біженцем? Питання більш ніж риторичне. Змінився світ, система цінностей, змінилися й самі українці.

Проблема біженства, породжена на початку ХХ ст. першою тотальною війною людства, продовжує існувати й нині. Цікаво, що зазнав еволюції і зміст поняття «біженець». Вперше у юридичній практиці Російської імперії його було витлумачено у статті 1 «Положення про забезпечення потреб біженців» (1915 р.) «*Беженцами признаются лица, оставившие местности, угрожаемые неприятелем или им уже занятые, либо выселенные распоряжением военных или гражданских властей из района военных действий (крім німців та угорців – ст.6 цього документу. – авт.), а также выходцы из враждебных России государств*»⁵.

У сучасному міжнародному праві біженцями слід вважати осіб, які знаходяться поза державою свого походження; не можуть або не бажають користуватися захистом цієї держави і не можуть або не бажають повертатися в цю державу; обґрунтовано побоюються стати жертвою переслідування у державі свого походження; переслідування ґрунтуються на ознаках раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або торкаються політичних переконань⁶.

---

³ Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле(1914 – 1920 роки)*. – К.: Темпора, 2007. – С. 48.

⁴ *Беженцам// Екатеринбургская земская газета*. – 1915. - 25 сентября.

⁵ *Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодие*. – Пг., 1915. – № 242. – 1 сентября 1915 г. - С. 2424.

⁶ Буроменський М.В., Стешенко В.М., Куць В.Г. *Міжнародний і національний захист прав людини та права біженців. Навч. посібник*. – Х.: Б. в, 2004. – С. 55.

Крім того, в останні роки у гуманітарному праві з'явилася нова категорія людей, які залишили свої домівки через загрозу безпеки, але не перетнули міжнародно визнаних кордонів – так звані внутрішньо переміщені особи. На кінець 2006 р. у світі кількість осіб, переміщених в межах країн, які постраждали від конфліктів, склала 24,5 млн. Загальна ж кількість біженців та переміщених осіб у 2006 р. склала 33 млн. осіб проти 20,5 млн. у 2003 р..

Наступна хвиля біженців була спровокована Другою світовою війною, коли на європейських теренах перебувало понад 1 млн. біженців. Виникла гостра потреба у створенні спеціальних міжнародних структур, покликаних їх захищати⁷. У зв'язку з цим, 1946 р. під егідою Організації Об'єднаних Націй було утворено Міжнародну організацію у справах біженців (МОБ), а з 1951 р. – Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), відділення якого нині діють у 119 державах світу. Конвенція про статус біженців (1951 р.) та Протокол про статус біженців (1967 р.) є і тепер відправними нормативними актами для держав, які стикаються з проблемою біженців.

Від дня свого заснування УВКБ ООН допомогло близько 50 млн. біженців, отримавши як нагороду за свою подвижницьку діяльність дві Нобелівські премії миру. На жаль, на початок третього тисячоліття міжнародне співтовариство так і не змогло подолати проблему появи біженців. Нині статус вигнанця можна отримати, наразившись на етнічні та релігійні чистки, ставши жертвою насильницького переселення. Цим людям фактично немає місця в упорядкованому сучасному світі.

Для сучасної України окреслена проблема порівняно нова, хоча, як свідчать соціологічні дослідження, кількість претендентів отримати статус біженця зростає. Діяльність в Україні на запрошення уряду Представництва Верховного комісара ООН у справах біженців з 1994 р., прийняття Верховною Радою у 2001 р. Закону про біженців, приєднання України у січні 2002 р. до Конвенції ООН про статус біженців засвідчують бажання нашої держави інтегруватися у світові процеси розв'язання проблеми біженців.

«Україна, – за висловом представника УВКБ ООН в Україні Гі Уеллета, – стала повноправним учасником міжнародного співтовариства у плані вирішення надзвичайно гострої проблеми людей, що шукають притулку від переслідувань»⁸. Проте на сьогодні практична реалізація нормативних актів, що регулюють права біженців, має багато перешкод соціально-економічного та юридичного характеру, Україна час від часу стає центром скандалів, пов'язаних із поверненням біженців на території постійного їх проживання.

Мета запропонованої роботи – висвітлення проблеми біженства Першої світової війни як соціального явища в Україні. При цьому головна увага зосереджена на документальному блоці, оскільки саме різноманіття джерел дозволить читачеві зробити

---

⁷ *Світова статистика// Кризь кордони. Інформаційний бюлетень УВКБ ООН в Україні. – 2003. – № 1. – С. 14.*

⁸ *Конвенцію прийнято. Що далі?// Кризь кордони. – С. 8.*

самостійні неупереджені висновки. При цьому слід відзначити, що видання такого змісту – перша спроба в сучасній вітчизняній історіографії Великої війни.

Про необхідність його вивчення було заявлено ще в роки війни, коли земські діячі розпочали збір матеріалів з «біженського руху». Одна з волинських газет 1917 р. писала: *«Этот материал огромной важности и необычайного интереса почти не записан и может исчезнуть бесследно и бесплодно для будущих историков беженского движения»*⁹.

Хронологічні межі дослідження охоплюють весь період війни, відображаючи діяльність владних структур Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави. Зрозуміло, що з підписанням Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р. страждання біженців не закінчилися, як не трапилося цього і з падінням Гетьманату 14 грудня того ж року та приходом до влади Директорії. І все ж у цьому випадку логічною кінцевою датою є 14 грудня 1918 р., оскільки саме урядовим структурам Української Держави вдалося розпочати повномасштабний процес повернення додому біженців, а в частині евакуації іноземців майже завершити його. Зрозуміло, що такий підхід, мовби відриває добу Директорії від інших етапів Української революції, проте в даному випадку, на нашу думку, наголос слід зробити на хронології війни та біженства, на яких відбулися революційні події, як наслідок цього конфлікту.

При цьому перебування біженців на українських землях впродовж війни можна умовно виділити кілька основних етапів:

1. Осінь 1914 р. – зима 1916 р. – процес евакуації біженців та розселення їх у тилкових губерніях Російської імперії.
2. Весна 1916 р. – весна 1918 р. – перебування у тилкових губерніях та підготовка до реєвакуації, започаткованої в часи Української Центральної Ради.
3. Літо – зима 1918 р. – процес повернення біженців до своїх домівок за доби Української Держави.

У територіальному вимірі охоплено «східний вектор біженства»¹⁰, тобто українські землі, що перебували у складі Російської імперії, а після її падіння стали основою творення Української Народної Республіки та Української Держави. Слід зазначити, що цей напрямок був надзвичайно потужним за своїм розмахом у його добровільній евакуації та депортаційних акціях російського командування, які за своїми масштабами перевершили подібні заходи австро-угорської військової адміністрації¹¹. До того ж протягом 1915 – 1918 рр. на українських теренах знайшло тимчасовий притулок за різними даними від 420361 біженців у листопаді 1915 р.¹² до 914000 у лютому 1918 р.¹³. За статистичними даними, які наводить російська дослідниця Н.В. Лахарева, на 1 ве-

---

⁹ К истории беженского движения// Трудовая Волянь. – 1917. – 7 июля.

¹⁰ Реєнт О., Янишин Б. Україна у Великій війні 1914 – 1918 рр.: Основні дослідницькі напрями в сучасній українській історіографії// Історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 49.

¹¹ Там само.

¹² Жванко Л.М. Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського комітету// Історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 104 - 109.

¹³ ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 85, арк. 2 - 7.

ресня 1918 р. в Україні перебували 1424232 біженці, тоді як у Радянській Росії – 2279880 чоловік¹⁴. Така кількість знедолених людей вимагала максимальних зусиль влади, місцевих самоврядувань та громадського загалу.

Коротко аналізуючи джерельну базу дослідження, слід зазначити, що її основою стали матеріали восьми архівів України, а саме – Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України, державних архівів Житомирської, Дніпропетровської, Одеської, Полтавської, Харківської та Херсонської областей. У фондах ЦДАВОУ були використані документи доби Української революції – УЦР-УНР та Української Держави – Української Центральної Ради (ф.1115), Генерального секретарства закордонних справ УНР (ф.2592), Генерального секретарства внутрішніх справ (ф.799), біженецького департаменту Міністерства внутрішніх справ Української Держави (ф.1216). Серед фондів ЦДАУ слід назвати фонд Південно-Західного комітету Всеросійського союзу міст (ф.715); у ДАПО – фонд Полтавського відділення Тетянинського комітету (ф.992). Серед обласних архівосховищ слід виділити матеріали ДАХО, в якому зберігається 299 справ відділу з влаштування біженців Харківського губернського присутствія (ф.18).

Ще одним джерелом стали друковані матеріали засідань губернських та повітових самоврядувань, на яких, окрім інших проблем, пов'язаних із війною, розглядалися питання надання допомоги біженцям. Важливим доповненням стали публікації тогочасної преси, яка відгукнулася на нове, невідоме в попередні війни суспільне явище. Видання губернських та повітових земських управ, міських самоврядувань, громадських спілок, різні «щоденні позапартійні», «громадсько-літературні», серед інших – «Екатеринославская земская газета», «Южная Росия» (Миколаїв), «Юго-Западный край» (Вінниця), «Черниговское слово», «Харьковские ведомости». З літа 1915 р., часу масової появи біженців, у рубриках «Хроніка», «Місцева хроніка», «Місьцеве життя», «Дописи з місць» постійно подавалися матеріали про евакуацію біженців, їх рух, проблеми в дорозі, напрямки допомоги, різні заклики про благодійні збори на користь цих людей та ін.

Серед друкованих матеріалів слід виділити перші аналітичні статті, автори яких роздумували над причинами появи біженства як соціального явища, можливостями покращити їх долю, принципи надання допомоги, причини відмови біженців іти на роботу та ін.

Цікаво, що періодичні видання доби УЦР за великим рахунком обійшли увагою цю проблематику. На наш погляд, таку ситуацію можна пояснити тими революційними змінами, що ввірвалися у звичне життя (хоч і за воєнної доби) пересічних обивателів. Тому преса відводила значне місце матеріалам щодо висвітленню цих процесів, віддаливши на другий план проблеми біженців. Натомість періодика 1918 р. висвітлює проблему реєвакуації біженців та облаштування їх у прифронтових Волинській

---

¹⁴ *Лахарева Н.В. Судьба беженцев Первой мировой войны в Советской России: 1918 - 1925 гг. (На примере Курской губ.): Автореф. дис... канд. ист. наук. – Курск, 1999. – С. 16 - 17.*

та Подільській губерніях.

Окремо слід згадати опубліковані українськими та російськими дослідниками фундаментальні збірники документів – «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали» (К., 1996) та «Мировые войны XX века. Кн. 2. Первая мировая война. Документы и материалы» (М., 2002), в яких не подано документів, що висвітлюють проблеми біженства Першої світової війни.

У теоретичній частині запропоновано до розгляду стан історіографії проблеми, окреслено головні проблеми, з якими зіткнулися центральні та місцеві органи влади, самоврядування, громадські, етнічні та інші благодійні спілки, громадський загаль українських земель у часи Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави П.П. Скоропадського. Зрозуміло, що короткі нариси не дають можливості здійснити комплексний аналіз діяльності цих інституцій, проте певним чином створюють картину біженства як соціального явища Першої світової війни.

***

Підбираючи до друку документи укладачка прагнула якомога повніше представити документальні джерела, різні за змістом та походженням. При цьому слід зробити деякі зауваження археографічного характеру:

- усі документи публікуються зі збереженням мовностилістичних особливостей оригіналу; окремі виправлення зроблені лише в орфографії та пунктуації та не порушують фонетику, морфологію, інтонаційну та синтаксичну структуру текстів;
- у матеріалах 1914 -1917 рр. літери *ѣ, і, ъ* замінені відповідно на *е, и, ф*; літеру *ъ* збережено лише в тих випадках, коли її вживання відповідає нормам сучасної російської орфографії;
- до сучасних вимог зведено форми родового відмінка однини прикметників чоловічого роду: *правильного* замість *правильнаго*;
- особливості української мови за часів Української Центральної Ради і Гетьманату збережено повністю, помилки, які не мають смислового значення виправлено без посилань;
- пропущені в текстах слова відновлено і взято у квадратні дужки;
- документи і матеріали подано у хронологічному порядку із зазначенням місця та дати їх створення (у випадку неможливості встановлення останньої, дату подано за часом публікації документа, в окремих випадках подано орієнтовну хронологію);
- усі документи подано під заголовками, які розкривають їх зміст;

- кожен документ має вихідні дані, в яких вказано назву архіву, номер фонду, опис, справу, аркуші. Періодичні видання супроводжуються вихідними даними: назвою газети і датою її виходу.

І нарешті, запропонований збірник документів – перша спроба заповнити пустуючу ланку в дослідженні соціальних процесів Першої світової війни, не позбавлений своїх недоліків. Тому авторка, для якої це перший досвід такої роботи, буде вдячна колегам за цінні зауваження, поради, коментарі.

**Кілька вдячних слів тим людям,
які всіляко допомагали, сприяли, терпіли та підтримували авторку
в її роботі над книгою:**

Вельмишановним рецензентам:
професору **В'ячеславу Корнелійовичу Шацилло**,
професору **Оресту Субтельному**,
доктору історичних наук **Павлу Павловичу Гай-Нижнику**
за згоду надати рецензії, цінні зауваження та побажання;

науковому керівнику і вчителю
Олексію Олексійовичу Нестулі
за багаторічну підтримку моїх наукових пошуків та починань;

моїм колегам з кафедри історії і культурології
Харківської національної академії міського господарства та її завідувачці
Ользі Леонідівні Рябченко
за дружню атмосферу, яка у значній мірі сприяла створенню цієї праці;

завідуючій читальною залю Державного архіву Харківської області
Валентині Анатоліївні Плисак
за кропітку роботу і толерантне ставлення
до постійної зайнятості авторки;

моїм студенткам
Ірині Зериній, Юлії Мітиній, Вікторії Курощеповій,
Марині Тимченко, Оксані Білоконь
за значну технічну допомогу, яка пришвидшила процес роботи над книгою.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ

До недавнього часу на пострадянських теренах «у густій нафосно-ідеологічній ніші «Великого Жовтня» Першій світовій війні відводилась примітивна й убога роль театрального статиста...», що означало другорядність сюжетів війни у порівнянні з революційними...¹⁵. Більше того, вона, як зауважив В.К. Шаццлло, один із провідних російських її дослідників, надовго була витіснена і з народної свідомості. Тому й не дивно, що війна 1914 – 1918 років обросла різними міфами й небилицями, а то і навмисними спотвореннями, викликаними скороминучими політичними міркуваннями¹⁶. Зрозуміло, що за таких умов дослідження гуманітарних проблем війни навіть не ставилися на порядок денний.

Біженство Першої світової війни можна зарахувати до ключових соціальних та морально-психологічних проблем, оскільки з початком руху біженців стало зрозуміло, що ця війна – не лише воєнні дії, стратегічні плани геніальних та бездарних полководців, але й невідомі з попередніх воєн «великі трагедії маленької людини», вирваної зі звичного середовища проживання, водночас позбавленої всього, з безмежними стражданнями від невизначеності, непевності у майбутньому, туги за таким недалеким минулим...

Перш за все, слід зробити кілька зауважень, які певним чином пом'якшать критичні оцінки прискіпливого читача. Отже, авторка свідомо того, що їй не вдалося проаналізувати абсолютно всі праці вітчизняних істориків з визначеної проблематики, оскільки в сучасних реаліях досить проблематично ознайомитися із роботами колег різних регіонів України, які друкуються у наукових збірниках вищих навчальних закладів. Набагато легше знайти статтю закордонного колеги в мережі Інтернет, ніж роботу, наприклад, В.М. Шевченко, присвячену проблемам біженців на Чернігівщині у роки Першої світової війни¹⁷. За великим рахунком авторка і не ставить за мету подати всю існуючу літературу щодо біженства, а лише акцентувати на головних проблемах дослідження.

Роботи іноземних фахівців (крім польських) використано за їх російськомовними перекладами. Зрозуміло, що без одвічного питання «А як у них?» не можна адекватно

---

¹⁵ Верстюк В. Чи на війні як на війні?(Россия и Первая мировая война. Материалы международного научного colloquiuma. – СПб.: Д.Буланін, 1999. – 563 с. Режим доступу: //file://A:|беженци|В_Верстюк.htm

¹⁶ Шаццлло В.К. Первая мировая война 1914 – 1918. Факты. Документы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 480 с. Режим доступу: <http://lib.rus.ec/b/141769/read>

¹⁷ Ячменихин К.М., Петровская Ю.М. Гуманитарная деятельность земств Черниговской губернии в годы Первой мировой войны: оказание помощи семьям военнослужащих// Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика и культура. Сб. науч. тр. V Международной научно-практической конференции, г. Белгород, 23 – 24 января 2009 г. – Белгород, 2009. – С. 383. В історіографічному сюжеті наводиться посилання на роботу В.М. Шевченко. Проблема біженців на Чернігівщині в роки першої світової війни// Проблеми історичного та географічного краєзнавства Чернігівщини. Вип. 4. – Чернігів: Б. в., 1999. – С. 54 - 57.

оцінити «А як же у нас?». Цікавою буде оцінка тих подій, перш за все, істориків Франції та Німеччини – представників держав, що воювали на Західному фронті Великої війни. Навіть обмежений доступ до цих робіт наводить на думку, що з кожним десятиліттям європейські історики досягають якісно нового рівня в осмисленні Першої світової війни.

Професор Жан-Жак Беккер (Jean-Jeak Becker), один з найвизначніших дослідників Першої світової війни у Франції, президент дослідницького центру Музею історії Першої світової війни в місті Перонні, визначив момент відліку та головні аспекти дослідження проблем Першої світової війни. «З 1960-х років нові покоління істориків роблять спроби сформулювати нове бачення війни, беручи до уваги широку палітру поглядів, різну ментальність, уявлення. Вони намагаються зрозуміти, якими були учасники цієї війни, як вони мислили, що відчували... Зрозуміло, цього було недостатньо для надання події, яка відбувалася десятиліття тому, сучасної гостроти та актуальності, здатної викликати запеклу полеміку, подібно до тієї, яка не вщухає щодо перевороту 1917 року»¹⁸.

Крім того, вчений на сторінках свого російськомовного видання піднімає питання щодо повернення до старого визначення «Велика війна». Його аргументація на користь цього терміну пов'язана зі сприйняттям війни її сучасниками. «... для сучасників вона усвідомлювалася саме такою – безпрецедентною подією, яка вразила людство своїм розмахом. Нічого до цього світ не знав. Визначення Велика війна з'явилося не після її закінчення, а на початку»¹⁹. До слова сказати, Великою війною одразу назвали і в Російській імперії. І фактично зараз сучасні російські історики повертають цей термін до використання у наукових працях. У колективній праці співробітників інституту загальної історії РАН, яка останнім часом побачила світ, зазначалося: «Велика війна, як часто називали в Росії Першу світову війну, зламала долі мільйонів людей, позбавила їх даху над головою і сім'ї, докорінно змінила ставлення до життя, релігії, культурних і моральних цінностей»²⁰.

Повертаючись до робіт Ж.-Ж. Беккера, слід наголосити на його увазі до змін підходів у визначенні причин війни. У результаті – «історіографія світової війни повністю оновилася: центральне місце в ній посіли дослідження, присвячені національному та людському фактору в історії»²¹.

Якісно новим у європейській історіографії стало поняття «культура війни», що охоплює всі напрямки життя європейців у роки війни: освіта, виховання, сімейне життя, преса, форми колективного та індивідуального побуту, очікування, цінності та ін.²². Підсумовуючи, Ж.-Ж. Беккер зазначив: «У сфері вивчення «культури війни ми все

¹⁸ Беккер Ж.-Ж. Первая мировая война. – С. 5 - 6.

¹⁹ Там само. – С. 6.

²⁰ Война и общество в XX веке. Книга 1: В канун и период Первой мировой войны. – М.: Наука, 2008. – Кн. 1. – С. 159.

²¹ Беккер Ж.-Ж. Новое в изучении истории Первой мировой войны во Франции// Новая и новейшая история. – 1999. – № 2. – С. 47.

²² Там само. – С. 49.

ще далекі від систематичних досліджень і перебуваємо на стадії підготовки новаторських робіт»²³.

Німецький історик Беньямін Циман (Benjamin Ziemann) наголошує на перевагах «культурної історії» Першої світової війни порівняно з дослідженнями, що виходять з принципів класичної дипломатичної та структурної історії, роздумами над ходом війни в рамках «великої політики кабінетів», якою до кінця 80-х рр. минулого століття займалися західноєвропейські вчені²⁴. Поряд з тим культурна історія та історія менталітету часів Великої війни – «гарний приклад нового відкриття та нової інтерпретації певної тематики цього періоду». За його переконанням, «...тільки культурна історія, яка надає перевагу людині, її діяльності удостоїла належною увагою цей аспект війни і розробила його у багатьох тематичних галузях»²⁵.

Прикладом застосування принципів «культури війни» та «культурної історії» у вивченні саме проблеми біженства Першої світової війни в Російській імперії є праці Пітера Гетрелла (Peter Gatrell), британського дослідника, доктора економічної історії з Манчестерського університету²⁶. Біженці Першої світової війни, як стверджує вчений, несправедливо залишені поза увагою дослідників, оскільки «...вони не піддавалися і зараз не піддаються спробам розмістити цих людей по встановленим категоріям... у звичних рамках суспільних сил, класів, станів, національних етнічних груп»²⁷.

П.Гетрелл в одній із своїх статей, яка фактично є коротким викладом монографії, присвяченої проблемам біженства Першої світової війни в Російській імперії, намагався дослідити феномен переселення людей саме за воєнної доби, самоідентифікацію біженства, особливості перебування в тилкових губерніях різних етнічних груп біженців – поляків, латишів, росіян. Досить цікаву, неоднозначну й, за великим рахунком, спірну тезу висловив дослідник у сюжеті, присвяченому українським біженцям, назвавши його «Малоросія. Незручні біженці». Він доводить, що «біженство підтверджувало респектабельність культивування національної самосвідомості і додавало життєздатність діям, які були наслідком особливостей національної ідіоми. Біженці були мобілізовані в «хрестовий» похід на підтримку національного відродження і, в решті-решт, створення або відновлення національної єдності»²⁸.

---

²³ Там само. – С. 50.

²⁴ Циман Б. *Результаты и противоречия культурной истории: некоторые замечания*// Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920 - 1950-е годы). Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 326.

²⁵ Там само. – С. 327.

²⁶ Гетрелл П. *Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны*// Россия и Первая мировая война. Материалы Международного научного colloquium. – СПб.: Д.Булантин, 1999. – С. 112 - 128; *Його ж:* *Беженцы в России в период Первой мировой войны*// Исторические записки. – М.: «НАУКА», 2001. – С. 46 - 72; *Його ж:* *A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I.* – Bloomington&Indianapolis, 1999. – 318 p. (перевидана у 2005 p.). В інших статтях, перекладених російською мовою, його прізвище подано як Гатрелл.

²⁷ Гетрелл П. *Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны.* – С. 112.

²⁸ Гатрелл П. *Беженцы в России в период Первой мировой войны.* – С. 65.

Серед важливих напрямків вивчення проблеми біженців П.Гетрелл виділяє проблеми визначення статусу біженців, місце жінки-біженки при розподілі соціальних ролей у тогочасному суспільстві²⁹. Його дослідження, зокрема розгляд гендерного аспекту проблеми, за висловом Френсіса Вчисло, професора Вандербільського університету (Теннессі, США), стало «...спробою вивчити невідомі події воєнного часу», використовуючи серйозні наукові підходи³⁰. Тому стає зрозумілою критична оцінка Ф.Вчисло доповіді «Біженство» російського історика О.М. Курцева³¹, професора Курського педагогічного університету, на Міжнародному науковому колоквиумі «Росія і Перша світова війна» (Москва, червень 1998 р.). Американський історик закинув останньому відсутність «...нових джерел психологічно-соціального стресу в суспільстві як результату появи біженства»³².

Проте в умовах, коли упродовж тривалого часу радянська історіографія замовчувала проблеми біженців Великої війни, у зв'язку з невігідністю порівняння рівня надання допомоги біженцям царською Росією та з їх долею після повернення на батьківщину в 1918 – 1925 рр., а також з умовами масової евакуації у роки Великої вітчизняної війни³³, О.М. Курцев одним із перших серед пострадянських істориків розпочав її вивчення. До того ж він започаткував досить влучне поняття «біженство», окреслюючи ним весь комплекс проблем, пов'язаних з долею біженців. Зміст «трагічного явища», тобто напрямки вивчення даної тематики, історик окреслив «...важливим питанням, як власне початок руху населення і життя біженців на нових місцях, державна опіка евакуйованого населення і наростання конфліктів між прибулими елементами та корінними жителями на побутовому рівні, загальна кількість переміщених осіб, їх національний склад та ін.»³⁴.

З подібних позицій проблему біженців досліджують деякі білоруські³⁵ та українські³⁶⁻³⁷⁻³⁸ історики.

²⁹ Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны. – С. 113.

³⁰ Дискуссия// Россия и Первая мировая война. Материалы Международного научного коллоквиума. – СПб.: Д.Буланин, 1999. – С. 172.

³¹ Курцев А.Н. Беженство// Там само. – С. 129 - 146.

³² Дискуссия// Там само. – С. 172.

³³ Курцев А.Н. Беженство// Там само. – С. 129. Підтвердженням думок О.М. Курцева щодо замовчування історії біженства Першої світової війни як невігідної у порівнянні з евакуацією населення на початку Великої Вітчизняної війни є монографія харківського історика А.В. Скоробагатова «Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943 рр.)» (Х., 2004), на сторінках якої він описує всі жахи радянської (а точніше її відсутність) евакуації (С. 274 - 276).

³⁴ Курцев А.Н. Беженство. – С. 129.

³⁵ Саматья В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны. Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2003. – № 2. Режим доступу: www.nlr.ru

³⁶ Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни// Проблеми історії України ХІХ – початок ХХ ст. Вип. 4. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 111 - 132.

³⁷ Жванко Л.М. Іноземні біженці Першої світової війни в Україні// Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 77 - 93.

³⁸ Загребельна Н.І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування// Проблеми

Серед робіт польських істориків слід відзначити колективну монографію «*Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*» М.Коженьовського, М.Мандзика та Д.Тарасюка з Інституту історії Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Склодовської³⁹. Їх робота присвячена перебуванню польських біженців у Російській імперії у роки Першої світової війни. Ця книга без перебільшення є подією для дослідників біженства Першої світової війни, скажімо так, постімперського простору, оскільки українська та російська історіографії все ще не мають спеціальних узагальнюючих робіт з цієї тематики. Крім того, вітчизняному досліднику ця книга важлива й тим, що її автори аналізують долю польських біженців – серед іншого і в українських губерніях.

Цікаво, що польські колеги, аналізуючи стан наукової розробки питання у Польщі, дійшли висновку, що проблема біженців Першої світової війни мало вивчена в історіографії, позаяк «...період Першої світової війни до цього часу перебуває в тіні дослідження трагічної долі країни і польського народу в 1939 – 1945 рр., драматичних радянсько-польських стосунків, хоча польські біженці відіграли значну роль у діяльності поляків та старої еміграції в Росії»⁴⁰.

У 2000 р. у Білостоці вийшла книга, присвячена білоруським біженцям, які у 1915 р. залишили рідні місця і були змушені евакуюватися до Росії⁴¹. Унікальність цього видання в тому, воно містить спогади колишніх біженців, які, певна річ, в ті далекі часи були дітьми. У його основу були покладені статті, які друкувалися на сторінках білостоцького тижневика «Ніва» протягом 1958 – 2000 рр., неопубліковані матеріали, зібрані журналістами, кореспондентами і читачами. Крім того, до видання були залучені матеріали, зібрані Білоруським історичним товариством Білостока (Республіка Польща). Можна сказати, що білоруським історикам, які проживають у Польщі, вдалося використати засади усної історії у дослідженні біженства Першої світової війни. При цьому висновок, до якого дійшли збирачі спогадів, був просто вражаючий. «...для людей біженство засіло в пам'яті як найважливіша подія в їхньому житті. Навіть жахлива німецька окупація під час останньої війни не лишила такого сліду»⁴². На жаль, українські історики у цьому аспекті, безповоротно вже втратили свій шанс. У вступній частині Євген Миронович, професор Білостоцького університету, наголосив: «Тема евакуації півторамільйонної західнобілоруської громади углиб Росії влітку 1915 р. на жаль ще не має свого дослідника»⁴³. У той же час ця подія має значний

історії України XIX – початок XX ст. Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 255 - 269.

³⁹ Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. *Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 238 s. (Рецензії авторки на цю книгу вийшли у вітчизняних часописах: *Київська старовина*. – 2008. – № 1. – С. 169 - 172 та *Український історичний журнал*. – 2008. – № 3. – С. 223 - 227.

⁴⁰ Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. *Tułaczy los*. – S. 11.

⁴¹ *Бежанства 1915 года*. – Белосток: SPHU «Podlaska», Zakład Poligraficzny, 2000 – 416 с. Режим доступу: <http://kamunikat.fontel.net>

⁴² Там само. – С. 5.

⁴³ Там само.

вплив на історію білорусько-польського порубіжжя.

«Традиційний» підхід до осмислення біженства можна пояснити тим, що ця тематика не набула належного висвітлення, численні архівні фонди ще чекають своїх дослідників. Писати ж про моральні потрясіння біженців, не маючи серйозної наукової бази, буде, м'яко кажучи, некоректно, як і робити висновки щодо стану біженців у Російській імперії, використавши кілька публіцистичних робіт з часописів 1915 р.⁴⁴, чи подавати історіографічний сюжет проблеми біженства без зазначення переліку досліджуваної літератури⁴⁵.

Відтак, досить важливим є напрацювання саме фактичного матеріалу, введення до наукового обігу значного масиву документів. Уже побіжне опрацювання архівної бази засвідчує багатоманіття біженської проблематики⁴⁶, що дає змогу визначити пріоритетні напрямки її дослідження.

Серед інших:

- семантичні особливості поняття «біженець», «вигнанець», «переселенець» відповідно до тогочасних умов;
- основи державної політики Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави у сфері соціального захисту біженців, становлення та діяльність відповідних державних структур;
- процес евакуації біженців (добровільний та примусовий), організація допомоги на шляхах їх транспортування та ін.;
- роль місцевих самоврядувань, громадських, етнічних, жіночих та інших спілок у налагодженні життя біженців;
- напрямки допомоги біженцям (розселення, забезпечення житлом, одягом, харчами, медичне обслуговування, працевлаштування, навчання дітей, опіка сиріт та пристарілих, пошук загублених у дорозі членів родин, юридичні консультації та ін.);
- проблеми різних груп біженців за статевою, етнічною, становою ознакою, що дозволить визначити особливості, як це почасти вже зроблено при вивченні долі біженців представників духовенства різних епархій України⁴⁷⁻⁴⁸.

---

⁴⁴ Олієвський О. Біженство в Росії під час Першої світової війни// *Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук. стат.* – Чернівці, 2000. – С. 124 - 128.

⁴⁵ Сегеда Г.В. Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни// *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 9.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 136 - 146.

⁴⁶ Опрацьовані авторкою фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України, фонди архівів Житомирської, Дніпропетровської, Полтавської, Одеської, Харківської, Херсонської областей стали основою для написання близько 40 статей за різними напрямками дослідження проблеми біженства Першої світової війни.

⁴⁷ Жванко Л.М. Допомога духовенства Полтавщини біженцям Першої світової війни// *Історія релігій в Україні. Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20 – 22 травня 2003 р.)* – Львів: «Логос», 2003. – Кн. 1 – С. 245 - 249.

⁴⁸ Жванко Л.М. Допомога духовенства Харківської епархії біженцям Галичини (зима 1914 – 1916 рр.)// *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник.* – Львів: «Логос», 2004. – Кн. 1. – С. 233 - 238.

Важливою проблемою дослідження біженства є визначення кола осіб, які й окреслили поняття «біженець». Так П.Гетрелл наголосив, що власне «біженців», тобто людей, які добровільно залишили свої домівки з наступом ворога, було небагато у порівнянні із сотнями тисяч тих, кого «перемістили» насильно (виселенці)⁴⁹. Загалом, дослідник вводить широке поняття «переміщені особи», «переміщення населення» («*population displacement*»), до семантичного кола якого зараховує біженців, депортованих, військовополонених ворожих армій, інтернованих з числа громадян ворожих країн⁵⁰.

Російське законодавство в часи Першої світової війни визначило долю винятково однієї категорії потерпілого від війни цивільного населення – біженців⁵¹. При цьому Закон та «Положення про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 р. та більш повне тлумачення останнього («Керівні положення з влаштування біженців» від 2 березня 1916 р.) вперше у юридичній практиці Російської імперії вводять термін «біженець»⁵². Нагальність його виникнення зумовлювалася «катастрофічним розмахом»⁵³, порівняно із попередніми воєнними конфліктами, переміщенням населення з прифронтової зони у тиллові регіони держави. «Беженцами, – як твердить ст. 1 «Положення про забезпечення потреб біженців», – признаются лица, оставившие местности, угрожаемые неприятелем или им уже занятые, либо выселенные распоряжением военных или гражданских властей из района военных действий (крім німців та угорців; ст. 6 цього документа. – авт.), а также выходцы из враждебных России государств»⁵⁴. Особи, які насильно були виселені із зони воєнних дій під нагляд поліції, до категорії до біженців не зараховувалися. Серед останніх були німці та євреї, яких офіційна російська влада розглядала як «резерв ворога»⁵⁵. У результаті вона провела ганебну депортаційну акцію частини населення з Галичини та Східної Пруссії у внутрішні губернії імперії.

Царизм, на думку української дослідниці Т.І. Лазанської, намагався в такий спосіб мобілізувати на тотальну війну не лише фізичні, а й духовні сили народу, відволікти суспільну свідомість від повсякденних жахів поразки російських військ, спрямовуючи її [свідомість] на пошук внутрішнього ворога, винного у всіх нещастях армії та циві-

---

⁴⁹ Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С. 50.

⁵⁰ Gatrell P. A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I. Режим доступу: www.magazines.russ.ru

⁵¹ Жванко Л. Становлення системи органів допомоги біженцям на українських землях (1914 - 1915 рр.)// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 27. – К: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 371.

⁵² Руководящие положения по устройству беженцев// Законы и распоряжения о беженцах. Вып. II. – М.: Б.и., 1916. – С. 120 - 125.

⁵³ Ильин А.В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 – февраль 1917 г.)// Правоведение. – 1991. – №. 5. – С. 49.

⁵⁴ Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодие. – С. 2424.

⁵⁵ Нелипович С.Г. Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника// Военно-исторический журнал. – 2000. – № 2. – С. 69; Його ж: Депортации в России 1914–1918 гг.// Военно-исторический журнал. – 1997. – № 1. – С. 53.

льного населення. Ними і стали євреї, німці, угорці, австрійці, а згодом – болгари та турки⁵⁶.

При цьому авторка вживає як тотожні терміни «німці-виселенці», «німці-колоністи російськoпiддані» та біженці. У випадку із примусово депортованими, на нашу думку, поняття «біженець» не є прийнятним, тому варто розмежувати і понятійний апарат, і дослідницькі проблеми – депортовані та біженці Першої світової війни. Окремо слід вивчати долю національних меншин Російської імперії, які зазнали депортаційної політики і мали статус «адміністративно висланих». Ілюстрацією того може бути і факт відмови надавати допомогу «німцям-колоністам» з боку Харківського відділення Тетянинського комітету в березні 1915 р., як таким, що перебували під наглядом поліції⁵⁷. Цікаву думку висловив професор О.П. Реєнт з приводу появи терміну «вигнанець», він наголосив, «...що засоби масової інформації, з міркувань можливих цензурних утисків, використовували слово «вигнанці», яке застосовувалося до депортованих з прикордонних територій імперії»⁵⁸.

Польський історик Маріуш Коженевський, визначаючи статус поляків, евакуйованих углиб Російської імперії, наголошує, що російська влада в офіційній кореспонденції використовувала термін «біженець» – «uciekinier» (утікач). Поняття ж «wugnaniес» (вигнанець), «uchodźca» (біженець), «tulacz» (блукач) зустрічаються у тогочасних архівних документах. На переконання дослідника вони підкреслюють статус польської людності, примусово евакуйованої з польських губерній⁵⁹.

Автори сучасного енциклопедичного довідника «Історія війн та збройних конфліктів в Україні» (К., 2004) вказують, що «біженці – особи, які з метою уникнення реальної чи ймовірної загрози насильства за власним бажанням переміщуються у межах країни (національні біженці) або за межі кордонів країни (міжнародні біженці)»⁶⁰.

Отже, проблема змісту поняття «біженець» як визначення певного кола осіб, поява яких у суспільній ієрархії з'явилася на теренах Російської імперії у роки Першої світової війни, залишається відкритою і вимагає подальшої наукової розробки.

Інший напрямок теми – становлення та діяльність відповідних органів влади, створення нормативної бази теж потребує поглибленого дослідження. Упродовж 1914 – 1918 рр. на українських землях офіційну політику щодо біженців формували МВС Російської імперії та Особлива нарада з улаштування біженців, у часи Української революції – Крайова нарада у справах біженців та біженецький департамент секретарства внутрішніх справ, а згодом – Міністерства внутрішніх справ УНР, і нарешті – біженецький департамент Міністерства внутрішніх справ Української Держави.

⁵⁶ Лазанська Т.І. Німці-виселенці в українських губерніях у роки Першої світової війни// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 4. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 90.

⁵⁷ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 6, арк. 51.

⁵⁸ Реєнт О. П. Україна в імперську добу XIX – поч. XX ст. – К.: Генеза, 2003. – С. 297.

⁵⁹ Korzeniowski M. Na wugnanięczym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915 – 1918. – Lublin: Lubelskie Towarzystwo, 2001. – S. 12.

⁶⁰ Історія війн та збройних конфліктів в Україні. Енциклопедичний довідник. – К.: Видавництво гуманітарної літератури, 2004. – С. 71.

Найбільш вивченою на сьогодні у цьому контексті є доба царизму. Серед висновків, зроблених російськими дослідниками, варто звернути увагу на думки М.П. Єрошкіна та А.В. Ільїна. Так, М.П. Єрошкін, авторитетний радянський історик у галузі державних установ Російської імперії, наголосив, що Особлива нарада з улаштування біженців, започаткована 30 серпня 1915 р., серед інших Особливих нарад (як вищий урядовий орган під керівництвом окремих міністрів і підзвітний лише імператору), була створена з метою збереження залежності від уряду російської буржуазії. Представники буржуазії, на його думку, які склали меншість у нарадах, мали незначний вплив на діяльність цих інституцій і до того ж були обмежені впливом царських чиновників⁶¹.

А.В. Ільїн спробував визначити причини того, що восени 1915 р., тобто на час розмаху біженського руху, Російська імперія тільки розпочала формувати систему державної допомоги біженцям. «Неповороткий бюрократичний апарат не зміг розгорнути роботу щодо опікування біженців так швидко, як того вимагали обставини»⁶². Історик, оцінюючи діяльність Особливої наради з влаштування біженців, вказав на її унікальну рису – «включення до колегії [Особливої наради. – авт.] представників за національною ознакою, що вирізняло її не лише серед інших Особливих нарад [щодо оборони держави, паливу, продовольства та перевезення. – авт.]», але і в цілому в центральному державному апараті Російської імперії⁶³. А.В. Ільїн вбачає, що відсутність ефективної підтримки Особливої наради з боку Державної Думи призвела до втрати ґрунту для регулярної її діяльності. Позаяк неможливо було взяти під свій контроль діяльність місцевих установ МВС, які керували організацією допомоги постраждалому від війни населенню⁶⁴.

О.М. Курцев, аналізуючи процес організації місцевих представництв Особливої наради з влаштування біженців, зауважив, що він розпочався з осені 1915 р. шляхом утворення губернських нарад по влаштуванню біженців, а у повітах та великих містах – «Комітетів допомоги біженцям», різних відділів відповідно при земських, міських, а в окремих випадках – і волосних управах⁶⁵. Загалом, дослідники сходяться на тому, що у «...загальнодержавному масштабі робота щодо впорядкування біженської справи розпочалася після виходу 30 серпня 1915 р. Закону «Про забезпечення потреб біженців»⁶⁶. Щодо оцінки введення посади двох Головуповноважених з влаштування біженців на Північно-Західному та Південно-Західному фронтах, затверджених Радою Міністрів 24 липня 1915 р., то В.Саматія наголосив на двох моментах: до позитивного слід зарахувати сам факт введення інституту уповноважених і справі врегу-

---

⁶¹ Єрошкін М.П. *История государственных учреждений дореволюционной России.* – М.: Высшая школа, 1983. – С. 297.

⁶² Ільїн А. В. *Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 – февраль 1917 г.).* – С. 49.

⁶³ Там само. – С. 50.

⁶⁴ Там само. – С. 54.

⁶⁵ Курцев А.Н. *Беженство.* – С. 138.

⁶⁶ Саматія В. *Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны.* Режим доступу: www.nlr.ru

лювання проблеми біженців, а негативний – запізнілість цього кроку з боку влади⁶⁷.

У цілому, формування системи державних органів допомоги біженцям та нормативної бази, що представлена «Положенням про Тетянинський комітет», «Законом про забезпечення потреб біженців», «Керівними положеннями про влаштування біженців», наказами щодо спеціальних головуповноважених, зазнали гострої критики сучасників⁶⁸ і засвідчили не завжди адекватну здатність керманічів Російської імперії вчасно та дієво реагувати на соціальні виклики в умовах триваючої війни.

Д.Г. Цовян у дисертаційному дослідженні, присвяченому аналізу діяльності державних і громадських структур у сфері біженства років Першої світової війни, наголосив на відсутності їх єдності та системного підходу у наданні допомоги біженцям⁶⁹. Таким чином, він робить висновок: *«Держава не в змозі була впоратися з організацією ефективної допомоги всім категоріям біженців і виселенців власними силами і засобами, і тому перекидала турботи про їх опіку на громадські організації, але при цьому прагнула утримати за собою контроль за розподілом коштів і неохоче йшла на те, щоб у законодавчому порядку забезпечити роботу земств і міських дум у цьому напрямку»⁷⁰.*

Однією з причин такої негативної ситуації є той факт, що в амбітні плани російського командування, певна річ, не входив ганебний відступ царських армій у 1915 р.. Переможна доктрина ведення війни та бюрократія чиновництва не дозволили вже з першими партіями біженців (не можна відкидати і валки добровільних біженців, підігрітих міфом про кровожерливість «германців»), розгорнути для них вчасну державну підтримку. На підтвердження сказаного можна навести думку О.В. Кривошеїна, висловлену на одному із засідань Ради Міністрів, що біженство – *«...явище найнеочікуваніше, найгрізніше, найнепоправиміше».*

Дослідження цього напрямку вимагає подальших студій у контексті взаємин центральних органів влади уже Тимчасового уряду з Українською Центральною Радою у царині опіки біженцями та ін.. Слід зазначити, що керівництво біженськими справами в Україні на початковому етапі революції, коли фактично йшов процес творення самої Української Центральної Ради, тобто протягом весни – літа 1917 р., подовжувала здійснювати Особлива нарада з улаштування біженців як складова Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду Росії. Проте, як свідчать архівні документи, й надалі Тимчасовий уряд не бачив потреби у створених біженських органах УЦР, а тим більше закріплювати за ними повноваження щодо розпорядження фінансами.

Соціальна політика урядів доби Української революції, за висловом В.П. Капелюшного, автора фундаментальної історіографічної праці цього періоду, на сьогодні

---

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ *Известия Всероссийского Союза городов (далі – Известия ВСГ). – 1916. – № 27 -28. – С. 201.*

⁶⁹ Цовян Д.Г. *Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. 1914 – 1917 гг. [Электронный ресурс, Российская государственная библиотека]: Дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02, Москва, Государственный университет управления, 2005. – С. 186. Режим доступу: //http://diss.rsl.ru/diss/05/0752/050752012.pdf*

⁷⁰ Там само.

досліджена лише фрагментарно⁷¹. Натомість – освітня та зовнішня політика, аграрне питання, військове будівництво та ін. пріоритетні теми захищених останнім часом дисертацій⁷².

Відтак, поодинокую на цьому тлі є стаття О.Б. Кудлай, присвячена аналізу діяльності секретарства внутрішніх справ, а з проголошенням УНР – Народного міністерства внутрішніх справ та створення в його структурі біженецького відділу⁷³. Історик довела, що «...великою справою, якою займалось секретарство внутрішніх справ, була справа біженців»⁷⁴. За доби УЦР було утворено Крайову нараду у справах біженців, структуру, склад та компетенцію якої теж визначила О.Б. Кудлай. При цьому вона зробила висновок, що відділ справ біженців МВС УНР та Виконавчий комітет Крайової наради у справах біженців «...провели велику роботу щодо забезпечення життєдіяльності, влаштування біженців в Україні, координації діяльності численних українських біженецьких організацій щодо підготовки заходів з повернення біженців додому»⁷⁵. Поряд з цими структурами О.Б. Кудлай вказала на існування і біженецького департаменту МВС, який з початку 1918 р. мав займатися всіма поточними справами⁷⁶.

Авторка звернула увагу і на терміни реєвакуації біженців, у які передбачалося її провести. «Передбачалося, що реєвакуація розпочнеться 25 березня 1918 р., а закінчиться не пізніше осені того ж року». Проте, як вона встановила, через внутрішні та зовнішні обставини у першому кварталі 1918 р. цей план здійснено не було⁷⁷. На нашу думку, строки реєвакуації були дещо іншими, про що свідчили матеріали доповіді біженецького департаменту, який став основою Постанови Ради Міністрів УНР «Про план реєвакуації біженців» від 8 квітня 1918 р.⁷⁸. Згідно з положеннями документа в квітні 1918 р. мав лише розпочатися підготовчий етап до повернення біженців додому, «... встановлення контактів із зацікавленими державами та ін.»⁷⁹.

У той же час засади державної політики УЦР-УНР були сформовані на пленарному засіданні Крайової наради у справах біженців 27 – 28 листопада 1917 р., з подальшою розробкою конкретних напрямків допомоги біженцям⁸⁰. Ще одним дослідницьким аспектом може стати вивчення діяльності делегації УНР на переговорах у Брест-

---

⁷¹ Капелюшний В.П. *Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.)*. – К.: Олан, 2003. – С. 292.

⁷² Там само. – С. 586 - 605.

⁷³ Кудлай О.Б. *Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ// УІЖ*. – 2005. – № 2. – С. 90 - 104.

⁷⁴ Там само. – С. 98.

⁷⁵ Там само. – С. 100.

⁷⁶ Там само. – С. 99.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Жванко Л.М. *Джерело до історії політики Української Центральної Ради з проблем біженців Першої світової війни// Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. Вип. 2.– К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 94 - 102.*

⁷⁹ ЦДАВОУ, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 1 - 1 зв.

⁸⁰ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 9 - 12 зв.

Литовському з питання реєвакуації біженців⁸¹. Так, О.Б. Кудлай, аналізуючи процес становлення міністерства міжнародних справ УНР наголосила на функціонуванні при ньому спеціальної комісії в справі виїзду за кордон заручників, виселенців та біженців⁸². Фактично врегулювання проблеми біженців Першої світової війни за доби Української Центральної Ради все ще залишається відкритою для істориків, а відсутність праць з інших її напрямків спонукає обмежитися даним історіографічним сюжетом⁸³.

У подібній ситуації перебуває і дослідження проблеми біженства часів Української Держави⁸⁴. При цьому слід зробити деякі зауваження. Так, процес реєвакуації біженців за доби Гетьманату проходив при взаємодії урядових структур, місцевої адміністрації, самоврядувань та окупаційної влади і тривав до кінця правління П.П. Скоропадського. Одночасна реєвакуація значної кількості населення, враховуючи, що в цей час розпочалося і повернення українських військовополонених із концентраційних таборів держав Четверного союзу, була досить складним завданням. Виконати його вдалося лише у тій частині, що торкалася вивозу біженців-іноземців та повернення українців із західних країн. Реєвакуація українців з Росії набула спонтанного і довготривалого характеру, що зумовлювалося не в останню чергу і внутрішньополітичною ситуацією у радянській Росії. До того ж біженці ладні були терпляче чекати на відправку вже на кордоні України, аніж потонути у вирі громадянської війни. Загалом же процес повернення біженців до своїх домівок у межах колишньої Російської імперії тривав до середини 20-х рр.⁸⁵.

Без перебільшення можна сказати, що дипломатичні угоди української сторони з австро-угорськими, німецькими, польськими та російськими представництвами з питань реєвакуації біженців стали одним із перших у ХХ ст. прикладів міждержавного регулювання проблеми біженців.

Цікавою, на наш погляд, є розвідка П.Соханя та В.Павленко, присвячена долі українських біженців Першої світової війни у Болгарії⁸⁶. Спробу дослідити російсько-

---

⁸¹ Жванко Л. *Ad fontes. Зовнішнє відомство Української Народної Республіки та врегулювання проблеми біженців Першої світової війни// Зовнішні справи.* – 2009. – №. 8 - 9. – С. 53 - 56.

⁸² Кудлай О.Б. *Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.).* – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 43

⁸³ Жванко Л. *Біженство Великої війни 1914 – 1918 рр. в часи Української Центральної ради: документальні свідчення// Історичний журнал.* – 2009. – № 4. – С. 102 - 115.

⁸⁴ Жванко Л. *Підготовка до реєвакуації біженців «Великої війни» за гетьманства П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.)// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 30.* – К.: Інститут історії України НАН України. – 2005. – С. 306 - 317; *ІІ ж: Уряд Павла Скоропадського і спроба подолання епідемій серед населення та біженців// Київська старовина.* – 2005. – № 6. – С. 112 - 133.

⁸⁵ Жванко Л.М. *Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.).* – Х.: Прапор, 2007. - С. 150.

⁸⁶ Сохань П., Павленко В. *Проблеми військовополонених, інтернованих та біженців у міждержавних відносинах України та Болгарії (1918-1926 рр.)// Міжнародні зв'язки: наукові пошуки та знахідки. Вип. 13.* - К.: Інститут історії України НАН України, 2004. - С. 86 - 95.

українські взаємини у царині біженства на переговорах, які протягом весни – літа 1918 р. тривали в Україні, зробив О.В. Філатов. Серед іншого він наголосив на домовленості щодо проходження потягів з біженцями територією України⁸⁷.

Отже, Українська Держава стала спадкоємницею УНР в частині виконання плану реєвакуації біженців, доповнивши його положеннями відповідно до вимог часу. Натомість ліквідація Крайової наради у справах біженців призвела до зосередження в одній структурі – біженецькому департаменті МВС – всіх керівних функцій у царині біженців, що в умовах розпочатої реєвакуації, а згодом, із закінченням війни, масового напливу біженців з Росії, стало важливою умовою для проведення ефективних заходів щодо повернення біженців до своїх домівок.

Важливим аспектом дослідження проблеми біженства можна назвати проведення евакуації та надання різнопланової допомоги на шляхах їх руху. Загалом, вітчизняні та зарубіжні історики критично оцінюють цей процес. Так польська дослідниця В.Найдус, назваючи евакуацію цивільного населення тотальною та брутальною, і яку російське командування цинічно виправдовувало «вимогами війни», наголосила на мільйонах переміщених осіб. Висока смертність, особливо серед малих дітей, несла впоратися із проблемами з боку Червоного Хреста, на її думку, стали причиною звернення влади за допомогою до місцевих самоврядувань та громадськості⁸⁸.

У той же час О.М. Курцев звернув увагу, що з *«кінця серпня 1915 р. населення прифронтових губерній залишає свої домівки не тому, що війська насильно спонукають їх до цього, а добровільно, не бажаючи залишатися під обстрілами, в районах, зайнятих ворогом...»*⁸⁹. Дослідник виділив два етапи евакуації населення, залежно від способу пересування. Перший – літо 1915 р. – переважав гужовий рух біженців, так звані, біженецькі валки, які рухалися власними кінями. Другий – з осені того ж року – транспортування біженців у тиллові райони здійснювалося лише залізницями, головним чином, «маршрутними потягами» з прямою доставкою до місця призначення⁹⁰.

О.В. Сердюк у своїй роботі певним чином спробував відтворити жахливу, на його думку, картину руху біженців, зауваживши, що саме *«...холодна осінь змушувала людей розпродавати при першій можливості коней з возами й рухатися далі поїздами і визначеними маршрутами»*⁹¹. У той же час ніяк не можна погодитися із наступним твердженням цього дослідника: *«На терені трьох українських губерній – Катеринославської, Чернігівської й Харківської – їх [біженців – авт.] знаходилося 448,7 тис; тобто 70 % від усієї кількості в Наддніпрянській Україні»*⁹². Дійсно, на кінець 1915 р. серед 45 губерній Європейської частини Російської імперії за кількістю розквартиро-

---

⁸⁷ Філатов О.В. *Украинско - Российская мирная конференция 1918 г.* – Полтава: Б. и, 1995. – С. 41.

⁸⁸ Najdus W. *Uchodźcy polscy w Posji// Historia Polski. T. III. – Cz. 3. 1914 – 1918. – Warszawa, 1974. – S. 263 - 264.*

⁸⁹ Курцев А.Н. *Беженство.* – С. 133.

⁹⁰ Там само. – С. 134 - 135.

⁹¹ Сердюк О.В. *Біженство в Україні під час Першої світової війни.* – С. 119.

⁹² Там само. – С. 121 - 122.

ваних біженців Катеринославська губернія посіла перше місце⁹³, а Харківщина відповідно друге місце серед українських губерній і п'яте в загальноросійському масштабі⁹⁴. Чернігівщина у цьому списку перебувала на рівні середньостатистичної губернії, у той час як на третьому місці перебувала прифронтowa Волинь.

Б.Заброварний та О.Михайлюк, автори праці «Українське село в роки Першої світової війни», не даючи жодних посилань на першоджерела, категорично оцінюють організацію евакуації біженців у Російській імперії⁹⁵. Проте не варто оцінювати так категорично, адже джерела свідчать, що на шляхах руху біженців було влаштовано пункти харчування та надання медичної допомоги. Розглядаючи процес евакуації, слід погодитися із О.В. Сердюком щодо необхідності пошуку матеріалів, які б дали уявлення про початок біженства у перші місяці війни⁹⁶.

Одним із найбільш успішно висвітлених аспектів проблеми можна назвати формування та діяльність різних благодійних спілок та етнічних комітетів, які виникли на хвилі патріотичного піднесення громадського загалу у перші місяці війни. Так, у наукових розвідках О.Доніка⁹⁷ та Н.Загребельної⁹⁸ започатковано ґрунтовні дослідження процесу становлення, структуризації, соціальної бази та діяльності «провідних гуманітарних організацій в Україні періоду Першої світової війни». Серед громадських інституцій дослідники виділили Всеросійський земський союз та Всеросійський союз міст, робота яких, завдяки розгалуженій мережі їх місцевих комітетів, «...найбільш вагомо та відчутно виявилася на українських землях»⁹⁹. Діяльність «південно-західних» комітетів однією з перших розглянула І.Г. Сулига. При цьому авторка визнала, що південно-західний обласний комітет, який об'єднав відповідні губернські комітети Київщини, Волині та Поділля, називаючи себе установою ВЗС, формально до його складу не входив¹⁰⁰.

Роль Тетянинського комітету у справі соціального захисту біженців, програмні положення та етапи його подвижництва досліджувала Н.І. Загребельна. Вона слушно наголосила, що «...вже з літа 1915 р. надання допомоги біженцям було перенесено з

---

⁹³ Жванко Л.М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ.(1915 р.)// *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Вип. 4. – Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2006. – С. 219.*

⁹⁴ Жванко Л.М. Харківська губернія у роки Першої світової війни: становлення системи органів допомоги біженцям.//*Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 33. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 343.*

⁹⁵ Заброварний Б.Й., Михайлюк О.Г. *Українське село в роки Першої світової війни. – Луцьк: «Надстир'я», 2002. – С. 65.*

⁹⁶ Сердюк О.В. *Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 113.*

⁹⁷ Донік О.М. *Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 61 - 86.*

⁹⁸ Загребельна Н.І. *Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. – С. 255 - 269.*

⁹⁹ Донік О.М. *Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. – С. 82.*

¹⁰⁰ Сулига І.Г. *Південно-Західні комітету Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 234 - 235.*

площини добродійності у сферу опіки державою знедолених громадян»¹⁰¹. Цікавими є і дослідження діяльності місцевих відділень Тетянинського комітету, як, наприклад, Харківського, що одним із перших в губернії взяло на себе організацію соціального захисту біженців¹⁰². Подвижницька діяльність членів Харківського губернського відділення Тетянинського комітету була схвалена Великою Княжною Тетяною Миколаївною. Його голова В.В. Акишев був запрошений на з'їзд представників відділень Комітету, який проходив у Петрограді 3 – 9 травня 1915 р.. Крім того, В.В. Акишев та його дружина отримали особисту подяку голови Комітету за організацію благодійних зборів для біженців¹⁰³. Тому не зовсім можна погодитися із думкою деяких істориків про найпомітнішу роль серед губернських відділень Тетянинського комітету саме Київського відділення¹⁰⁴. Проблемною залишається і спроба визначити співвідношення допомоги, наданої державними структурами та приватною благодійністю, хоча б тому, що Тетянинський комітет фінансувався з Державної скарбниці¹⁰⁵.

Віддаючи належне цим та іншим науковцям, праці яких фактично започаткували в сучасній вітчизняній історіографії Великої війни окремий напрямок – дослідження громадської благодійності в її різних проявах, необхідно вказати на відсутність робіт, які б у повному обсязі висвітлювали важливі проблеми облаштування біженців на нових місцях, медичної допомоги, долі неповнолітніх біженців, проблеми їх працевлаштування, дослідження долі різних етнічних груп біженців та ін.. На рівні йської імперії проблема працевлаштування біженців порушена у монографії радянського історика А.М. Анфімова¹⁰⁶. Українські дослідники Ф.Г. та Г.Ф. Турченки намагалися проаналізувати цей процес у контексті історії південних регіонів України початку ХХ ст., відмічаючи, що праця біженців не набула широкого використання у сільському господарстві регіону¹⁰⁷. Вони були більше зайняті у промисловості.

Доля біженців різних етнічних груп – поляків, латишів¹⁰⁸, литовців, євреїв та ін., які знайшли в Україні тимчасовий притулок, досить цікава тема для дослідження. Серед робіт слід назвати узагальнюючу статтю Л.М. Жванко¹⁰⁹ та окремі статті Т.М. Лихачової, присвячені дослідженню долі польських біженців у роки Першої світової

---

¹⁰¹ Загребельна Н.І. Роль Комітету Її Імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни// *Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. Вип. 9.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 89.

¹⁰² Жванко Л.М. Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського комітету. – С. 104 - 109.

¹⁰³ Там само. – С. 109.

¹⁰⁴ Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 119.

¹⁰⁵ Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны. – С. 112.

¹⁰⁶ Анфимов А.М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – 1917 гг.). – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962. – С. 104 - 106.

¹⁰⁷ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кін. XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К.: Генеза, 2003. – С. 104.

¹⁰⁸ Žvanko Ľubova. Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915 – 1916)// *Latvijas Kara muzeum gadagrāmata. X. Rīga, 2009.* – L. 20 - 38.

¹⁰⁹ Жванко Л.М. Иноземні біженці Першої світової війни в Україні// *Київська старовина.* – 2005. – № 3. – С. 77 - 93.

війни¹¹⁰. Відкритими є й інші напрямки дослідження цього складного і водночас трагічного явища, яким було біженство Першої світової війни.

Окремо слід визначити ступінь регіонального дослідження окресленої проблеми, яке, за висловом О.Реєнта та Б.Янишина, на час написання ними статті найкраще було проведено на прикладі Галичини, Буковини,¹¹¹ частково, Волині¹¹². Дослідження проблеми біженців цими та іншими авторами¹¹³⁻¹¹⁴ розглядається в контексті історії краю в роки Першої світової війни. Протягом 2003 – 2009 рр. з'явилася низка публікацій авторки, присвячених висвітленню проблеми біженства на території Катеринославської¹¹⁵, Полтавської¹¹⁶, Харківської губерній, іншими словами, репрезентовано широке тло складних соціальних процесів під час Першої світової війни, яким стало біженство на Лівобережній Україні¹¹⁷.

Таким чином, уже загальний аналіз історіографії біженства Першої світової війни приводить до висновку, що тема залишається відкритою для істориків і спонукає їх до нових пошуків. Перспективою наступних досліджень має стати використання прин-

---

¹¹⁰ Лихачова Т.М. Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни// Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Зб. наук. пр.: Вип. 10. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 86 - 94; Її жс: Беженцы-поляки из Царства Польского на территории Российской империи в годы Первой мировой войны: причины появления// Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: Сборник научных трудов IV Международной научной конференции 8 декабря 2006 г. – Белгород: БелГУ, 2007. – Т. 2. – С. 119 - 127; Її жс: Польські біженці в м. Харкові в роки Першої світової війни: діяльність громадських організацій. Харків-багатонаціональний: Зб. наук. пр. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – С. 81 - 94.

¹¹¹ Реєнт О., Янишин Б. Україна у Великій війні 1914-1918 рр.: Основні дослідницькі напрями в сучасній українській історіографії. – С. 54.

¹¹² Бернадський Б.В. Волинь у роки Першої світової війни: Дис... дис. канд. іст. наук. – Луцьк, 1999. – 197 с.

¹¹³ Багас Л.М. Вирішення проблеми біженців у Подільській губернії під час Першої світової війни. Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc...vurimerry%20problem.pdf.

¹¹⁴ Берест І.Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2009. – 20 с.

¹¹⁵ Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. – С. 218 - 224.

¹¹⁶ Жванко Л.М. Допомога духовенства Полтавщини біженцям Першої світової війни. - С. 245 - 249; Її жс: Румунські біженці Першої світової війни на Полтавщині// Архіви і документальна спадщина Полтави: минуле, сучасне, перспективи. 1903 – 2003. Науково-практична конференція. Полтава: АСМІ, 2003. – С. 203 - 208; Її жс: Біженці Першої світової війни на Полтавщині// П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. 3 – 4 грудня 2003. – Полтава: Б. в., 2003. – С. 113 - 118.

¹¹⁷ Жванко Л.М. Харківська губернія у роки Першої світової війни: становлення системи органів допомоги біженцям// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 33. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 341 - 361; Її жс: Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського комітету// Історичний журнал. – 2005. – № 4. – С.104 - 109; Її жс: Польські біженці Першої світової війни в Харкові// Формування історичної пам'яті: Польща і Україна. – Х.: Майдан, 2008. – С. 18 – 33; Її жс: Kriegsfluchtlinge und ihre medizinische Versorgung während des Ersten Weltkriegs in der Ukraine// Internationale Tagung «Medizin und Krieg / Medycyna i wojna in historische Perspektive». Heinrich-Heine-Universität. – Düsseldorf, 18 – 20. September 2009. – S. 40 - 42.

ципів «культури війни» при висвітленні теми та створення цілісної картини цього явища, дослідження різних аспектів біженства, проведення порівняльного аналізу перебування біженців по різні боки Східного фронту...

БІЖЕНСТВО
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ, ПОШУКИ, КОМЕНТАРІ

БІЖЕНСТВО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Велика війна, в яку європейські держави вступили мало не з радістю, сподіваючись отримати швидку та блискавичну перемогу, перетворилася на п'ятирічний жах першої в історії індустріальної і по-справжньому тотальної війни¹¹⁸. Саме вона, за влучним висловом Генріха Манна, і стала *«матір'ю катастроф ХХ століття»*. При цьому військове протистояння породило низку гуманітарних проблем, серед яких надзвичайної гостроти набула проблема біженців. Біженство, у всій його багатогранності, стало надто вже складним і, за великим рахунком, несподіваним у таких масштабах випробуванням для держав.

Уже з перших днів збройного конфлікту Російська імперія постала перед новим суспільним явищем – біженством. Вона, за великим рахунком, була не підготовлена до переміщення мільйонів людей та влаштування їх нового життя. Біженство, без перебільшення, стало кількарічним випробуванням для державної системи та суспільного загалу. Такого розмаху переселення своїх підданих царська влада ще не знала. Член Державної ради О.В. Кривошеїн серед нещасть, які звалилися у той час на Росію, назвав і появу біженства. *«З усіх суворих випробувань війни поява біженців є найбільш несподіваною, найсерйознішою і важковиліковною... Мудрі стратеги німців створили цей потік, щоб залякати супротивника... Хвороби, печалі й убогість рухаються разом з біженцями на Росію. Вони створюють паніку і знищують все, що залишилося від пориву перших днів війни... Це хмари комах. Дороги руйнуються, і незабаром вже неможливо буде підвезти їжу... Я, як член Ради міністрів, стверджую, що наступна міграція населення приведе Росію у морок революції»*¹¹⁹. При цьому варто зауважити, що, за великим рахунком, російська влада сама створила цю проблему в такому катастрофічному вимірі. І причиною того стала низка наказів, спрямованих на виселення цивільного населення із зони відступу російських армій. При цьому зазначимо, що протягом червня – серпня 1915 р. Ставка кілька разів скасовувала свої ж накази щодо *«очищення місцевості від населення»*¹²⁰.

Для порівняння зауважимо, що біженство було несподіваним соціальним явищем і для інших учасниць Великої війни. Так, сучасний британський дослідник Метью Стібб (Matthew Stibbe) наголошує, що імперія Габсбургів на початку війни постала перед новим і несподіваним викликом: зненацька з театру воєнних дій у внутрішні частини держави ринув потік представників різних національностей. Особливо величезною була хвиля знедолених біженців з прикордонних районів імперії – Галичини,

---

¹¹⁸ Верст Э. Первая мировая война. Иллюстрированная история. – М.: ЭКСМО, 2005. – С. 233.

¹¹⁹ Уткин А.И. Забытая трагедия. Россия в Первой мировой войне. – Смоленск: Русич, 2000. Режим доступу: <http://militera.lib.ru/research/utkin3index.html>

¹²⁰ Курцев А.Н. Беженство. – С. 132.

Буковини, Боснії, Істрії, Далмації, Хорватії¹²¹.

Вивчаючи проблему біженства, доцільно виокремити кілька векторів дослідження. Перш за все – це визначення кількості біженців, їх географію прибуття та розселення; правові засади врегулювання різних аспектів життя біженців; створення дієвої вертикалі допомоги біженцям; роль громадських, благодійних, етнічних та інших спілок у справі соціального захисту біженців; напрямки допомоги біженцям, реалії, проблеми та умови їх подолання.

Слід зазначити, що геополітичне становище України зумовило її перебування в епіцентрі воєнних подій. Крім того, територією Волинської та Подільської губерній проходила лінія Південно-Західного фронту. Інша значна частина України набула статусу досить важливих для російських армій тилкових територій¹²². Найбільше серед етнічних українських земель постраждали Галичина та Буковина, які першими зустріли удари війни. Значна кількість цивільного населення стали біженцями, при цьому, що ще більше підсилює трагізм участі українців у цій війні, по різні боки Східного фронту. *«Так, наступ російських військ у серпні 1914 р. примусив місцеву австрійську адміністрацію терміново організувати вивіз у тиллові райони людей і матеріальні цінності... Навесні – влітку 1915 р. внаслідок наступу німецьких та австро-угорських військ вже російська влада вдалася до евакуаційних заходів»*¹²³. Однією з причин біженства із Західної України, окрім воєнного фактора, на думку професора Г.В. Сарбея, були масові репресії австро-угорських та російських окупаційних режимів¹²⁴.

Перші валки з біженцями з'явилися в Російській імперії вже восени 1914 р., головним чином, із її західних губерній. Цей рух був стихійним, мав добровільний характер і був *«...природним наслідком наступу ворога на нашу територію»*¹²⁵. У цей час зафіксована поява біженців і на території українських губерній. Проте вже навесні 1915 р. ситуація різко змінилася. У результаті наступу німецьких військ 2 травня 1915 р. розпочалася Горлицька операція – одна з найбільших оборонних операцій Російської армії у роки Першої світової війни. Її наслідком став прорив російського фронту в районі Карпат¹²⁶. *«Почалося масове виселення людей, у першу чергу чоловіків від 17 до 45 років»*¹²⁷. На початку червня 1915 р. Ставка Верховного головнокомандувача ро-

---

¹²¹ Stibbe Matthew *Krieg und Brutalisierung. Die Internierung von Zivilisten bzw. «politisch Unzuverlässigen» in Osterreich-Ungar wehrend des Erste Weltkriegs*. Англomовна версія статті надрукована у збірнику: *Gender and Modernity in Central Europe: The Austro-Hungarian Monarchy and its Legacy*, hrsg. v. Agatha Schwartz. – Ottawa: Ottawa University Press, 2009. Статтю авторці надав Райнхардт Нахтигаль, доктор історії, один із провідних німецьких дослідників Першої світової війни.

¹²² Нахтигаль Райнхард. *Донские немцы: 1830 – 1930*. – Аугсбург: Издательство Waldemar Weber Verlag, 2007. – С. 164.

¹²³ Берест І.Р. *Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук*. – С. 10.

¹²⁴ Сарбей Г.В. *Національне відродження України. Україна крізь віки*. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 9. – С. 306.

¹²⁵ *Известия ВСГ*. – 1916. – № 27 - 28. – С. 174.

¹²⁶ Шаццлло В.К. *Первая мировая война 1914 – 1918. Факты. Документы*. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 480 с. Режим доступу: <http://lib.rus.ec/b/141769/read>

¹²⁷ Реєнт О., Сердюк О. *Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої*

сійської армії видала ще один наказ, згідно з яким належало залишати ворогу «...територію, перетворену на пустелю, тобто очищену як від населення, так і від усього, що могло скласти цінність ворогу»¹²⁸.

Масове прибуття біженців у тиллові губернії Російської імперії із західного театру воєнних дій розпочалося у липні – серпні 1915 р., досягло максимуму у вересні – жовтні, завершилося у листопаді – грудні того ж року¹²⁹. До українських тиллових губерній – Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Харківської, Херсонської – ринули значні партії біженців з Волині, Поділля, Буковини, Гродненщини, Холмщини, Прибалтійських володінь. Найбільше польських біженців прибуло із Сувальської, Ломжинської, Варшавської та Люблінської губерній Королівства Польського¹³⁰. «Із середини липня 1915 р. ринув потік вигнанців із Східної Галичини, який налічував близько 100 тис. осіб»¹³¹. Їх дорога пролягла через Волинську, Подільську та Київську губернії, при цьому Київ не став кінцевим пунктом їх поневірянь, а скоріше був транзитним пунктом, де біженці отримували всіляку допомогу та рухалися далі¹³². Із Західної Білорусії, на переконання білоруського дослідника Є.Мироновича, протягом 1915 р. виїхало 1,4 млн. біженців¹³³. При цьому можна стверджувати, що саме українськими землями пролягли головні транзитні шляхи руху біженців.

Відповідно до способу переміщення біженців у тиллові губернії доцільно виділити два його етапи. На першому етапі, який тривав протягом літа – початку осені 1915 р., основним способом евакуації цивільного населення були гужові перевезення¹³⁴. Місцева влада формувала валки біженців, якими керували спеціально призначені «провідники» з числа «...досвідчених працівників – священників, студентів та вчителів, здебільшого із самих біженців»¹³⁵. Біженці, під керівництвом провідників, які мали на руках спеціальні маршрутні документами, мали прибувати до визначених їм місць

світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.)// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 7. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 28.

¹²⁸ Курцев А.Н. Беженство. – С. 131.

¹²⁹ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914-1917)// Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 104.

¹³⁰ Известия ВСГ. – 1916. – № 33. – С. 55. У 1867 р. було затверджено Положення про губернське і повітове управління, відповідно до якого Королівство Польське було розділене на 10 губерній: Варшавську, Калишську, Келецьку, Ломжинську, Люблінську, Петроківську, Плоцьку, Радомську, Седлецьку та Сувальську. У 1866 – 1871 рр. були скасовані єдині органи управління Польщею – Державна рада, Адміністративна рада, урядові комісії і Виконавчий комітет. Царство Польське як автономна державна одиниця фактично перестало існувати, перетворившись на Привіслянський край, що складався з уніфікованих по російському зразку губерній.

¹³¹ Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 115.

¹³² Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tulaczy los. – S. 16.

¹³³ Бежанства 1915 года. – Беласток: SPHU «Podlaska», Zakład Poligraficzny, 2000. – С. 7. Режим доступу <http://katunikat.fontel.net>

¹³⁴ Курцев А.Н. Беженство. – С. 134.

¹³⁵ Жванко Л. «Движение и эвакуация беженцев...» (Матеріали статистичного звіту відділу допомоги біженцям Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу)// Київська старовина. – 2008. – № 3. – С. 141.

тимчасового проживання¹³⁶. Переважна більшість їх рухалася на власних підводах, покритих брезентом та навантажених найбільш цінним майном. *«Діти та старі, – як писав очевидець, – їхали на фурі, а інші члени сім'ї значну частину дороги йшли пішки, бо гнали худобу чи просто жаліли коней»*¹³⁷.

На шляху руху біженців з Правобережжя у центральні та східні губернії України постала значна водна перешкода – Дніпро, через яку вони переправлялися головним чином біля Канева, рухаючись далі на північний схід на Чернігівщину і південний схід на Катеринославщину. З Полісся біженці евакуювалися, рухаючись вниз Дніпром «на баркасах і човнах». Частина біженців переправлялася в районі Черкас і Кременчука¹³⁸.

Структури, що займалися організацією евакуації біженців в Україні, самостійно розробляли маршрути їх гужового руху, які затверджував головуповноважений з влаштування біженців Південно-Західного фронту князь М.П. Урусов. Так, відділ допомоги населенню Комітету Південно-Західного фронту ВЗС розробив 41 маршрут руху біженців Волинською, Київською, Полтавською, Херсонською та Подільською губерніями. Наприклад, Полтавщиною біженці пересувалися ґрунтовими дорогами у двох напрямках. Перший проходив у Катеринославську губернію через Бориспіль, Костянтиноград, Лозову. На Харківщину біженці рухалися за маршрутом Канів – Пирятин – Миргород – Зіньків – Охтирка. Територією Харківської губернії йшли біженці з Волині, Поділля та частково з Київщини. Гужовий рух цих біженців здійснювався північними повітами Харківщини, зокрема Лебединським та Сумським. Їх маршрут проходив такими населеними пунктами: Недригайлів – Ольшани – Комишанка – Штепівка – Сульські Хутори (Лебединський повіт) – Заворталівка – Приходченкове – Стецьківка – Корчаківка – Юнаковка (Сумський повіт) і далі на місто Суджу Курської губернії. Ще один маршрут біженців Харківською губернією пролягав від сіл Мечибилово Ізюмського до Дегтярне Вовчанського повітів з виходом у Курську губернію¹³⁹.

Проте дуже часто біженці, *«рухаючись по лініях залізниць, прямуючи, караванами по шосейному шляху, прибуваючи залізничними ешелонами[...], втрачають визначені маршрути руху і розтікаються різними напрямками, охоплюючи все ширший і ширший район»*¹⁴⁰. Таку ситуацію можна пояснити, по-перше, тим, що розробники маршрутів, не маючи досвіду, не передбачили багатьох досить важливих для біженців умов і, по-друге, почасти самі біженці в умовах жаху та розгубленості перед новими викликами життя, своїм хаотичним рухом змінювали ці маршрути. В.Й. Гурко, генерал

---

¹³⁶ Курцев А.Н. *Беженство*. – С. 134.

¹³⁷ Курцев А.Н. *Беженцы первой мировой войны в России (1914 – 1917)*. – С. 103.

¹³⁸ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 127.

¹³⁹ Жванко Л.М. *До проблеми евакуації біженців Першої світової війни (на прикладі Харківської губернії)*// *Література та культура Полісся*. Вип. 29: *Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті*. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 141 - 142.

¹⁴⁰ Ореховський О.В. *Діяльність Російського товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914 – 1917 рр.)*. – Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 1997. – С. 161.

від кавалерії, у своїх мемуарах писав: «Весь маршрут цієї масової втечі був позначений могилами із поспіхом витесаними хрестами. Жодна з громадських чи урядових організацій не була готова до такого жахливого становища – ні земські, ні міські управи, ні органи Червоного Хреста, ні губернська адміністрація. Усі вони вживали поспішних заходів з метою хоч як-небудь упорядкувати рух біженців»¹⁴¹.

Проте аналіз архівних джерел дає змогу зробити висновок, що спільними зусиллями працівників ВЗС, ВСМ та Тетянинського комітету вдалося встановити певну схему стихійного руху біженців та організувати надання їм допомоги.¹⁴² На шляхах руху біженців на кошти ВЗС були влаштовані пункти харчування та надання першої медичної допомоги, так звані, «лікарсько-харчові пункти». Такі пункти здебільшого були розміщені при земських лікарнях, школах, казармах і навіть, як це було в Охтирському повіті Харківської губернії, в переобладнаних млинах¹⁴³. На пунктах харчування біженці отримували безкоштовно гарячу їжу, дітям давали молоко і білий хліб. Окрім того, вони забезпечували в дорогу «сухим пайком» та фуражем для худоби. У частині пунктів були обладнані кузні, де біженці отримали змогу підкувати своїх коней, полагодити підводи.

З початку вересня і до зими 1915 р. тривав другий етап евакуації біженців. У цей час їх вивезення в тиллові райони відбувалося головним чином залізницями, так званими, «маршрутними потягами» з прямою доставкою до пункту призначення¹⁴⁴. Для організації перевезень біженців територією Харківської, Полтавської, частини Київської, Катеринославської, Курської, Воронезької губерній розпорядженням Міністра внутрішніх справ Російської імперії було створено «Харківський порайонний комітет з регулювання перевезень масових вантажів та населення на залізницях». До його складу ввійшли представники Південної, Південно-Східної та Південно-Донецької залізниць, місцевої адміністрації, ВЗС та чиновники царського уряду¹⁴⁵.

Основне навантаження щодо транспортування біженців було покладено на три загальнодержавні залізниці – Південно-Західну, Південну (Слобідську), Катеринославську (Запорізьку), які проходили територією українських губерній. Одним із потужних залізничних вузлів з численними під'їзними розв'язками був Харків¹⁴⁶. Місто належало до переліку 54 реєстраційних пунктів Російської імперії, на яких проводився «...щоденний перепис проходження біженців у межах Європейської Росії»¹⁴⁷. Протягом липня – грудня 1915 р. через залізничний вузол Харкова прослідувало 366435 біженців, із них у липні – 2565 осіб (0,7 %), у серпні – 43606 (11,9 %), у вересні –

---

¹⁴¹ Гурко В. И. *Война и революция в России. Мемуары командующего Западным фронтом. 1914 – 1917.* – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – С. 157.

¹⁴² Загребельна Н.І. *Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни.* – Дис... канд. іст. наук. – К., 2004. – С.138.

¹⁴³ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 13, арк. 6.

¹⁴⁴ Курцев А.Н. *Беженство.* – С. 135.

¹⁴⁵ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 137.

¹⁴⁶ Толочков І.В. *Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914 – 1918 рр.).* – Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – С. 23 - 24.

¹⁴⁷ Курцев А.Н. *Беженцы первой мировой войны в России (1914 – 1917).* – С. 104.

233419 (63,7 %), у жовтні – 80616 (22 %), у листопаді – 6229 (1,7 %) ¹⁴⁸. Через розподільчий пункт на Катеринославському вокзалі протягом літа – осені 1915 р. пройшло 397945 біженців, з них за межі губернії – 123517, а решта була розселена у повітах Катеринославської губернії ¹⁴⁹. Цікаво, що О.М. Курцев, аналізуючи динаміку залізничних перевезень європейською територією Російської імперії «за час з 16 вересня (початок масового руху біженців залізницями) по 31 грудня», наводить такі дані: «...друга половина вересня – 148871, жовтень – 111778, листопад – 8588, грудень – 1714...» ¹⁵⁰.

Вивчення долі сотень тисяч біженців вимагає точного встановлення їх чисельності ¹⁵¹. На цьому вже у роки війни наголошували й громадські діячі, які займалися справами біженців. На їх думку, «...статистичні дані внаслідок неповноти [...] не дають змоги ясно та ґрунтовно вникнути в суть біженського руху, пізнати його психологію...» ¹⁵². Натомість окреслена проблема надзвичайно складна і вимагає серйозного вивчення, уточнення цифрового матеріалу, оскільки збір статистичних даних в умовах триваючої війни був досить складною справою. «Грандіозна біженська маса рухалася в середину держави [...] хаотично, безсистемно...» ¹⁵³, а це надзвичайно ускладнювало проведення будь-якої реєстрації. Тому, власне в самій природі цього явища, як зауважив у 1916 р. статистик Івченко у своєму звіті про організацію руху біженців залізницями і гужовими шляхами, направлено до Комітету Південно-західного фронту ВЗС, полягає головна причина неповного обліку населення [біженців. – авт.] ¹⁵⁴.

Перший перепис біженців у Російській імперії організував Тетянинський комітет, звівши отримані матеріали у «Попередні відомості про чисельність біженців в Імперії (крім Закавказзя) за даними губернаторів». Станом на 20 грудня 1915 р. було зафіксовано 2706309 біженців ¹⁵⁵. Найбільше їх осіло в Катеринославській та Московській губерніях (власне у Москві) та в губерніях, прилеглих до лінії фронтів. Значне навантаження щодо чисельності біженців лягло на українські губернії, з яких Катеринославська, де знайшли притулок 227942 біженці, посіла перше місце серед 45 європейських губерній Російської імперії ¹⁵⁶. Харківщина за кількістю розміщених біженців була другою серед українських губерній і п'ятою серед решти місцевостей імперії. Зрозуміло, що ці та інші дані не можна назвати остаточними, вони – лише орієнтовні, оскільки в умовах війни надзвичайно важко було провести будь-які статистичні збори

¹⁴⁸ Кратний очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – Х.: Типография Б. Бенгиса, 1918. – С. 24.

¹⁴⁹ Журналы заседаний Екатеринославского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1915 г. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1916. – С. 379.

¹⁵⁰ Курцев А.Н. Беженство. – С. 136.

¹⁵¹ Курцев А.Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916 – 1917 гг.// Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: В 2т: Сб. науч. тр. IV Международной научной конференции. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2007. – Т. 2. – С. 128.

¹⁵² Жванко Л. «Движение и эвакуация беженцев...». – С. 141.

¹⁵³ Там само. – С. 132.

¹⁵⁴ Там само. – С.133.

¹⁵⁵ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 73 - 74 зв.

¹⁵⁶ Жванко Л.М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.). – С. 219.

даних. Наприклад, на зиму 1915 р. у повітах Харківської губернії за даними Тетянинського комітету було розселено 70306 біженців, тоді як за даними ВЗС – уже 75606¹⁵⁷. У той же час О.П. Реєнт та О.В. Сердюк вказують, що у січні 1916 р. на Харківщині було зареєстровано 74647 біженців¹⁵⁸.

Подібні розбіжності щодо визначення кількості переміщених осіб О.М. Курцев пояснює низкою причин. Перш за все «офіційні відомості про чисельність евакуйованого населення враховують лише винятково біженців - «простолюдинів», які перебували під опікою громадських спілок. Поза реєстрацією залишилися державні службовці та їх сім'ї, які отримували «жалування» та особливу «позичкову» допомогу), і взагалі всі «забезпечені» біженці, які не потребували «державної опіки», а також виселенці під наглядом поліції¹⁵⁹. Зрештою, не слід відкидати і фактор самостійного переміщення біженців (які мали на руках «екстрені відзиви», тобто спеціальні проїзні документи), в пошуках загублених родин, багажу, чи, образно кажучи, кращої долі. Траплялися випадки, коли біженці виїздили в інші міста на навчання або роботу.

Значна частина біженців залишилася поблизу лінії фронту. Особливо багато їх було на сході Волинської губернії. Серед причин такої ситуації слід назвати бажання біженців перебувати ближче до рідних місць з надією на швидке повернення додому. Проте уже з 1916 р. і протягом наступних двох років відзначалася стала тенденція до збільшення їх кількості у тилових губерніях, спричинена змінами ситуації на фронтах та в політичному житті колишньої Російської імперії (табл. 1)¹⁶⁰. На 1 листопада 1916 р. на теренах імперії було зареєстровано 3573471 біженець, з яких – 761245 проживали в Україні¹⁶¹. Іншими словами, майже кожен четвертий біженець, як то спостерігається із грудня 1915 р., проживав в Україні. Цим самим можна стверджувати, що зі збільшенням чисельності біженців на загальноімперському рівні така тенденція зберігалася і щодо українських земель.

Запропоновані цифрові дані досить орієнтовні, вони вимагають подальшого опрацювання та пошуку нового матеріалу, проте вже можна зробити певні узагальнення. Перш за все слід відзначити, що на листопад 1916 р. у дев'яти українських губерніях перебували 21 % від загальної кількості біженців, решта були розселені у 55 губерніях, Туркестані, Фінляндії та 12 областях неозорої Російської імперії. Така кількість новоприбулого населення вимагала значної роботи від місцевих органів влади, самоврядувань та громадськості. Чітко окреслена географія перебування значної кількості

---

¹⁵⁷ *Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.)*. – С.11; ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 12, арк. 212; спр. 22, арк. 10, 12, 14, 26, 28, 31, 33, 34, 38, 40, 42, 44, 46.

¹⁵⁸ *Реєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.)*. – С. 29.

¹⁵⁹ *Курцев А.Н. Беженство*. – С. 140.

¹⁶⁰ *ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 73; Известия ВСГ. – 1916. – № 33. – С. 55, 56, 76; Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. С приложением*. – *Екатеринослав, 1916. – С. 82 - 85. Курцев А.Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916 – 1917 гг.* – С. 130 - 132.

¹⁶¹ *Курцев А.Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916 – 1917 гг.* – С. 132.

біженців – Катеринославська, Харківська та Волинська губернії. Перші дві – розвинені промислові регіони імперії, де можна було знайти роботу біженцям і куди було евакуйовано низку підприємств Прибалтійських губерній та Королівства Польського. Проте 81,5 % біженців були розселені у сільській місцевості, оскільки основну їх масу склали все-таки селяни. Для порівняння зауважимо, що в загальноімперському вимірі частка біженців, розміщених із середини 1915 р. і до кінця війни у сільській місцевості, склала 75 %¹⁶².

Таблиця 1

Кількість біженців в українських губерніях (1915 – 1916 рр.)

№ п/п	Губернія	Листопад 1915 р.	Грудень 1915 р.	Лютий 1916 р.	Червень 1916 р.	Листопад 1916 р.
1.	Волинська	Даних немає	77926	77926	91044	201268
2.	Катеринославська	220000	227942	244687	242406	226576
3.	Київська	Даних немає	20764	20764	20764	42813
4.	Подільська	1001	5710	5712	5678	4213
5.	Полтавська	24000	23970	30000	32764	42682
6.	Таврійська	39574	24987	36344	38826	40654
7.	Харківська	91138	116762	117606	114172	120983
8.	Херсонська	16000	37846	23849	23714	45832
9.	Чернігівська	28648	35435	30833	31724	36224
	Усього	420361	571342	587721	601092	761245

П.Гатрелл, порівнюючи принцип розміщення військовополонених та біженців у Російській імперії, наголосив, що «біженці розміщувалися переважно у містах»¹⁶³. Розселити ж таку кількість біженців у містах у принципі було неможливо, тому теза британського дослідника видається досить-таки дискусійною. Серед українських міст першість вели Харків, Катеринослав, Київ (табл. 2) та Одеса, в якій було розселено 19706 біженців. Це найбільші промислові та культурні центри тогочасної України.

При визначенні кількості біженців слід враховувати і той момент, що певний їх відсоток з різних причин залишився поза реєстрацією, оскільки частина чоловіків-біженців була мобілізована до армії, ніхто не вів статистики померлих у дорозі. О.М. Курцев, провівши значну роботу, встановив, що за весь період війни на території Російської імперії перебувало до 5 млн. біженців і аж ніяк не 10 чи взагалі 15 мільйонів, як наголошували радянські дослідники¹⁶⁴. Слід відзначити, що окремі сучасні російські дослідники й зараз безпідставно наголошують на існуванні ще у 1915 р. 10 млн.

¹⁶² Цовян Д.Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 59.

¹⁶³ Гатрелл Питер. Беженцы в России в годы Первой Мировой войны. – С. 59.

¹⁶⁴ Курцев А.Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916 – 1917 гг. – С. 128 - 129.

біженців¹⁶⁵.

Таблиця 2

Кількість біженців у губерньських центрах України (1915 – 1916 рр.)

№ п/п	Губерньські міста	Листопад 1915 р.	Грудень 1915 р.	Листопад 1916 р.
1.	Житомир	Даних не подано	Даних не подано	4248
2.	Катеринослав	30000	33000	28505
3.	Київ	Даних немає	3152	24192
4.	Кам'янець-Подільський	Біженців немає	Біженців немає	215
5.	Полтава	6000	6585	8413
6.	Сімферополь	2000	Даних не подано	139
7.	Харків	30168	42150	45987
8.	Херсон	1700	1314	2973
9.	Чернігів	5398	Даних не подано	3032
	Усього	75266	84201	140647

За етнічним складом серед евакуйованих були росіяни, українці, білоруси, поляки, латиші, євреї, чехи, словаки, молдавани, румуни та ін.. Загалом в Україні протягом війни тимчасовий притулок знайшли представники понад 20 національностей. Наприклад, у Харківській губернії 32 % біженців були з Польщі, 29 % – з Білорусії та Литви, 26,3 % – з Прибалтійських губерній Російської імперії, 11,2 % – з Волині та Поділля. Слід наголосити, що у визначенні етнічного складу біженців теж виникають проблеми, оскільки існувало узагальнене поняття «*русские беженцы*», до яких зараховувалися і росіяни, і українці та здебільшого і білоруси. Взимку 1917 р. з'явилися румунські біженці. Поява останніх була зумовлена тим, що на кінець грудня 1916 р. майже вся територія Румунії, яка у серпні того ж року вступила у Першу світову війну з боку Антанти, була окупована німецькими військами¹⁶⁶. Наприклад, у січні 1917 р. 444 біженці румунів були направлені до міста Кременчук Полтавської губернії¹⁶⁷. Усього ж на території Російської імперії перебувало 2 тис. румунський біженців¹⁶⁸.

Окремо слід наголосити на проблемі німецького та єврейського населення. Уряд Російської імперії, у зв'язку з відступом на східному фронті, з 1915 р. узаконив масове примусове виселення чужорідних елементів з прифронтової смуги в тиллові губернії, де їх утримували під наглядом поліції. На думку української дослідниці Т.І. Лазанської, царизм у такий спосіб намагався мобілізувати на тотальну війну не лише фізичні, а й духовні сили народу, відволікти суспільну свідомість від повсякденних жахів по-

¹⁶⁵ Уткин А.И. *Забывтая трагедия. Россия в первой мировой войне.* – Смоленск: Русич, 2000. Режим доступу <http://militera.lib.ru/research/utkin3/02.html>

¹⁶⁶ *История Первой мировой войны.* – М.: Наука, 1975. – Т. 2. – С. 205, 208.

¹⁶⁷ Жванко Л.М. *Румунські біженці Першої світової війни на Полтавщині.* – С. 210.

¹⁶⁸ Курцев А.Н. *Беженцы первой мировой войны в России (1914 – 1917).* – С. 107.

разки російських військ, спрямовуючи її (свідомість) на пошук внутрішнього ворога, винного у всіх нещастях армії та цивільного населення. Ними і стали євреї, німці, угорці, австрійці, а згодом – болгари та турки. У найскладнішій ситуації, певна річ, опинилися німці, «німці-колоністи, російськoпіддані», як названі вони в архівних документах. Досить швидко німці-колоністи стали людьми без батьківщини, перетворившись з міцних хазяїв зразкових господарств на шпигунів Німеччини¹⁶⁹.

Аналізуючи статовіковий зріз біженства бачимо, що основний контингент склали жінки і діти (табл. 3). І хоча досить проблемно визначити точну кількість жінок-біженок, оскільки певна їх частина у статистичних таблицях, які готували місцеві біженецькі комітети, потрапила до графі «Без поділу на стать», все ж можна стверджувати про переважання саме жіноцтва. У липні 1915 р. одна з катеринославських газет писала: «Більшість біженців – багатосімейні, майже, винятково, жінки та діти – останніх скупчилося більше 200»¹⁷⁰. І дійсно, біженок евакуювали поспіхом, під тиском наступаючого ворога, часом не маючи змоги взяти із собою найнеобхідніше. Тому вже на місці прибуття чи не найбільшою для них проблемою стало забезпечення дітей їжею, одягом, теплим житлом. При цьому кожна жінка мала декілька дітей і лише в одиничних випадках по одній дитині. Наприклад, 3 березня 1915 р. до Харкова з Люблінського повіту прибули 37 жінок та 148 дітей віком від 1 місяця до 16 років¹⁷¹. Треба сказати, що із 806 дітей-біженців, які прибули до Харкова з 28 лютого по 15 березня 1915 р., 404 дитини були віком до семи років.

Жінки-біженки були змушені взяти на себе відповідальність за сім'ю, в той час, коли чоловіки перебували на війні, в полоні, на заробітках в Америці, а найгірше без будь-яких звісток про нього. Жінка змінила свою соціальну роль, перетворившись із пасивної «хранительки домашнього вогнища» на годувальницю сім'ї. Війна зруйнувала патріархальні засади сімейного життя, виштовхнула жінку в новий, сповнений небезпеки світ. Вона була змушена йти працювати по найму, на завод тощо. Усе це надзвичайно важким моральним тягарем лягло на її плечі¹⁷². Тому можна подискутувати з П.Петреллом щодо відчуття гордості у «...багатьох жінок від того, що вони взяли на себе додаткові обов'язки...»¹⁷³.

Значний вплив біженців вимагав організації масштабної допомоги, забезпечити яку могла тільки чітка співпраця державних, місцевих органів влади, самоврядувань, громадських та етнічних спілок, в умовах адекватного до ситуації правового поля. Тому протягом другої половини 1914 – 1915 рр. йшов процес створення відповідних структур та вироблення законодавчих підвалин Російської імперії у царині

¹⁶⁹ Жванко Л.М. Проблема переміщених осіб Великої війни: прибуття німців-колоністів до Харкова (січень – березень 1915 р.)// *Вопросы германской истории: Сб. науч. тр.: Днепрпетровск: Пороги, 2007. – Т. 2. – С. 151.*

¹⁷⁰ *Екатеринославская земская газета. – 1915. – 14 июля.*

¹⁷¹ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 3, арк. 30 - 32.

¹⁷² Жванко Л.М. Жінка-біженка Першої світової війни: спроби психологічного портрета// *Гендерна політика міст: історія і сучасність. Вип. 2// Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції 23 – 24 травня 2007 р. – Х.: «Озон^{mm} - Інвест», 2007. – С. 58.*

¹⁷³ Гетрелл Питер. *Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны. – С. 115.*

розв'язання проблем біженців.

Таблиця 3¹⁷⁴

Статевий зріз біженців у Катеринославській губернії (зима 1915 – 1916 рр.)

№ п/п	Повіти	Чоловіки	Жінки	Діти	Загальна кількість біженців
1	Бахмутський	3386	4698	6072	14156
2	Верхньодніпровський	4884	7344	9515	21743
3	Катеринославський	14696	15430		30126
4	Маріупольський	12069	16609	12771	41449
5	Новомосковський	5115	6760	14496	26371
6	Олександрівський	6940	9857	13903	30700
7	Павлоградський	7184	9794	9263	26841
8	Слов'яносербський	3587	2958	2589	9134
9	Усього	57861	73450	68609	199920

Першими, хто взяв на себе організацію допомоги біженцям на теренах Російської імперії, стали громадські інституції. Протягом липня – серпня 1914 р. прогресивно налаштовані діячі земського і міського самоврядувань, за участі громадського загалу, започаткували дві потужні структури, які мали розгалужену мережу відділень у губерніях та містах Російської імперії. Ними стали Всеросійський земський союз та Всеросійський союз міст, утворені відповідно 30 липня та 8-9 серпня 1914 р.. Їх очолили відомі громадські діячі: ВЗС – князь Г.Є. Львов, а ВСМ – М.В. Челноков. На хвилі «священного єднання» влади і суспільства 12 серпня 1914 р. комітети були визнані офіційною владою, зустрівши схвалення імператора Миколи II¹⁷⁵. Слід зазначити, що ВСМ мав 68 відділень в Україні, які функціонували не лише у великих містах – Києві, Харкові, Катеринославі, а й у повітових містечках – Миргороді, Кобеляках, Валках, Звенигородці та ін..

На початку серпня 1914 р. згідно ухвал з'їзду від 30 липня 1914 р. на Правобережній Україні за ініціативи Подільного губернського земства було створено Південно-Західний обласний комітет надання допомоги пораненим воїнам. Серед інших завдань комітету, компетенція якого поширювалася на Волинську, Київську та Подільську губернії, була організація допомоги біженцям¹⁷⁶. Слід зазначити, що Південно-західний обласний комітет, називаючи себе установою ВЗС, формально до його складу не входив¹⁷⁷.

¹⁷⁴ Жванко Л.М. *З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ.(1915 р.)*. – С. 222.

¹⁷⁵ Донік О.М. *Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни*. – С. 64.

¹⁷⁶ Сулига І.Г. *Південно-Західні комітету Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни*. – С. 234.

¹⁷⁷ Там само. – С. 235.

Ще однією структурою, що надавала підтримку біженцям, став Комітет Південно-Західного фронту ВЗС. При цьому спочатку царина допомоги біженству «...мала випадковий характер... Тому тривалий час Комітет В.З.С. не виділяв допомогу біженцям в особливу галузь своєї діяльності і обслуговував біженців спорадично...»¹⁷⁸. З часом, коли насильницька евакуація почала охоплювати все більшу кількість населення прифронтової зони «... перед Комітетом постало питання біженства як явища винятково державної ваги»¹⁷⁹. Тому 21 серпня 1915 р. на засіданні Комітету Південно-Західного фронту ВЗС було офіційно оформлено створення відділу допомоги біженцям та визначено напрямки його роботи. Вони охоплювали надання харчової, медичної, економічної, статистичної, трудової допомоги, а також забезпечення біженців одягом, взуттям, лазнями та пральнями¹⁸⁰.

Проте державний апарат, як відзначають сучасні українські дослідники, боячись виходу з-під контролю цих громадських інституцій, намагався різними засобами обмежити свободу їх діяльності. Так, Н.І. Загребельна вбачає підозру «...правлячої бюрократії до посилення впливу громадських організацій, (як то було в Україні), коли комітети ВЗС та ВСМ набули виразно українського характеру»¹⁸¹. О.О. Захарова наголошує, що восени 1915 р., коли союзи успішно координували організацію допомоги біженцям у загальнодержавному масштабі, з боку правих кіл суспільства посилювалась критика їх діяльності та звинувачення у фінансових зловживаннях¹⁸².

При цьому на місцях спостерігалася дещо інша картина, яка свідчила про спроби налагодити конструктивну співпрацю губернських комітетів з губернськими адміністраціями. Наприклад, на Харківщині місцева влада всіляко сприяла реалізації планів ВЗС та ВСМ у царині опіки біженців. У структурі Харківського губернського комітету ВЗС, очоленого В.В. Акишевим, діяв відділ опіки біженців (голова – А.А. Леонтьєв)¹⁸³. Так, С.М. Ігумнов, голова губернського санітарного бюро, виступаючи 2 грудня 1915 р. на обласному з'їзді з влаштування біженців, скликаного за ініціативи Харківського обласного комітету ВЗС, наголосив: «Місцева адміністрація в особі М.К. Катеринича, П.М. Масальського, М.В. Протасьєва ніколи не чинили перешкод, а навпаки допомагали громадським організаціям у справі соціального захисту біженців»¹⁸⁴. У серпні 1914 р. Харків став одним із 140 міст Росії, які вступили до Всеросійського союзу міст. Роботою ВСМ керував член міської управи О.М. Коритін, товаришами

---

¹⁷⁸ ЦДІАУ, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 150.

¹⁷⁹ Там само.

¹⁸⁰ Там само, арк. 2.

¹⁸¹ Загребельна Н.І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. – С.257.

¹⁸² Захарова О.А. Всероссийский земский союз и проблема беженцев в условиях политического кризиса лета – осени 1915 года// Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура. Сб. науч. тр. IV Международной научной конференции. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2007. – Т. 2. – С. 117.

¹⁸³ Весь Харьков. – Х.: Б. и., 1916. – С. 6.

¹⁸⁴ Южный край. – 1915. – 2 декабря. М.К. Катеринич та М.В. Протасьєв були Харківськими губернаторами, а П.М. Масальський – віце-губернатором.

голови були відомий історик, професор Харківського університету Д.І. Багалій та С.М. Кузнецов¹⁸⁵. Кадрову основу повітових відділень ВЗС та міських структур ВСМ українських відділень склали «...найбільш енергійні місцеві громадські діячі, працівники земського та міського самоврядування»¹⁸⁶. ВЗС та ВСМ, здійснивши чимало заходів щодо організації транспортування біженців, забезпечення їх потреб у дорозі та місцях розселення, виділяючи на це та інше значні суми, так і не отримали підтримки своїх дій та оформлення юридичного статусу. Офіційна влада зробила ставку на благодійну діяльність під патронатом членів царської родини.

14 вересня 1914 р імператор Микола II підписав Положення про Комітет ІІ Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій. Метою діяльності інституції було «...надання тимчасової допомоги особам, постраждалим від воєнних дій..., як тим, хто залишався у своїх місцевостях, так і тим, хто їх покинув за вимогою влади, або з інших, пов'язаних з війною, причин»¹⁸⁷. Почесним головою Комітету була обрана Велика княжна Тетяна Миколаївна, образ якої в народі, за висловом П.Гетрелла, асоціювався із захисницею нещасних та знедолених¹⁸⁸. Реальним же керівником Комітету – «управляючим справами» – став О.Б. Нейдгарт¹⁸⁹, відомий політичний і державний діяч, член Державної ради, виходець із відомого російського дворянського роду австрійського походження. Слід відзначити трагічну схожість долі О.Б. Нейдгарта і Великої княжни, якого у листопаді 1918 р. разом із донькою і сином було розстріляно більшовиками. До слова сказати, у 2000 р. Російська православна церква піднесла його до лику святих¹⁹⁰.

Положення про Тетянинський комітет стало одним із перших законодавчих актів Російської імперії, що регулювало справу біженства. Його десять статей визначили склад, компетенцію та напрямки роботи Тетянинського комітету¹⁹¹. З часу його утворення і до осені 1915 р. Тетянинський комітет був центральним органом захисту біженців, користувався урядовою підтримкою та державними субсидіями. Значні кошти йшли на організацію прийому та надання уже на місцях різнобічної допомоги біженцям. При цьому «...більша половина асигнувань надходила на утримання інших біженських організацій, включаючи і етнічні комітети»¹⁹².

Для дієвої роботи було започатковано мережу губернських відділень Тетянинсь-

---

¹⁸⁵ Історія міста Харкова ХХ століття. – Х.: «Фоліо» «Золоті сторінки», 2004. – С. 122.

¹⁸⁶ Загребельна Н.І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. – С. 260.

¹⁸⁷ Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії. (1914 – 1915 рр.)//Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Вип. 14. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 237.

¹⁸⁸ Гетрелл Питер. Беженцы и проблемы пола в России во время Первой мировой войны. – С. 123.

¹⁸⁹ В різних документах його прізвище подано як Нейдгарт або Нейдгардт.

¹⁹⁰ Цитовано за матеріалами Інтернет-порталу ХРОНОС // www.hrono.ru

¹⁹¹ Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії. (1914 – 1915 рр.). – С. 237.

¹⁹² Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914 – 1917). – С. 99.

кого комітету. Наприклад, 22 жовтня 1914 р. відбулося перше засідання Харківського губернського відділення¹⁹³, 30 листопада того ж року було створене Подільське губернське відділення¹⁹⁴, 31 грудня – Волинське¹⁹⁵, 15 січня 1915 р. – Київське, а 7 лютого – Чернігівське¹⁹⁶. Почесними головами цих товариств були обрані місцеві губернатори. Слід зазначити, що український загальний відгукнувся на заклик Тетяни Миколаївни долучатися до роботи відділень комітету. Активними діячами були представники громадськості, вчені, літератори, медики. Серед інших – С.О. Єфремов, М.П. Василенко, М.Д. Стражеско, А.К. Ржепецький,¹⁹⁷ Д.І. Багалій, І.К. Бич-Лубенський та ін. Конструктивно йшла розбудова його повітових осередків, при цьому основна їх частина була відкрита вже влітку 1915 р., коли розпочалася масова евакуація біженців.

Українське жіноцтво теж долучилося до участі в діяльності губернських та повітових відділень Тетянинського комітету. Так членами Волинського губернського відділення були Н.І. Оржевська, П.П. Вяхирева, Катеринославського – Л.Бровцина, О.К. Солодовська, Київського – О.А. Букресва, княжна О.А. Друцька-Соколинська, А.В. Жекуліна, графиня М.Ю. Ігнат'єва, Е.Ф. Левіна, Одеського – М.Станишевська, Полтавського – Н.А. Сердюкова, Т.М. Чарторижська, Херсонського – баронеса А.М. Гревениць, Чернігівського – О.А. Матвіїв, ¹⁹⁸ Харківського – О.М. Акишева, Г.К. Левицька та О.М. Стрельникова¹⁹⁹. При цьому слід зауважити, що в центральному правлінні Тетянинського комітету не було жодної жінки. П.Гетрелл із жалем відзначав: «Жінки, виконуючи різні обов'язки ... залишаються за кадром, добросовісні, у той же час анонімні помічниці чиновників-чоловіків»²⁰⁰.

Серед перших українських громадських організацій, які мали у містах України мережу закладів соціального захисту біженців, слід назвати «Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від війни». Воно було засноване в кінці 1914 р. активними діячами національної інтелігенції. Головою товариства на перших загальних зборах було обрано директора Київської філії Державного банку Я.Я. Ігнатовича, заступником – Д.І. Дорошенка²⁰¹. «До його складу ввійшло багато жінок, зокрема Людмила Старицька-Черняхівська, Наталя Дорошенко, Любов Шульгіна, її донька Наталія, Марія Ішуніна, що була секретаркою, Надія Ішук-Ішуніна, на яких, го-

¹⁹³ Жванко Л.М. Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського комітету. – С. 106.

¹⁹⁴ Подоля. – 1914. – 3 декабрі.

¹⁹⁵ Сейко Н.А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ. – Житомир: Полісся, 2007. – С.171.

¹⁹⁶ Загребельна Н.І. Роль комітету її імператорської величності Великої княгині Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни. – С. 90.

¹⁹⁷ Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С. 113.

¹⁹⁸ Ознаменованіє дня рожденія Ее Императорскаго Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны Августейшей Почетной Председательницы Комитета 29 мая 1916 г. – Пг: Государственная Типография, 1916. – С. 21 - 41.

¹⁹⁹ Ежемесячник Харьковскаго губернскаго Отделения Комитета Ее Императорскаго Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 1. – Июль. – С. 41.

²⁰⁰ Гетрелл П. Беженцы и проблемы пола в России во время Первой мировой войны. – С. 123.

²⁰¹ Дорошенко Д.І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 47.

ловним чином, і лежала вся праця. Зінаїда Мірна... проводила всю фінансову справу»²⁰². Уже за доби Української Центральної Ради, із серпня 1917 р. З.В. Мірна очолила цю інституцію, перейменовану на «Українське товариство допомоги жертвам війни»²⁰³. На кошти Тетянинського комітету товариство організувало низку харчових пунктів для біженців. На них, як писав Д.І. Дорошенко: «Українська студентська молодь прийшла нам на допомогу й несла обслугову харчових пунктів...»²⁰⁴.

Важливу роль в організації допомоги біженцям відіграли й різні благодійні спілки. Серед інших слід назвати «дамські гуртки», очолювані, зазвичай, дружинами губернаторів, голів губернських та повітових земських управ. Наприклад, у липні 1915 р. О.В. Колобова, дружина Катеринославського губернатора, започаткувала організацію допомоги прибуваючим у місто біженцям²⁰⁵. Жінки брали участь і в роботі повітових та волосних комітетів допомоги біженцям. Місцеві вчительки, фельдшерки, сестри милосердя, дворянки та ін. працювали на різних посадах цих структур. При цьому їх кількість у комітетах була нерівномірною. Так Н.І. Загребельна зазначає, що у складі Изюмського повітового комітету ВСМ Харківської губернії із 21 члена налічувалося 13 жінок, у Новогеоргіївському Херсонської губернії – 9, у Васильківському Київської губернії – 31²⁰⁶.

Справою опіки біженців на українських землях займалося й духовенство різних конфесій. Православні священики були залучені до роботи у повітових та волосних комітетах допомоги біженців, ініціаторами створення яких виступили земства. Крім того в багатьох губерніях та повітах були утворені окремі єпархіальні комітети, які очолили представники місцевого духовенства. Наприклад, 3 вересня 1915 р. у Полтаві розпочав роботу губернський єпархіальний комітет щодо забезпечення побуту біженців, який очолив єпископ Прилуцький Неофіт²⁰⁷. До його складу ввійшли представники міського духовенства та духовних навчальних закладів²⁰⁸. Протягом вересня були організовані та започаткували свою діяльність і 15 відповідно до кількості повітів Полтавської губернії повітових єпархіальних комітетів²⁰⁹.

На другу половину вересня 1915 р. священики Харківської єпархії організували більше двадцяти церковнопарафіяльних комітетів, головним завданням яких була організація допомоги біженцям, задоволення їх духовних потреб та ін. Крім іншого, духовенство Харківщини взяло активну участь в організації розселення біженців. Для

---

²⁰² *Українки в історії/ За заг. ред. В.Борисенко. – К.: Либідь, 2006. – С. 132.*

²⁰³ *Там само. – С. 133.*

²⁰⁴ *Дорошенко Д.І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – С. 50.*

²⁰⁵ *Екатеринославская земская газета. – 1915. – 14 юля.*

²⁰⁶ *Загребельна Н.І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. – С. 259.*

²⁰⁷ *Краткий очерк о деятельности Полтавского Епархиального и Уездных комитетов о беженцах со времени их открытия до 1 декабря 1915 года// Полтавские епархиальные ведомости. – 1916. – № 7. – С. 503*

²⁰⁸ *Беженцы духовного звания в г. Полтаве// Там само. – 1915. – № 19. – С. 1513.*

²⁰⁹ *Краткий очерк о деятельности Полтавского Епархиального и Уездных комитетов о беженцах со времени их открытия до 1 декабря 1915 года. – С. 504.*

цього були підготовлені монастирські приміщення, будівлі парафіяльних шкіл, господарських приміщень при церквах. Так, 13 серпня 1915 р. архієпископ направив листа харківському губернатору М.В. Протасєву, в якому повідомлялося про готовність монастирів єпархії прийняти біженців. Серед 1070 підготовлених місць найбільше прибулих розмістилося у Святогорському монастирі (600 осіб), Ряснянському (200 осіб), Куряжському (100 осіб)²¹⁰.

Із 1 серпня 1915 р. для задоволення духовних потреб біженців католиків до Харківської губернії були тимчасово направлені ксьондз Ф.Бобніс із Віленської римо-католицької єпархії, Ф.Галабурда із Ситненської римо-католицької єпархії Сувальської губернії. У Куп'янську з 7 січня 1916 р. духовні відправи провадив ксьондз із Могилівської римо-католицької єпархії Ф.Жилинський²¹¹. Задоволенням духовних потреб біженців-латишів займався направлений до Харкова пастор Венденського повіту К.Ірбе. Слід зауважити, що географію його поїздок склали Катеринославська, Курська та Харківська губернії²¹².

Вирваним зі звичних умов життя полякам, латишам, литовцям, євреям та представникам інших етносів, часто без знання мови, у чужому релігійному оточенні було досить важко переносити біженство. Воно стало не тільки матеріальним випробуванням, що виражалось у нестатках, а й, можливо, навіть більш тяжким у моральному плані. Невизначеність у майбутньому, втрачена робота, загублені члени родини призводили до відчаю біженців. Тому часто чи не єдину розраду давало їм спілкування із співвітчизниками, які, працюючи у благодійних польських комітетах, вселяли надію на краще своїм землякам.

Етнічні комітети, як правило, перебували на фінансуванні місцевих самоврядувань та відділень Тетянинського комітету. При цьому слід наголосити на їх співпраці при розв'язанні багатьох нагальних проблем біженців. Члени комітетів, здебільшого місцева національна інтелігенція, брали активну участь в організації розквартирування прибулих біженців, для чого були використані приміщення навчальних та медичних закладів, новозбудовані бараки. Для польських біженців такими структурами стали Центральний обивательський комітет губернії Королівства Польського в Петрограді, Польський комітет в Москві, Польський комітет санітарної допомоги, Польський Львівський комітет допомоги, Польське товариство допомоги жертвам війни²¹³.

Крім того, в українських містах та містечках діяла мережа литовських, латвійських, єврейських та інших етнічних комітетів. Наприклад, у повітах Харківської губернії у 1915 р. функціонувало п'ять відділень єврейського комітету допомоги жертвам війни та «товариства допомоги бідним євреям»²¹⁴. Загалом, за даними тогочасного

---

²¹⁰ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр 10, арк. 39 - 39 зв.

²¹¹ Та само, спр. 14, арк. 14.

²¹² Там само, арк. 1.

²¹³ Жванко Л. Рецензія на монографію Korzeniowski M., Mańdzik M., Tarasiuk D. *Tulaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 238 s.// *УІЖ*. – 2008. – № 3. – С. 224.

²¹⁴ Жванко Л. *Іноземні біженці Першої світової війни в Україні*. – С. 83.

польського діяча В.Слодковського, єврейські комітети діяли у 15 містах України²¹⁵. У місцях тимчасового проживання чехів та вірменів теж були створені відповідні комітети. У губерніях, де була незначна кількість литовців та латишів, наприклад, у Полтавській, функціонували об'єднані, так звані, прибалтійські комітети. У Катеринославі представники російського, польського відділення ЦОК, литовського, латиського та єврейського комітетів при губернському відділенні Тетянинського комітету утворили взагалі своєрідну інституцію – Раду об'єднаних національних організацій з надання допомоги біженцям²¹⁶. Відтак, з початку війни громадський загал України доклав багато зусиль у справі допомоги біженцям, які все більше наповнювали тилові губернії Російської імперії. Для порівняння слід зазначити, що у кінці 1915 р. опікуванням біженців займалися 2164 комітети допомоги біженцям, утворені при губернських і повітових відділеннях ВЗС та ВМС, 1055 – приватних спілок, 42 – організації, створені окремими особами²¹⁷.

У середині 1915 р. МВС, у зв'язку з організацією масової евакуації біженців, визнав, що «...підприємства про впорядкування руху маси біженців, про забезпечення їх необхідним харчуванням і медичною допомогою в дорозі та про облаштування їх в місцях прибуття є питанням державної важливості завданням урядової влади»²¹⁸. У липні – серпні 1915 р. при МВД імперії було створено тимчасовий відділ з влаштування біженців, який мав координувати діяльність губернських структур у царині біженства²¹⁹.

Для врегулювання руху біженців 24 липня 1915 р. імператор затвердив «Наказ Головуповноваженим з влаштування біженців Північно-Західного та Південно-Західного фронтів». На цю посаду з присвоєнням звання «Головуповноважених з влаштування біженців» у зоні дії Північно-Західного фронту був призначений дійсний статський радник С.І. Зубчанінов, на Південно-Західному – князь М.П. Урусов²²⁰. Діяльність останнього поширювалася на Бесарабську, Волинську (за винятком невеликої території губернії на північ від станції Сарни), Київську, Люблінську, Подільську, Таврійську, Херсонську та Холмську губернії. С.І. Зубчанінов опікувався біженецькими проблемами у 20-ти губерніях. Серед інших були – Мінська, Могилівська, Петроградська, Смоленська, Вітебська, Варшавська, Калишська, Ломжинська, Сувальська, Курляндська²²¹.

До компетенції уповноважених належало визначення порядку виселення; напрямки, способи руху біженців та його узгодження із відповідними властями; проведення

---

²¹⁵ *Slodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej w latach 1914 – 1916. – Moskwa, 1916. – S. XV.*

²¹⁶ *Жванко Л. Иноземні біженці Першої світової війни в Україні. – С. 83.*

²¹⁷ *Утгофф В.С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914 – 1922 гг.. Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – СПб., 2003. – С. 41.*

²¹⁸ *Курцев А.Н. Беженство. – С. 137.*

²¹⁹ *Ильин А.В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 – февраль 1917 г.). – С. 49.*

²²⁰ *Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени. (Уложенные С.М. Левиным). – Пг.: Б. и., 1916. – С. 245.*

²²¹ *Известия ВСГ. – 1916. – № 27 - 28. – С. 228.*

заходів щодо забезпечення переселенців продуктами харчування, медичною допомогою та ін.. Головуповноважені мали опікуватися біженцями до часу переходу останніх у розпорядження місцевої влади. Безумовно, таке призначення було позитивним кроком влади у справі врегулювання руху біженців. З іншого боку їх призначення викликало неоднозначну реакцію діячів ВЗС, які й займалися влаштуванням руху біженців. Так, у звіті відділу допомоги біженцям Комітету Південно-Західного фронту ВЗС наголошувалося: «... офіційно наділені значною владою, офіційно визнані керівниками евакуації насправді Головуповноважені виявилися в значній мірі фіктивною владою: закон, який покликав до життя цей інститут не дав у їх розпорядження головного: реальної виконавчої влади, власної організації, здатної винести на своїх плечах доручену їм складну справу»²²². Крім того, «Наказ» не дав пояснень щодо механізму фінансування, евакуації та соціального захисту біженців, створення відповідних державних структур, залучення до подолання проблем виселенців широкого суспільного загалу, етнічних спілок, духовенства, визначення місця і ролі у цьому процесі ВЗС, ВСМ, Тетянинського комітету та ін.²²³.

Однак за умов, коли потоки біженців фактично наповнили тиліві губернії імперії, стало зрозуміло, що громадськість не може самотійно, без державної допомоги та чіткого плану дій здолати «біженство – надзвичайно складне й грандіозне явище за своїм значенням та розмірами»²²⁴. Тому досить гостро постала необхідність створення нормативного акту, положення якого підвели б юридичну базу розв'язання проблем біженців. 5 серпня 1915 р. міністр внутрішніх справ князь М.Б. Щербатов подав до Державної Думи Пояснювальну записку до «Законопроекту про біженців». У ній, перш за все, наголошувалося на причинах розробки документа. Серед інших – це значна кількість біженців, які «...азнають у дорозі чималих незгод, страждають від голоду та хвороб, не маючи, часто, найнеобхіднішого...». Відсутність до цього часу спеціального закону, покликаного регулювати проблеми біженства, на думку міністерського чиновника, була зумовлена незначною кількістю переселенців. Допомогу до того часу «з повним успіхом надавав Комітет ІІ Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни та його місцеві відділення»²²⁵.

30 серпня 1915 р. Микола II підписав «Закон про забезпечення потреб біженців», п'ять статей якого стосувалися асигнування із державної скарбниці у розпорядження міністра внутрішніх справ 25 млн. крб. на «...незамедлительное удовлетворение нужд беженцев и на скорейшее устройство дела по обеспечению их участи...»²²⁶. Проте на особливий інтерес заслуговує додаток до закону – «Положення про забезпечення пот-

---

²²² ЦДІАУ, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 151.

²²³ Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії. (1914 – 1915 рр.). – С. 239.

²²⁴ Славенсон В. Беженское (По поводу писем беженцев)// Вестник Европы. – 1916. – № 7. – С. 292.

²²⁵ Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії. (1914 – 1915 рр.). – С. 239.

²²⁶ Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодие. – С. 2424.

реб біженців», яке фактично і визначило основи державної політики в окресленій царині. Аналізуючи його зміст, необхідно зауважити, що автори вперше в юридичній практиці Російської імперії дали тлумачення поняття «біженець». Метою цього стало встановлення кола осіб, на яких поширювалася дія закону. *«Беженцами признаются лица, оставившие местности, угрожаемые неприятелем или им уже занятые, либо выселенные распоряжением военных или гражданских властей из района военных действий, а также выходцы из враждебных России государств»*²²⁷. Особи, які насильно були виселені з зони воєнних дій під нагляд поліції, серед яких чимало було німців-колоністів та євреїв, до біженців не зараховувалися.

Статті Положення визначили владну вертикаль, що мала перейматися *«турботами із забезпечення матеріальних та духовних потреб біженців»*. Вищим державним органом у цій справі стала Особлива нарада з улаштування біженців, структура із широкими повноваженнями. Остання 22-га стаття документа дала пояснення щодо місцевих структур опікування біженцями. Ними стали земські та міські управи різних рівнів. Вони отримали право залучати до своєї роботи *«...осіб різної статі як з місцевих діячів так із середовища біженців»*²²⁸. Фактично стаття зобов'язувала уже існуючі комітети, які функціонували здебільшого під керівництвом місцевих предводителів дворянства, перейти у підпорядкування земських управ. У багатьох випадках на місцях серед діячів, які займалися опікою біженців, після виходу Положення ця стаття викликала стурбованість.

Отже, «Положення про забезпечення потреб біженців» можна назвати першим законодавчим актом Російської імперії, статті якого визначали долю винятково однієї категорії постраждалого від війни цивільного населення – біженців. У той же час чимало досить важливих питань опинилося поза увагою законотворців. Серед них – питання взаємодії центральних та місцевих органів влади у сфері облаштування тимчасового життя біженців у тилкових губерніях, визначення ролі ВЗС і ВСМ у процесі соціального захисту біженців та підведення законодавчої бази під їх діяльність, принципи узгодження діяльності новостворених та вже існуючих структур, узгодження фінансової складової проблеми²²⁹.

Восени 1915 р. в Російській імперії було розширено систему державних уповноважених з улаштування біженців. Так, 29 вересня 1915 р. міністр внутрішніх справ О.М. Хвостов підписав «Наказ голувповноваженим з улаштування біженців всередині імперії та райони їх діяльності». Їх ключовим завданням стало *«...об'єднання діяльності місцевої влади, урядових та громадських установ, а також приватних спілок та осіб, які допомагають біженцям»*²³⁰. Територію Російської імперії було поділено на 12 районів, в яких кураторами з вирішення проблем біженців стали *«чиновники*

---

²²⁷ Там само.

²²⁸ Там само. – С. 2426.

²²⁹ Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії. (1914 – 1915 рр.). – С. 242.

²³⁰ Законы и распоряжения о беженцах. Вып. II. – М.: Б.и., 1916. – С. 2.

колишньої адміністрації Королівства Польського»²³¹. Українські губернії – Полтавська, Харківська та Чернігівська – склали дев'ятий район, головуповноваженим якого став виконувач обов'язків губернатора Калишської губернії М.О. Толмачів. Головуповноважені фактично стали посередниками між Особливою нарадою з влаштування біженців та відповідними місцевими структурами²³².

Слід зазначити, що окремі аспекти життя біженців регламентувалися низкою циркулярів МВС. Так, важливою справою було налагодження залізничних перевезень, вироблення стандартів відповідних проїзних документів для біженців. Спеціальними циркулярами від 21 серпня, 2 листопада, 15 грудня 1915 р. були затверджені, по-перше, пільгові тарифи перевезення біженців залізницями за кошти воєнного фонду та форми посвідчень – «екстрені відзиви», які давали біженцям право на такий проїзд, по-друге, умови пільгового перевезення припасів та інвентарю для надання допомоги біженцям, по-третє проїзд осіб, які перебували у розпорядженні головуповноважених та уповноважених у справах біженців²³³.

Взимку 1916 р., коли основну кількість біженців було розселено, перед законотворцями постали нові виклики. Необхідно було підготувати документ, який би чітко регламентував напрямки діяльності місцевих біженецьких органів, умови та норми надання біженцям матеріальної допомоги, зокрема продуктових наборів, забезпечення житлом, одягом та ін.. Таким нормативним актом стали «Керівні положення з влаштування біженців», затверджені 2 березня 1916 р. міністром внутрішніх справ О.М. Хвостовим²³⁴. Здійснення урядового нагляду за «...правильним влаштуванням біженців у межах губернії, областей та градоначальств», що стало новим порівняно зі статтями Закону від 30 серпня 1915 р., належало губернатору чи градоначальнику. Ці посадовці мали повноваження щодо створення губернських, обласних та місцевих нарад як об'єднуючих структур у справі біженства. Однак губернські наради у справах біженців, як місцеві ланки Особливої наради з влаштування біженців, вже діяли з осені 1915 р.. Єдиним поясненням такого рішення влади є перспектива підпорядкування соціального захисту біженців губернаторам, обмеження тим самим ініціативи земських та міських самоврядувань, а відтак і впливу на цей процес ВЗС та ВСМ.

Запізнілими навесні 1916 р. стали норми статей, що стосувалися регламентації руху біженців, перевезення їх майна та розселення у тилкових губерніях. Умовою отримання продовольчого пайка для біженців, що мешкали у сільській місцевості, стала їх участь у сільськогосподарських роботах. Для порівняння зазначимо, що французькі біженці, незалежно від свого статусу, здатності працювати тощо, отримували державну та благодійну допомогу. У той час досить суперечливою була 23-тя стаття, відповідно до якої продовольче забезпечення в повному обсязі передбачалося надавати чотирьом членам сім'ї, а починаючи з п'ятого – лише половину його розміру. Та-

²³¹ Утгофф В.С. *Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914 – 1922 гг.* – С. 33.

²³² *Известия ВСГ.* – 1916. – № 27 - 28. – С. 183.

²³³ ДАХО, ф.18, оп. 21, спр. 11, арк. 1 - 1 зв.

²³⁴ Жванко Л. Джерело з історії вивчення проблеми біженства Першої світової війни в Російській імперії («Керівні положення по влаштуванню біженців»)// *Київська старовина.* – 2006. – № 6. – С. 115.

кий крок, на думку окремих російських дослідників, водночас можна трактувати як початок згортання «...політики державної опіки евакуйованого населення, оскільки здійснювалося примушування працездатних до забезпечення свого існування самостійною працею, особливо в сільському господарстві, аж до позбавлення урядової допомоги тих, хто ухилявся від роботи»²³⁵. З осені 1916 р. «пайкові гроші» на харчування та оплату за житло почали видаватися лише для 50 % біженців. Зрозуміло, що в умовах шаленої інфляції такий крок влади ставив на межу фізичного виживання значну кількість біженців.

Слід зазначити, що впродовж квітня – вересня 1916 р. МВС видало декілька циркулярів, які вже на ходу виправляли огріхи «Керівних положень». Уже 4 квітня 1916 р. міністр внутрішніх справ Б.В. Штюрмер направив до губернаторів спеціального циркуляра, в якому тлумачилися окремі статті цього документа. Серед іншого наголошувалося на необхідності раціонального використання державних коштів на утримання «непрацездатного елемента біженського населення та всеохоплюючої турботи з організації праці біженців і особливо праці сільськогосподарської...», регламентації витрат на канцелярії місцевих структур Особливої наради по влаштуванню біженців та ін.²³⁶ 15 серпня 1916 р. Особлива нарада з улаштування біженців затвердила нові редакції деяких статей «Керівних положень», зокрема тих, що стосувалися надання матеріальної допомоги. Суперечливу 23 статтю було скасовано²³⁷.

Отже, закони та положення, прийняті в часи Російської імперії, мали вищу юридичну силу та окреслили основи державної політики у царині біженства аж до більшовицького перевороту восени 1917 р. У той же час статті нормативних документів мали почасти суперечливий характер, що свідчило про запізнілу реакцію МВС на нагальність прийняття рішень у багатьох напрямках біженської політики. Проте не варто ігнорувати фактор війни та відсутність досвіду законотворчої діяльності у царині державної опіки постраждалого від бойових дій населення.

Важливим питанням у справі соціального опікування біженців було створення єдиного керуючого органу, який би взяв на себе відповідальність за організацію їх належних умов життя. А.В. Ільїн наголосив, що «неповороткий бюрократичний апарат був не здатний розгорнути роботу з опіки біженців так швидко, як того вимагали обставини...»²³⁸. Проте можна припустити, що на початку війни влада імперії й не мала на увазі створити окрему державну структуру, яка б займалася біженством, оскільки вже функціонував Тетянинський комітет. Крім того, досвід попередніх воєн показував, що біженців було не настільки багато, щоби спеціальні владні структури займалися їх долею. Ще однією причиною створення державного органу опікування біженцями лише у середині 1915 р., на нашу думку, було й те, що генералітет росій-

---

²³⁵ Цовян Д.Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 60.

²³⁶ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 120, арк. 11 - 14.

²³⁷ Там само, спр. 112, арк. 1 - 2.

²³⁸ Ильин А.В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 – февраль 1917 г.). – С. 49.

ської армії планував у майбутній війні наступальні операції та аж ніяк не оборонні²³⁹.

Історія створення державної структури у справах біженців бере свій початок від міжфракційного засідання Державної Думи 21 липня 1915 р., на якому розглядалося питання організації допомоги біженцям. Наступного дня за ініціативи М.В. Родзянко, голови Державної Думи²⁴⁰, була скликана нарада відомих громадських діячів, серед яких були і керівники ВЗС та ВСМ, з метою пошуку найбільш оптимального шляху вирішення проблеми біженства та розробки спеціального законопроекту²⁴¹. 10 вересня 1915 р. при МВС імперії на підставі «Закону про влаштування біженців» від 30 серпня 1915 р. було започатковано Особливу нараду з улаштування біженців. Ця структура стала останньою за часом створення в системі п'яти надзвичайних державних органів для керівництва воєнною економікою Російської імперії – Особливих нарад у справах оборони держави, з палива, з продовольства, з перевезень. Унікальною рисою діяльності Особливої наради з улаштування біженців, що виділяло її загалом в центральному держапараті імперії, було включення до складу її колегії представників національних комітетів²⁴². На колегію Особливої наради покладался розгляд законодавчих питань, розподіл отриманих кредитів та кадрові справи²⁴³.

Роботою Особливої наради з улаштування біженців, відповідно до положень закону, мав керувати міністр внутрішніх справ. Проте в дійсності лише М.Б. Щербатов (обіймав посаду міністра протягом 5 червня – 26 вересня 1915 р.)²⁴⁴ був присутній на першому засіданні колегії наради, а решта його наступників з різних причин не були на жодному із засідань. Тому 19 травня 1916 р. Микола II затвердив на посаду голови наради В.П. Енгельгарда, відомого громадського діяча.

Однією з 5-ти комісій, які діяли у структурі Особливої наради, стала комісія з задоволення духовних потреб біженців²⁴⁵. Її роботу очолив А.Ф. Коні, видатний російський юрист, громадський діяч, член Державної ради. Метою її створення було *«відновлення порушеної душевної рівноваги серед біженців, яку створили суперечливі розпорядження військового і цивільного начальства.., втрата батьками дітей внаслідок важких умов дезорганізації руху на залізничних і ґрунтових дорогах, ... скорботи за рідними місцями, що їх залишили, невизначеність становища у майбутньому»*²⁴⁶. Слід зазначити, що протягом всього часу функціонування Особливої наради, комісія з задоволення духовних потреб біженців працювала досить інтенсивно, на засіданнях якої розглядалися, головним чином, питання релігійної допомоги біженцям різних конфесій. Члени комісії визнали за необхідне *«розглядати це питання окремо для*

---

²³⁹ Зайончковский А. М. Первая мировая война. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. – С. 81.

²⁴⁰ Ерошкин М.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – С. 297.

²⁴¹ Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 – февраль 1917 г.). – С. 49.

²⁴² Там само. – С. 50

²⁴³ Там само. – С. 52.

²⁴⁴ Ерошкин М.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – С. 304.

²⁴⁵ Там само.

²⁴⁶ Лихачова Т. Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни. – С. 92.

осіб православного віросповідання та іновірного»²⁴⁷.

Загалом же, на осінь 1916 р. Особлива нарада з улаштування біженців, як підкреслив А.В. Їльїн, «...не маючи належної підтримки з боку Державної Думи, виявилася нездатною взяти під свій контроль діяльність місцевих установ МВС, які керували організацією допомоги біженцям, втратила ґрунт для регулярної діяльності»²⁴⁸.

Соціальний захист біженців на місцях відповідно до статті 22 закону покладався на земські установи та муніципальні правління із залученням громадськості²⁴⁹. На рівні губерній виразниками державної політики у справі біженства та керівними органами у цій справі стали губернські наради з улаштування біженців, до складу яких входили представники місцевої адміністрації, самоврядування та громадськості²⁵⁰. Керували їх роботою губернатори. Ці наради і стали місцевими представництвами Особливої наради з улаштування біженців. Безпосередніми виконавцями їх рішень мали стати губернські та повітові земські комітети, а в містах – комітети при міських управах.

Положення про перехід справи опікування біженців під патронат лише земських управ викликало гострі дебати на засіданнях вже існуючих губернських та повітових комітетів допомоги біженцям. Справа в тому, що з літа 1915 р., коли розпочалося масове прибуття біженців, в українських губерніях було утворено мережу комітетів допомоги біженця. До їх складу ввійшли громадські, земські діячі, представники національних комітетів, місцева інтелігенція. Наприклад, 7 серпня 1915 р. під головуванням харківського губернатора М.В. Протасьєва розпочав роботу губернський комітет у справах біженців. «Він поширив свою діяльність на всю губернію шляхом утворення повітових комітетів під керівництвом місцевих предводителів дворянства»²⁵¹. І вже 12 серпня 1915 р. харківський губернатор розіслав повітовим предводителям дворянства губернії розпорядження, відповідно до якого останнім належало створити «...повітові комітети з представників земств, міської адміністрації, громадських діячів та осіб, які можуть бути корисні справі – для надання і організації допомоги біженцям». Протягом 13 – 20 серпня того ж року на адресу губернатора надійшли телеграми про початок роботи комітетів у десяти повітах Харківської губернії²⁵². Так, наприклад, 13 серпня Лебединський предводитель дворянства О.В. Капніст повідомляв: «Сьогодні утворений комітет допомоги біженцям, вибрана виконавча комі-

---

²⁴⁷ Цовьян Д.Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 69.

²⁴⁸ Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 – февраль 1917 г.). – С. 54.

²⁴⁹ Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодие. – С. 2424.

²⁵⁰ Жванко Л. Становлення системи органів допомоги біженцям на українських землях (1914 – 1915 рр.). – С. 372.

²⁵¹ Доклады Старобельской уездной земской управы по отделу народного здравия отчетному уездному земскому Собранию сессии 1915 года. – Старобельск: Типография М.Т. Дедусенко, 1915. – С. 54.

²⁵² Жванко Л.М. Харківська губернія у роки Першої світової війни: становлення системи органів допомоги біженцям. – С. 350.

сія».²⁵³ 17 серпня у Вовчанську під головуванням В.Г. Колокольцова загальноповітове зібрання (понад 100 делегатів, серед яких земські агрономи, лікарі, волосні старшини, духовенство, вчителі та ін.) затвердило план роботи з організації прийому та розміщення біженців²⁵⁴.

Восени 1915 р. в Харківській губернії за неповними підрахунками діяло близько 120 волосних комітетів, з яких у Валківському повіті – 16, Ізюмському – 25, Лебединському – 27, Старобільському – 37²⁵⁵. На волосні комітети покладалося забезпечення невідкладної медичної, продовольчої та іншої допомоги біженцям одразу після їх прибуття в повіти, розселення та реєстрація, призначення та видача грошової допомоги, пошук роботи біженцям, налагодження фінансової та статистичної звітності²⁵⁶. При цьому слід відзначити, що кількість створених волосних комітетів не залежала від кількості біженців у повіті, а скоріше – від ініціативи місцевої громади та її фінансових можливостей. Фактично місцеві комітети усіх рівнів об'єднали у своєму складі представників повітових земств, міських управ, благодійних спілок та громадськості. У багатьох випадках їх очолили місцеві предводителі дворянства, а їх заступниками досить часто були обрані керівники повітових земських управ.

Тому 23 вересня 1915 р., уже в умовах нового правового поля, створеного законом від 30 серпня, В.В. Акишев, голова правління губернського відділення Тетянинського комітету, на засідання Харківської губернської земської управи наголосив: «Губернська управа, реалізуючи новий закон та не бажаючи ламати існуючу організацію, ввела до губернського комітету допомоги біженцям представників усіх структур губернії, що обслуговують біженців»²⁵⁷. Діячі повітових земських управ Харківської губернії на своїх засіданнях, присвячених обговоренню положень «Закону про забезпечення потреб біженців», не бажаючи руйнувати організацію допомоги біженцям, очолену предводителями дворянства, йшли на об'єднання громадських та земських структур. Керівництво ж справою передавалося повітовим управам за умови збереження в комітетах старого особового складу, існуючого на час виходу закону. Іншою умовою продовження діяльності створених до 30 серпня 1915 р. повітових комітетів допомоги біженцям була їх плідна робота по організації прийому та забезпечення потреб біженців²⁵⁸.

Упродовж 1915 – початку 1917 рр. в Україні, не дивлячись на розбіжності бачення керівних засад допомоги біженців з боку офіційної влади та місцевих представництв, було організовано надання біженцям різнобічної допомоги, про що свідчить добірка документів у другій частині книги. Зупинимось лише на основних аспектах допомоги

²⁵³ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр, 10, арк. 24.

²⁵⁴ Волчанський земський листок. – 1915. – № 29. – С. 13.

²⁵⁵ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр, 16, арк. 9, 27 - 29, 37 - 40, 42 - 44 зв.

²⁵⁶ Журнал очередного Валковського уездного земського собрания сессии 27 – 30 октября 1915 г. – Валки: Типогр. Ф.В. Савченко, 1916. – С. 90 - 91.

²⁵⁷ Журнали Харьковского Губернского Земского Собрания чрезвычайной сессии 1915 г. (23 сентября 1915 г.). – Х.: Печатня С.П. Яковлева, 1915. – С. 8.

²⁵⁸ Жванко Л.М. Харківська губернія у роки Першої світової війни: становлення системи органів допомоги біженцям. – С. 354.

біженцям. Перш за все, на шляхах їх руху було влаштовано мережу пунктів харчування, в яких біженці отримували сухі пайки та частково гарячу їжу. На кінець жовтня 1915 р. в Російській імперії діяло 74 пункти харчування, організовані місцевими самоврядуваннями та благодійними структурами. Найбільші пункти харчування були відкриті у Кременчуці (щодня могли отримати їжу 24 тис. осіб), Конотопі (24 тис. осіб) та Люботині (23 тис. осіб). На Катеринославщині протягом осені 1915 р. у пунктах харчування біженці отримали 439741 порцію їжі, з них: у Дебальцевому – 184253, у Ясиноватій – 170711, у Нікітовці – 27153, в Алчевську – 24668, у Луганську – 16670 та П'ятихатках – 16286. За цими сухими цифрами, безумовно, стоїть не одне врятоване від голоду життя біженця, який знайшов співчуття на далекій від його дому Наддніпрянщині. Поряд з цими пунктами, зазвичай, функціонували пункти медичної допомоги, лазні, кузні, в яких підковували коней, лагодили вози біженців та ін.. На кошти, надані повітовими земствами, на території Харківської губернії діяли пункти харчування на станціях Ворожба, Ков'яги, Люботин, Ізюм, Богодухів та ін.. Окрім того, у деяких пунктах харчування біженці, які проживали у певній місцевості, постійно отримували гарячу їжу. Наприклад, у Житомирі діяли два такі пункти, де щодня харчувалися 9 тис. біженців²⁵⁹.

Рух значної кількості біженців спричинив поширення інфекційних захворювань, високий рівень смертності, особливо серед дітей. *«У вагонах поряд зі здоровими людьми, – писав сучасник тих подій, – лежать у маренні тифозні і корчаться у судомах хворі холерою»*²⁶⁰. Тому одним із завдань організаторів евакуації було надання медичної допомоги. Паралельно із функціонуванням пунктів харчування на станціях діяли лікарські пункти. На кошти ВЗС у губерніях України, як, наприклад, на Катеринославщині біженцям було організовано надання кваліфікованого медичного обслуговування, відкриті дитячі лікарні та шпиталі. У них *«...безкоштовно працювали лікарі Губернського земства та Губернського Комітету Всеросійського земського союзу, які не лише надавали біженцям медичну допомогу, але спільно з іншими добровольцями взяли на себе нелегку ношу щодо ведення всієї господарської справи притулків для біженців, яка вимагала від них витрат часу та енергії»*²⁶¹.

Біженцям, які осіли в українських містах і селах, теж було надано безкоштовне медичне обслуговування в амбулаторіях, стаціонарних лікарнях, епідемічних бараках та у шпиталях. При цьому, як зазначалося у доповіді про заходи з надання допомоги біженцям Катеринославської губернської земської управи 23 січня 1916 р., *«... біженці в медичному відношенні обслуговуються на рівні з корінним населенням»*²⁶². Крім того, на Чернігівщині аптека губернського земства виділяла для біженців безкоштовні ліки *«... за умови подачі даних від місцевого біженецького комітету про їх нездат-*

---

²⁵⁹ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 133.

²⁶⁰ Курцев А.Н. Беженство. – С. 135.

²⁶¹ Журнал засіданий Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (С 15 по 23 января 1916 года). – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1916. – С. 378.

²⁶² Журналы заседания Екатеринославского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1915 г. – С. 374.

ність оплати»²⁶³.

Складною була й проблема розселення значної кількості біженців у тилкових українських губерніях. Значну частину біженців було розквартировано у місцевих жителів. Останні за надання своїх помешкань отримували плату, головним чином, від самоврядувань. Частині біженців у тимчасове житло були відведені спеціальні приміщення. Так, у Полтаві для прийому біженців були підготовлені чотири церковно-приходські школи, а у повітах Полтавської губернії – готелі монастирів. Для дітей-сиріт, пристарілих, інвалідів діяла мережа притулків. Наприклад, тільки прифронтowa Волинська губерньська земська управа утримувала на власні кошти 44 притулки, в яких проживали 2200 дітей, та 134 школи, де навчалися 6700 учнів. Окрему категорію склали притулки для дітей різних етнічних груп, які теж перебували на утриманні місцевих самоврядувань та Тетянинського комітету. Наприклад, на Харківщині у 1916 р. функціонувало 17 притулків, в яких перебувало 786 польських дітей, 14 шкіл для єврейських дітей, 2 притулки для 99 литовських дітей²⁶⁴.

Актуальною для біженців була й проблема працевлаштування. При цьому офіційна влада прагнула, щоби якомога більша частина біженців сама себе утримувала. При цьому причина того, що ці знедолені люди не йшли працювати вбачалася у тій незначній грошовій та харчовій допомозі, яку вони і отримували від держави та різних громадських організацій, а також у відвертому небажанні працювати. Насправді ж проблема була значно глибшого, скоріше психологічного та життєвого характеру. До першої групи причин можна віднести моральну та душевну перевтому. Не можна назвати неробами тих людей, які кілька тижнів перебували в дорозі, в яких знищено все домашнє господарство, коли вони загубили своїх родичів в умовах жахливої евакуації в середині літа 1915 р.. Частина біженців не мала часу працювати, оскільки для них було важливіше знайти своїх членів сім'ї, головним чином, дітей, які за умов воєнного хаосу, просто загубилися. Крім того, ці люди, переселяючись на нове місце, не відчували себе осілими на довгий час, що не сприяло налагодженню власної справи, а лише спонукало до поденної роботи у найму.

Незнання мови, чуже релігійне, ментальне та соціальне оточення для біженців поляків, латишів, литовців, чехів та представників інших етносів також ускладнювали прагнення працювати. У деяких випадках, як це констатували діячі громадських комітетів допомоги біженцям, спостерігалася і озлобленість біженців на владу, яка розв'язала цю війну та змусила людей покинути свої домівки. Місцеві працедавці, головним чином землевласники, намагалися платити біженцям меншу плату за роботу порівняно із корінними жителями, що також не додавало бажання працювати. Та все ж час-

---

²⁶³ Журнали засідання Черниговського Губернського Земського Собранія 50-й очередной сессии 1914 г., состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 г. (С приложениями). – Чернигов: Типография губернского земства, 1915. – С. 126.

²⁶⁴ Жванко Л. Україна і біженці Першої світової війни// II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17 – 18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський, Київ, Нью-Йорк, Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т. 3. – С. 252.

тина працездатних біженців, завдяки утвореній мережі губернських та повітових бюро праці, змогли влаштуватися на роботу, в основному, поденну сільськогосподарську з невеликою оплатою.

Таким чином, проблема перебування біженців Першої світової війни на українських теренах за доби Російської імперії – надзвичайно складна та багатогранна. Україна стала транзитною територією для пересування кількомільйонного людського потоку з Галичини, Волині, Полілля, Польщі, Прибалтики у внутрішні губернії Росії. Значна їх частина знайшла тимчасовий притулок в українських містах і селах. Біженці, незалежно від національності, віросповідання, соціального статусу, мали змогу отримати допомогу та підтримку з боку державних та місцевих органів влади, самоврядвань різних рівнів, благодійних, громадських та етнічних спілок. У той же час окреслені аспекти спонукають до поглиблення та узагальнення цього дослідження.

БІЖЕНСТВО ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Лютнева революція 1917 р. призвела до падіння 300-річної династії Романових, ставши водночас вододілом у житті пересічних підданих Російської імперії. Її неозорі терени сколихнули гучні гасла «свободи та демократії», поєднуючи в собі анархічні та навіть охлократичні тенденції. Влада у центрі держави перейшла до Тимчасового уряду, а на окраїнах, за висловом П.П. Гай-Нижника, поширилися «...національні і крайові окремішницькі політичні рухи, що й очолили державотворчі процеси поневолених царатом народів»²⁶⁵.

Суспільство колишньої Російської імперії отримало надії на краще життя. Марилося закінчення кількарічної війни, хотілося наділу землі, у школах – рідної мови, свободи і всього незвіданого і такого нового, що несли гасла революційної доби. Серед населення українських губерній була категорія, яка в цей час прагнула лише одного: якомога скоріше повернутися додому, до рідної оселі, нехай навіть зруйнованою, спаленою попелища. То – біженці, які з початку Першої світової війни знайшли тимчасовий притулок в українських губерніях, які входили до складу імперії Романових. Нова українська влада – Українська Центральна Рада, яка згідно з I Універсалом зобов'язувалася «... бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад...»²⁶⁶, певна річ, мала стати й оборонцем інтересів біженців та сприяти якомога швидшій їх реєвакації.

На час приходу до влади Української Центральної Ради в українських губерніях перебувала значна кількість біженців. Дані *табл. 4* з різних причин не можуть бути вичерпними, проте і вони вказують на загальну тенденцію до збільшення кількості біженців. У середині червня 1917 р., за останніми даними російських істориків, на території колишньої Російської імперії знаходилося 3846917 біженців, із них в Україні – 849523, у лютому 1918 р. – уже 914000²⁶⁷. Однією із причин збільшення кількості біженців в українських губерніях було усвідомлення, що війні невдовзі прийде кінець, а відтак це давало їм надію на швидке повернення додому. У свою чергу, штовхало і на самочинний рух додому, створювало низку проблем і для влади, і для самих біженців. Так, наприклад, волинська преса протягом квітня – червня 1917 р. рясніла повідомленнями про «*посилене повернення біженців на Волинь*»²⁶⁸. 24 травня 1917 р. газета «Трудова Волинь» писала: «*Хвиля біженців на Волинь все посилюється і посилюється. Щодня до Житомира прибувають сотні біженців, що прямують в свої рідні місця*». Уже навесні 1918 р., як зазначалося у Пояснювальній записці до проекту

---

²⁶⁵ Гай-Нижник П.П. *Український Державний банк: історія становлення (1917 – 1918 рр.). Документи і матеріали*. – К.: Б. в., 2007. – С. 10.

²⁶⁶ Магочій П.Р. *Історія України*. – К.: Критика, 2007. – С. 405.

²⁶⁷ Курцев А. *Количество беженцев в Российских регионах на 1916 – 1917 гг.* – С. 130 - 133.

²⁶⁸ *Трудовая Волинь*. – 1917. – 28 апреля, 7 мая, 10 июня.

закону про реевакуацію біженців, за орієнтовними підрахунками біженецького департаменту Міністерства внутрішніх справ, в Україні перебувало 1.730.000 біженців²⁶⁹.

Таблиця 4

Кількість біженців в українських губерніях (літо 1917 – зима 1918 рр.)

№ п/п	Губернія	Червень 1917 р.	Лютий 1918 р.
1.	Волинська	238553	300000
2.	Катеринославська	234700	220000
3.	Київська	59687	65000
4.	Подільська	9115	42000
5.	Полтавська	4551	32000
6.	Таврійська	47508	35000
7.	Харківська	126915	135000
8.	Херсонська	46590	45000
9.	Чернігівська	37910	40000
	Усього	849523	914000

Організацію соціального захисту біженців в українських губерніях, які входили до складу Російської імперії на час лютневих подій 1917 р., продовжувала здійснювати мережа відповідних місцевих органів. Керівними структурами згідно з положеннями закону від 30 серпня 1915 р. були губернські наради у справах біженців, очолювані місцевими губернаторами. При губернських і повітових земських управах, на рівні окремих волосних правлінь, при міських управах функціонували комітети допомоги біженцям, на які і покладалося виконання урядових розпоряджень у сфері опікування біженцями. До їх складу входили діячі земств, представники громадськості. Наприклад, головою училищної комісії Харківського міського комітету допомоги біженцям працював відомий вчений-етнограф М.Ф. Сумцов²⁷⁰, а загальне керівництво опікою біженців у місті здійснював професор історик Д.І. Багалій, обраний на той час міським головою²⁷¹.

Крім того, з липня 1917 р. на Харківщині під керівництвом голови губернської земської управи П.П. Добросельського розпочав роботу спеціальний евакуаційний комітет, завдання якого полягало у налагодженні транзитного руху біженців через Харків. До його складу ввійшли члени санітарних та медичних структур губернії – С.Ігумнов (заступник), Г.Кудрявцев, І.Філіпішин, М.Василенко-Іваницький, М.Добросельська, Н.Пискарьов та ін.. За чотири місяці роботи структури було організовано перевезення 4487 біженців: із них 1144 – новоприбулі з Росії в межі України,

²⁶⁹ ЦДАВОУ, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2 зв.

²⁷⁰ ДАХО, ф.45, оп. 10, спр. 22, арк. 76.

²⁷¹ Історія міста Харкова ХХ століття. – С. 119.

решта – осілі біженці, які поверталися до своїх домівок²⁷².

Слід зазначити, що у прифронтовій Подільській губернії у ряді повітів комітети допомоги біженцям розпочали роботу лише з 1917 р.. Наприклад, у Кам'янецькому повіті такий комітет, очолений представником земства О.Нечаєм, був започаткований 9 вересня 1917 р.; у Вінницькому, очоленому головою окружного суду, 10 листопада того ж місяця уповноважений Гайсинського повітового земства Е.Бонецький прийняв на себе керівництво відповідним повітовим комітетом²⁷³. В окремих місцевостях діяли також і волосні комітети допомоги біженцям. Навесні 1917 р. потужнішим у своїх фінансових можливостях та за кількістю місцевих осередків продовжували залишатися представництва Тетянинського комітету. Значну роботу виконували відділення ВЗС, ВСМ, Комітету Південно-Західного фронту ВЗС.

Окрему групу склали етнічні спілки – польські, єврейські, латиські, литовські та ін., які фінансувалися, головним чином, із державної скарбниці. Наведемо лише деякі приклади станом уже на літо – осінь 1917 р.. Так, у Катеринославській губернії відділення ЦОК (за оцінками польських істориків однієї із найпотужніших організацій з надання допомоги польським біженцям)²⁷⁴, Польського товариства допомоги постраждалим від війни, литовського товариства, латиського товариства, єврейського комітету опікувалися 70361 біженцем від 241671 біженця, зафіксованого в губернії²⁷⁵. На Волині відділення ЦОК, Київська обласна рада Польських товариств допомоги жертвам війни, комітет товариства надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій, надавали допомогу 35210 біженцям, тоді як на утриманні губерньської земської управи перебувало 230999 біженців²⁷⁶. Для порівняння зазначимо, що на Полтавщині національні комітети – польські, єврейські, литовські – надавали допомогу 16376 біженцям, у той час, як земські та інші організації опікувалися 13433 біженцями²⁷⁷. Слід зауважити, що на час приходу до влади УЦР, матеріальна допомога надавалася лише 50 % біженців²⁷⁸, а решта, за розпорядженням влади Російської імперії, мала знаходити собі засоби до існування самостійно.

Продовжувала свою роботу окрема структура – «Південна допомога» («югопомощь»), сфера діяльності якої була поширена на території, що прилягали до Південно-Західного фронту. Її роботою керував колишній чернігівський губернатор І.І. Стерлигов, змінивши на цій посаді князя М.П. Урусова²⁷⁹.

Безперечно, доба Української Центральної Ради є перехідною в організації соціа-

---

²⁷² *Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.)*. – С. 27.

²⁷³ ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 42, 52.

²⁷⁴ Korzeniowski M. *Na wygnañczym szlaku...* – S. 6.

²⁷⁵ ЦДАВОУ, ф. 799, оп. 1, спр. 27, арк. 30.

²⁷⁶ *Там само*, спр. 6, арк. 12.

²⁷⁷ *Там само*, спр. 12, арк. 2.

²⁷⁸ Цовян Д.Г. *Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны*. – С. 60.

²⁷⁹ Повноваження цієї структури подано у статті: Жванко Л. *Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії*. – С. 233 - 246.

льного захисту біженців від системи, закладеної в часи Російської імперії до власне української, створити яку прагнула УНР. Завершити цей процес вдалося уже в часи Гетьманату П.П. Скоропадського. Зрозуміло, що урядовим структурам УЦР було надзвичайно важко в тогочасних умовах творити власну вертикаль органів допомоги біженцям, реалізувати свої плани в означеній царині. Серед переліку завдань, які належало вирішити, були:

- ліквідація колишніх царських структур допомоги біженцям та передача підпорядкованих установ відповідним українським;
- створення власної вертикалі біженецьких органів;
- упорядкування розрізненої діяльності, головним чином, етнічних комітетів, їх підпорядкування єдиному керівництву;
- налагодження механізму фінансування потреб біженців, розробка власного бюджету в цій галузі;
- урегулювання проблем біженців у губерніях, на які до осені 1917 р. не поширювалася влада Генерального Секретаріату (Катеринославська, Харківська, Херсонська, Таврійська);
- підготовка та реалізація положень плану реєвакації біженців;
- залучення до розв'язання проблеми повернення додому біженців владних структур Австро-Угорщини та Німеччини, постановка біженського питання на переговорах у Бересті-Литовському;
- організація соціального захисту біженців, прибуваючих з Радянської Росії у прикордонні українські губернії;
- зміна статусу виселенців і заручників Галичини та Буковини, які зазнали насильницького виселення з боку російської військової адміністрації.

При цьому результативність вирішення комплексу проблем, що постав перед новою українською владою, не завжди залежала від її бажання допомагати біженцям. Значний вплив на розв'язання цих та інших проблем мали зовнішні, головним чином, негативні чинники. Слід зазначити, що Україна фактично перебувала у стані війни із державами Четверного союзу, а територією Волинської та Подільської губерній проходила лінія Південно-Західного фронту. Наступ російської армії влітку 1917 р. був останньою бойовою операцією на українських землях у роки Першої світової війни²⁸⁰.

Небажання Тимчасового уряду Росії визнавати правомочність Генерального Секретаріату, а відтак і її структур, які опікувалися проблемами біженців, призводило до балансування місцевих біженецьких органів між ними, що, у свою чергу, породжувало різні непорозуміння та зволікання. Зрозуміло, що така ситуація ще більше нагнітала напруження серед біженців, які на той час уже розпочали самостійне некероване «дрейфування» у бік західних кордонів України. Перебування чотирьох українських губерній згідно з положеннями другого універсалу поза компетенцією УЦР, так би

---

²⁸⁰ Волковинський В.М. *Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни*// *УІЖ*. – 2004. – № 4. – С. 55.

мовити, виривало значну кількість біженців з орбіти діяльності українських біженських структур.

Карколомні події осені – початку зими 1917 р. аж ніяк не сприяли розв'язанню проблем біженців, а скоріше призвели до повної руйнації існуючої системи допомоги. Російська держава після більшовицького перевороту фактично припинила існувати як єдине ціле, розпавшись на окремі державні та регіональні утворення. *«Проголошення Української Народної Республіки в листопаді 1917 р. відбувалося у надзвичайно складних умовах. Проти її незалежності виступили російські політичні сили, що зберігали значний вплив у країні»*²⁸¹.

Неприйняття більшовиками української незалежності спочатку знайшло вираження у політиці «... остаточної блокади надходження фінансів в Україну», коли з 4 грудня 1917 р. РНК Радянської Росії офіційно припинила асигнування урядові УНР готівки²⁸². Фактичне безгрошів'я зводило нанівець будь-які плани та сподівання розбудови України, а в нашому випадку – реалізації програм допомоги біженцям. Випуск перших українських грошових знаків у другій половині грудня 1917 р.²⁸³ вселив деяку надію. Проте *«... рік 1917 закінчився початком українсько-більшовицької війни. Запровадження національної фінансової системи ставало можливим лише з успішним для України її завершенням»*²⁸⁴. Радянська інтервенція була пов'язана із масовими пограбуванням та вивезенням різного збіжжя з України, що, у свою чергу, погіршувало продовольчу ситуацію та підігрівало зростання і без того високої інфляції. Полтавський лікар О.О. Несвіцький у своєму щоденнику 5 січня 1918 р. записав: *«Із Полтави посилено вивозяться на Харків, Москву борошно, мануфактуру, різні продукти. Грабежі не припиняються»*²⁸⁵.

Фактором стримування більшовиків виступили держави Четверного союзу, з якими 9 лютого 1918 р. УНР підписала Берестейський мирний договір. У той же час небажання учасниць Четверного союзу розпочати повернення біженців додому через лінію Південно-Західного фронту негативно вплинули на діяльність УЦР та місцевих комітетів у царині біженства.

Діяльність УЦР у сфері соціального захисту біженців доцільно виділити три етапи, під час яких і відбувалося становлення власне української системи допомоги жертвам Першої світової війни, коли Центральна Рада, а згодом і проголошена нею Українська Народна Республіка не лише визнали себе відповідальними за долю біженців, а й робили все можливе у тих складних умовах. На першому етапі, який тривав з березня по червень 1917 р., керівництво справами біженства в Україні подовжувала здійснювати Особлива нарада з улаштування біженців Міністерства внутрішніх справ

---

²⁸¹ Ковальчук М. *Перша світова війна і Українська Держава Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р.*// Київська старовина. – 2008. – № 2. – С. 31.

²⁸² Гай-Нижник П.П. *Український Державний банк: історія становлення (1917–1918 рр.)*. – С. 14.

²⁸³ Там само. – С.21.

²⁸⁴ Там само.

²⁸⁵ Несвіцький О.О. *Полтава у дні революції та в період смуту 1917 – 1922 рр. Щоденник*. – Полтава: Крайове об'єднання «Просвіта», 1995. – С. 35.

Тимчасового уряду Росії та вся біженська складова продовжувала існувати в його правовому полі. У цей час Українська Центральна Рада, як стверджують дослідники, послідовно підтримувала урядовий курс та розраховувала на позитивне ставлення Тимчасового уряду до ідеї української автономії²⁸⁶. Перехід же УЦР в опозицію до Тимчасового уряду після оприлюднення I Універсалу та започаткування Генерального секретаріату означали і зміну у її ставленні до проблеми біженства.

Навесні 1917 р. події в Україні розвивалися у руслі загальноросійської революції. Відтак, цілком закономірно, що в цей час саме Тимчасовий уряд став виразником політики у сфері соціального захисту біженців на теренах колишньої імперії, чий розпорядження поширювалися і на українські губернії. Серед головних завдань у царині біженства нова російська влада визначила необхідність демократизації діяльності біженецьких організацій, широке представництво біженців у їх роботі, ліквідація благодійних установ, фундаторами яких свого часу були члени царської родини, унормування допомоги біженцям.

11 березня 1917 р., уже за кілька днів після свого проголошення, князь Г.Є. Львов, голова Тимчасового уряду, обговорив із членом Державної Ради В.П. Енгельгардом нагальні проблеми біженства²⁸⁷. (Слід зазначити, що 13 березня він був призначений «головуючим» в Особливій нараді з наданням йому прав товариша міністра з біженецьких справ²⁸⁸). Першочергово, на думку голови уряду, передбачалося ліквідувати «Північну допомогу» («Северопомощь»), якою свого часу керував уповноважений щодо біженців у зоні дії Північно-Західного фронту С.І. Зубчанінов та негайно передати всі її відділення під керівництво ВЗС.

Діяльність усіх структур Тетянинського комітету за деякий час належало підпорядкувати єдиному органу, що мав у своїй структурі біженський відділ. Такий крок, безумовно, мав стати позитивом, оскільки в часи Російської імперії біженство перебувало в компетенції МВС – його Особливої наради з улаштування біженців, Тетянинського комітету та позиціонуючи себе до офіційної влади Всеросійського Земського і Міського Союзів. Керівник уряду був схильний до думки, що таким органом може стати Земський Союз, який зробив значний внесок у справу соціального захисту біженців. Принципово важливим моментом було визнано, що біженська справа за нових реалій життя мала здійснюватися на громадських засадах із залученням до цього широкого кола біженців. Зрозуміло, що відразу реалізувати ці настанови Тимчасовий уряд не міг.

Тому цілком логічним було продовження роботи Особливої наради з улаштування біженців. Весною 1917 р. вона ухвалила низку положень, покликаних регулювати різні аспекти життя біженців. Так, 18 березня на одному із засідань було обговорено та прийнято відозву до біженців, яку широко подала тогочасна преса²⁸⁹. У ній, зокрема,

---

²⁸⁶ Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – С. 954.

²⁸⁷ Бюллетень Комітета Юго-Западного фронту. – 1917. – 9 - 16 апреля.

²⁸⁸ Курцев А.Н. Количество беженцев в Российских регионах на 1916 – 1917 гг. – С. 134.

²⁸⁹ Приложение к Известиям Херсонского Уездного земства. – 1917. – 7 апреля.

зазначалося: «Біженці Росії і всі її народності відроджуються до нового життя, і Ви тепер вільні громадяни непохитно вірте, що з Божою допомогою ворога буде зламано і назавжди вигнано з наших кордонів. У той радісний день ви знову ступите на рідну землю, кинете в неї пригорщу насіння і почнете відновлювати зруйноване ваше господарство...

Ваш громадянський обов'язок, як землеробів, з початком весни докласти всіх зусиль до обробітку землі... Тимчасовий уряд має турботу всіляко вам допомогти у справі застосування вашої праці... Скоро початок роботи. Готуйтеся та заявляйте комітетам про своє бажання стати до роботи. Ваша участь в сільськогосподарській праці цього року буде великою вашою заслугою перед Батьківщиною». Залучення біженців до посівної кампанії 1917 р. за умов дефіциту робочих рук у селах було цілком виправданим та необхідним кроком уряду.

І вже за деякий час спеціальна комісія, створена при Особливій нараді, підготувала «Правила щодо заходів залучення біженців до сільськогосподарських робіт». Так, передбачалося утворити особливі комітети під керівництвом повітових комісарів із залученням до їх роботи представників місцевих земських, міських біженецьких структур, національних організацій, волосних комітетів, місцевих кооперативів та ін. Утворені комітети мали стати посередниками між власниками земель та біженцями і, за великим рахунком, захисниками інтересів останніх. На них також покладалося справа агітації біженців, формування артілей для сільськогосподарських робіт та транспортування до місця роботи, ведення статистики щодо участі в польових роботах біженців, організація надання їм першочергової медичної, санітарної та юридичної допомоги тощо²⁹⁰.

Досить складною залишалася проблема забезпечення потреб біженців, зокрема, утримання дитячих притулків та затримка видачі продовольчих пайків, оскільки норми, затверджені у попередні роки, вже не відповідали реаліям життя в умовах прогресуючої інфляції. На адресу Тимчасового уряду надходили листи і телеграми, в яких самі біженці та представники місцевих комітетів наголошували на скрутному становищі. Причиною того було неотримання бюджетних коштів протягом зими 1916 – 1917 рр., що, у свою чергу, створювало ґрунт для розгортання соціальної напруги між біженцями і місцевим населенням. Одним із таких прикладів можна назвати телеграму Вовчанського повітового комісара В.Г. Колокольцева від 17 березня 1917 р. до князя Г.Є. Львова. У ній зазначалося, що біженці, розселені у повіті, перебуваючи у скрутному становищі, беруть в облогу повітові та волосні попечительства з вимогою виплати «квартирних грошей». «Настрій у біженців у зв'язку з цим такий, що подальша затримка виплати викличе неоправдані ексцеси з боку останніх»²⁹¹.

Особлива нарада з улаштування біженців, враховуючи таку ситуацію, протягом квітня – травня 1917 р. затвердила кілька ухвал, спрямованих на покращення життя біженців. З 1 квітня 1917 р. запроваджувалися нові «Норми нарахування кредитів на

---

²⁹⁰ ДАХО, ф.18, оп. 21, спр. 231, арк. 53.

²⁹¹ Там само, спр. 237, арк. 290.

утримання дитячих притулків». Автори документа підійшли диференційовано до визначення статусу притулків, виділивши притулки першої категорії – заклади, розміщені у Петрограді, Москві, Одесі, Києві, деяких курортах та в зоні дії фронтів. Другу категорію склали притулки в губернських і повітових містах²⁹².

10 травня 1917 р. Особлива нарада розіслала губернським комісарам Тимчасового уряду, градоначальникам, громадським, національним спілкам спеціальний циркуляр. У ньому, зокрема, передбачалося збільшити із третього кварталу 1917 р. розмір продовольчої допомоги з 6 крб. до 12 крб. на одного біженця; збільшити, починаючи з 4 кварталу того ж року, розміри квартирного утримання біженців у містах Петрограді, Москві, Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі до 4 крб., в інших містах до 3 крб., у сільській до 2 крб.; виділити для 50 відсотків біженців кредити на одяг та взуття, зокрема, зимове, відразу на друге півріччя, піднявши розмір оплати з 10 до 15 крб. на одну людину; дозволити збільшення норм медичної допомоги за рахунок залишків коштів за іншими напрямками допомоги з граничним розміром оплати на одного стаціонарно хворого 1 крб. 80 коп.; і, нарешті, дозволити всім організаціям і установам переносити залишки від асигнованих кредитів із однієї статті витрат в іншу. При цьому витрачати залишкові кошти можна були лише у тих напрямках, які асигнувала Особлива нарада, серед них – і надання біженцям трудової допомоги²⁹³. На жаль, повсюдні інфляційні процеси уже на час прийняття цих ухвал робили запропоновані суми незначними для утримання біженців. Для прикладу наведемо розцінки на товари у Херсонському повіті однойменної губернії (табл. 5).

Таблиця 5

**Порівняльні ціни в Херсонському повіті Херсонської губернії
(1914 – 1917 рр.)**

№ п/п	Назва	До війни 1914р.(крб.)	Серпень 1915 р.	Серпень 1916 р.	Серпень 1917 р.
1	Кінь «робочий»	66	72	146	397
2	Корова	47	55	154	373
3	Свиня	16	19	43	129
4	М'ясо яловиче 1 ф.	0,12	0,14	0,37	0,68
5	Сало свиняче 1 ф.	0,23	0,25	0,67	1,45
6	Олія 1 ф.	0,14	0,17	0,39	1,31
7	Сіль кухонна 1 ф.	0,01	0,02	0,03	0,35
8	Мило 1 ф.	0,12	0,18	0,54	0,75
9	Сірники 1 дес.	0,10	0,19	0,47	0,54
10	Керосин 1 ф.	0,05	0,06	0,09	0,17

Характерною рисою революційного життя весни 1917 р. було проведення різних

²⁹² Там само, стр. 231, арк. 52 - 52 зв.

²⁹³ Там само, стр. 251, арк. 1.

з'їздів, делегати яких декларували свою прихильність гаслам свободи і демократії. Серед таких форумів варто назвати і два всеросійські з'їзди з питань біженців, ініційовані об'єднаним відділом загальноземського та загальноміського союзів. Ухвалою I Всеросійського з'їзду з питань допомоги біженцям, який проходив у Петрограді 7 – 10 квітня 1917 р., було визнано необхідним негайно закрити Тетянинський Комітет і всі його місцеві відділення. Шостим пунктом ухвали з'їзду всі функції Центрального комітету та всі установи, що були йому підпорядковані передбачалося передати до Управління у справах біженців при МВС²⁹⁴. Крім того, делегати висловилися за передачу відразу усіх дитячих притулків колишнього Тетянинського комітету у відання місцевої влади.

Треба зазначити, що 28 квітня 1917 р. на 44-му засіданні Особливої наради розглядалися резолюції біженецького з'їзду. При цьому було одностайно підтримано форум у плані потреби скасування Тетянинського комітету, натомість *«передача притулків досить проблематична і потребує часу»*. Знову передбачалося заслухати представників губернських нарад у справах біженців щодо їх згоди перебрати на себе відання установами колишнього Тетянинського комітету. Учасники засідання розглянули надзвичайно складне питання – надання допомоги німцям-колоністам. Було вирішено виділити на 2 і 3 четверть 1917 р. певну суму коштів на покриття нагальних потреб з подальшим розглядом на засіданнях цього питання²⁹⁵.

На велелюдне зібрання, яким став II Всеросійський з'їзд біженців, що проходив у Москві на початку травня 1917 р., прибули діячі громадських та національних організацій, *«які надавали допомогу біженцям у тилу і на фронті»*²⁹⁶. Його делегати ухвалили рішення про перебудову діяльності біженських організацій на демократичних засадах із залученням до їх роботи самих біженців. Крім того, знову передбачалося негайно припинити функціонування Тетянинського комітету та всіх його установ, інших подібних йому організацій, що мали, на думку виступаючих, антисупільний характер й були створені попередньою владою з політичною метою. Слід відзначити, що у травні 1917 р. під тиском рішень з'їзду зі штату Тетянинського комітету був виведений незмінний його керівник О.Б. Нейдгарт та інші члени, які входили до складу колишньої Державної ради Російської імперії²⁹⁷. Етнічні комітети, які займалися опікою біженців, були збережені й наділені у своїй роботі правом автономії. На жаль, резолюції з'їздів, як і заснування Всеросійського союзу біженців, не мали практичної віддачі і носили лише політичний підтекст²⁹⁸.

В Україні подібні форуми були проведені 18 – 19 квітня, коли до Києва на обговорення принципів своєї діяльності в нових умовах зібралися представники єврейських комітетів допомоги біженцям Київської, Волинської, Подільської та Чернігівської

---

²⁹⁴ Цовян Д.Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. – С. 160 - 161.

²⁹⁵ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 119, арк. 5 а - 7.

²⁹⁶ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 6 мая.

²⁹⁷ Цитовано за матеріалами Інтернет-порталу ХРОНОС // www.hrono.ru

²⁹⁸ Курцев А.Н. Беженство. – С. 139.

губерній²⁹⁹, та 14 – 15 травня – з'їзд працівників Комітету Південно-Західного фронту ВЗС³⁰⁰. Крім того, на революційній хвилі весни 1917 р. різні зібрання проводили й самі біженці. Наприклад, 4 квітня 1917 р. у приміщенні палацу графа Воронцова відбулися збори біженців-селян Одеси, на яких було обрано два делегати на майбутній селянський з'їзд³⁰¹.

У світлі нових революційних гасел розпочалося і реформування місцевих комітетів допомоги біженцям і в Україні. Наприклад, 17 червня 1917 р. в Одесі була утворена особлива міська нарада з надання допомоги постраждалим від війни – *«новий демократичний орган, куди входять президії всіх існуючих національних комітетів, представники міської управи, громадського комітету, представники від біженців»*³⁰². Необхідно зазначити, що на рівні губерній справи біженців були передані до компетенції губернських комісарів. Українська Центральна Рада долучилася до розв'язання біженецьких проблем з моменту створення Генерального секретаріату, тобто з другої половини червня 1917 р.. Відповідно до положень цього документа у структурі секретарства внутрішніх справ було започатковано біженсько-плінницький відділ. На жаль, документальна база початкового етапу діяльності відділу досить обмежена.

Другий етап тривав з кінця червня до листопада 1917 р., коли можна говорити про еволюцію біженських структур УЦР. Його результатом стало утворення Крайової наради у справах біженців – колегіального органу, покликаного здійснювати загальне керівництво у справі соціального захисту біженців в Україні.

У контексті творення українських біженецьких структур слід додати, що у другій половині липня 1917 р. товариш генерального секретаря внутрішніх справ виходець з Полтавщини П.Д. Понятенко, який *«опікувався справами біженців із Галичини і Буковини, українськими громадянами, що залишилися в Росії і не мали змоги повернутися в Україну»*³⁰³, звернувся до командування Південно-Західного фронту з проханням дозволити Українській Центральній Раді мати на фронті комісарів у справах біженців. Доцільність такої посади визначалася необхідністю планомірного розв'язання проблем біженців. 25 липня генерал О.С. Лукомський, начальник штабу Верховного Головнокомандуючого, у телеграмі-відповіді зазначив, що на Південно-Західний фронт, згідно з наказом МВС Тимчасового уряду, прибув Головуповноважений у справах біженців досвідчений у цій справі І.І. Стерлигов. Українським комісарам, у разі згоди УЦР, надавався статус помічників, безпосередньо підпорядкованих вказаному головуповноваженому³⁰⁴. І вже 26 липня 1917 р. було введено інститут комісарів виселенсько-біженецько-плінницьких справах. 28 липня у постанові УЦР про затвердження бюджету Генерального секретарства внутрішніх справ було визначено їх щомісячну заробітну

---

²⁹⁹ *Бюллетень Комітета Юго-Западного фронту. – 1917. – 6 мая.*

³⁰⁰ *Там само.*

³⁰¹ *Маленькие Одесские новости. – 1917. – 5 апреля.*

³⁰² *Южная мысль. – 1917. – 17 июня.*

³⁰³ *Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної ради. Біографічний довідник. – К.: Б. в., 1998. – С. 147.*

³⁰⁴ *ЦДАВОУ, ф. 799, оп. 1, спр. 27, арк. 33.*

платню у сумі 500 крб.³⁰⁵.

1 серпня 1917 р. у Києві відбулося засідання Окружної наради у справах біженців, у результаті якого було обрано виконавчий комітет у складі голови Київської губернської наради у справах біженців А. К. Ржепецького, головуповноваженого у справах біженців І.І. Стерлигова, представників УЦР, місцевого земства, губернського продовольчого комітету, Штабу Київського військового округу, від ВЗС та ВСМ. Можна стверджувати, що з утворенням Окружної наради було створено представницьку структуру у справах біженців, чия компетенція поширювалася на п'ять українських губерній. При цьому представники УЦР висловилися за недоцільність створення спеціальної президії цієї наради, позаяк все керівництво в окресленій царині має лежати саме на Центральній Раді. Крім безрезультатних дебатів щодо створення керівних підрозділів Окружної наради, зібрання вирішило й нагальні проблеми біженців. Серед іншого було ухвалено виділити Волинській губернській земській управі 50000 крб. на влаштування пунктів харчування на шляхах руху біженців³⁰⁶.

Досить важливим моментом для УЦР було налагодження співпраці з Тимчасовим урядом Росії у різних сферах життя, хоча як такої після появи «Тимчасової інструкції Генеральному секретаріатові» і «*котра, по суті перекреслювала попередні домовленості*»³⁰⁷, фактично не було. Одним із кроків до порозуміння мала стати Київська окружна нарада з питань біженців, яка відбулася 28 вересня 1917 р. за участі товариша міністра внутрішніх Тимчасового уряду В.М. Богуцького, який до середини літа 1917 р. обіймав посаду товариша (заступника) міського голови Одеси³⁰⁸. Йому було доручено провести «... *об'їзд біженських районів з метою об'єднання заходів щодо влаштування біженців*»³⁰⁹. Серед українських міст московський уповноважений відвідав Київ та Одесу.

На Київську нараду прибули представники військової та української влади громадських, національних комітетів, які після повалення Російської імперії проводили свою діяльність на українських теренах. Серед них – виконувач обов'язків голови Київської губернської наради у справах біженців А.К. Ржепецький, виконувач обов'язків комісара Києва Доротов, виконувач обов'язків Київського губернського комісара І.Мірний, командувач військами Київського округу генерал-лейтенант Трегубов, завідувач справами Київської губернської наради у справах біженців Ясирський; голова пароплавного товариства Діамандіди, помічник Київського комісара Маргуліс, завідувач рухом біженців територією Київської губернії Левицький та представники Російського товариства Червоного Хреста – Чистяков, латиського комітету – Вейдеман, ЦОК – С.Москалевський та Фудаковський, київської обласної ради польських товариств – Пратковський та Юшкевич, Всеросійського комітету біженців – Нецадименко, Засенко, Козловський, Бжозовський, Центральної Ради – Барчук, Всеросійського

---

³⁰⁵ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 20.

³⁰⁶ Бюллетень Комітета Юго-Западного фронту. – 1917. – 8 септября.

³⁰⁷ Історія України: Нове бачення. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. – С. 217.

³⁰⁸ Маленькие одесские новости. – 1917. – 17 июля.

³⁰⁹ Бюллетень Комітета Юго-Западного фронту. – 1917. – 11 октября.

земського союзу – Гольдельман, ВСМ – В.Гаспар'ян, Київського відділення Всеросійського товариства опіки біженців – Білоликов та Бех, Українського товариства допомоги населенню Півдня Росії – Л.Старцька-Черняхівська та З.Мірна, Литовського комітету – Янушкіс, Єврейського комітету – Флейшман, інтендантського управління – Мадієв, Київського міського продовольчого комітету – князь Мещерський, польського Львівського допоміжного комітету – Сталь та Домославський, Головуповноваженого І.І. Стерлигова – О.Марченко та ін.. Від УЦР на нараді був присутній І.Красовський та К.Лоський.

В.М. Богуцький своїм виступом намагався зосередити увагу членів наради на кількох важливих, на думку Тимчасового уряду, моментах. Перш за все, і це вже в котрє, було знаголошено на необхідності реорганізувати біженські структури на демократичних засадах. Хоча слід зазначити, що на цей час до складу місцевих комітетів вже були введені представники біженців, як запорука демократичності у прийнятті рішень. Та за відсутності належного фінансування з центру голослівні гасла не допомагали вижити біженцям у складних умовах наростаючого в Україні хаосу та віддаленої перспективи більшовицької окупації. Крім того, В.М. Богуцький вказав на «... найневідкладніших потребах біженців, як наприклад, культурно – просвітніх...», на які попередній уряд не звертав належної уваги³¹⁰. І нарешті, за умов скорого закінчення війни належало обговорити проблему евакуації біженців. Проте виступаючі, у свою чергу, на порядок денний поставили дещо інші проблеми.

Для представників УЦР було важливим, щоб саме Рада як крайовий орган влади, стала центром, навколо якого й гуртувалася б робота у справах біженців. На цьому й наголосив у виступі І. Красковський, озвучуючи ідею створення самостійної структури у справах біженців з відповідною правовою базою. Його підтримав представник ВЗС Гольдеман. Нова інституція, поряд з утвореним у червні 1917 р. біженецько-плінницьким відділом (в інших документах – відділ біженців, полонених і виселенців)³¹¹, мала стати широким представницьким органом. На неї покладалася розробка програмних засад політики України у царині біженства. У свою чергу процес створення національного органу у справах біженців просувався складно, наражаючись на протидію зовнішніх чинників – небажання Тимчасового уряду Росії до конструктивної співпраці, більшовицької агресії, присутності австро-німецьких військ та ін..

Знаковою для розбудови справи біженства стала нарада, скликана 5 жовтня 1917 р. за ініціативи генерального секретаря внутрішніх справ. На нараду прибули представники влади, громадських спілок допомоги біженцям, етнічних комітетів, місцевих самоврядувань – М.Вітерова (Київський комітет українців-галичан і буковинців, потерпілих від війни), О.Марченко (представник Головуповноваженого Південно-Західного фронту), А.Ржепецький (Київська губернська нарада у справах біженців), Е.Реттінгер, С.Москалевський (ЦОК), С.Грінберг, В.Вайншельбаум (Єврейський комітет), О.Свечин (голова Чернігівської губернської земської управи), Сосай, Давидюк,

---

³¹⁰ Там само.

³¹¹ Кудлай О.Б. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ УНР. – С. 91.

П.Малончук, Шкетін (представники Ради делегатів організацій біженців Києва), П.Слатов (Рада робітників і солдатських депутатів Києва), Н.Козловський (управляючий конторою Київського відділу Всеросійського комітету біженців), К.Катлап (Латиський комітет з надання допомоги біженцям), М. Юшкевич (представник Київської обласної ради Польського товариства допомоги жертвам війни), З.Мірна (Українське товариство «Півдня Росії»), П.Мокроус, Є.Блавацький (Комітет допомоги українським виселенцям при Центральній Раді), В'язлов (Волинський губернський комісар), Я.Корпачів (Летичівський повітовий комісар, представник Подільського губернського комісара), М.Ясько (представник Полтавського губернського земства), Кандиба (представник Волинського земства), Д.Дорошенко (крайовий комісар Галичини і Буковини), Даймидович (представник Київського відділу Литовського товариства допомоги постраждалим від війни), В.Гаспар'ян (ВСМ), Є.Португалов (представник управління справами Галицько-Буковинського комітету), А.Зарембський (голова Волинського губернського земства), та ін.. Вони обговорили та прийняли поданий директором біженецького відділу К.Лоським проект «Тимчасових правил управління справами допомоги біженцям на Україні»³¹².

Ключовою тезою обговорення стало питання фінансової незалежності майбутньої структури – Крайової наради у справах біженців від Особливої наради як запоруки самостійної результативної діяльності. На цьому наголошували представники єврейського комітету С.Грінберг та В.Вайншельбаум. І.Красковський висловився за «принцип концентрації допомоги біженцям на місцях – в Києві», позаяк Генеральний секретаріат і є крайовою владою в Україні. Жваву дискусію викликало питання щодо національного та біженського представництва в Крайовій нараді у справах біженців. Слід зазначити, що цей проект як постанова (хоча в окремих випадках її називають законом) Української Центральної Ради був затверджений на засіданні Малої Ради 28 грудня 1917 р.³¹³. До свого ухвалення документ пройшов тривалий шлях обговорень та узгоджень, оскільки проголошені в ньому принципи йшли у розріз із діючими воєни 1917 р. відповідними законами Російської імперії.

9 жовтня 1917 р. члени комісії з формування складу Крайової наради у справах біженців (Лоський – голова, Вайншельбаум, Вітерова, Сосай, Козловський, Москалевський, Юшкевич, Мокроус, Ржепецький) обговорили проект представництва, згідно з якими до наради мали увійти 41 особа від 25 установ та організацій³¹⁴. 27 жовтня 1917 р. було затверджено склад наради та обрано її Виконавчий комітет. До його складу ввійшло дев'ять осіб, із них три представники за посадою – директор біженецького відділу (голова), представник демобілізаційного відділу Генерального Секретаріату, уповноважений Особливої наради у справах біженців Тимчасового уряду та шість виборних – С.Сосай, М.Вітерова, С.Москалевський, Б.Вайншельбаум, В.Гаспар'ян, А.Ржепецький та два кандидати – З.Мірна та Сабат. Фактично виконком став курато-

---

³¹² ЦДАВОУ, ф. 1115, оп. 1, спр.24, арк. 1 - 1 зв.

³¹³ Там само, спр. 1, арк. 66 - 69.

³¹⁴ Там само, спр. 24, арк. 2 зв.

ром державної політики у царині біженства.

На рівні губерній справу опікування біженцями належало передати до компетенції губернських комісарів, які після скасування інституту губернаторів, мали керувати роботою губернських нарад у справах біженців, які у свою чергу передбачалося реорганізувати у дійсно представницькі структури, залучивши до роботи урядовців, представників самоврядувань, громадських і кооперативних спілок, етнічних комітетів. Виконавчими структурами губернських нарад у справах біженців стали їх президії, які, фактично, діяли як місцевий Виконком Крайової наради. До їх повноважень належало виконання постанов центральної та губернської влади, перевірка кошторисів окремих організацій для подання їх на розгляд губернській нараді та розподіл для них коштів, розробка плану руху, розселення біженців, визначення характеру і напрямків діяльності кожної громадської організації та постановка, на підставі аналізу звітів, доцільності існування таких, налагодження контактів між розрізненими етнічними біженськими організаціями, контроль за діяльністю національних і громадських організацій³¹⁵.

При кожній губерній нараді була введена посада представника Крайової наради у справах біженців, тобто спеціального посередника для «встановлення контакту» між державними та місцевими біженськими структурами. Слід зазначити, що протягом вересня 1917 р. губернські комісари надіслали кошториси на утримання біженців та фінансування роботи губернських нарад.

Зрозуміло, що за умов фінансового дефіциту УЦР не могла задовольнити прохання місцевих органів у повному обсязі, тому майже всі асигнування щодо витрат на біженців були урізані. Наприклад, за матеріалами *табл. 6* можна простежити яким чином були виділені кошти на забезпечення діяльності самих губернських нарад. З деяких нарад кошториси не надійшли, що пояснювалося перебуванням Харківської, Херсонської, Катеринославської, Таврійської губерній відповідно до положень II універсалу поза межами впливу української влади. Тому восени 1917 р. перед біженськими структурами УЦР постала ще одна проблема, від вирішення якої залежала доля сотень тисяч біженців. Справа в тому, що лише 31 жовтня сесія УЦР ухвалила рішення щодо поширення влади Генерального Секретаріату, крім Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Чернігівської губерній, на Херсонську, Харківську, Катеринославську, Таврійську, частково Курську й Воронізьку губернії³¹⁶.

При цьому значна кількість біженців фактично залишилася поза опікою, і, що головне, без фінансової підтримки і перспектив допомоги у 1918 р.. У надзвичайно критичній ситуації перебували біженці на Харківщині, а пошуки коштів місцевими біженськими структурами можна вважати хрестоматійним прикладом їх боротьби за виживання сотень тисяч знедолених в умовах наростаючої небезпеки з боку більшовицької Росії.

---

³¹⁵ Там само, арк. 22 зв.

³¹⁶ Довідник з історії України. – С. 954.

Таблиця 6

**Кошторис утримання губернських нарад у справах біженців
на останню чверть 1917 р.³¹⁷**

№	Назва наради	Утримання урядовців	Канцелярські витрати	Відрядження	Допомога біженцям звичайна	Утримання завідуючого справами наради	Разом (крб.)	
1	Полтавська	1572	120	225	300		2220	
2	Харківська	<i>Немає відомостей, але наприклад повинно «личити»</i>						2500
3	Херсонська	1500				900	2400	
4	Чернігівська	975	75			900	1915	
5	Подільська	960	60			1200	2220	
6	Волинська	1725	150			750	2625	
7	Київська	1725	150			1050	3000	
8	Катеринославська	<i>Немає відомостей, але наприклад, має бути</i>						3000
	Разом							19915
9	Одеська міська	<i>На цей час існують наради</i>						2000
10	Миколаївська						2000	
11	Таврійська						2200	
12	Річицька						2000	
13	Холмщина						2000	
	Разом							31115

Складна ситуація з організації соціального захисту біженців залишалася і в інших українських губерніях, зокрема й на Волині. У грудні 1917 р. на її території діяла мережа медичних закладів, започаткована губернською земською управою, у Житомирському повіті працював санаторій для біженців на 200 місць. Лікарську допомогу надавали своїм співвітчизникам і національні комітети. Соціальний захист німецьких дорослих та дітей, які склали значний відсоток серед біженців, теж перебував у компетенції губернських земських структур. Для підтримки дітей-біженців губернська земська управа утримувала у повітах 44 притулки, де проживали 2200 дітей, 134 школи, де навчалися 6700 дітей³¹⁸. З них, наприклад, у Житомирському повіті – притулок для 160 дітей, дві дитячі лікарні, де могли покращувати своє здоров'я 60 дітей, сільськогосподарський притулок для 70 дівчаток. Повітове земство оплачувало і навчання дітей біженців у школах. Окрім того, у повітах були організовані майстерні для 900 дітей, де вони навчалися нескладним ремеслам³¹⁹. Національні комітети – комітет Київського товариства допомоги євреям, відділення Центрального Польського Комітету та інші у відкритих для дітей-біженців школах забезпечили їх безкоштовни-

³¹⁷ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 2.

³¹⁸ ЦДАВОУ, ф. 799, оп. 1, спр. 6, арк. 13 зв.

³¹⁹ Там само, арк. 16 - 18.

ми сніданками³²⁰. Для допомоги німецьким біженцям були влаштовані богадільні.

Працевлаштуванням біженців у Волинській губернії займався відділ губернської земської управи із надання допомоги постраждалим від військових дій. З цією метою було організовано спеціальне бюро, яке займалося пошуком роботи для біженців. Зусиллям губернського земства були відкриті 10 кузень, 10 стельмашних майстерень та ін.³²¹. Проте частина працездатних біженців так і не була забезпечена роботою. Тому вони, як і основна маса біженців, жили з того, що отримували невелику харчову та матеріальну допомогу грошима, одягом чи взуттям. Плату за проживання на квартирах у місцевих жителів вносили губернські, повітові земські та етнічні комітети.

Відтак, другий етап діяльності УЦР у царині біженства тривав з кінця червня до листопада 1917 р.. У цей час можна говорити про еволюцію розвитку біженських структур. Його результатом стало утворення Крайової наради у справах біженців – колегіального органу, покликаного здійснювати загальне керівництво у справі соціального захисту біженців в Україні.

Третій етап, який тривав з листопада 1917 р. по квітень 1918 р., став найдраматичнішою сторінкою діяльності УЦР та, і серед іншого, її біженецьких структур. За цей час у системі секретарства внутрішніх справ, а із січня 1918 р. і міністерства, було створено біженський департамент, який очолив К.Лоський, а згодом Ю.М. Старицький. Більшовицька агресія, а згодом австро-німецька присутність – це ті зовнішні виклики, з якими необхідно було рахуватися українській владі і при вирішенні проблем біженців.

Важливою складовою успіху реалізації майбутнього плану реєвакуації біженців передбачалася співпраця з державами Четверного союзу. Умови пропуску біженців через лінію ще існуючого Південно-Західного фронту належало оформити спеціальними міжнародними угодами³²². 25 листопада 1917 р. на засіданні Виконкому Крайової наради було розглянуто питання негайної організації переговорів з *«австрійською владою у справі повернення біженців на старі місця мешкання»*³²³. Важливо також було, щоб Австро-Угорщина видала дозвіл на пропуск біженців з Галичини і Буковини через яку-небудь ділянку фронту, а не через далеку Швецію³²⁴. Певна річ, що для багатьох біженців, які потерпали від матеріальної скрути, шлях додому через цю країну був надто вже складним. Для порівняння зазначимо, що для польських біженців, які були зобов'язані добиратися до Польщі через Швецію *«навіть перебування в Швеції не давало впевненості у від'їзді додому, оскільки в Стокгольмі необхідно було отримати німецьку або австро-угорську візу»*. Тривале очікування в чужій країні, поки дипломатичні служби оформляли документи, могли дозволити собі тільки достатньо заможні польські біженці³²⁵. Відтак, українська сторона була зацікавлена в ро-

---

³²⁰ Там само, арк. 14 - 15.

³²¹ Там само, арк. 16 - 16 зв.

³²² Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 27 - 29 зв.

³²³ Там само, арк. 15 зв.

³²⁴ Там само, арк. 16.

³²⁵ Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. *Tulaczy los.* – S. 221.

згляді питання про повернення біженців на Берестейських переговорах, як одного із важливих гуманітарних наслідків Першої світової війни. Проте хід переговорів покаже, що учасниці Четверного союзу думали інакше, не так, як Україна.

Протягом грудня 1917 р. реєвакuaційна комісія Виконавчого комітету в складі С.Москалевського, М.Вітерової, С.Сосая займалася розробкою плану повернення біженців до своїх домівок³²⁶. 30 грудня члени комісії представили на засіданні Виконкому Крайової наради у справах біженців Додаток до плану реєвакuaції, згідно з яким *«реєвакuaційний перевіз повинен початися 25 березня 1918 р., коли до того не буде перешкод з боку внутрішньої та зовнішньої політики, а закінчиться не пізніше осені»*³²⁷. Цей документ фактично став керівництвом до дії структурам, які займалися підготовкою до реєвакuaції біженців і засвідчив серйозний підхід керівництва УНР до справи повернення додому усіх, без винятку, категорій переміщених осіб. Першочерговим завданням, яке належало виконати губернським комісарам до 25 січня 1918 р., мав стати збір статистичних даних про кількість *«... біженців, виселенців з-за кордону, німців-колоністів, з означенням окремо місця поселення в губернії, кількість в окремих населених пунктах, із зазначенням тих пунктів, з яких губерній вони походять, скільки приблизно пудів багажу і скільки живого і мертвого інвентарю, які найближчі до вказаних місць поселення біженців є залізничні станції»*. Цікаво, що до збору даних про кількість біженців передбачалося залучити і комісарів російських прикордонних з Україною губерній. На підставі отриманих даних їм належало *«не пізніше 25 січня і 10 лютого 1918 р. після одержаних даних скласти докладну карту місць розселення біженців»*.

Виконання решти завдань покладалося на центральні біженецькі структури – біженецький департамент та Реєвакuaційну комісію. *«Між 25 січня і 10 лютого 1918 р. Реєвакuaційна комісія разом з представниками національних біженецьких організацій, а особливо з представниками Міністерства шляхів, санітарного відомства, Міністерства міжнародних справ і представника Галицько-Буковинської комісії, як органу, відаючого виселенцями з Галичини, розробляє напрям біженецьких поїздів територією України, головні їх лінії, входячі і виходячі лінії, визначає денну кількість біженецьких поїздів та їх склад для окремих участків маршрутів, визначає всі пункти, де повинні бути закладені чайні, пункти харчування, денні пункти, амбулаторії, дезинфікаційні та лікарні. [...]*

4) *Не пізніше 15 лютого 1918 р. Комісія повинна розробити кошторис на закладення цих пунктів і випросити кошти не пізніше 25 лютого 1918 р.*

5) *Не пізніше 5 березня 1918 р. кредити повинні бути переведені губерніяльним комісарам, які мають постаратися, щоб згадані пункти були обладнані і запасені персоналом не пізніше 25 березня 1918 р.*

б) *Реєвакuaційний перевіз повинен початися 25 березня 1918 р., коли до того не буде перешкод з боку внутрішньої та зовнішньої політики, а закінчитися не пізніше*

---

³²⁶ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 216, арк. 9 зв.

³²⁷ ЦДАВОУ, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 29 зв.

осені.

7) Вищий догляд за реєвакуацією, одержання звісток, упорядження маршрутних доріг і пунктів, порядком перевозу належить Реєвакуаційній Комісії та Біженецькому Департаменту»³²⁸.

Рада Народних Міністрів УНР затвердила план реєвакуації біженців, а фактично **закон** про реєвакуацію біженців у квітні 1918 р.. Реалізувати його положення вдалося лише за часів Української Держави П.П. Скоропадського.

Проблемою повернення біженців переймалися й інші урядові та військові структури. Так, 17 грудня 1917 р. у Бердичеві³²⁹ в Ставці командування Південно-Західним фронтом відбулася спеціальна нарада, на якій обговорювалося питання *«найшвидшої евакуації всіх невійськовозобов'язаних заложенників, адміністративно висланих та біженців на територію Австро-Угорщини»*. В її роботі взяли участь представники Секретарства міжнародних справ, польських справ, штабу Південно-Західного фронту, Крайової наради у справах біженців та представники національних комітетів. Серед інших рішень було ухвалено контррозвідному відділу фронту скласти список всіх осіб, проти яких є звинувачення у шпигунстві і виїзд яких з України небажаний³³⁰. Для реалізації цього завдання 20 грудня 1917 р. генеральний секретар міжнародних справ О.Я. Шульгін звернувся до секретарства військових справ з проханням виділити додаткові кошти на оплату праці військових, на яких покладалося складання зазначеного списку³³¹. До того ж у кінці грудня при генеральному секретарстві міжнародних справ було започатковано роботу спеціальної комісії у складі представників *«...Генсекретарств Міжнаціональних, Військових, Внутрішніх і Польських справ, представників біженецьких українських, польських, єврейських організацій та галицько-Буковинського комітету»*³³². Комісія мала на меті замінити всі розрізнені інституції, які займалися справами остаточного оформлення виїзду біженців.

Українська делегація, крім важливих для себе геополітичних питань, була уповноважена підготувати конференцію з *«представниками Генерального секретаріату і Австро-угорської монархії у справі пропуску біженців, заручників і адміністративно висланих через фронти»*³³³. Її планувалося провести вже 29 грудня, але дата проведення була перенесена, і в заплановані терміни угоду підписати не вдалося. 5 січня 1918 р. К.Лоський – директор канцелярії біженецького департаменту, направив В.Голубовичу – голові української делегації, телеграму, в якій виражалось прохання якомога швидше вирішити проблему повернення *«заручників, виселенців і біженців»*. Українська сторона розробила умови реєвакуації, серед яких, повернення додому всіх категорій переміщеного населення без вікових обмежень. Підставою для цього була

---

³²⁸ Там само, арк. 27 - 29 зв.

³²⁹ Кудлай О.Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.). – С. 42.

³³⁰ ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 32.

³³¹ Там само, арк. 32 зв.

³³² Там само, арк. 40.

³³³ Там само, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 48.

стаття 1 угоди Російської імперії та Австро-Угорщини про взаємний пропуск цивільних полонених через кордон. Для користі біженців планувалося повернення всіх священників, а також чоловіків у віці 16 – 50 років. Принципу взаємного обміну рівною кількістю переміщених осіб у цьому випадку можна було і не дотримуватися. Важливими були питання визначення місця пропуску, термінів переходу через лінію фронту, кількості багажу, дозволеного для вивозу, організації охорони пунктів переходу тощо³³⁴.

Протягом січня 1918 р. Генеральне секретарство міжнародних справ та створена при ньому спеціальна комісія вели підготовку до укладання умов повернення додому усіх переміщених у роки війни осіб. 12 січня 1918 р. на засіданні цієї комісії в односторонньому порядку було підтверджено право виїзду з України без обмеження за ставово-віковою ознакою усіх заручників, виселенців і біженців з Галичини і областей колишньої Російської імперії, зайнятих Центральними державами. При цьому «...*Народне міністерство Внутрішніх справ з огляду на охорону інтересів Української Народної Республіки може не дозволити повернути до рідного краю всім тим, котрих виїзд для добра Української Народної Республіки був би непожаданий*»³³⁵. Усі бажаючі повернутися додому мали звертатися до своїх етнічних комітетів, а «*особи такої національності, котра немає біженецьких організацій, зголошуються до Галицько-Буковинської комісії*»³³⁶.

У складі української делегації, окрім інших консультантів, як згадував О.Севрюк, таких як професори Остапенко, Шафаренко, Вальдемарас³³⁷, був і консультант у справах біженців. Його повноваження виконував С.Москалевський – польський державний і громадський діяч³³⁸. Саме він за ініціативи голови ЦОК В.Грабського з початку війни став уповноваженим комітету в Київській губернії, а згодом поширивши компетенцію на всю Україну. У останні місяці 1918 р. він активно займався евакуацією польського населення з Української Держави. Цікаво зауважити, що польські історики, за словами М.Коженювського, авторитетного дослідника біженства Першої світової війни, не мають достатніх документальних підтверджень участі С.Москалевського у роботі української делегації, хоча документи українського архіву цей факт, безумовно, підтверджують.

2 лютого (20 січня) 1918 р. він подав на розгляд української делегації доповідну записку. У ній було обгрунтовано необхідність створення спільної з Німеччиною та Австро-Угорщиною комісії для «*разрешения, во время мирных переговоров, вопроса о реэвакуации на родину: в прифронтовую полосу Волыни и Подолья, а также в Галичину и Польшу вспять заложников, выселенцев и беженцев, которые находятся на Украине. Присовокупляя, что Правительство Украинской Народной Республики бла-*

---

³³⁴ Там само, арк. 70 - 71.

³³⁵ Там само, арк. 94.

³³⁶ Там само, арк. 95.

³³⁷ Матяш І. Підписання Берестейського миру. Зі спогадів Олександра Севрюка// *Зовнішні справи*. – 2008. – № 7. – С. 53.

³³⁸ Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Stanis%C5%82aw_Moskalewski

госклонно относится к вопросу о скорейшем возвращении на родину никому и ничем невинных людей выгнанных преимущественно принудительным образом»³³⁹.

Головними умовами, яких належало дотримуватися при повернення біженців мали бути: «а) немедленно образовать, согласно мирного договора, соответственные смешанные комиссии, которых местопребыванием должен быть Киев, где под рукой находятся все материалы и сведения; б) в комиссиях совместно выработать правильный и отвечающий местным условиям план передвижения; в) издать соответствующее распоряжение Беженскому Департаменту при Министерстве внутренних дел, относительно немедленной реэвакуации выселенцев в пограничную полосу Украины; г) планомерную реэвакуацию вне Украины, по возможности, начать не позже 25 марта этого года, дабы часть сельского населения тоже могла вернуться к сроку на весенние полевые работы»³⁴⁰.

Оскільки серед біженців значну кількість склали поляки (табл. 7), то передбачалося до цього процесу залучити і представників Польської Регенційної Ради.

На жаль, представники Австро-Угорщини та Німеччини, розглядаючи переговори з Україною й визнання її самостійності як протизаг Росії, отримання ринків збуту своїх товарів та джерело сільськогосподарської продукції³⁴¹, не рахувалися з гуманітарними пропозиціями української делегації. У подібній ситуації перебували й польські структури, які займалися підготовкою до повернення своїх земляків з Росії. Центральні держави проігнорували прохання польської сторони налагодити реєвакуацію польських біженців, які проживали в Радянській Росії. «Виявилось, що німці не були схильні приймати біженців із Росії, яка була обійнята революцією, оскільки останні могли принести із собою соціалістичні ідеї»³⁴². Жодним чином на аналогічний запит ЦОК не зреагувала й Рада народних комісарів, відмовивши на власні кошти розпочати реєвакуацію поляків.

Не вдалося розв'язати остаточно це питання українцям і після переговорів. Так, 20 березня 1918 р. К.Лоський, який на той час працював директором канцелярії Народного міністерства закордонних справ³⁴³, поставив до відома біженецький департамент про неможливість реєвакуації галичан-виселенців, позаяк не відбулося ратифікації мирного договору з боку Австро-Угорщини³⁴⁴.

Позицію ігнорування української сторони у справі біженців зайняла і Німеччина. Після вступу до України її військ, командування останнього чинило перепони до повернення додому біженців «...навіть з тих територій Української Народної Республіки, які не були окуповані німецькою владою»³⁴⁵.

---

³³⁹ ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 85, арк. 1.

³⁴⁰ Там само, арк. 7.

³⁴¹ Соловійова В. Дипломатична діяльність Української Держави у країнах Четвірного Союзу// Історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 61.

³⁴² Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. *Tulaczy los.* – S. 224.

³⁴³ Матяш І. *Ad fontes*// Зовнішні справи. – 2008. – № 3. – С. 59.

³⁴⁴ ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 112 а.

³⁴⁵ Там само, спр. 40, арк. 57.

Таблиця 7

Кількість польських біженців з Королівства Польського із зазначенням губернії перебування та походження (1918 р.)³⁴⁶

	Назва губернії теперішнього перебування	Калишська	Келецька	Люблінська	Ломжинська	Петроковська	Плоцька	Радомська	Сувальська	Варшавська	Усього
1	Харківська	206	253	5291	3028	532	463	1192	688	7249	18902
2	Херсонська	75	214	908	351	266	111	634	266	1713	4538
3	Чернігівська	124	216	5937	5888	254	260	547	277	3642	17145
4	Катеринославська	184	191	4495	2894	431	316	1362	609	13498	23980
5	Київська	250	369	10068	6250	708	736	1772	291	9420	29864
6	Подільська	239	100	656	621	144	85	230	56	1650	3781
7	Полтавська	70	193	3258	1611	765	700	567	338	5125	12627
8	Таврійська	29	3	706	538	19	17	72	65	720	2169
9	Волинська	175	322	2950	871	132	51	280	38	1681	6500
	Усього	1352	1861	34269	22052	3251	2739	6656	2628	44698	119506

Тому 26 березня 1918 р. М.Любинський, виконувач обов'язків міністра закордонних справ, направив до німецького посла барона фон Мумма звернення, в якому зазначалися факти непорозумінь з німецькою владою у справі реевакуації біженців. Крім того, висловлювалося прохання до «... пана представника Німецької Держави не чинити жодних перепон у повороті біженців із тих областей Української Народної Республіки, які ніколи не були окуповані, як також по можливості зізволити вже тепер до ратифікації мирного договору на поворот тих біженців, які масами скупчилися у прифронтовій смузі і котрих перебування дуже шкідливо впливає на місцеві відносини та взагалі є там небажаним»³⁴⁷. 8 квітня Міністерство закордонних справ отримало відповідь від головного військового командування групи військ фельдмаршала Г. фон Ейхгорна. У листі зазначалося власне німецьке бачення проблеми. І звісно, німецькі військові власті не чинили «... жодних перепон для біженського руху на схід від лінії старої позиції»³⁴⁸. Крім того, наголошувалося на небезпеці виникнення епідемій у разі скупчення великих мас біженців та висловлювалася думка на доцільності поки що перебувати біженцям на свої місцях та допомагати місцевому населенню у посівних роботах. Фактично, німецька влада наклала заборону на рух біженців у межах України.

УНР, незважаючи на пасивну протидію австро-німецьких властей, протягом бере-

³⁴⁶ Там само. Переклад з польської мови.

³⁴⁷ Там само, арк. 57 зв.

³⁴⁸ Там само, арк. 79.

зня – квітня 1918 р. розгорнула широку підготовчу роботу щодо втілення у життя плану реєвакуації біженців. Екстреність проведення цих заходів була зумовлена початком некерованого руху біженців, головним чином, із суміжних з Радянською Росією губерніях, небезпекою поширенням серед них епідемічних захворювань. У свою чергу біженці з Росії, незалежно від їх національності, політичних переконань та ін., були змушені просто втікати до України. Причиною того стало погіршення їх становища як «...наслідок байдужого ставлення більшовиків до початой самовільної реєвакуації, утворенню великого скупчення людей у прифронтових губерніях, брак порозуміння в питанні пропуску їх через лінію фронту»³⁴⁹.

Критичну картину становища біженців подано авторами Пояснюючої записки до проекту закону про реєвакуацію біженців: «Біженців сила. Вони залишили свої рідні місця із більшістю випадків на безшабаш. Поля їх і городи залишилися без господарів, зовсім не обробляються, що побільшує харчову кризу. З огляду на все це, а також і на те, що приходить весна і біженецького стихійного руху припинити неможна, для користі Української Народної Республіки, її людності і для самих біженців необхідно зараз же вжити спішні героїчні заходи, щоб одвернути ці страшні, безлічні лиха, котри з'явилися як неминучі наслідки впорядкованого біженецького руху»³⁵⁰.

Усі біженці (за орієнтовними даними – 1.730.000 осіб), які проживали чи мали прибути в Україну відповідно до плану реєвакуації, було поділено на чотири категорії: біженці, які проживали у межах України (800 тис. чол.), іноземні біженці, які проживали у межах України (220 тис. чол.), українські біженці, які проживали у Радянській Росії (540 тис. чол.), транзитні іноземні біженці, які мали пройти через Україну з Росію до Польщі, Литви, Латвії та ін. (170 тис. чол.).

Одним із найважливіших, скажімо так, стратегічних факторів виконання плану, було забезпечення належного стану шляхів. На середину березня при біженецькому департаменті було створено спеціальні комісії – залізнична, водна, шосейна або ґрунтова, які регулювали рух біженців на різних видах транспорту³⁵¹. Окремо слід назвати діяльність медико-харчової комісії, до складу якої увійшли Раковський, Рутковський, Левицький, Соболев, Шкетин, О.Корчак-Чепурківський і Шепченко, представники медико-санітарного департаменту МВС; Майданський, Писарев, Мінц, представники медико-санітарного відділу ВЗС та ВСМ; Ільницький від Волинського губернського земства, Левін від Єврейських організацій, М.Вітерова від галицько-буковинських біженців³⁵². Члени комісій на своїх засіданнях займалися розробкою конкретних заходів допомоги біженцям на шляхах їх руху, складанням відповідних кошторисів, визначенням напрямків руху різними видами транспорту та ін.

Законодавчим оформленням діяльності УНР у царині біженства стала Постанова Ради Народних Міністрів від 8 квітня 1918 р. (фактично **закон**) щодо затвердження

---

³⁴⁹ Korzeniowski M., Mańdzik M., Tarasiuk D. *Tulaczy los.* – S. 223.

³⁵⁰ ЦДАВОУ, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2.

³⁵¹ ЦДІАУ, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 1.

³⁵² Там само, арк. 11.

плану реєвакуації біженців. Відповідно до її статей передбачалося:

1) Асигнувати у розпорядження Біженецького департаменту згідно кошторису, затвердженого МВС на виконання плану реєвакуації – 60.057.205 крб., з яких – 21.850.000 крб. одночасно у квітні ц. р., і по 12.735.857 крб. щомісячно протягом травня – липня ц. р..

2) Ввійти в зносини з владами відповідних держав про дозвіл зараз же, якомога швидше, приправити в різні місця біженців, які живуть в Україні, або тільки переїздить через неї, з Польщі, Галичини, Буковини, Румунії та ін. [...].

7) При виконанні плану реєвакуації біженців використовувати майно ліквідуючихся і розформованих інституцій ВЗС, ВСМ, Червоного Хреста [...], які мають у своєму розпорядженні: харчові пункти, пекарні, кухні, лазні, медико-харчові пункти, лабораторії, аптеки і т.д. [...]

10) Дозволити Біженецькому Департаменту Міністерства Внутрішніх Справ виконувати всі заходи по реєвакуації біженців, які по руху справ будуть необхідні, видати по цім справам інструкцію, розпорядження і взагалі робити всі заходи для найшвидшого і найліпшого виконання плану реєвакуації біженців»³⁵³.

Таким чином, Українська Центральна Рада успадкувала від Російської імперії комплекс проблем, пов'язаних із організацією соціального захисту біженців Першої світової війни. Головним завданням, яке постало перед українською владою, безумовно, стала підготовка до реєвакуації біженців. Керівництво біженських структур визнавши більшовицьку Раду Народних Комісарів, яку з великим сумнівом можна назвати правонаступницею Тимчасового уряду, взялося за розробку власних програмних засад у царині біженства та практичну їх реалізацію. Втілити прагнення ж УЦР у справі надання допомоги біженцям та організації їх повернення до своїх домівок за тих зовнішньополітичних умов було надзвичайно складно. У той же час окреслена сторінка діяльності Української Центральної Ради заслуговує на подальше всебічне дослідження.

---

³⁵³ ЦДАВОУ, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 1 - 1 а.

БІЖЕНСТВО ТА ГЕТЬМАНАТ П.П. СКОРОПАДСЬКОГО

Одним із наслідків Першої світової війни для Української Держави стало перебування на її теренах значної кількості біженців. Крім того, активне просування німецьких армій на Схід та розгортання громадянської війни між більшовиками та білими урядами надали новий імпульс біженському руху. *«Опинившись у центрі подій, гетьманське керівництво зосередило свої зусилля і на цьому питанні, оскільки воно вже мало суто міжнародний характер»*³⁵⁴.

За доби правління П.П. Скоропадського на основі частково реформованих відповідних органів Російської імперії та УНР були сформовані структури для врегулювання проблем біженців. Принциповим моментом у справі біженства стала спадкоємність у їх діяльності, оскільки час диктував свої умови, адже у стислі терміни необхідно було виконати величезний обсяг підготовчих робіт до реевакуації. Керуючою інституцією у справах біженців визнавався біженецький департамент Міністерства внутрішніх справ³⁵⁵. Його роботою продовжував керувати Ю.М. Старицький, призначений на цю посаду 19 грудня 1917 р.³⁵⁶.

Програмою діяльності біженецького департаменту стало «Положення про Департамент у справах біженців». Його розробкою займалися члени комісії законодавчих справ МВС під керівництвом І.Кноля. Цей документ був затверджений на одному з її засідань 17 серпня 1918 р., а 22 серпня текст «Положення» було передано на розгляд міністра внутрішніх справ І.О. Кістяківського³⁵⁷.

До сфери компетенції департаменту належала організація соціального захисту усіх категорій цивільного населення, переміщених у роки війни російською владою – біженців, заручників, німців-колоністів і виселенців-колоністів. При цьому допомогу передбачалося надавати *«как в местах их временного пребывания, так и при возвращении на Родину»*³⁵⁸. Тим самим українська влада сконцентрувала свої зусилля на організації допомоги перш за все пересічній людині, незалежно від її попереднього статусу в суспільстві, місця проживання, майнового цензу, етнічної та конфесійної приналежності. Важливими були положення про відшкодування збитків, завданих біженцям війною та допомоги з відновлення жител біженців, головним чином, у повітах Волинської та Подільської губерній.

Фактично «Положення про Департамент у справах біженців» мало статус закону, оскільки в Українській Державі не існувало чіткого розмежування між законами і підзаконними актами. Наприклад, серед важливих нормативних документів, які регу-

³⁵⁴ Толочков І.В. *Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914 – 1918 рр.)*. – С. 159.

³⁵⁵ ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 129, арк. 7 зв.

³⁵⁶ Там само, оп. 1, спр. 14, арк. 2 - 2 зв.

³⁵⁷ Там само, оп. 3, спр. 129, арк. 1, 16

³⁵⁸ Там само, арк. 6.

лювали сферу охорони здоров'я та опікування стали «Положення про Міністерство народного здоров'я та державного опікування», «Положення Міністерства народного здоров'я та державного опікування про опіку дітей», «Основні положення про санітарного інженера» та ін.³⁵⁹.

Крайову нараду, відповідно до «Положення про Департамент у справах біженців», було реформовано у дорадчу при департаменті структуру, до складу якої ввійшли 15 представників від МВС, біженецького департаменту, міністерств народного здоров'я та державного опікування, фінансів, державного контролю, а також від губернських, міських, окружних нарад у справах біженців. До кола питань, які мали розглядатися на засіданнях наради, належали питання фінансування, звіти, доповіді та розроблені департаментом плани щодо надання допомоги біженцям, їх руху та ін.. До того ж Крайова нарада мала повноваження контролю за діяльністю губернських нарад³⁶⁰.

Надзвичайно складний процес повернення біженців не можна було організувати без взаємодії української влади з німецько-австрійськими адміністраціями та польськими представництвами. Тому вже навесні 1918 р. у Ковелі на паритетних умовах розпочала роботу міжнародна комісія (Україна, Австро-Угорщина, Німеччина та Польща), яка регулювала різні аспекти реєвакуації з України іноземних біженців³⁶¹.

Вищим державним органом у справах біженців був визнаний біженецький департамент Міністерства внутрішніх справ. На нього покладалася розробка відповідних законодавчих актів, регулювання процесу реєвакуації біженців, розподіл асигнованих з Державної скарбниці коштів серед місцевих біженецьких структур та нагляд за їх діяльністю, сприяння покращенню становища населення прифронтових губерній. У структурі департаменту передбачалося створити чотири відділи: загальний, біженецький, реєвакуаційний та позичково-бухгалтерський. Проте фактично функціонувало тільки два – загальний та реєвакуаційний, керівниками яких були М.Г. Барвінський та П.М. Мікулін³⁶². На початок травня 1918 р. у департаменті працював 31 фахівець, з них – директор департаменту, помічник директора (заступник) В.А. Гаспар'ян, два завідувачі відділами, чотири уповноважених, чотири діловоди, два помічники діловодів, два помічники бухгалтерів, три урядовці I класу, п'ять урядовців II класу, два урядовців III класу, три машиністки, два кур'єри. 26 працівників департаменту були призначені на роботу протягом листопада 1917 – травня 1918 р.³⁶³. Відтак, можна говорити про збереження новою владою кваліфікованих кадрів своєї попередниці.

Для порівняння зазначимо, що в такому важливому, як за складної епідемічної ситуації, санітарному департаменті Міністерства народного здоров'я та державного опікування, на 1 червня 1918 р. фактично був один співробітник, на 1 липня – 5, на 1 серпня – 7, на 1 вересня – 19, на 1 листопада – 31. У той час відповідно до «Положен-

---

³⁵⁹ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 32.

³⁶⁰ ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 129, арк. 7.

³⁶¹ Жванко Л. Іноземні біженці Першої світової війни в Україні. – С. 90.

³⁶² ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 66.

³⁶³ Там само, арк. 2 – 2 зв.

ня про штати МНЗтаДО» у департаменті мало працювати 113 службовців³⁶⁴. Санітарний департамент вперше було введено до системи біженецьких органів, оскільки на нього покладалися обов'язки із влаштування пунктів харчування, медичних та пунктів тимчасового перебування біженців.

Для організації допомоги біженцям на місцях, збору необхідної інформації, передачі коштів місцевим представництвом було запроваджено інститут уповноважених біженецького департаменту. На початку травня у структурі біженецького департаменту працювало чотири уповноважених – В.П. Кустовський, А.К. Васильчук, В.С. Старовойтенко-Блинов, І.Ф. Менжинський³⁶⁵. Розгортання робіт з реєвакуації біженців призвело до збільшення числа уповноважених, які закріплювалися за певною місцевістю. Так, протягом усього періоду Гетьманату на Волині працювали В.Пушин та Л.Клименко, у Києві – Л.Левицький та В.П. Кустовський, на Катеринославщині – І.Ф.Менжинський, на Поділлі – А.К. Васильчук, на Холмщині – О.Скоропис-Йолтухівський, на Поліссі – О.Ф. Гендріхів, у місті Рівне – Маркевич, на Північному Кавказі – Коваленко. До Ростова та Єкатеринодара були спрямовані, відповідно, В.Цеценевський та П.Еропкін³⁶⁶.

На місцях організацією допомоги біженцям займалися губернські та повітові земства, старости, отамани: О.Хануков, а з 19 жовтня 1918 р. – К.П. Маршалк – у Києві, В.А. Мустафін – в Одесі та Е.Л. де-Бонді – у Миколаєві³⁶⁷. Крім того, продовжували функціонувати губернські наради у справах біженців. Проблемами біженців займалися також громадські спілки. Зокрема, 15 травня 1918 р. було утворено «Полтавський український міський комітет допомоги біженцям». Його статутом передбачалося надання допомоги біженцям, які до 1917 р. отримували допомогу від Тетянинського комітету³⁶⁸. У тих населених пунктах, де не було утворено таких організацій, підтримку біженцям надавали земські управи. На Харківщині у структурі шести повітових земських управ Валківського, Валуйського, Вовчанського, Куп'янського, Охтирського й Сумського повітів функціонували відділи у справах біженців³⁶⁹.

Функціонували й надалі національні спілки, головним завданням яких стало гуртування своїх земляків для повернення їх на батьківщину. Так, продовжив свою роботу створений 14 березня 1918 р. Центральний польський комітет повернення на Батьківщину. Він об'єднав польські організації допомоги біженцям на українських землях і взяв під свій контроль реєвакуаційні заходи. Його діяльність під керівництвом Романа Бнинського координували Загальні Збори. Виконавчим органом комітету стало Головне Управління, на чолі якого стояв С.Москалевський³⁷⁰. Влітку 1918 р., як за-

³⁶⁴ Там само, ф. 1035, оп. 1, спр. 92, арк. 62.

³⁶⁵ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 2.

³⁶⁶ Там само, спр. 11, арк. 11, 12 зв., 13, 16 зв., 18, 50, 61 зв.; спр. 8, арк. 1.

³⁶⁷ Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень – грудень 1918 р.). – Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 2000. – С. 285.

³⁶⁸ Полтавський день. – 1918. – 5 червня.

³⁶⁹ Підлісний Д.В. Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів гетьманату П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 року). – Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2009. – С. 237 - 240, 242, 243.

³⁷⁰ Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. *Tulaczy los.* – S. 216.

значають польські дослідники, у Києві, Луцьку, Ковелі були відкриті відділи Реєміграційного бюро Цивільного комісаріату Генерального губернаторства в Любліні, а також Реєміграційного відділу (Київ, Одеса, Харків), метою яких став пошук транспорту для польських біженців³⁷¹.

Свою діяльність продовжували етнічні спілки – польські, литовські, латиські, єврейські. Крім того, в Українській Державі було створено «Білоруську біженську організацію». Слід зауважити, що з 1915 р. біженці-білоруси, перебуваючи під опікою Тетянинського комітету чи ВЗС, не мали своєї окремої організації. Тому, у зв'язку із подіями 1917 р. та ліквідацією цих установ, виникла потреба утворення власної інституції. І вже 31 травня 1918 р. Ю.М. Старицький у доповідній записці міністру внутрішніх справ Ф.А. Лизогубу наголосив на визнанні біженецьким департаментом Білоруської біженецької організації з правом брати участь у біженських нарадах. Крім того директор департаменту висловив прохання *«поза як за короткий час свого існування, названа Білоруська Біженецька Організація не встигла виробити кошторису і внести його у свій час на розгляд, прохаю тимчасово видати їй на рахунок аванс 5000 карб. на задоволення найбільш необхідних потреб організації»*³⁷².

11 червня 1918 р. у Києві білоруські діячі провели установчу нараду, на якій обговорювалося становище земляків-біженців. Серед прийнятих ухвал зазначалося про *«...утворення білоруської організації, яка б налагодила допомогу землякам-біженцям у справі повернення їх на батьківщину. Народою ухвалено назвати нову організацію «Білоруський комітет Допомоги жертвам війни»*³⁷³. Крім того, було обрано комітет у складі Леушченка, Куриповича, Ходкевича, Фербртко, Забелло, Случановського, Мухи, Єрємовича, Толовинського, Трємбовича, Сушчова, Пашкевича, Пугацевича, Вільчинського і Довнар-Запольського. Найближчим на той час планом організації стало отримання дозволу від українського уряду на проведення з'їзду біженців-білорусів³⁷⁴.

Поверненням німецьких біженців і підданих Центральних держав та видачею дозволів на перевезення їх за кордон займалися Німецька залізнична комісія із штабквартирами у Києві, Гомелі, Одесі, Катеринославі, Харкові та Австро-Угорська комісія, розміщена у Києві та Катеринославі. Реевакуацією польських біженців в Україні займалася Польська перевізна комісія, представництва якої серед іншого працювали на залізничних станціях Харків Південно-Східний, Кременчук, Катеринослав, Ясинувата³⁷⁵. Коло проблем біженців, які мали вирішувати ці інституції, було досить широким. По-перше, необхідно було дбати про поліпшення умов проживання біженців, по-друге, узгоджувати конфлікти між біженцями і місцевими жителями, по-третє, проводити їх реевакуацію.

Досить складним питанням для гетьманської влади було проведення заходів, спрямованих на поліпшення умов проживання так званих «стаціонарних біженців», які перебували в межах України з 1915 р.. За доби Центральної Ради їх становище

---

³⁷¹ Там само, с. 225.

³⁷² ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 32, арк. 1 а – 1 б.

³⁷³ Там само, арк. 2.

³⁷⁴ Там само.

³⁷⁵ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 20.

суттєво не покращилося. Біженці терпіли страшну скруту. Губернський староста Харківщини П.І. Заліський у листі до міністра внутрішніх справ Української Держави від 17 травня 1918 р., наприклад, писав: «Справи біженців закинуті, вони змушені продавати своє майно. Їм нічого їсти»³⁷⁶. У зв'язку з цим біженецькому департаменту були виділені кошти з Державної скарбниці на покриття заборгованості колишньої влади перед земськими біженецькими структурами, громадськими та національними комітетами.

Загалом же протягом доби Гетьманату губернським нарадам у справах біженців було асигновано 8609059 крб., із них 4802800 крб. у рахунок заборгованості за останню чверть 1917 р. За губерніями кошти розподілили таким чином: Волинській – 3011577 крб., Київській – 1703337 крб., Харківській – 1036980 крб., Чернігівській – 921022 крб., Катеринославській – 455701 крб., Полтавській – 423602 крб., Подільській – 302189 крб., Херсонській – 48678 карбованців. Окрім того, з цієї суми отаман Одеси В.А. Мустафін отримав на потреби біженців 352873 крб., отаман Миколаєва Е.Л. де-Бонді – 68020 крб. В окремих випадках кошти отримали повітові старости³⁷⁷. Були зафіксовані й факти адресної державної допомоги біженцям. Наприклад, 9 вересня 1918 р. луцький повітовий староста Ф.Шлеммер отримав 10 тис. крб. для забезпечення біженців у 15 селах повіту. Підставою для асигнування стала телеграма, отримана біженецьким департаментом МВС 16 серпня 1918 р. від селян Д.Остапчука та Г.Супрунюка, які виражали інтереси 220 голодуючих біженців Градинська³⁷⁸.

У першу чергу кошти витрачалися на покриття боргів громадських біженецьких організацій перед кредиторами. Наприклад, 16 травня 1918 р. повітовий староста Бердянського повіту Таврійської округи В.Гаєвський отримав від біженецького департаменту 25 тис. крб. для підтримки притулків біженців з Галичини. З цієї суми, як зазначив у звіті повітового старости завідувач притулками Василь Лагола, на покриття боргів повітової земської управи було передано 11717 крб., Бердянській міській управі – 1952 крб., Бердянському відділенню Всеросійського комітету допомоги жертвам війни – 1904 крб., стоматологу Цекерману, який лікував біженців, – 120 крб.³⁷⁹

Недостатнє фінансування з боку держави змушувало місцеву владу самостійно відшукувати додаткові шляхи забезпечення біженців продуктами харчування. Прикладом цього є діяльність губернського старости Поділля С.І. Кисельова та підвідомчих йому структур. Так, 27 травня 1918 р. на адресу губернського старости Поділля надійшло прохання голови Кам'янецького повітового комітету допомоги біженцям О.Нечая закупити в губернського інтендантства сухарі для 20 тис. біженців³⁸⁰. Оскільки інтендантські служби не пішли назустріч цьому прохання, С.І. Кисельов 31 травня 1918 р. спрямував члена Кам'янецького повітового комітету допомоги біженцям Т.Слободяна до Хотинського повіту для закупки хліба і зерна, особисто виклопотати

³⁷⁶ ЦДАВОУ, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 5.

³⁷⁷ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 43 - 46, 51 зв., 59 зв., 60.

³⁷⁸ Там само, спр. 44, арк. 4, 7.

³⁷⁹ Там само, спр. 48, арк. 1.

³⁸⁰ Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 240, арк. 15.

йому в австрійського коменданта Кам'янець-Подільська дозвіл на проїзд³⁸¹. 12 червня 1918 р. С.І. Кисельов наказав передати частину борошна, яку мала у розпорядженні Кам'янецька міська управа, для потреб біженців цього повіту³⁸². Про успішність заготівлі хліба свідчив той факт, що вже 17 червня 1918 р. губернський староста направив до волосних управ листа, яким передбачав уповноважити представників для отримання збіжжя³⁸³.

Закупівлю хліба для біженців проводили і місцеві самоврядування. Наприклад, з початку осені 1918 р. Волинська губернська земська управа розіслала до різних губерній України своїх агентів для заготівлі хліба. 14 вересня 1918 р. «Волинська газета» зазначала, що заготівля іде «*дуже успішно*» і «*вантажання хліба почалося*». Крім того, губернське земство з дозволу губернського хлібного бюро організувало закупівлю хліба для біженців у Звягенському, Старокостянтинівському та Кременецькому повітах Волині³⁸⁴.

Органи місцевого самоврядування займалися також організацією медичної допомоги біженцям: значна частина біженців мала змогу безкоштовно лікуватися у земських медичних закладах. Так, лише в Луцькій повітій лікарні Волинської губернії з 1 серпня по 1 вересня 1918 р. отримали медичну допомогу 478 осіб³⁸⁵. На лікування біженців з Державної скарбниці додатково на рахунок Волинської губернської наради у справах біженців для Луцького повіту було асигновано 92133 крб. 60 коп., Кременецького – 23038 крб. 40 коп., Дубненського – 161233 крб. 80 коп.³⁸⁶.

Враховуючи складну епідеміологічну ситуацію, для біженців були організовані щеплення від віспи, холери, черевного тифу. Наприклад, у Лубенському повіті Полтавської губернії щеплення проводилися у приміщенні земської управи та пересувним земським епідемічним загоном. За липень 1918 р. масовим щепленням були охоплені понад 2 тис. біженців³⁸⁷.

У полі зору губернських органів влади перебувала проблема проживання біженців, облаштування для них притулків. Так, у другій половині травня 1918 р. на підставі ухвали губернської наради у справах біженців Катеринославщини повітові управи виділяли на поліпшення умов життя біженців певні суми з власних бюджетів³⁸⁸. На початку липня 1918 р. Харківська повітова управа отримала з губернської скарбниці 25 тис. крб. на утримання «*біженецьких гуртожитків, богадільні, притулку*»³⁸⁹. Цікаво відзначити, що залишки коштів були роздані біженцям.

В окремих випадках губернські наради у справах біженців, не маючи необхідних коштів, заручалися підтримкою громадськості. Так, у Полтаві в червні 1918 р. під ке-

---

³⁸¹ Там само, *спр.* 239, *арк.* 2.

³⁸² Там само, *арк.* 29.

³⁸³ Там само.

³⁸⁴ Волинська газета. – 1918. – 14 вересня.

³⁸⁵ ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, *спр.* 102, *арк.* 25.

³⁸⁶ Там само, *спр.* 246, *арк.* 7.

³⁸⁷ Лубенський голос. – 1918. – 20, 24 липня.

³⁸⁸ Слово. – 1918. – 17 травня.

³⁸⁹ Русский голос. – 1918. – 9 юля.

рівництвом голови губернської наради у справах біженців І.П. Логінова відбулося спеціальне засідання з питань забезпечення умов життя біженців. Результатом його стало влаштування благодійного гуляння з метою збору коштів на організацію двох притулків для дітей і дорослих³⁹⁰.

Отже, проблема поліпшення умов перебування біженців, забезпечення їх харчуванням та медичним обслуговуванням перебувала у полі зору місцевих органів влади та самоврядувань. Вони усіма наявними засобами намагалися допомогти відірваним від рідних осель людям, які, окрім матеріальних нестатків, нерідко потерпали ще й від утисків місцевих жителів.

Влада Російської імперії, проводячи евакуацію людей з прифронтової зони, розселяла їх в організованих притулках, богадільнях та гуртожитках. Проте певну частину біженців було розквартировано у місцевих жителів. З початком евакуації вони зустрічали прибулих зі «співчуттям та гостинністю». Однак згодом, у зв'язку з обтяжливістю перебування чужих людей і не завжди своєчасними виплатами з місцевих бюджетів за утримання біженців, мешканці почали ставитися до них, як до важкої ноші, намагаючись позбавитися від неї³⁹¹.

Весною 1918 р. в Україні розмах виселення біженців з квартир набув таких масштабів, що місцева влада була змушена вдатися до дієвих засобів. Так, лохвицький повітовий староста П.Ярмак, апелюючи до свідомості корінних жителів, наголосив на обов'язку кожного громадянина підтримувати прибулих не з доброї волі людей, а не переслідувати їх. У разі насильницького виселення, ненадання харчів та інших утисків з боку місцевих жителів останні повинні були підлягати судовій відповідальності³⁹². 18 травня 1918 р. губернський комендант Катеринослава зобов'язав повітові земські та міські управи губернії *«врегулювати стосунки між місцевими жителями і біженцями»*. У випадку самочинного виселення останніх господарів передбачалося притягати до суду³⁹³. Схожа картина спостерігалася і в інших губерніях України.

Українська Держава стала на захист біженців. Уже 29 травня 1918 р. біженецький департамент МВС видав наказ, згідно з яким місцева біженська адміністрація повинна була взяти під свій нагляд проблему виселення біженців³⁹⁴. 3 червня 1918 р. МВС направило розпорядження до губернських старост про обов'язок повітових старост охороняти біженські сім'ї від виселення їх на вулиці місцевими жителями³⁹⁵. Однак до кінця вирішити цю проблему так і не вдалося. Наприклад, 5 серпня 1918 р. Вовчанський повітовий староста П.Неклюдов у листі до губернського старости Харківщини наголосив на фактах виселення біженців. Підставою для цього була неспроможність місцевої влади розрахуватися з населенням за квартирування у їх домівках біженців³⁹⁶. Владні структури Гетьманату продовжували вирішувати проблеми біженців,

---

³⁹⁰ *Наша жизнь*. – 1918. – 11 июля.

³⁹¹ Курцев А.Н. *Беженцы первой мировой войны в России (1914 – 1917)*. – С. 110.

³⁹² *Лохвицьке слово*. – 1918. – 21 червня.

³⁹³ *Придніпровський край*. – 1918. – 18 травня.

³⁹⁴ ЦДАУ, ф. 919, оп. 1, спр. 1, арк. 378.

³⁹⁵ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 12.

³⁹⁶ Там само, спр. 241, арк. 64.

як-то: поліпшення умов життя, забезпечення продуктами харчування та ін. При цьому вони могли спиратися на досвід аналогічних структур Російської імперії та УНР. Зовсім по-іншому склалася ситуація з проблемою організації повернення цих людей до своїх домівок.

Українська Держава взяла на себе також вирішення надзвичайно складного завдання – реєвакуації біженців. Його складність полягала перш за все у великому обсязі роботи: слід було зібрати дані про кількість біженців, їх етнічний склад, розробити механізми перевезень та забезпечити практичну його реалізацію, створивши на шляхах руху біженців мережу спеціальних закладів (пропускних, карантинних, харчових, медичних пунктів). Успішне втілення в життя відповідної програми залежало перш за все від чіткої взаємодії всіх ланок біженських органів від урядових до земських управ. Особлива роль при цьому була відведена уповноваженим біженського департаменту МВС. Реєвакуацію біженців передбачалося проводити у трьох напрямках: транспортування до кордону іноземців-біженців, із східних та центральних губерній України на Волинь та частину Поділля, повернення українців з Росії та Південного Кавказу. Останнє завдання покладалося на українських консулів.

Зволікати з підготовкою до реєвакуації не доводилося, оскільки багато біженців без будь-яких проїзних документів стихійно рухалися до залізничних станцій. Ще з початку березня 1918 р. вони скупчилися на станціях Рівне, Ковель, Житомир. Починаючи з квітня 1918 р., велика кількість біженців прибула на станції Рожище та Броди Волинської губернії³⁹⁷. Тому вже 29 квітня 1918 р. біженецький департамент МВС Української Держави спільно з представниками Німецької та Австро-Угорської адміністрації прийняли постанову про порядок реєвакуації біженців-іноземців³⁹⁸. Згідно з нею було утворено спеціальну міжнародну комісію, членами якої стали урядовці України, Австро-Угорщини, Німеччини та Польщі. Керував її роботою представник німецької сторони капітан Фрілінгаузе³⁹⁹. Штаб-квартира комісії розміщувалася у Ковелі. Німецька сторона поставила перед Українською Державою умову провести загальну реєстрацію всіх біженців⁴⁰⁰. З цією метою біженецький департамент МВС розпочав збір статистичних даних щодо кількості, національного складу, місця прибуття та місця проживання біженців, умов діяльності біженецьких організацій. 12 травня 1918 р. Ю.М. Старицький розіслав на адреси губернських старост України спеціальне повідомлення, відповідно до якого на місцеву владу покладалася нагляд за справою проведення анкетування серед біженців. Цей процес передбачав збір матеріалів щодо кількості біженців окремо в повіті (із зазначенням кількості населених пунктів) та повітовому містечку, їх національний склад, розташування найближчих залізничних станцій, ґрунтових доріг, шпиталів, санітарних пунктів, приблизну кількість вагонів для перевезення та орієнтовну вагу реманенту та майна біженців⁴⁰¹.

26 травня 1918 р. біженецький департамент МВС направив телеграму до губер-

---

³⁹⁷ *Волинь. – 1918. – 19 апреля.*

³⁹⁸ *ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 4.*

³⁹⁹ *Робітничка газета. – 1918. – 30 серпня.*

⁴⁰⁰ *ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 6.*

⁴⁰¹ *ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 24.*

ських нарад у справах біженців Волині, Поділля, Катеринославщини, Полтавщини, Харківщини та Херсонщини, відповідно до якої останні зобов'язувалися подати відомості про збитки, завдані біженецьким організаціям громадянською війною⁴⁰². І якщо на кінець червня 1918 р. біженецькому департаменту МВС на підставі надісланих з місць матеріалів вдалося орієнтовно визначити, що в Україні проживало понад 830 тис. чоловік, то зібрати інші дані було досить проблематично.⁴⁰³

Розробляючи умови реєвакуації біженців, фахівці біженецького департаменту МВС дбали у першу чергу про долю біженців, які вже кілька років проживали у тилових губерніях України. При цьому вони намагалися унеможливити приплив транзитних біженців. З цією метою 25 травня 1918 р. директор біженецького департаменту Ю.М. Старицький навіть був змушений видати наказ, відповідно до якого губернські старости Харківщини, Чернігівщини та старости Рильського, Суджацького, Гайворонського і Білгородського повітів Харківської губернії були зобов'язані не допускати у межі Української держави біженців з Польщі, Литви та Білорусії, щоб не нагнати і без того складної соціальної та епідемічної ситуації⁴⁰⁴. Однак забезпечити його виконання не вдалося, оскільки неможливо було зупинити нажахану громадянською війною в Росії знедолену людську масу. Не зміг покращити ситуацію і циркуляр МВС від 8 липня 1918 р. про заборону перевезення через Україну біженців неукраїнського походження. Біженці групами по 300-400 чоловік продовжували прибувати з Росії, дезорганізуючи систему їх перевезення⁴⁰⁵. Герман Гуммерус, відомий фінський історик, громадський діяч, який перебував на посаді повіреного у справах Фінляндії в Українській Державі, у своїх спогадах досить слушно підмітив, що кияни з острахом дивилися на північ, «...де на обрії з'явився кривавий червоний привид більшовизму»⁴⁰⁶. У той час до міста, на його думку, прибуло «... 100 тисяч біженців з північних губерній, які опинилися під владою більшовиків»⁴⁰⁷.

Умови перевезення біженців у межах Української Держави регулювалися нормативними актами біженецького департаменту від 11 та 29 травня 1918 р.. Вони були адресовані начальникам Харківської, Південної, Південно-Донецької, Південно-Катеринославської залізниць, а також залізничних компаній Австро-Угорщини та Німеччини. Відповідно до положень цих документів переміщення біженців могло здійснюватися лише з дозволу біженецького департаменту МВС. Обов'язковою умовою перевезень груп біженців була наявність у них так званих «пильних наказів» – облікових документів, які біженський департамент МВС надсилав губернським нарадам у справах біженців. «Пильний наказ» давав їм можливість діставатися своїх домівок за кошти Української Держави і діяв протягом місяця із дня видачі. Як правило, «пильний наказ» видавався на ім'я керівника групи біженців у складі 25-30 осіб. Проте у

---

⁴⁰² Там само, арк. 22.

⁴⁰³ Там само, арк. 25.

⁴⁰⁴ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 6.

⁴⁰⁵ Там само, арк. 37.

⁴⁰⁶ Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – С. 56.

⁴⁰⁷ Там само. – С. 57.

дійсності кількість біженців, які їхали за одним «пильним наказом», коливалася від 6 до 135 чоловік. Цими наказами визначалися розмір багажу біженців, напрямок руху залізницею, тип вагонів (III і IV класи), назва станції.

30 вересня 1918 р. реєвакаційний відділ біженецького департаменту МВС з метою попередження підробки цих документів розіслав до губернських нарад у справах біженців прохання вислати автографи осіб, які мали право їх підписувати. «Пильні накази» підписували губернські старости, а у разі відсутності – їх заступники. Наприклад, 10 вересня 1918 р. на адресу біженецького департаменту МВС надійшла відповідь з Поділля. Там «пильні накази» підписували губернський староста Сергій Іванович Кисельов та його помічник Микола Якович Лемені-Македон⁴⁰⁸.

Організація прийому біженців на залізничних станціях та рівень готовності кожної з них регулювалися циркуляром Перевізної комісії⁴⁰⁹ від 12 червня 1918 р.. Він був адресований начальникам Слобідської, Південно-Донецької, Катеринославської, Київської залізниць та станцій Знамянка, Павлоград, Лозова, Дебальцеве, Волноваха, Авдіївка, Ясинувата, Синельникове, Ізюм, Смородин, Білгород-Південний. Відповідно до його положень кожна станція була зобов'язана телеграфом повідомляти наступну станцію про наближення до неї потягів з біженцями⁴¹⁰.

Остаточні умови транспортування біженців у межах держави та повернення українців з Росії були затверджені 26 червня 1918 р. у Харкові на спеціальній нараді. Вона була скликана за ініціативи Харківського порайонного комітету із урегулювання перевезень біженців. Керував роботою наради Е.І. Зенкевич, заступник голови Харківського порайонного комітету⁴¹¹. Про важливий статус наради свідчила участь у ній представників іноземних залізничних структур, покликаних організувати перевезення біженців, головним чином, своїх співвітчизників. Так залізничну комісію Німеччини представляли Г.Шнейдер та Г.Шпode, Австро-Угорщини відповідно К.Куба, Г.Фрідріх та Б.Циппер. В.Г. Михальський представляв інтереси Польської перевізної комісії.

Крім того, в роботі взяли участь П.М. Мікулін, представник біженецького департаменту МВС, В.Ф. Солтан, представник департаменту руху Міністерства шляхів сполучень, І.Ф. Менжинський, Катеринославський уповноважений біженецького департаменту, М.П. Саклін, представник Харківського губернського старости, І.П. Логінов від Полтавського губернського старости та губернської наради у справах біженців, представники губернських нарад у справах біженців Катеринославської (В.Берхін), Харківської (П.П. Полтавцев), Херсонської (С.П. Сологуб) губерній, представники Таврійської та Харківської губернських земських управ – відповідно Г.Асинський та Г.Гаврилов, І.М. Добролежа, І.І. Вільга, представник Харківського об-

---

⁴⁰⁸ Жванко Л. Підготовка до реєвакації біженців «Великої війни» за гетьманства П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). – С. 311.

⁴⁰⁹ Перевізна комісія діяла при Харківському порайонному комітеті з регулювання перевезення біженців з харківського регіону створена для реалізації завдань біженецького департаменту щодо транспортування біженців.

⁴¹⁰ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 43.

⁴¹¹ Там само, арк. 20 - 28 зв.

ласного комітету по влаштуванню біженців колишнього ВСМ, представники етнічних спілок: від ЦОК П.Ч. Манковський (Полтавська губ.), В.І. Нарушевич (Катеринославська губ.), В.Г. Левін від національних організацій біженців Катеринослава, Г.Я.Роземблум, голова Харківського відділення Центрального польського комітету повернення на Батьківщину. В обговоренні питань порядку денного взяли участь і представники Слобідської, Запорізької, Південно-Донецької, Лівобережної залізниць, а також представник приватних залізниць України⁴¹². Слід зазначити, що в Українській Державі частина залізниць (4769 верст⁴¹³ та ще 2193 верст – на стадії будівництва) перебувала у приватних руках, керівництво якими здійснювала Рада українських приватних доріг⁴¹⁴.

На розгляд наради було винесено п'ять питань: «1. Про порядок видачі дозволів на повернення біженців на батьківщину і видачі екстрених відзивів на проїзд їх у зв'язку із вказівками департаменту і оголошеннями німецьких і австро-угорських властей. 2. Узгодження порядку відправки біженців, зокрема вагонів під посадку біженців, за умови формування маршрутних поїздів з окремих напрямів і призначеннях. 3 Про заходи з недопущення передчасного виїзду біженців з місць проживання і скупчення біженців на залізничних станціях, які не є концентраційними пунктами. 4. Про недопущення посадки у вагони біженців, що їдуть без належних дозволів і проїзних документів та ліквідація затриманих у дорозі вагонів з такими біженцями. 5. Про влаштування харчових, санітарних і концентраційних пунктів на дорогах Харківського району на кошти уряду і громадських організацій, відповідно до потоків біженського руху й умови роботи станцій». Фактично, підняті питання охоплювали всі аспекти проведення реєвакації біженців.

З першого питання усі зацікавлені сторони виступили з відповідними заявами. Так, П.М. Мікулін від імені біженського департаменту наголосив на територіальному обмеженні просування українських біженців. Їм дозволялося повертатися в населені пункти, розташовані до лінії Тарнополь – Могилів-Подільський – Кам'янець-Подільський – Кременець – Луцьк – Маневичі – Луїнець. Біженці, після прибуття додому, переходили під опіку уповноважених біженецького департаменту та губернських нарад у справах біженців. Безкоштовне перевезення біженців в межах України проводилося лише за наявності «пильних наказів» (екстрених відзивів нового зразка), які передбачено скласти по одному на групу біженців із 25-30 осіб. З метою уникнення фальсифікації цих документів коло владних структур, які мали право їх видавати, було обмежено фахівцями біженецького департаменту, його уповноваженими та губернськими нарадами у справах біженців.

Представники німецької залізничної комісії наголосили на проведенні німецькими місцевими комендатурами повсюдної реєстрації біженців, що перевозяться безкоштовно й отримують дозволи на повернення за межі України в німецьку зону окупації: (Калишська, Ломжинська, Плоцька, Варшавська, Петроковська (тільки повіти Бе-

---

⁴¹² Там само, арк. 20

⁴¹³ 1 верста – 1668 км.

⁴¹⁴ Державний архів Херсонської області, ф. 296, оп. 1, спр. 86, арк. 2.

ндзінський, Бржезшеський, Ласький, Лодзинський, Равський і Ченстохов), Обер-Ост⁴¹⁵ – Естляндська, Гродненська, Ковенська, Курляндська, Ліфляндська, Сувальська, Седлецька (тільки Бельський, Константиновський і Владавський повіти), Віленська, Волинська (тільки Ковельський повіт) губернії. Для видачі таких дозволів заздалегідь належало провести реєстрацію всіх біженців. У Харкові реєстрація мала здійснюватися в особливому Бюро доктора Юппена, яке на той час зосередило керівництво реєстрацією біженців не тільки Харкова і Харківської губернії, але й усіх місцевостей Східної України в межах німецького впливу. Перевезення біженців з усіх без винятку станцій із німецької зони за межі України, як визначили Г.Шнейдер та Г.Шподе, має здійснюватися лише з відома та за розпорядження німецької залізничної комісії. Кожен ешелон з біженцями передбачалося формувати на одному концентраційному пункті, за встановленим німецьким військовим документом (одним на весь транспорт)⁴¹⁶.

Представники австро-угорської залізничної комісії теж наголосили, що повернення біженців до Австро-Угорщини й австро-угорської зони окупації – Люблінська, Келецька, Петроковська (без повітів Равського, Бжезінського, Лодзинського, Ласького, Бендзінського і Ченстохов) губернії – буде здійснюватися лише з дозволу австро-угорської влади за умови попереднього прохання від біженців. Остання мала свої представництва у Катеринославі та Києві. Повсюдну реєстрацію біженців австро-угорська окупаційна влада проводити не планувала, що, певним чином, спрощувало процедуру реєвакуації. Крім того, Б.Циппер, запевнив, «... що з боку австро-угорської влади не зустрічається перешкоди до того, щоб безкоштовне перевезення біженців, наступних і до Австро-Угорщини і австро-угорської окупації, проводилися дорогами України за українськими документами (пильними наказами)»⁴¹⁷.

Слід наголосити, що представники німецької залізничної комісії, розглядаючи питання про забезпеченість біженців місцями в тимчасових пунктах перебування, наголосили на існуванні циркуляра Генерального командування Німецької армії від 8 червня 1918 р., згідно з яким усі біженці, навіть ті, що рухаються в межах України, мають попередньо зареєструватися в місцевих комендатурах. В інших випадках німецька влада передбачала накласти заборону на будь-яке транспортування біженців. Намагання німецької сторони взяти під свій контроль реєвакуацію біженців фактично загальмувало би цей процес, оскільки, по-перше, біженецький департамент уже розпочав видачу «пильних наказів» і відправку біженців, які проживали до лінії Тарнополь – Могилів-Подільський – Кам'янець-Подільський – Кременець – Луцьк – Маневичі – Лунінець, по-друге, загальна реєстрація в комендатурах багатьох міст на той час ще не розпочалася, а зайве очікування тільки напружувало і без того складну соціальну ситуацію. Натомість К.Куба та Б.Циппер не підтримали позицію німецької сторони, наголосивши на відсутності інформації щодо циркуляра від 8 червня 1918 р.,

---

⁴¹⁵ З літа 1915 р. західнобілоруські землі, після встановлення німецького окупаційного режиму, отримали назву земля «Обер-Ост».

⁴¹⁶ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 21.

⁴¹⁷ Там само.

а відтак ще раз наголосили, що австро-угорська влада не буде чинити перешкоди ре-евакуації українських біженців⁴¹⁸.

Учасники наради, розробляючи остаточний план облаштування пунктів харчування на шляхах руху біженців, врахували побажання представників губенських нарад у справах біженців, місцевих самоврядувань. Так, наприклад, І.П. Логінов висловився про неможливість у зв'язку із фінансовою скрутою відкрити навіть один харчовий пункт на залізниці Полтава-Дарниця. Натомість доповідач наголосив на можливості влаштування пункту харчування та концентраційного табору на станціях Ромодан чи Гребінка, оскільки там було відповідне обладнання та бараки. Представник Харківської губернської наради доповів про відкриття на станції Харків-Південний харчового та концентраційного пунктів, а також про підготовчі роботи з відкриття таких пунктів на станції Ворожба та концентраційного на одну тисячу осіб на станції Лозова. І.Ф. Менжинський наголосив на спільній з Катеринославською губернською нарадою у справах біженців роботі з огляду існуючих пунктів, їх забезпеченості обладнанням, наявності приміщень і створення медико-санітарних умов для лікування біженців.

Учасники наради перейнялися повідомленням представника Лібовережної залізниці Запорожцева про скрутне становище значної кількості біженців, які скупчилися у районі станції Коренева, втікаючи із Курської губернії від нової радянської влади. Вони ухвалили звернення до біженецького департаменту про необхідність якомога скорішого вирішення окресленого питання та виділення коштів на допомогу цим людям та організацію повернення їх до свої домівок⁴¹⁹.

Після обговорення питань порядку денного члени наради прийняли ряд важливих ухвал щодо організації перевезень біженців. Серед інших – «Схема організації планомірних перевезень біженців» (табл. 8) та «Про устрій санітарно-харчових пунктів на дорогах Харківського району». Голова Харківського порайонного комітету визнавався керівником перевезень біженців у межах України. Лише він мав право дозволити або заборонити транспортування біженців. Інші питання реєвакуації (видача «пильних наказів», влаштування на станціях пунктів харчування та медичної допомоги) могли вирішувати губернські органи у справах біженців⁴²⁰.

Рух біженців з австро-угорської зони окупації (Катеринославська, Херсонська, Подільська губернії та Одеса) до німецької зони (Харківська, Полтавська, Київська губернії) повинен був проходити з дозволу німецької влади. Остання видавала також накази про реєвакуацію біженців зі своєї зони впливу за кордон. Того ж дня на нараді були визначені п'ять головних напрямків перевезень: Харків – Куп'янськ – Полтава – Київ, Білгород – Баси – Ворожба – Бахмач – Київ, Нікітовка – Слов'янськ – Лозова – Полтава – Київ, Волноваха – Синельникове – Долинська – Знам'янка, Гомель – Луїнець – Київ. Таким чином, планувалося сконцентрувати біженців з північних та пів-

---

⁴¹⁸ Там само, арк. 23.

⁴¹⁹ Там само, арк. 26.

⁴²⁰ Жванко Л. Підготовка до реєвакуації біженців «Великої війни» за гетьманства П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). – С. 312.

денно-східних регіонів України у Києві. Потім вони мали рухатися далі – до Волинської та частково Подільської губерній у Польщу, Німеччину, Білорусію, Прибалтику та інші країни.

Таблиця 8

**Графік проходження потягів з біженцями залізницями
Української Держави (липень – грудень 1918 р.)⁴²¹**

Губернія	Залізниця	Вузлові станції	Кількість потягів	Частота проходжень
	Запорізька	Знам'янка	3	За 1 тиждень
Катеринославська	Те ж	Київ	1	За 2 тижні
	Слобідська	Знам'янка	2	За 1 тиждень
	Те ж	Знам'янка	1	За 1 місяць
Полтавська	Лівобережна	Київ	1	За 2 тижні
	Слобідська	Ворожба	1	Те ж
	Запорізька	Знам'янка	3	За 1 тиждень
	Те ж	Київ	1	За 2 тижні
Харківська	Слобідська	Знам'янка	2	За 1 тиждень
	Те ж	Ворожба	2	Те ж
	Лівобережна	–	3	За 1 тиждень
	Те ж	Коренева	3	Те ж
Херсонська	Запорізька	Знам'янка	1	За 1 місяць
	Слобідська	Те ж	1	Те ж
Чернігівська	Лівобережна	Київ, Бахмач	–	–
З території Північного Дону	Слобідська	Знам'янка	1	За 2 тижні
	Поліська	Те ж	1	Те ж

На шляхах руху біженців нарада ухвалила відкрити на станціях концентраційні пункти тимчасового перебування біженців. Такі пункти передбачалося влаштувати у Кривому Розі, Полтаві, Бахмачі, Лозовій, Синельникове, Харкові, Таганрозі. Окреме рішення наради стосувалося влаштування за кошти уряду і громадських організацій «харчово-санітарних пунктів»⁴²².

Завершив розробку механізму перевезень біженців залізницями України Наказ № 1 голови Харківського порайонного комітету від 21 липня 1918 р.. Відповідно до нього встановлювався графік проходження потягів. Нагляд за його виконанням покладалося на уповноважених біженецького департаменту⁴²³. Реевакуацію передбачалося здійснювати чотирма залізницями – Запорізькою, Слобідською, Лівобережною та Поліською. У наказі було визначено чотири вузлові станції – Знам'янка, Київ, Бахмач, Черкаси, на які припадало найбільше навантаження із прийому біженців. Так, через

⁴²¹ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень-грудень 1918 р.). – С. 194.

⁴²² Там само. – С. 313.

⁴²³ Жванко Л.М. Внутрішня політика Української Держави у галузі охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень – грудень 1918 року). Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 2002. – С. 169.

Знам'янку проходили потяги з Катеринославської, Харківської, Херсонської губерній та території Північного Дону. Через Київ повинні були проходити потяги з Харківської, Катеринославської та Полтавської губерній. З території Північного Дону біженці рухалися через Бахмач. Слід зазначити, що частина біженців, які перебували у Таганрозі та прилеглих територіях, переправлялися до України трьома напрямками: Таганрог – Київ, Таганрог – Гомель, Таганрог – Волочиськ. Вони були затверджені на початку вересня 1918 р. з'їздом представників українських залізниць.

Досить важливим напрямком підготовчих робіт до реєвакуації стала організація мережі закладів допомоги біженцям на шляхах їх руху. Біженецький департамент МВС розробив також схему митно-пропускних пунктів для біженців-іноземців. На кінець травня 1918 р. такі пункти були відкриті у Радивиліві, Волочиську, Гусятині, Збаражі, Рожищі, а згодом і в Маневичах та Лунінці. На них біженці проходили реєстрацію, отримували документи і переправлялися на батьківщину. Окрему категорію пунктів складала так звані карантинні, де біженці проходили санітарну обробку після тривалого руху до кордону.

У першій половині червня 1918 р. розпочали прийом біженців карантинні пункти по лінії Рівне – Маневичі – Мінськ та у Ковелі. Три карантинні пункти у Повурську, Почінках, Голобах були влаштовані німецькою стороною. Загалом у західному регіоні України стали до дії більше десяти таких пунктів. У східних губерніях України відкриття карантинних пунктів розпочалося із середини червня 1918 р. після наказів Перевізної комісії та наради при Харківському порайонному комітеті. Як правило, на залізничних станціях діяли спільні та карантинно-санітарні пункти, пункти харчування.

Відкриття пунктів харчування розпочалося вже у травні 1918 р. за фінансової підтримки уряду. Перші пункти харчування були влаштовані у Холмщині. Для цього уповноважений біженецького департаменту МВС А.Васильчук передав Холмському губернському комітету у справах допомоги біженцям 2708 крб. 30 коп. У кінці травня 1918 р. уповноважені біженецького департаменту В.Кустовський та А.Гендріхів отримали з Державної скарбниці, відповідно, 1000 та 2500 крб. на влаштування пунктів харчування у Києві та Поліссі. Волинська губернська земська управа протягом травня – першої половини червня 1918 р. відкрила пункти харчування у Бродях, Луцьку, Здолбунові, Радивиліві, Рожищах, Киверцях, Рівному та ін.. На початку червня 1918 р. зусиллями міської управи Одеси розпочав роботу пункт харчування для прибулих біженців з Північного Кавказу.

Проте окремі пункти харчування не змогли задовольнити потреб зростаючої кількості біженців. 29 травня 1918 р. Ю.М. Старицький підписав наказ про облаштування таких пунктів на залізничних лініях. Через тиждень гомельський повітовий староста Є.Стош⁴²⁴, губернські старости Харківщини – П.І. Заліський та Волині – Д.Ф. Андро отримали на ці потреби 297518 крб. На ці кошти були відкриті пункти харчування за лініями Гомель – Бахмач, Бахмач – Харків – Лозова, Ковельська лінія. Констатує

---

⁴²⁴ Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень – грудень 1918 р.). – С. 281.

належний рівень їх підготовки, Ю.М. Старицький 20 червня 1918 р. спрямував до губернських нарад наказ про початок реєвакації людей, які проживали по лінії Рівне – Дубно – Кременець – Кам'янець-Подільський⁴²⁵.

Протягом липня 1918 р. стали до дії пункти харчування лінії Синельникове – Знам'янка, Харківської лінії, частково за лінією Полтава – Дарниця. Окремі пункти харчування, влаштовані протягом серпня – листопада 1918 р. на станціях Крути, Бахмач, Конотоп, Ворожба та інших, були як додаткові в місцях особливо значної концентрації біженців. Пункти харчування мали різну пропускну спроможність, яка залежала від місця їх розташування, фінансового та матеріального забезпечення. Пункти, де щодня могли отримати їжу 5 – 6 тис. осіб, були влаштовані, як правило, на великих вузлових станціях. Наприклад, на кінець червня 1918 р. у Гомелі та Бахмачі почали діяти пункти, розраховані на щоденне забезпечення гарячою їжею близько 6 тис. біженців⁴²⁶. 14 липня 1918 р. П.І. Заліський повідомив біженецький департамент про підготовчі роботи із влаштування пункту, здатного щодня прогодувати 5 тис. осіб⁴²⁷. Цей пункт було відкрито за особистим проханням товариша міністра внутрішніх справ Вороновича⁴²⁸.

На потреби продовольчого забезпечення біженців державою було виділено 1460355 крб. Ці гроші місцеві органи влади та уповноважені біженського департаменту витратили на закупівлю харчів, обладнання, виплати заробітної платні обслуговуючому персоналу та ін.. Місцеві органи у справах біженців нерідко відшукували додаткові джерела допомоги пунктам харчування. Наприклад, сумський повітовий староста С.Гребенщиков у своєму листі до виконуючого обов'язки губернського старости Харківщини С.О. Шидловського від 19 листопада 1918 р. повідомляв про таку допомогу з боку повітових хліборобських та торгово-промислових товариств для утримання пункту харчування біженців на станції Ворожба⁴²⁹. Завідувач Рильським агентством із закупівлі хліба М.Терент'єв неодноразово надавав розпорядження про постачання борошна для пункту харчування на станції Коренева⁴³⁰.

У випадках неможливого безкоштовного забезпечення їжею біженців окремі пункти харчування, як, наприклад, на станції Ясинувата, видавали обіди за мінімальну плату⁴³¹. Все ж, незважаючи на фінансові, продовольчі та інші труднощі, процес влаштування та утримання пунктів харчування в Українській Державі проходив на належному рівні, маючи при цьому певні особливості. По-перше, чітко виділяються два регіони України – західний та східний, де було облаштовано близько 50 пунктів. Цей факт пояснюється найчисельнішою кількістю біженців. По-друге, частина пунктів харчування з метою якомога оптимальнішого забезпечення біженців їжею на шляхах

---

⁴²⁵ Жванко Л. Підготовка до реєвакації біженців «Великої війни» за гетьманства П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). – С. 314.

⁴²⁶ ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 14 зв.

⁴²⁷ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 242, арк. 6.

⁴²⁸ ЦДАВОУ, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 11.

⁴²⁹ Там само, арк. 38.

⁴³⁰ Там само, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 47 зв.

⁴³¹ ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 25 зв.

руху відкривалися одночасно на багатокілометрових залізничних відтинках.

Надання медичної допомоги біженцям на шляхах їх руху відповідно до ухвали наради від 26 червня 1918 р. повинні були забезпечувати санітарні пункти, які облаштовувалися одночасно з пунктами харчування. Наприклад, у Харкові при пункті харчування діяв медичний пункт на 50 ліжок, де транзитні біженці отримували як стаціонарну, так і амбулаторну допомогу⁴³². На 1 липня 1918 р. були готові до прийому біженців лікарські пункти на станціях Орша та Коренево. Їх організацією займалося Українське товариство Червоного Хреста, а гроші у сумі 23232 крб. виділило Міністерство народного здоров'я та державного опікування. На кожному з таких пунктів медичну допомогу біженцям надавали один старший і один молодший лікар, один лікарський помічник, чотири сестри-жалібниці, один завгосп, 15 санітарів та один кухар⁴³³.

Таким чином, за підтримки органів виконавчої влади, місцевих самоврядувань, громадських організацій на літо 1918 р. біженецький департамент МВС налагодив механізм перевезень біженців, влаштував мережу пунктів реєстрації та допомоги біженцям. Завдяки цьому повномасштабний процес реєвакуації біженців розпочався вже з другої половини липня 1918 р.

Процес реєвакуації біженців, враховуючи різновекторну спрямованість їх руху, одночасне переміщення значної кількості людських мас, вплив різних об'єктивних та суб'єктивних чинників, проходив складно і неоднорідно. У першу чергу розпочалася реєвакуація біженців-іноземців. Справа в тому, що Центральні держави провели підготовку до повернення своїх громадян раніше, ніж Україна. Так, вже 6 червня 1918 р. німецький комендант Житомира Ендрес повідомив своїх співвітчизників, що через п'ять днів буде організоване їх транспортування на батьківщину. 12, 21 та 22 червня 1918 р. з Харкова до Риги були відправлені німецькі громадяни. Через залізничний вузол Ковель вже на 22 червня 1918 р. переправили за кордон 25 тис. біженців, на середину липня – 92 тис. осіб, з кінця серпня щодня проходило близько 2,5 тис. біженців. Рухом біженців за кордон із західного регіону України опікувалася міжнародна комісія у Ковелі. На початку липня 1918 р. фон Зальмут, представник німецького генерального штабу групи військ фельдмаршаларала Г. фон Ейхгорна, спільно з директором біженецького департаменту МВС Ю.М. Старицьким оглянули роботу влаштованих для біженців пунктів харчування, лазаретів, карантинних пунктів, лазень. Враховуючи значний наплив біженців, представники німецької влади надали продовольчу допомогу земським пунктам харчування. У кінці червня 1918 р. ряд громадських спілок Волині відкрили склад для продажу біженцям продуктів харчування. На той час ними уже було закуплено шість вагонів пшона⁴³⁴.

Реєвакуація польських біженців розпочалася в останню декаду червня 1918 р.. Центрами їх відправки стали Київ та Житомир. Головним перевалочним пунктом

---

⁴³² ЦДАВОУ, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 11.

⁴³³ Жванко Л. Підготовка до реєвакуації біженців «Великої війни» за гетьманства П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). – С. 316.

⁴³⁴ Жванко Л.М. Іноземні біженці Першої світової війни в Україні. – С. 88.

останнього зосередження польських біженців було місто Рівне, де вони проходили реєстрацію представниками польської влади та відбували карантинні заходи. З 30 серпня 1918 р., відповідно до ухвали міжнародної комісії у справах реєвакуації (Ковель), у зв'язку зі значним скупченням біженців у Рівному поляки, минаючи це місто, рухалися до Голоб і Повурська. Після проходження медичного огляду вони вже польською владою переправлялися на батьківщину.

Перші потяги з Києва до Польщі відійшли 21 та 24 червня 1918 р. 26 червня та 20 серпня 1918 р. з Житомира виїхали, відповідно, 400 та 260 поляків⁴³⁵. Такі самі потяги були відправлені з цього міста 21 та 22 вересня 1918 р. 28 серпня 1918 р. з Полтави виїхали 399 польських громадян⁴³⁶. У першій половині серпня 1918 р. значна кількість біженців була реєвакуйована з південного сходу України. На цю операцію біженецький департамент Міністерства внутрішніх справ асигнував на рахунок міського отамана Одеси В.А. Мустафіна 514999 крб., отамана Миколаєва Е.Л. де-Бонді – 5 тис. крб. та 630015 крб. – уповноваженому цього департаменту І.Ф. Менжинському у Катеринославській губернії⁴³⁷.

Натомість польські історики зазначають, що реєвакуація польських біженців з України була організована набагато гірше за кількістю перевезених біженців порівняно із реєвакуаційними заходами, що проводилися в Білорусії. Дослідники навели дані, що за три місяці реєвакуації з Мінська на батьківщину потягами виїхало 51365 чол. (причому 38925 легально і 12440 нелегально), а також шосейними дорогами 71023 чол. (31924 легально і 39925 нелегально) Проте слід наголосити, що повернення польських біженців з Білорусії спочатку було платним: за одне місце в потязі з харчуванням належало сплатити 50 марок, за щеплення від віспи – 1 марку, за перепустку для людини або худоби – 2 марки, з одного воза – 5 марок. Додатково переправа возу коштувала 40 марок, а худоби – 60 марок. Тільки діти до 14 років і незаможні звільнялись частково від оплати. Пізніше плата була скасована для всіх категорій біженців⁴³⁸. Українська Держава організувала транспортування польських біженців за власні кошти.

Протягом літа 1918 р. головним завданням польських етнічних комітетів, як і національних структур інших країн та місцевої влади в Україні, було складання списків для відправки на батьківщину своїх співгромадян. На їх основі йшло затвердження груп для отримання «пильних наказів», обов'язкових проїзних документів, які давали можливість діставатися своїх домівок за кошти Української Держави. В окремих випадках польські комітети клопоталися перед українською владою про долю своїх співвітчизників. Наприклад, 29 серпня 1918 р. до реєвакуаційного відділу біженецького департаменту МВС звернувся голова правління Польського комітету біженців Кам'янець-Подільська С.Мосналевський з проханням підписати «пильний наказ» на ім'я Юзефа Ковальчука. Цей чоловік був представником 15 селян, які рухалися від

---

⁴³⁵ Там само.

⁴³⁶ Там само. – С. 89.

⁴³⁷ ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 38, арк. 9.

⁴³⁸ Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. *Tulaczy los.* – S. 225.

станції Матейкова через Рівне до Польщі. 3 вересня 1918 р. вони отримали «пильний наказ» № 90.

Згідно з кількістю осіб, зазначених у «пильних наказах», на станціях йшло формування ешелонів. Причому дні відправки та перелік необхідних підготовчих заходів визначали уповноважені біженецького департаменту та губернські наради у справах біженців. Так, 24 серпня 1918 р. уповноважений біженецького департаменту на Поділлі А.Васильчук видав спеціальне розпорядження до всіх біженців губернії. Відповідно до нього, біженці, які рухались у напрямку Австро-Угорської зони окупації, musiли пройти щеплення від віспи та отримати на карантинних пунктах свідоцтво про здоров'я. Біженці з німецької окупаційної зони проходили 3-денний карантин у Рівному та Голобах⁴³⁹.

У дорогу біженцям дозволялося брати невеликі запаси харчів. Місцеві самоврядування розуміли, що навіть значна кількість пунктів харчування неспроможна задовольнити величезної кількості біженців. Тому в окремих випадках вони забезпечували біженців у дорогу продовольчими пайками. Так, біженці Волинської губернії, на підставі розроблених губернськими лікарями К.Качановською та Стефановичем та затверджених на засіданні Волинської наради у справах біженців від 15 серпня 1918 р. норм продовольчих пайків, отримували в дорогу деякі харчі. На одного дорослого непрацездатного громадянина на місяць дороги видавали 25 фунтів житнього борошна, 2 фунти жиру, 10 фунтів крупи, 2 фунти солі, 6 фунтів пшеничного борошна, а діти, отримували 45 фунтів хліба, 3 фунти жиру, 4 фунти пшеничного борошна, 2 фунти масла, 1 фунт солі⁴⁴⁰.

Певний відсоток іноземних біженців мали власний гужовий транспорт і могли самостійно повернутися до своїх домівок. У липні 1918 р. окупаційні війська відкрили кордон для їх корпусу, визначивши три маршрути: Новоград-Волинський – Корець – Баранів – Анатольїв – Рівне; Мирополь – Полонне – Шепетівка – Славута – Коростов – Здолбунів – Рівне; Ракитне – Клесово – Сарни – Городець – Полонне – Чорторийськ – Маневичі – Повурськ. Кінцевими пунктами збору біженців стали міста Рівне і Повурськ, звідки вони рухалися у Білорусію, Польщу, Прибалтику та інші країни. Реєстрацію біженців та складання списків проводили національні комітети. Організацією руху та забезпеченням у дорозі займалася Волинська губернська нарада у справах біженців. Наприклад, протягом 15 – 20 вересня 1918 р. вона провела відправку чергової валки біженців до Польщі та Литви. З другої половини липня того ж року для цих людей, на підставі рішення наради з питань допомоги біженцям, яка проходила під головуванням Волинського губернського старости Д.Ф. Андро, були додатково влаштовані пункти харчування на шосейних дорогах⁴⁴¹. Загалом процес реєвакуації іноземних біженців з України за доби правління П.П. Скоропадського, як свідчать архівні документи, йшов до свого логічного завершення.

Натомість повернення українських громадян проходило досить складно. У першій

---

⁴³⁹ Жванко Л.М. *Іноземні біженці Першої світової війни в Україні.* – С. 89.

⁴⁴⁰ ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 43 - 44.

⁴⁴¹ Жванко Л.М. *Іноземні біженці Першої світової війни в Україні.* – С. 89.

половині червня 1918 р. до України почали прибувати біженці з Австро-Угорщини. На кінець місяця кількість у прикордонних повітах досягла 15 тис. осіб. Подальшим транспортуванням та забезпеченням займалася Волинська губерньська земська управа. Протягом липня 1918 р. на виділені нею 100 тис. крб. влаштовувалися пункти харчування в Луцькому, Рівненському та Волинському повітах⁴⁴². Саме через Рівне біженці з Австро-Угорщини рухалися у глиб країни⁴⁴³. Як приклад допомоги у ході транспортування цих біженців можна навести факти їх прийому в Києві. «8 листопада 1918 р., – як повідомляла газета, – пізно ввечері до міста прибув ешелон з біженцями. Швидко працювала похідна кухня: всім видали чай, цукор, гарячу їжу. Декому видали одяг і взуття, декого направили у шпиталь»⁴⁴⁴.

Реевакуація біженців-українців зі сходу на захід країни розпочалася з другої половини липня 1918 р.. Проте органи влади Німеччини та Австро-Угорщини не завжди давали згоду на пропуск ешелонів до своїх окупаційних зон, а у зв'язку з поширенням інфекційних захворювань вимагали проходження біженцями тривалих карантинних заходів. Липневий страйк залізничників унеможливив чітке виконання схеми перевезень біженців, затвердженої нарадою 26 червня 1918 р. Нестримне бажання біженців якомога скоріше повернутися до своїх домівок виражалося у некерованому їх русі. Усі ці чинники призвели до численних заторів на вузлових станціях. Біженці днями чекали на свою відправку. Наприклад, 14 липня 1918 р. губерньський староста Харківщини П.І. Заліський звернувся до німецького капітана Гагена з проханням видати дозвіл на рух біженців до Волинської губернії, які уже 20 днів сиділи у вагонах⁴⁴⁵. На кінець липня 1918 р. до 12 тис. біженців скупчилися на станціях Голоби та Рівне⁴⁴⁶. Для цих людей у спішному порядку були організовані табори, де б вони могли чекати на відправку. Табори мали бараки для проживання, лазарети, пункти харчування та ін. Як правило, вони були огорожені і вихід з них відбувався за перепустками. Такі табори функціонували на станціях Рівне (20 тис. осіб), Гомель (60 тис. осіб), Бахмач (6 тис. осіб), Київ (5 тис. осіб), Катеринослав (5 тис. осіб), Харків-товарний (5 тис. осіб).

Незважаючи на те, що на організацію реевакуації біженців з Державної Скарбниці було асигновано понад 7372014 крб. [підрахунки авт.], цих коштів було недостатньо, особливо для налагодження медико-санітарного обслуговування в таких великих таборах. Якщо продукти харчування закупували навіть земські управи, то добути лікарські препарати в умовах тотального їх дефіциту та швидкого поширення епідемічних захворювань було досить проблематично. Враховуючи таку ситуацію, 29 жовтня 1918 р. директор санітарного департаменту МНЗтаДО О.В. Корчак-Чепурківський направив до МВС листа, в якому пропонувалося покласти на підвідомчу йому структуру медико-санітарне обслуговування біженців у таборах⁴⁴⁷. У результаті погоджу-

⁴⁴² Волинська газета. – 1918. – 6 вересня.

⁴⁴³ Вільне слово. – 1918. – 22 червня.

⁴⁴⁴ Утро. – 1918. – 14 ноября.

⁴⁴⁵ ЦДАВОУ, ф. 1325, оп. 1, спр. 165, арк. 1.

⁴⁴⁶ Понедельник. – 1918. – 29 июля.

⁴⁴⁷ Українське державотворення: Невитребуваний потенціал. Словник-довідник/ За ред. О.М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – С. 278.

вальних домовленостей між МВС і МНЗтаДО останнє брало на себе організацію медичної допомоги біженцям. Тому 25 листопада 1918 р. МНЗтаДО, «не зважаючи на відсутність у нього кредитів для санітарного обслуговування біженців», розпочало боротьбу із висипним тифом у концентраційному таборі Катеринослава⁴⁴⁸. Особливо доцільною була діяльність санітарного департаменту МНЗтаДО в умовах самовільного некерованого притоку біженців з Росії.

На жаль, часто навіть після повернення біженців до рідних країв їх випробування не закінчувались. В особливо складному становищі опинилися реєвакуйовані біженці з Волині, на території якої пролягала лінія Південно-Західного фронту⁴⁴⁹. Володимир-Волинський, Луцький, Дубненський, Кременецький повіти були повністю зруйновані. На біженців на батьківщині чекали знищені житла, голод, епідемія тифу. Про загальну ситуацію на Волині «Бюлетень інформбюро» МНЗтаДО у другій половині серпня 1918 р. повідомляв: «Біженці живуть ... в окопах та по лісах, бо хати їх спалені. Хвороби десятирують нещасних, допомога од держави конче треба»⁴⁵⁰.

У зв'язку з цим 23 серпня 1918 р. біженецький департамент виділив губернському старості Волині Д.Ф. Андро для влаштування біженців 400 тис. крб. Проте на початок вересня 1918 р. кількість біженців, які повернулись на Волинь, сягнула близько 50 тис. осіб⁴⁵¹. Виділених коштів виявилось замало для вирішення комплексу проблем, пов'язаних з відбудовою мирного життя у прифронтових повітах. Особливо відчутно давала про себе знати скрута із забезпеченням посівним матеріалом і особливо харчами. Відтак 9 вересня 1918 р. під керівництвом Д.Ф. Андро було проведено засідання президії Волинської губернської наради у справі біженців, на якому розглядалося питання про припинення видачі безкоштовних пайків біженцям за відсутністю харчів. У результаті обговорення члени засідання ухвалили видавати біженцям позички грошима, речами, будівельними матеріалами та харчами з недоторканих продовольчих запасів і то лише з попереднього урядового дозволу⁴⁵².

17 вересня 1918 р. Волинська губернська нарада у справах біженців надіслала телеграму до прем'єр-міністра Ф.А. Лизогуба, в якій зазначалося, що «...продовольче та санітарне становище людності у знищених війною повітах приймає украй загрозового розмаху. За відсутністю коштів неможлива боротьба зі смертністю. Народа прохає негайної допомоги»⁴⁵³. То було не єдине звернення губернської наради та старости Волині Д.Ф. Андро безпосередньо до уряду з проханням асигнувати кошти на відбудову осель, забезпечення біженців продовольством та сільськогосподарським реманентом.

У другій половині вересня 1918 р. П.П. Скоропадський для ознайомлення з умовами життя в колишніх прифронтових повітах на Волині направив туди свого представника генерала Джензьоловського. 25 вересня 1918 р. він був присутній на засі-

---

⁴⁴⁸ ЦДАВОУ, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

⁴⁴⁹ Там само, арк. 17.

⁴⁵⁰ Там само, спр. 22, арк. 19.

⁴⁵¹ Волинська газета. – 1918. – 4 вересня.

⁴⁵² Там само. – 11 вересня.

⁴⁵³ ЦДАВОУ, ф. 1035, оп. 1, спр. 22, арк. 19.

данні Волинської губернської наради у справах біженців. Її ключове питання стосувалося пошуку шляхів допомоги населенню зруйнованих війною повітів. Головуючий на нараді губернський староста Волині Д.Ф. Андро, узагальнюючи виступи доповідачів з місць, констатував необхідність організації медичної допомоги, протиепідемічних профілактичних заходів, забезпечення населення сільськогосподарським реманентом та ін. Генерал Джензьоловський, попередньо оглянувши повіти, погодився з переліком нагальних завдань, спрямованих на поліпшення становища реєвакуйованих. Він запевнив учасників засідання, що негайно зробить доповідь Гетьману про ситуацію та передасть прохання Волинської губернської наради у справах біженців асигнувати на їх адресу 4 млн. крб. для видачі позичок населенню на відбудову житла та 2 млн. крб. на відкриття пунктів харчування для німецьких біженців⁴⁵⁴.

Про дійсну зацікавленість П.П. Скоропадського долею цих людей і турботу про них свідчить той факт, що вже 2 жовтня 1918 р. губернська земська управа отримала 2 млн. крб.⁴⁵⁵. На ці кошти управа організувала закупку хліба для голодуючого населення, видала позички на відбудову осель у Володимир-Волинському повіті. Його населення за допомогою австрійської влади, яка виділила зерно, змогло засіяти майже всі орні землі⁴⁵⁶. 21 листопада 1918 р. Д.Ф. Андро отримав з Державної скарбниці ще 200 тис. крб. для розв'язання проблем прифронтового населення Волині⁴⁵⁷.

Досить складно тривала реєвакація біженців-українців з Росії. Уперше на міждержавному рівні цю проблему було піднято на третьому засіданні переговорів Українсько-Російської мирної конференції, яке проходило у Києві 25 травня 1918 р..⁴⁵⁸ На ньому С.П. Шелухін, уповноважений української делегації, вручив російським представникам «Умови, при виконанні яких Радянською владою, Українська Держава приступить до переговорів з Російською державою про підписання миру», другий пункт яких і визначав умови перетину кордону цивільним населенням. Підставою до включення цього пункту склали численні скарги до української влади пересічних громадян, серед яких значну частину склали, безумовно, і біженців на сваволлю радянської прикордонної служби. *«Те, що відбувається в Орші, що називається митною ревізією є наруга над людьми і ганьба для тієї держави, представниками якої це проводиться, коли на очах тих, у кого віднято останнє майно, воно розпродается Червоною Гвардією»*⁴⁵⁹. Дещо пізніше українська сторона, з метою розв'язання цього питання і на підтвердження своєї доброї волі, направила листа керівнику російської делегації Х.Д. Раковському. У ньому висловлювалися гарантії безперешкодного перетину території України санітарними потягами і потягами з біженцями. При цьому українська сторона, враховуючи продовольчу кризу в Росії, брала на себе постачання їх продуктами харчування⁴⁶⁰. 13 липня 1918 р. у Москві відбулася міждержавна нара-

---

⁴⁵⁴ *Волинська газета*. – 1918. – 27 вересня.

⁴⁵⁵ *Вільне слово*. – 1918. – 2 жовтня.

⁴⁵⁶ *Волинська газета*. – 1918. – 23 жовтня.

⁴⁵⁷ ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 56.

⁴⁵⁸ *Філатов О.В. Украинско-российская мирная конференция 1918 года*. – С. 39.

⁴⁵⁹ *Там само*. – С. 41.

⁴⁶⁰ *Там само*.

да, яка розглядала питання розробки правил перевезень військовополонених і біженців через демаркаційну лінію⁴⁶¹ (нейтральну зону завширшки 10 км.)⁴⁶².

Умови реєвакуації біженців з Росії регулювалися циркуляром МВС Української Держави від 3 липня 1918 р.. Відповідно до його положень біженцям належало прибути на станцію Коренева Харківської губернії. Після проходження там карантину та отримання проїзних документів вони могли рухатися далі. Для тимчасового перебування на станції діяв спеціальний табір для тимчасового проживання біженців, розрахований на 2 тис. осіб. 22 серпня 1918 р. біженецький департамент асигнував своєму представнику А.Жуковському 50 тис. крб. для влаштування пункту харчування на станції Коренева. Керівником пункту був призначений С.Калита, у розпорядження якого було передано 122 тис. крб. на закупівлю харчів. Персонал пункту складався із 8 працівників: рахівник В. Деміднок, реєстратор К.Максимов, господарка М. Колованова, конюх А.Брун, вартові С.Голубчик та П.Умеренков та дві посудомийки – Є.Матіюк і А.Герасимчук⁴⁶³.

Незабаром з'ясувалося, що пункт був не в змозі прогодувати зростаючий потік голодних біженців з радянської Росії. У другій половині вересня 1918 р. «...на кордоні між Оловівкою і Коренево, (як зазначалося в Інформаційному бюлетені МНЗтаДО), скупилося декілька тисяч біженців котрі з Великої Росії повертають на Україну. За браком помешкань біженці розташувались у полі, до цього долучається ще брак споживчих продуктів і глумовання совітської варти. Смертельність серед біженців особливо серед дітей дуже велика»⁴⁶⁴. Тому санітарний департамент МНЗтаДО на власні кошти організував на станції Коренево ще два невеликі пункти харчування. Цей департамент взяв на себе надання медико-санітарної допомоги біженцям. Для цього він влаштував два госпіталі, потяг-лазню, лабораторію. Сюди ж прибув загін для проведення щеплення від холери⁴⁶⁵.

Проте незабаром у роботу табору втрутились німецька окупаційна влада. Посилаючись на зростання випадків інфекційних захворювань серед біженців, вони заборонили видачу їм необхідних проїзних документів, виставили в таборі охорону, а вихід за його межі надавали лише з розпорядження німецьких санітарів. Біженці, яким не вистачало місця у бараках, почали рити собі землянки, вистеляючи їх солом'яно. Голодні люди, незважаючи на заборону, виходили з табору, блукали околицею, шукаючи харчів та палива. Біженецький департамент, маючи на меті деяке покращення перебування біженців у таборі, 18 листопада 1918 р. асигнував на адресу С.Калити 72 тис. крб. Однак, коли зусилля біженецького департаменту МВС та санітарного департаменту МНЗтаДО, спрямовані на поліпшення умов проживання біженців у таборі на станції Коренево, частково увінчалися успіхом, то справу з налагодженням подаль-

---

⁴⁶¹ Толочков І.В. *Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914 – 1918 рр.)*. – С.160.

⁴⁶² Филатов О.В. *Украинско-российская мирная конференция 1918 года*. – С. 40.

⁴⁶³ ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 42, арк. 1.

⁴⁶⁴ Там само, ф. 1035, оп. 1, спр. 22, арк. 27 зв.

⁴⁶⁵ Там само, спр. 92, арк. 65 зв.

шого транспортування так і не вдалося вирішити. Серед причин слід назвати загострення у листопаді 1918 р. внутрішньополітичної ситуації в країні та наказ міністра транспорту Б.Бутенка про заборону будь-яких залізничних перевезень⁴⁶⁶.

Біженці, нажахані розгортанням громадянської війни в Росії, втікали від неї, наповнюючи повіти перш за все Харківської губернії. Наприклад, 24 жовтня 1918 р. Куп'янська повітова газета «Утро» повідомляла: *«Куп'янський повіт наповнений біженцями з Росії, особливо з Воронежської губернії. Люди настраждалися, глумління, збиткування, непосильна праця – ось доля інтелігента-біженця з Росії»*. 8 жовтня 1918 р. заступник голови Харківського порайонного комітету Е.Зенкевич, повідомляючи Харківського губернського старосту про скупчення у місті 8 тис. біженців з Росії, висловлювався за необхідність відкриття спеціальних пунктів прикордонного контролю з метою не допустити самовільного перетину біженцями кордону⁴⁶⁷. Фактично процес реєвакації біженців у межах колишньої Російської імперії, як зазначив О.М. Курцев, тривав аж до середини 20-х рр..⁴⁶⁸

Українська влада, не маючи змоги одразу вивезти своїх співвітчизників додому, виділяла певні кошти для їх підтримки. Гроші через Міністерство закордонних справ Гетьманату переводилися українським консулом та уповноваженим біженецького департаменту Міністерства внутрішніх справ. Так, з початку липня 1918 р справами 30 тис. українських громадян у Казані опікувався консульський агент П.Бочило. 17 липня він направив листа до біженецького департаменту з проханням виділити кошти для українських біженців, *«...які знаходяться в дуже скрутному становищі на чужині»*⁴⁶⁹. І вже на початку серпня йому було виділено 25 тис. крб., головним чином, для організації повернення біженців додому. 19 вересня П.Бочило у листі до Міністерства закордонних справ серед іншого зазначив, що до 5 серпня встиг зробити *«...деякі допомоги Українським громадянам, а більше всього біженцям»*⁴⁷⁰.

4 жовтня консули в Саратові та Москві отримали, відповідно, 2 та 10 тис. крб. 29 вересня 1918 р. уповноважений біженецького департаменту на Північному Кавказі Коваленко отримав 10 тис. крб. 13 листопада 1918 р. директор біженецького департаменту Ю.М. Старицький відправив міністру внутрішніх справ І.Кістяківському доповідну записку про відрядження до Росії своїх представників для передачі українським біженцям 20 тис. крб. На підставі розпорядження міністра внутрішніх справ до Ростова гроші повіз В.Цеценевський, а до Катеринодара – П.Еропкін⁴⁷¹. Ці кошти були витрачені, головним чином, на закупівлю харчів, оскільки основна маса біженців потерпала від злиднів і нестатків. Прикладом такого скрутного становища, характерного

---

⁴⁶⁶ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 149.

⁴⁶⁷ ЦДАВОУ, ф. 1325, оп. 1, спр. 92, арк. 65 зв.

⁴⁶⁸ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914 – 1917). – С. 113.

⁴⁶⁹ ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 35, арк. 2.

⁴⁷⁰ Матяш І. Лист консульського агента Української Держави в Казані П.Бочила до Міністерства закордонних справ про політичну ситуацію та становище громадян України в Поволжі// Зовнішні справи. – 2009. – № 6 - 7. – С. 54.

⁴⁷¹ ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 37, арк. 1.

для всіх місць перебування українських біженців, було повідомлення із Орла, вміщене у «Робітничій газеті» від 8 серпня 1918 р.: «Вісім тисяч українців терплять голод і холод, не маючи змоги повернутися на батьківщину». Загалом, за підрахунками авторки, на організацію реєвакації біженців з Державної скарбниці за доби Гетьманату було асигновано понад 13856542 крб. (табл. 9) Це дало змогу органам у справах біженців та місцевим самоврядуванням розробити і реалізувати досить широку програму допомоги біженцям, які поверталися до своїх домівок. У спеціалізованих таборах, пунктах харчування та медичного обслуговування вони мали можливість хоча б частково поліпшити своє тимчасове становище вигнанців з рідної землі⁴⁷².

Таблиця 9⁴⁷³

Асигнування коштів з Державної скарбниці Української Держави на потреби біженців (квітень – грудень 1918 р.)

Кому асигновано	На які потреби виділено кошти	Сума (крб.)
Губернські наради у справах біженців		
Волинська	На проживання біженців	1011577
Катеринославська	«-»	455701
Київська	«-»	1703337
Подільська	«-»	309189
Полтавська	«-»	420000
Харківська	«-»	1036980
Херсонська	«-»	46678
Чернігівська	«-»	847977
Волинська	На реєвакацію біженців	2200000
Губернським старостам та отаманам		
Волинська	На влаштування пунктів харчування	200000
	На покращення умов життя населення прифронтових повітів	600000
Чернігівська	На проживання біженців	100000
Холмська округа	На допомогу по реєвакації біженців	100000
На реєвакацію та харчування біженців		100000
На проживання біженців		145000
На утримання Польського та Українського комітетів біженців		127000
На реєвакацію біженців		5000
На проживання біженців		68020
Повітовим старостам		
Гомельський повіт Чернігівської губ.	На влаштування пунктів харчування	150000
	На утримання пунктів харчування	100018

⁴⁷² Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – С. 149.

⁴⁷³ Жванко Л.М. Внутрішня політика Української Держави у галузі охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень – грудень 1918 року). Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 2002. – С. 297 - 298. Таблицю складено за матеріалами наказів біженецького департаменту МВС Української Держави (Накази №№ 15 - 127).

Біженство Першої світової війни в Україні: проблеми, пошуки, коментарі

	На проживання біженців	200000
Бердянський повіт Катерино-славської губ.	На утримання притулків для дітей біженців	25000
Товариствам та комітетам		
Українське товариство допомоги жертвам війни	На утримання притулків для дітей біженців	529363
Полтавське відділення ЦОК	На проживання біженців	3605
Представникам та консулам		
Уповноваженим біженецького департаменту та урядовцям МВС	На проживання біженців	208080
	На утримання пунктів харчування та концентраційних таборів для біженців	1092317 916685
	На реевакуацію біженців	1045015
	На допомогу біженцям за кордоном	10000
	Витрати на відрядження урядовцям біженецького департаменту	800
Представнику білоруського комітету біженців у Києві	На проживання біженців-білорусів	5000
Українському консулу в Саратові	На реевакуацію українських біженців	25000
Українському консулу в Москві	На реевакуацію українських біженців	10000
Українським консулам на Південному Кавказі	На реевакуацію українських біженців	10000
Українському консулу в Казані	На проживання біженців	25000
Усього		13856542

Процес реевакуації біженців проходив при взаємодії урядових структур, місцевої адміністрації, самоврядувань та окупаційної влади і тривав до кінця існування Гетьманату. Одночасна реевакуація значного числа населення була досить складним завданням. Виконати до певної міри його вдалося лише у тій частині, що стосувалася вивозу біженців-іноземців та повернення українців із західних країн. Повернення українців із Росії набуло спонтанного і довготривалого характеру, що зумовлювалося не в останню чергу і внутрішньополітичною ситуацією в радянській Росії. Причому біженці ладні були терпляче чекати на відправку додому вже на кордоні в Україні, аніж потонути у вирі громадянської війни.

***

Упродовж 1914 – 1918 рр. на українських землях офіційну політику щодо біженців формували МВС Російської імперії та Особлива нарада з улаштування біженців, у часи Української революції – Крайова нарада у справах біженців та біженецький департамент секретарства внутрішніх справ Української Центральної Ради, а згодом – Міністерство внутрішніх справ УНР, і нарешті – біженецький департамент Української Держави. Центральна Рада серйозно звернулася до цієї проблеми восени 1917 р., коли стало зрозуміло, що Тимчасовий уряд всіляко чинить перешкоди її внутрішній політиці, та і загалом стоїть на порозі свого політичного краху, ініційованого більшовиками. На час правління П.П. Скоропадського випали надзвичайно складні випробу-

вання у справі підготовки та втілення у життя реєвакуційних заходів. Загалом же процес повернення біженців до своїх домівок у межах колишньої Російської імперії тривав до середини 20-х рр. З падінням Гетьманату, вже по закінченні Першої світової війни, в Україні склалися інші політичні умови, творилося інше законодавче поле, зумовлене політичною доцільністю, а не потребами пересічної людини...

БІЖЕНСТВО
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
В УКРАЇНІ:
ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВІДЧЕННЯ

ДОБА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ОСІНЬ 1914 – ВЕСНА 1917 рр.)

Документ № 1

Маніфест імператора Російської імперії Миколи II до своїх підданих про вступ у війну з Німеччиною

Санкт-Петербург, 20 липня 1914 р.

БОЖИЮ МИЛОСТИЮ МЫ, НИКОЛАЙ ВТОРОЙ, ИМПЕРАТОР И САМОДЕРЖЕЦ ВСЕРОССИЙСКИЙ, ЦАРЬ ПОЛЬСКИЙ, ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ФИНЛЯНДСКИЙ, и прочие, и прочие, и прочие.

Объявляем всем верным НАШИМ подданным:

Следуя историческим своим заветам, Россия, единая по вере и крови с славянскими народами, никогда не взирала на их судьбу безучастно. С полным единодушием и особою силою пробудились братские чувства русского народа к славянам в последние дни, когда Австро-Венгрия предъявила Сербии заведомо неприемлемые для державного государства требования.

Презрев уступчивый и миролюбивый ответ Сербского Правительства, отвергнув доброжелательное посредничество России, Австрия поспешно перешла в вооруженное нападение, открыв бомбардировку беззащитного Белграда.

Вынужденные, в силу создавшихся условий, принять необходимые меры предосторожности, МЫ повелели привести армию и флот на военное положение, но, дорожа кровью и достоянием НАШИХ подданных, прилагали все усилия к мирному исходу начавшихся переговоров.

Среди дружественных сношений, союзная Австрии Германия, вопреки НАШИМ надеждам на вековое доброе соседство и не внемля заверению НАШЕМУ, что приняты меры отнюдь не имеют враждебных ей целей, стала домогаться немедленной их отмены и, встретив отказ в этом требований, внезапно объявила России войну.

Ныне предстоит уже не заступаться только за несправедливо обиженную, родственную НАМ страну, но оградить честь, достоинство, целостность России и положение ее среди Великих Держав МЫ непоколебимо верим, что на защиту Русской Земли дружно и самоотверженно встанут все верные НАШИ подданные.

В грозный час испытания да будут забыты внутренние распри. Да укрепится еще теснее единение ЦАРЯ с ЕГО народом и да отразит Россия, поднявшаяся, как один человек, дерзкий натиск врага.

С глубокою верою в правоту НАШЕГО дела и смиренным упованием на Всемогущий Промысел МЫ молитвенно призываем на Святую Русь и доблестные войска НАШИ Божие благословление.

Дан в Санкт-Петербурге, в двадцатый день Июля в лето от Рождества Христова тысяча девятьсот четырнадцатое, Царствования же НАШЕГО в двадцатое.

На подлинном Собственною ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА рукою подписано:

«НИКОЛАЙ».

Печатано в С.Петербурге при Сенате.

Июля 20 дня 1914 года.

ДАХО, ф. 965, оп. 1, спр. 25, арк. 14.

Документ № 2

Витяг зі Статуту Товариства допомоги бідним сім'ям поляків, які беруть участь у війні, бідному польському населенню, постраждалому від воєнних дій

Петроград,⁴⁷⁴ 26 серпня 1914 р.

Определением Петроградского особого городского по делам об Обществах Присутствия, от 26 августа 1914 года внесено в реестр Обществ города Петрограда за № 838.

*Петроградский Градоначальник
Генерал-майор князь Оболенский.*

Заведывающий Делопроизводством: Несмелов

УСТАВ

Общества вспомоществования бедным семействам Поляков, участвующих в войне, и бедствующему Польскому населению, пострадавшему от военных действий

§ 1. Общество под названием Вспомоществования бедным семействам поляков, участвующих в войне и бедствующему польскому населению, пострадавшему от военных действий, имеет своей целью оказание помощи и содействия непосредственным и посредственным жертвам войны.

§ 2. Местопребывание Общества – город Петроград. Район деятельности – Российская Империя.

§ 3. Для достижения цели, выраженной в § 1, Обществу предоставляется, при соблюдении всех действующих узаконений: 1) давать пособия семьям военнослужащих, 2) оказывать помощь и материальную поддержку пострадавшему от военных действий бедствующему населению, 3) собирать, с надлежащего разрешения, средства для образования приютов-очагов детей запасных, призванных на войну, 4) подыскивать работу для нуждающихся, 5) в пределах, предоставляемых существующими законоположениями, учреждать, содержать и поддерживать всякого рода учреждения, вызываемые нуждами военного времени.

§ 4. Средства Общества состоят из: 1) годичных членских взносов, 2) добровольных пожертвований, 3) средств, получаемых по дарственным записям и завещаниям, 4) сборов по квитанционным книжкам и подписным листам всякого рода добровольных пожертвований среди членов Общества, 5) доходов с концертов, лекций, чтений,

---

⁴⁷⁴ Санкт-Петербург було перейменовано на Петроград 18 (31) серпня 1914 р.

научных бесед, увеселений и т.п., устраиваемых с надлежащих разрешений.

Все получаемые Обществом доходы идут в пользу самого Общества.

§ 5. Членами Общества могут быть все лица обоого пола, имеющие право [...] учреждать и вступать в Общества, образуемые в порядке этого закона. [...]

§ 8. Заведывание делами и средствами Общества лежит на обязанности Общих Собраний и Комитета Общества, находящегося в Петрограде и состоящего из не менее 7 и не более 27 членов, которые из своей среды выбирают по большинству голосов председателя, двух товарищей председателя, двух секретарей и казначея. [...]

§ 10. В круг компетенции Комитета Общества входят: 1) заведывание капиталами Общества, 2) принятие пожертвований, 3) распределение пособий и вспомоществований, 4) составление годичной отчетности и проектов бюджета, 5) созыв Общих Собраний и 6) вообще управление всеми делами Общества на основании настоящего Устава. [...]

§ 19. В каждом месте, где имеют постоянное жительство не менее 10 членов Общества, может быть открыт, с согласия Комитета, местной Отдел Общества. Об открытии каждого отдела Комитет Общества заявляет Петроградскому Градоначальнику. [...]

Каждый Отдел Общества для осуществления своих задач, избирает из числа своих членов местный отдел в количестве не менее трех лиц. [...]

И § 20. В случае закрытия Общества имущество такового, по удовлетворению долгов, должно быть передано по постановлению последнего Общего Собрания в пользу Римско-Католического Благотворительного Общества в г. Петрограде.

Учредители Общества:

Редактор журнала «Голос Польский»

Реммуш Станиславович Квятковский.

Присяжный поверенный

Болеслав Губертович Ольшамовский.

Действительный статский советник

Генрих Ипполитович Свенцицкий.

ДАХО, ф. 29, оп. 1, спр. 667, арк 5 - 9.

Документ № 3

Положення про Комітет її Імператорської Високості Великої княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій

Петроград, 14 вересня 1914 р.

Положение о Комитете ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА ВЕЛИКОЙ КНЯЖНЫ ТАТЬЯНЫ НИКОЛАЕВНЫ

ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР, по всеподданейшему докладу Министра Внутренних Дел, 14-го Сентября 1914 года, Всемилостивейшее соизволил на учреждение Комитета ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА ВЕЛИКОЙ КНЯЖНЫ ТАТЬЯНЫ НИКОЛАЕВНЫ для оказания временной помощи, пострадавшим от военных бедст-

вий, на сновании особого положения о сем Комитете:

1. Комитет состоит под почетным председательством ВЕЛИКОЙ КНЯЖНЫ ТАТЬАНЫ НИКОЛАЕВНЫ.
2. Комитет состоит из председателя, вице-председателя и членов, назначаемых, с соизволения ЕЁ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЫНИ ИМПЕРАТРИЦЫ АЛЕКСАНДРЫ ФЕДОРОВНЫ, ЕЕ ИМПЕРАТОРСКИМ ВЫСОЧЕСТВОМ ВЕЛИКОЙ КНЯЖНОЙ ТАТЬЯНОЙ НИКОЛАЕВНОЙ.
3. Сверх указанных членов, в заседаниях Комитета участвуют представители Министерства: Внутренних Дел, Военного, Путей Сообщения и Финансов.
4. Председателем Комитета могут быть приглашаемы в заседания Комитета представители и других ведомств и учреждений, а равно лица, участие коих в занятиях Комитета будет признано полезным.
5. По назначению ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА на одного из членов Комитета возлагается управление делами Комитета, и на другого – обязанности казначея.
6. Комитет оказывает временную помощь лицам, впавшим в нужду, вследствие бедствий, вызванных военными обстоятельствами, в пределах их постоянного места жительства, либо временного пребывания, причем помощь эта распространяется как на тех, кои остались на месте своего жительства, так и на тех, кои были вынуждены покинуть его по требованию подлежащих властей или по другим, связанным с войною, причинам.
7. В частности, к предметам ведения Комитета относятся:
  - а) оказание единовременной материальной помощи;
  - б) содействие отправлению на родину или место постоянного жительства;
  - в) приискание занятий для трудоспособных;
  - г) содействие к помещению в богадельни, приюты и другие благотворительные учреждения нетрудоспособных;
  - д) оказание пособий упомянутым в пункте г) учреждениям;
  - е) создание в зависимости от средств – собственных учреждений для помещения нетрудоспособных;
  - ж) содействие к получению узаконенной помощи и вознаграждения за причиненные военными действиями убытки и т.п., и
  - з) прием пожертвований.
8. Средства Комитета образуются из пожертвований и ассигнований Казны, испрашиваемых в установленном порядке. Комитету предоставляется открывать местные отделения в составе, определяемом Комитетом. [...]

В развитие этих основных положений Комитет циркуляром от 11-го Октября указал задачи и направления, коих должны местные Отделения придерживаться нижеследующих общих начал:

1. Помощь из средств Комитета может оказываться лицам не только бедным, но лишь таковым из них, которые впали в нужду вследствие войны.
2. Основною задачею Отделения Комитета ЕЕ ВЫСОЧЕСТВА в деле попечения о пострадавших от войны является оказание им трудовой помощи, организуе-

мой на началах, наиболее отвечающих местным условиям, при посредстве открытия бюро для приискания работы, а также для применения интеллигентного труда, путем взаимного осведомления, находящихся в различных местностях Отделений и подлежащих органов Правительства, о местных условиях спроса и предложения труда, в целях направления трудоспособных беженцев на места за недостатком рабочих сил и т. п.

3. Благотворительная помощь может быть оказываема лишь в случае установленной необходимости, и притом при невозможности оказания трудовой помощи впавшим в нужду беженцам, без различия их вероисповедания и национальности, как русским подданным, так и подданным дружественных стран, а также лицам, состоящим в подданстве иных государств, но принадлежащим к покровительствуемым Россией национальностям. [...] Предметом особенных попечительных забот Отделений должно быть призрение детей-беженцев и лиц нетрудоспособных. В виду сего рекомендуется Отделениям открывать новые приюты и убежища или материально поддерживать и приспособлять для этой цели уже существующие учреждения.
4. Отделения должны обратить особое внимание на устройство общежитий для учащихся беженцев и на предоставление им возможности продолжать свое образование. С этой целью Отделения входят в сношения с правительственными и частными учебными заведениями, оказывая им помощь для приспособления существующих училищ к принятию возможно большего количества учеников-беженцев и для открытия ученических общежитий. Равным образом, Отделениям надлежит оказывать посильную денежную поддержку учебным заведениям, эвакуированным из занятых неприятелем местностей.
5. Весьма важное значение имеет устройство мастерских для шитья белья, одежды, обуви и складов и организацию шитья в мастерских, равно как и раздачу шитья на дом. [...] Не должна быть оставлена без внимания и медицинская помощь беженцам. В сем отношении Отделения Комитета могут открывать временные амбулаторные пункты в местах скопления беженцев, снаряжать врачебно-санитарные отряды и т. д.
6. К участию в работе в составе Отделений Комитета необходимо привлекать местные силы в лице духовенства, дворянства, администрации, общественных деятелей и благотворителей обоюго пола и всех вероисповеданий и национальностей. [...] Деятельность Отделения должна протекать при условии возможно широкой гласности, и об оборотах его средств необходимо печатать периодически в местных органах.
7. Отделения Комитета не должны ограничиваться деятельностью лишь членов Отделения, а наоборот, поощрять самодеятельность местных благотворительных организаций и общественных групп в деле помощи пострадавшим от войны, для каковой цели объединять и направлять их работу, снабжать их денежными средствами, а главное устранять всякое возникающее между ними трение.

Что же касается ассигнования Отделениям средств от Комитета ЕЕ

ВЫСОЧЕСТВА для осуществления их деятельности на пользу пострадавшим от военных бедствий, то Комитет ЕЕ ВЫСОЧЕСТВА будет и впредь усиленно предоставлять им таковые, что не снимает, однако, с Отделений обязанности привлекать добровольные пожертвования.

Ежемесячник Харьковского губернского Отделения Комитета ЕЕ Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – Харьков, 1916. – № 1. – Июль. С. 5 - 9.

Документ № 4

Витяг зі звіту комісії з надання допомоги постраждалим від війни при Попечительстві про бідних римо-католицького сповідання в Харкові станом на 1 жовтня 1914 р.

Харків, 1 жовтня 1914 р.

ПОСТУПИЛО

единовременных взносов от Гг.:

	РУБ.	К.		РУБ.	К.
Барщевского	5	-	Новака	-	50
Вильга, В.И.	3	-	Олеринского	5	-
Вильга, И. и М.	100	-	Осташевского	10	-
Вильга, Я.И.	5	-	Петрова		50
Виршилло, С.	-	15	Полюты	5	-
Влоцакевича	3	-	Речинского	3	-
Гаевской, Ю.Л.	5	-	Ринкевича	2	-
Грефнера	1	-	Рубинштейна	1	-
Гуткова	-	20	Руммеля	1	-
Дворжанчика, И.	25	-	Стеценко	-	50
Дементьева	-	50	Стецкевича, К.И.	2	-
Доброноки	5	-	Тайлора, Э.	10	-
Дьяченко	-	50	Тайлора, Э.	25	-
Закржевского, С.	3	-	Теплица, М.	25	-
Карсницкого, И.	-	50	Теплица, С.	25	-
[...]					
				Итого.	300.85

Месячных взносов от Гг.:

	РУБ.	К.
Арцишевского	1	-
Бартеля	2	-
Бржостовича	3	-
Бриллиандта, С.	1	-
Вераксо	3	-
Вергелева	-	-
Вержхлейского	1	50

Вильга, И.И.	5	50
Вильга, М.И.	5	-
Виршилло, Л. А	1	-
Виршилло, С. [...]	5	-
Дворжанчик, И. и Е. [...]	10	-
Красницких, И. и М. [...]	5	-
Отчисление от выигрыша в карты	10	81
		Итого 198.06

Всего на приходе Руб. 498.91

Поступило пожертвование вещами от Гг.:

Вильга, М.И.	Карсницкой, М.	Щавинской, Я.
Белецкой	Лабунской	Яблонской-Соколова, Л.П.
Дукельской	Падеревской	
Жебровской	Фертнер	

Оборудованы: средствами членов Комиссии – приют имени г. Маевской на 8 человек, приют имени г. Отговича на 8 человек и средствами инж. Дворжанчика приют имени г. Щавинского на 12 человек.

ИЗРАСХОДОВАНО:

На устройство ночлежного приюта.....Руб. 15.

На проезд на работы и на родину:

	РУБ.	К.		РУБ.	К.
Богуцкому Леону	5	-	Станкевичу Чеславу	2	-
Щепанику Стефану	3	-	Радвину Стефану	3	-
Михалевскому Стефану и Пестржинскому	3	-	Бислису Станиславу	1	50
			Мицкевичу	7	50
			Уплочено за квартиру Иодковской	5	-
			Итого.	45	руб.

На единовременные пособия:

	РУБ.	К.
Пахульскому Влад.	1	-
Стрыеку Антону	4	75
Плянке Гизелю	2	-
Мощенской Елене [...]	3	-
		Итого. 53.40 руб.

Всего израсходовано Руб. 100.40

Остаток Руб. 388.51

Выдано белье и платье 45 лицам.

Председатель С. Виршилло.

Казначей В. Сержпутовский.

Печатное

Ксендзу Настоятелю

Р.К. Костела

Г-ну Секлюцкому

ДАХО, ф. 965, оп. 1, спр. 25, арк. 251 - 252 зв.

Документ № 5

Витяг зі звернення Чернігівського губернатора І.І. Стерлигова до населення Чернігівської губернії про необхідність пожертвувань для постраждалих від воєнних дій

Чернігів, 13 жовтня 1914 р.

[...] ГОСУДАРЫНЯ ИМПЕРАТРИЦА АЛЕКСАНДРА ФЕДОРОВНА в безграничном милосердии Своем ко всем нуждающимся повелела образовать под почетным Председательством Августейшей дочери Своей Великой Княжны ТАТЬЯНЫ НИКОЛАЕВНЫ «Комитет для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий». [...]

Сознавая в том свою силу, русское общественное мнение всегда чутко отзывалось на всякую отечественную невзгоду. И ныне сознание единства между всеми, входящими в состав необъятной России местностями, повелительно требует от благополучных и уцелевших протянуть свою братскую руку помощи пострадавшим и разгромленным. [...]

Всякие пожертвования принимаются с благодарностью в Губернском доме и г.г. Уездных Предводителей Дворянства и исправников.

Черниговский губернатор *И.Стерлигов.*

Октября 13 дня 1914 г.

Чернигов.

Черниговское слово. – 1914. – 15 октября.

Документ № 6

Лист голови правління харківського губернського відділення Тетянинського комітету В.В.Акишева настоятелю Харківської римо-католицької церкви ксьондзу Секлюцькому щодо організації кухликового збору⁴⁷⁵ на користь біженців

Харків, 15 листопада 1914 р.

Правление

Харьковского отделения

Татьянинского комитета

15 ноября 1914 г.

настоятелю Харьковской

Римо-католической церкви

ксендзу Секлюцкому

В городе открыто отделение Татьянаинского комитета. Беженцев прибывает в Харьков и губернию много, поэтому удовлетворить их надобности с пожертвованной ко-

---

⁴⁷⁵ Кухликові збори проводилися, як правило, під час різних православних свят, коли населення вкидало пожертви у спеціальні кухлики.

митету нет возможности. Поэтому Комитет и его отделение для удовлетворения острых надобностей беженцев и жителей губерний Привислянского края с разрешения властей 23 ноября 1914 г. устраивает кружечный сбор «Харьков-Польша».

Имеем надежду, что с Вашей стороны Правление Комитета встретит сочувствие к сбору пожертвований для удовлетворения надобностей местностей, пострадавших от войны и просит Вас Ваше Высокопреподобие не отказать 23 ноября предложить прихожанам сделать пожертвование.

Председатель комитета *В.Акишев*

ДАХО, ф. 965, оп. 1, спр. 25, арк. 286 - 286 зв.

Документ № 7

Витяг зі звернення управляючого Могилівською римо-католицькою архієпархією єпископа І. Ципляка до духовенства про необхідність допомоги постраждалим від війни

Петроград, 15 листопада 1914 р.

В связи с настоящей войной стали за последнее время учреждаться в разных местностях архиепархии, с надлежащего утверждения властей, общества для несения помощи населению, пострадавшему от войны. Так в Петрограде образован Комитет по сбору пожертвований в пользу населения, пострадавшего от войны, под покровительством Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. Там же учреждено общество вспомоществования бедным семействам поляков, участвующих в войне и бедствующему польскому населению, пострадавшему от военных действий, с правом открывать повсеместно отделы общества.

С подобною же целью учреждено в губ. гор. Могилеве общество попечения о лицах, временно пострадавших от войны и не имеющих убежища на территории, соприкасающейся с неприятелем. Такое же общество, с целью несения помощи населению, пострадавшему от войны, основано в гор. Минске и в других местностях архиепархии.

Громадность бедствия, постигшего местности, подвергшиеся вражескому нашествию не поддается пока учету. Необходима скорая помощь, в самых широких [*наступне слово написано нерозбірливо. – авт.*] мерах, разоренному населению, лишившемуся крова и средств к жизни. В виду сего я горячо призываю подведомственное мне духовенство, во имя проповедуемой нами любви к ближнему, присоединиться к общему делу несения помощи страждущим. Для этой цели я рекомендую Г.г. Настоятелям и прочим священникам вступать лично в члены сказанных обществ, а равно, ознакомив своих прихожан с амвона с задачами сих обществ, приглашать и их вступать в члены таковых. К сему присовокуплю, что помощь потерпевшим может быть оказываема, помимо членских взносов, и пожертвованиями в натуре, а также предоставлением, пострадавшим крова и пропитания. [...]

Я уверен, что мой призыв найдет сочувственный отклик в сердцах Ваших и Ваших пасомых и что все, по мере возможности, поспешат принести свою лепту для облег-

чення участі пострадавших братьев наших. [...]

Управляющий Могилевскою Архиепархиєю

Епископ *Иоанн Цепляк*

Секретарь [*Підпис*]

ДАХО, ф. 965, оп. 1, спр. 25, арк. 27 - 28.

Документ № 8

**Лист голови правління Харківського губернського відділення
Тетянинського комітету В.В. Акишева до настоятеля Харківської римо-католицької
церкви ксьондза Секлюцького щодо проведення збору пожертвувань для потреб
населення Привіслянського краю**

Харків, 15 листопада 1914 р.

От. Настоятелю Харьковской Римско-Католической церкви ксендзу Секлюцкому.

Для оказания временной помощи лицам местностей, пострадавших от военных действий, соорганизовано и открыло свои действия Харьковское отделение Комитета ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА Великой Княжны ТАТЬЯНЫ НИКОЛАЕВНЫ. Нужда лиц, вынужденных обстоятельствами военного времени покинуть родные места и прибывших как в Харьков, так и в различные населенные пункты Харьковской губернии, настолько велика, что удовлетворить ее поступившими до настоящего времени пожертвованиями не предоставляется возможным, почему Правление отделения Комитета как для удовлетворения беженцев, так и для удовлетворения острой нужды жителей губерний Привислянского края с надлежащего разрешения 22 сего ноября и устраивает кружечный сбор «Харьков-Польша».

Надеюсь, что и с Вашей стороны Правление отделения Комитета встретит сочувственное отношение к сбору пожертвований для удовлетворения острой нужды лиц местностей, пострадавших от военных действий, Правление Комитета имеет честь покорнейше просить Ваше Высокопреподобие не отказать 23 сего ноября предложить прихожанам настоятельствуемой Вами церкви сделать пожертвования на указанную цель и если таковыя поступят, то благоволите направить их на имя Правления отделения Комитета.

Председатель Правления. *В.Акишев.*

Секретарь [Підпис]

ДАХО, ф. 965, оп.1, спр. 25, арк. 286 - 286 зв.

Документ № 9

**Повідомлення про відкриття Подільського відділення Тетянинського комітету,
опубліковане в газеті «Подолія»**

Кам'янець - Подільський, 3 грудня 1914 р.

30 ноября состоялось в доме начальника губернии, графа А.Н. Игнатьева, открытие Подольского отделения Комитета ЕЕ Императорского Высочества, Великой Кня-

жны Татьяна Николаевны, для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий. К 6 часам вечера этого дня в губернаторский дом, по приглашению Начальника губернии, прибыли: преосвященнейший Митрофан, Епископ Подольский и Брацлавский, председатель окружного суда барон С.А. Майдель с супругой, прокурор того же суда В.А. Нестеровский с супругой, супруга управляющего казенной Палатой С.Ю. Броецкая, фабричный инспектор Подольской губернии С.И. Евтушевский, члены губернского по крестьянским делам присутствия – князь В.В. Баратов и А.Н. Михневич, управляющий отделением Государственного Банка О.И. Медведков, директор мужской гимназии А.А. Анципо-Чикунский, директор технического училища А.Б. Быков с супругой, начальник Мариинской женской гимназии Э.К. Турау с супругой, директор коммерческого училища г. Подгурского Я.Г. Владимирцев с супругой, заступающий место городского головы А.П. Шульминский, землевладельцы: Д.Т. Старжинский с супругой, А.П. Журовский, Б.К. Жебровский и представители православного и римско-католического духовенства, правительственных учреждений г. Каменца.

В 6 часов начальник губернии открыл собрание речью, в которой сказал, приблизительно, следующее: «[...] Мы, подоляне, были сами свидетелями неприятельского вторжения на нашу родную русскую территорию и хотя не в той мере, как в других местах, но на самих себе испытали все ужасы неприятельского нашествия, а потому я уверен, что призыв Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны помочь пострадавшему от военных действий населению найдет в Вас живой отклик». С ближайшими задачами и целью Комитета ознакомить вас сейчас председатель этого Комитета, прибывший из Петрограда член Государственного Совета, Гофмейстер, А.Б. Нейдгардт.

[...] Ознакомив далее собрание с деятельностью Комитета и его ближайшими задачами Гофмейстер Нейдгард указал, что в течение последнего столетия Россия не воевала на своей территории и пред ней не вставал вопрос о помощи населению, пострадавшему от военных действий. [...]

Всех пострадавших в нынешнюю войну, по сведениям, собранным Комитетом, до 12 миллионов челов. Эта цифра и разнообразие форм потребной помощи говорит за необходимость всероссийской центральной организации, каковой и является Комитет Великой Княжны Татьяны Николаевны. Отдельным организациям и образовавшимся местным комитетам не по силам справиться с огромной и трудной задачей оказания помощи пострадавшему от военных действий населению. В заключение Гофмейстер Нейдгард обратился к собравшимся с горячим призывом помочь Комитету в его работ путем сбора пожертвований, как деньгами, так и вещами, и просил Начальника губернии принять на себя председательствование в организуемом отделении Комитета Ее Императорского Высочества, Великой Княжны Татьяны Николаевны, Преосвященнейшего Митрофана быть почетным членом этого отделения, а всех собравшихся членами отделения Комитета. [...]

После этого Начальник губернии сказал, что Подолия уже отозвалась на призыв Комитета Великой княжны Татьяны Николаевны устройством сбора и концерта в Каменце, давшим 4000 руб., и пожертвованием Ямпольского земства в 5000 р. [...]

Подолія. –1914. – 3 декабрія.

Документ № 10

Лист правління Харківського губернського відділення Тетянинського комітету до Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії щодо можливості працевлаштування біженців

Харків, 31 січня 1915 р.

Правление Харьковского отделения комитета ЕЕ Императорского Высочества Княжны Татьяны Николаевны для оказания помощи лицам местностей, пострадавших от военных действий, обратилось к Совету Съезда с письмом от 13 января сего года за № 943 следующего содержания «В Правление обращаются беженцы из местностей, пострадавших от войны с просьбами о предоставлении заработка. Так как у вас, вероятно, сосредотачиваются сведения о том, в каких горнозаводских предприятиях ощущается нужда в рабочих, то Правление позволяет себе обратиться к Вам с покорнейшей просьбой не отказать поставить в известность, в каких именно предприятиях и какие рабочие нужны. Если же сношения с предприятиями представляет для Совета затруднение, то Правление просит не отказывать в сообщении адресов крупных горнозаводских предприятий, дабы оно само могло обращаться с предложением рабочих. О последующим благоволите уведомить в непродолжительном времени».

О вышеизложенном Совет Съезда циркулярно оповестил и горнопромышленные предприятия юга России. Поступающие в Совет Съезда ответы на вышеприведенное циркулярное сообщение препровождаются в копиях в Правление названного Комитета.

Горнозаводское дело. – 1915. – 31 января.

Документ № 11

Подяка Великої княжни Тетяни Миколаївни Глухівському повітовому земському зібранню за пожертви постраждалим від воєнних дій

Петроград, 11 лютого 1915 р.

Господину Председателю
Глуховской Уездной Земской
Управы.

Имею честь препроводить при сем Рескрипт ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА Великой Княжны ТАТЬЯНЫ НИКОЛАЕВНЫ, данный в 9 день сего февраля, на имя Глуховского Уездного Земского Собрания, с выражением благодарности за пожертвование пятисот рублей, в пользу пострадавших от военных бедствий.

«Глуховскому Уездному Земскому Собранию. Осведомившись из доклада Председателя МОЕГО Комитета о сделанном Глуховским Уездным Земским Собранием пожертвовании, в пользу пострадавших от военных бедствий, выражаю названному Земскому Собранию МОЮ искреннюю признательность».

ТАТЬЯНА

С подлинным верно.

Документ № 12

Витяг із циркуляра Штабу Київського військового округу до Полтавського губернатора О.К. Багговута щодо виселення жителів з окупованих територій Російської імперії

Київ, 12 лютого 1915 р.

Спешно

Гн-у Полтавському Губернатору.

По приказанию Главного Начальника округа, сообщаю Вашему Превосходительству для руководства: 1/ что при выселении с неприятельской территории местного населения, последнее должно водворяться не в Россию, а за пределами расположения наших войск, 2/ отдельные подозрительные лица должны быть выселяемы в Сибирскую губернию, 3/ при выселении во внутрь России целой партии таких лиц, об этом заранее должно быть уведомлено пограничное губернское начальство.

За министра Внутренних Дел,
Товарищ Министра, Свиты ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА
Генерал-Майор *Джунковский*.
Скрепил: Директор *Брюн-де-Сент-Ипполит*.
ДАПО, ф. 83, оп. 1, спр. 143, арк. 6.

Документ № 13

Витяг із листа голови Тетянинського комітету О.Б. Нейдгарта до архієпископа Харківського та Охтирського Антонія щодо організації у всіх церквах Російської імперії благодійних зборів на користь біженців

Петроград, 5 березня 1915 р.

Архиепископу
Харьковскому и Ахтырскому
Антонию

Святейший Синод, определением от 9-10 декабря 1914 года, разрешил Комитету ЕЕ Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий производить во всех церквях Российской империи сбор пожертвованый во всю неделю Самарянины.

Убедительно просим Вас, Высокочтимый Архипастырь о содействии успеху этому сбору [...].

Крепко надеется Комитет ЕЕ Высочества на то, что поддержите Вы его в трудном деле, привлечете особое внимание к этому сбору вверенных Вам пастырей и паству, подогреете их сочувствие призывом в Епархиальных ведомостях. [...]

А.Нейдгарт.

ДАХО, ф. 720, оп. 1, спр. 67, арк. 71.

Документ № 14

**Витяг із циркуляра департаменту поліції МВС Бессарабському губернатору
про перелік місцевостей, які не перебувають у зоні дії фронтів**

Петроград, 18 березня 1915 р.

Цілком таємно.

П Е Р Е Ч Е Н Ь

Местностей, находящихся на театре войны или на военном положении.

[...]

ЕКАТЕРИНОСЛАВСКАЯ губерния – уезды: Бахмутский, Мариупольский и
Славяносербский [...]

КАЛУЖСКАЯ губерния

КОСТРОМСКАЯ губерния

КУРСКАЯ губерния

МОСКОВСКАЯ губерния [...]

ПОЛТАВСКАЯ губерния – уезды: Полтавский, Гадячский, Зеньковский, Кобеляк-
ский, Константиноградский, Лохвицкий,
Лубенский, Миргородский, Роменский и
Хорольский.

РЯЗАНСКА губерния

САМАРСКАЯ губерния

СИМБИРСКАЯ губерния

САРАТОВСКАЯ губерния

СМОЛЕНСКАЯ губерния – уезды: Бельский, Вяземский [...], Гобужский, Духошин-
ский, Рославльский, Юхновский.[...]

ХАРЬКОВСКАЯ губерния. [...]

За Делопроизводителя [*Підпис*].

ДАПО, ф. 83, оп. 1, спр. 143, арк. 16 - 17 зв.

Документ № 15

Замітка «Біженці євреї в Миколаєві», опублікована в газеті «Южная Россия»

Миколаїв, 29 березня 1915 р.

Нам передают, что местный еврейский комитет помощи беженцам предполагает заняться устройством беженцев евреев, прибывающих в г. Николаев, на должности.

С этой целью комитет намерен возбудить особое ходатайство перед г. Николаевским градоначальником о разрешении проживать в Николаеве евреям беженцам прибывающих из мест военных действий и не пользующимися правожительством.

Для обсуждения этого вопроса на днях созывается исключительное совещание членов местного еврейского комитета помощи беженцам.

Южная Россия. – 1915. – 29 марта.

Документ № 16

Звернення голови Тетянинського комітету О.Б. Нейдгарта до архієпископа Харківського Антонія щодо організації благодійного збору на користь біженців

Петроград, 31 березня 1915 р.

Отношение на имя Его Высокопреосвященства, Высокопреосвященнейшего Архиепископа Харьковского Антония,

от Председателя Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны для временной помощи пострадавшим от военных бедствий.

Ваше Высокопреосвященство, Милостивый Архипастырь и Отец.

С соизволения Августейшей Почетной Председательницы Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны, Комитет Ее Высочества устраивает сбор пожертвований среди учащейся молодежи учебных заведений и школ всех ведомств в пользу пострадавших от военных действий. С этой целью Комитет, с благословения Святейшего Синода, на основании определения его от 28/29 января с. г. за № 725 и по соглашению с г. Обер – Прокурором Святейшего Синода рассылает, с разрешения Епархиального Начальства, возвания во все духовно-учебные заведения, церковно-учительские школы, а равно и во все Отделения Епархиальных Училищных Советов для раздачи таковых заведывающим второклассными и церковно-приходскими школами.

Уведомляя об изложенном, Комитет Ее Высочества обращается в Вашему Высокопреос с убедительнейшею просьбою разрешить произвести означенный сбор и оказать Ваше архипастырское содействие успеху сего дела во имя любви к ближнему и во внимание к той жгучей нужде, которую испытывают тысячи беззащитных стариков, жен и детей, бежавших от разгромившего их жилища зверского врага и оставшихся, влествие сего, без всяких средств к существованию.

Вместе с тем, Комитет Ее Высочества покорнейше просит Вас, Владыко, в целях споспешествования⁴⁷⁶ предположенным начинаниям Комитета, привлечь к участию в производстве настоящего сбора также чинов церковно-школьной инспекции ввереной Вашему Высокопреосвященству епархии, в пределах подведомственных им районов.

В заключении Комитет выражает искреннюю надежду, что, при сочувствии Вашем и ближайших сотрудников Ваших к означенному сбору, учащаяся молодежь несомненно тепло отзовется на обращенное к ней возвание.

Прося не лишить меня Вашего Архипастырского благословения и святых молитв Ваших, имею честь быть

Ваш покорный слуга *А.Нейдгарт.*

---

⁴⁷⁶Сприяння.

Согласно журнальному определению Харьковскаго Епархиальнаго Училищнаго Совета, утвержденному Его Высокопреосвященством, сообщается сие к сведению о.о. заведующих церковными школами Харьковской Епархии, с предложением им оказать возможное содействие успешному производству сбора на вышеозначенный предмет.

Вера и разум. – 1915. – № 6. – 31 марта. – С. 844 - 845.

Документ № 17

Витяг із циркуляра попечителя Київського навчального округу Міністерства народної освіти до начальників середніх навчальних закладів та директорів народних училищ Київської, Полтавської та Чернігівської губерній щодо надання допомоги біженцям з Галичини

Київ, 17 травня 1915 р.

Циркулярно.

Г.г. Начальникам средних и специальных учебных заведений и директорам народных училищ Киевской, Полтавской и Черниговской губерний.

В настоящее время в Киевскую, Полтавскую и Черниговскую губернии направляется большое количество беженцев из Галиции, почему естественно возникает крайне существенный вопрос о призрении их на местах в смысле снабжения кровом, пропитанием и одеждою, а также подысканием для них подходящей работы.

Озабочиваясь всем этим, Главный Начальник Киевского военного округа находит, что в деле организации помощи беженцам значительную услугу могли бы оказать лица, стоящие во главе учебных заведений, как то: директора гимназий и реальных училищ, инспекторы народных училищ и инспекторы высших народных училищ, путем организации местных благотворительных комитетов для оказания содействия предводителям дворянства, председателям земских управ и уездным исправникам личной активной помощью по призрению и найму беженцев, направляемых в Киевскую, Полтавскую и Черниговскую губернии, и сбором пожертвований на приобретение необходимой одежды неимущим.

Сообщая об изложенном на основании отношения Штаба Киевского военного округа от 16 сего мая за № 26314, прошу гг. начальников средних и специальных учебных заведений и директоров народных училищ Киевской, Полтавской и Черниговской губерний, по соглашению с предводителями дворянства, председателями земских управ и уездными исправниками образовать комитеты помощи беженцам или войти в существующие для этой цели местные комитеты в качестве активных участников [...].

[Підпис]

ЦДІАУ, ф. 707, оп. 258, спр. 9, арк. 131.

Документ № 18

Донесення директора Кролевецької гімназії до попечителя Київського навчального округу щодо організації Комітету допомоги біженцям з Галичини

М. Кролевець Чернігівської губ., 18 травня 1915 р.

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ

Господину Попечителю Киевского ученого округа

Донесение об организации Комитета помощи беженцам из Галиции.

Во исполнение предложения Вашего Превосходительства от 16 мая⁴⁷⁷ с. г. за № 15411/2694 имею честь донести, что мною, по соглашению с г.г. предводителем дворянства, председателем уездной земской управы и уездным исправником 8 сего июня организован Кролевецкий Комитет помощи беженцам из Галиции. В состав Комитета вошло до 80 членов. Для членов установлен ежемесячный взнос не менее 10 рублей /для звания почетного члена/. Для заведывания частями хозяйственной, санитарной, наблюдательной и для подыскания работ для беженцев избрано Правление в составе 25 человек. Председателем Комитета и Правления его состою я; товарищами же председателя избраны инспектор народных училищ К.И. Зеров и директор городского банка А.Ф. Новицкий.

ДИРЕКТОР *Ф. Стеценко*

Письмоводитель [*Підпис*].

ЦДІАУ, ф. 707, оп. 258, спр. 9, арк. 345.

Документ № 19

Витяг із статті «Лохвиця – зруйнованим окраїнам», опублікованої в газеті «Лохвицкое слово»

М. Лохвиця Полтавської губ., 29 травня 1915 р.

Лохвице в числе других городов России предстоит явить новое доказательство отзывчивости к страданиям и горю мирного населения, которого жестокая война так обездолила.

Беспощадным врагом разорены города, села и деревни. Из русских окраин потянулись сотнями и тысячами обездоленные жители, и среди них немало женщин, стариков и детей. Сегодня, в субботу и воскресенье на лохвицких улицах будет произведен кружечный сбор – «Россия – разоренным окраинам».

Дарите же щедрой рукой. Заполняйте кружки. Помните, что этот сбор исключительный и исключительными должны быть наши старания – всемерно способствовать

---

⁴⁷⁷ *Насправді – 17 травня 1915 р.*

успеху его.

С.Теумин

Лохвицкое слово. – 1915. – 29 мая.

Документ № 20

Повідомлення управління Петроградського градоначальника до канцелярії Харківського губернського присутствія у справах товариств про відкриття у Харкові «Товариства допомоги бідним сім'ям поляків»

Харків, 5 червня 1915 р.

Комитет «Общества вспомоществования бедным семействам поляков участвующих в войне и бедствующему польскому населению, пострадавшему от военных действий» заявил, что им: а) предположено открыть в гор. Харькове местный отдел названного общества, в состав членов коего войдут: Иван Вильга, Мария Вильга, Иван Тайлер, Иосиф Карсницкий, Зенон Щавинский, Регина Щавинская, Станислав Вершилло, Иосиф Двожанчик, Елена Дворжанчик. б) об изложенном, с приложением устава общества, Канцелярия Градоначальника уведомляет Канцелярию Присутствия.

За Управляющего Канцелярией [*Підпис*].

За Заведывающего Делопроизводством [*Підпис*].

ДАХО, ф. 29, оп. 1, спр. 667, арк 2.

Документ № 21

Витяг із телеграми головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту генерала О.О. Мавріна до начальників Київського та Мінського округів, Волинського, Подільського і Холмського губернаторів щодо виселення місцевих жителів із окупованих територій

М. Барановичі Ставка 8 червня 1915 р.

Ввиду имеющихся несомненных данных, что неприятель забирает в занимаемых им местностях все мужское население в войска и на работу Главнокомандующий приказал принимать экстренные меры всеми возможными способами всему населению предлагать отправляться наш тыл по мере отхода наших войск Точка Отправлять наш тыл весь скот, лошадей, и все медные предметы не исключая и колоколов, а равно все что могло бы принести пользу неприятельской армии [...], сельскохозяйственные орудия, по возможности, увозить Точка

Переселяющееся население сосредоточивать в районе Люблин, Холм, Владимир, Волинск, Луцк, Дубно, Кременец, Ляховец, Теофиполь, Базаля, Проскуров, Ямполь, Каменец-Подольский, Новая Ушица, Могилев. Работоспособных мужчин и женщин привлекать к работам за плату, семьи их кормить, выдавая хлеб детям моложе 10 лет по полтора фунта, прочим по два, казенный или покупной у местного населения или сухари Выселяющихся евреев отправлять к Востоку от Волгу, не предупреждая их однако о том тоже. Выезду населяющихся христианского населения, дальней-

ший тыл и поступлению на работы к частным лицам организациям и правительственным учреждениям или приисканию заработка по его собственному усмотрению не препятствовать но без права на паек от казны со времени поступления на частные работы или должности Точка Выселяемому населению впредь до определения на казенные работы или на работы и должности по частному или любому найму выдавать в течение первых двух недель со дня выезда с места их постоянного жительства на приварок по десять копеек в день на человека всякого возраста все распоряжения по обеспечению довольствия хлебом и выдачи Главкомандующий возлагает на попечение подлежащих губернаторов [...].

Кроме того надлежит объявить выселяющимся что тем из них кои обеспечат себя хлебом будет выдаваться по двадцать копеек в день на человека в течение первых двух недель Точка Сообщить об изложенном приказании Главкомандующего для исполнения прошу обратить особое внимание на ведение точной отчетности при выдаче приварочных денег и пайка дабы не было переборов и выдача не по назначению 17830 МАВРИН.

С подлинною верно: За адъютанта коллежский советник [Підпис].

Сверял: И. д. помощника адъютанта, капитан [Підпис].

С копии верно:

Начальник Отделения,

Надворный Советник [Підпис].

Сверял: За Столоначальника Шевченко.

ДАПО, ф. 83, оп. 1, спр. 143, арк. 37 - 38 зв.

Документ № 22

Витяг із телеграми головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту генерала О.О. Мавріна до Головного начальника Київського округу, Волинського та Подільського губернаторів щодо виселення біженців з прифронтової зони

Барановичі Ставка, 19 червня 1915 р.

При осмотре мною Здолбуново обнаружено беженцы живут вагонах ожидая указания куда идти приказываю принять меры чтобы беженцы немедля выгонялись из вагонов и продвигались за 10 верстную полосу от железной дороги к востоку затем надо безпромедлительно продвигать всех беженцев к востоку от границы отводя им помещения немецких колониях и у них арендовать следя чтобы им отводились вполне хорошие помещения организуя санитарный надзор приискивая им работы все должно исходить из того чтобы скорей очистить приграничную полосу продвинув чем дальше тем лучше на восток к Днепру но не далее [...]. Личным осмотром Здолбуново убедился в его антисанитарном состоянии везде грязь в лавках если есть такса на продукты то устаревшая пробыл долго и не видел пристава прошу губернатора принять решительные меры к оздоровлению Здолбуново а не соответствующих полицейских и других чинов удалять от должностей и не оставлять малейших упущений без

взысканий прошу принимать самые решительные меры в борьбе с эпидемиями в случае необходимости эвакуации приграничной полосы все должно быть предусмотрено дабы не было неожиданностей надо все делать быстро и спокойно помятуя что войскам не должно мешать движение обывателей и таковое должно быть закончено заблаговременно проверка дороги между Ровно – Здолбуново меня убеждает что дело не налажено [...]. Вести все работы энергично помятуя что прежде сего надо дать правильный сток водам укрепить мосты и привести гати в проезжий вид.

18674 М а в р и н

С подлинною верно и сверял:

За старшего адъютанта,

Коллежский Советник [Підпис].

ДАПО, ф. 83, оп.1, спр. 143, арк. 41.

Документ № 23

Подяка полтавського губернатора О.К. Багговута лохвицькому міському голові за організацію благодійного збору для Тетянинського комітету, опублікована в газеті «Лохвицкое слово»

М. Лохвиця Полтавської губ., 3 липня 1915 р.

Благодарность Полтавского губернатора. Лохвицким городским головою получено от Полтавского губернатора письмо следующего содержания. «Милостивый Государь, Николай Николаевич! Прошу вас и всех лиц, разделявших труды ваши по организации сбора пожертвованных на усиление средств комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны ТАТЬЯНЫ НИКОЛАЕВНЫ, принять искреннюю мою благодарность за понесенные труды в этом благом деле. Примите уверение в совершенном моем уважении».

А.Багговут.

Лохвицкое слово. – 1915. – 3 июля.

Документ № 24

Доповідь «До питання щодо опіки біженців з Галичини в Глухівському повіті», виголошена представником Глухівської повітової земської управи на засіданні надзвичайної сесії Глухівського повітового земського зібрання Чернігівської губернії

М. Глухів Чернігівська губ., 5 липня 1915 р.

Массовое бегство галичан, бросивших все и спасающих только свою жизнь в тылу Русской армии, как следствие ожесточенной войны в Европе, вызывает заботы Правительства о призрении беженцев в России при содействии и помощи общественных сил.

Господин Черниговский Губернатор 20-го июня сего года за № 15790 предложил Управе, по соглашению с Председателем образованной в г. Глухове Комиссии по призрению беженцев из Галиции, принять возможные меры к приему и содержанию

определенного числа беженцев.

Представляя об изложенном на обсуждении Собрания, Земская Управа имеет честь доложить, что, по ее мнению Глуховское Земство, в сотрудничестве с образованной в г. Глухове Комиссией или самостоятельно, должно принять активное участие в деле призрения беженцев в Глуховском уезде.

Какое число беженцев можно было бы приютить в уезде, Управа не предрешает так как помещение в Глухове предоставляемое местным городским управлением, может вместить только сто человек.

По мнению Управы, в деле призрения беженцев следовало бы установить такой порядок: Центральный пункт прибытия беженцев – г. Глухов, куда доставляются партии не более сто человек в один раз. В предупреждение заноса эпидемии, земский медицинский персонал производит на станции пребывания освидетельствование беженцев, направляя больных в лечебные заведения земства.

Земская дезинфекционная камера производит дезинфекцию одежды беженцев.

Из центрального пункта беженцы направляются в уезд. Земство при содействии комиссии заботится о приискании труда для беженцев, и по мере освобождения, центрального пункта, пребывают новые партии. Потребные расходы на организацию призрения беженцев и приискания им труда, Земская Управа полагала-бы извлечь из остатков прибылей кассы 1006 руб. 25 к. весь или часть его, как предназначенный в дела благотворительности.

Других средств на содержание беженцев Управа не имеет в виду, сознавая затруднения своих финансов.

С подлинным верно.

Журналы Глуховского Уездного Земского Собрания 1915 года. – Глухов: Б.и., 1916. – С. 14 - 15.

Документ № 25

Замітка «Беженцы-славяне», опублікована в «Екатеринославской земской газете»

Катеринослав, 7 липня 1915 р.

Для прибывших в г. Екатеринослав беженцев-славян город отвел помещение на Базарной ул. против городского ломбарда. Супругой члена местного окружного суда г-жей Бровцовой организована помощь по выдаче горячей пищи беженцам-славянам.

Екатеринославская земская газета. – 1915. – 7 июля.

Документ № 26

Витяг із циркуляра департаменту поліції МВС Російської імперії до губернаторів та градоначальників щодо розселення підданих ворожих держав

Петроград, 10 липня 1915 р.

По сообщению Главноначальствующего над Москвой, губернские начальства многих местностей Империи разрешают переходить на жительство в Москву подданным вою-

ющих с нами держав, снабжая последних для следования проходными свидетельствами.

По тем же сведениям, в Москву прибывает значительное число лиц, удаляемых этапным порядком из района действующей армии.

Ввиду особых местных условий Первопрестольной, как крупнейшего торгового-промышленного центра, много фабрик и заводов, которого заняты обслуживанием нужд армии, – мною признано соответственным прекратить выдачу разрешений на приезд в Москву неприятельским подданным без различия пола и возраста, за исключением славян, которые, согласно ВЫСОЧАЙШЕМУ повелению, могут проживать повсеместно в Империи вне театра военных действий и местностей, состоящих на военном положении. По тем же основаниям я признаю соответственным, чтобы лица, удаляемые из разных местностей Империи в порядке исключительных правил не были направляемые в Москву.[...]

Управляющий Министерства Внутренних Дел

Князь Щербатов

ДАПО, ф. 83, оп. 1, спр. 143, арк. 54.

Документ № 27

Повідомлення про організацію допомоги біженцям у Катеринославі, опубліковане в «Екатеринославской земской газете»

Катеринослав, 14 липня 1915 р.

Прибытие беженцев-славян ежедневно усиливается, а имеющиеся средства для помощи им совершенно истощились. Супруга г. Начальника губернии Е.В. Колобова посетила помещение, в котором размещены беженцы и приняла на себя главное руководство по удовлетворению их насущных потребностей.

Выяснилась необходимость самой экстренной помощи. Большинство беженцев – многосемейные и почти исключительно женщины и дети, – последних скопилось более 200. Полный недостаток белья и самых примитивных постельных принадлежностей, заставляет беженцев ютиться прямо на голом полу, среди разного грязного тряпья.

Сделав распоряжение о немедленном переводе женщин, имеющих по 6-7 душ детей, в пустующий флигель дома бывш. германского вице-консула Абермета и предоставив для этого 14 отдельных комнат, Е.В. Колобова обращается с просьбой ко всем добрым людям помочь ей посильными пожертвованиями или же личным трудом в деле помощи несчастным беженцам-славянам.

Е.В. Колобова просит г.г. дам и мужчин, сочувствующих тяжелому положению беженцев-славян и желающих придти на помощь своим личным трудом, лично заявлять ей об этом ежедневно от 2-3 час. дня в Губернаторском доме.

– Губернская земская управа, по просьбе председателя Екатеринославского комитета помощи беженцам-славянам А.Ф. Куличенко, постановила выдать комитету пособие в размере 1000 руб.

– В пользу беженцев-славян поступили пожертвования: от директора Екатериносл.

Отделение Петроградскаго междунар. банка Л.Н. Дмитриева 300 руб., городского врача Л.М. Сошкина – 125 руб., члена Екатериносл. уездной земской управы И.К. Трипольского – 100 руб. Председательницей Комитета по призрению беженцев-славян Е.В. Колобовой выражена жертвователям глубокая благодарность.

Екатеринославская земская газета. – 1915. – 14 июля.

Документ № 28

Рапорт пристава 5-ої дільниці неодмінному членові Харківського губернського правління П.К. Троїцькому⁴⁷⁸ про прибуття до Харкова біженців

Харків, 19 липня 1915 р.

19 сего июля в Харьков прибыло 1269 человек беженцев из района военных действий. Из них латышей и литовцев – 354 человека, русских и поляков – 215 человек, немцев-колонистов – 560 человек и евреев – 140 человек. Латыши, литовцы и русские в числе 408 человек остались в Харькове и размещены в цирке Миссури, а остальные не пожелали, а предполагают ехать дальше; средств же на проезд не имеют.

О чем сообщаю Вашему Высокоблагородию.

ПРИСТАВ [Підпис].

ДАХО, ф.18, оп. 21, спр. 6, арк. 14.

Документ № 29

Витяг зі статті «Влаштування біженців», опублікованої в газеті «Юго-Западный край»

М. Вінниця Подільської губ., 22 липня 1915 р.

В кабинете председателя Думы под председательством Варун-Секрета состоялось совещание по вопросу об устройении беженцев. Присутствовал управляющий министерством внутренних дел князь Щербатов, принявший участие в прениях и заявивший, что после посещения им ставки Верховного Главнокомандующего, где были установлены основные положения вывода населения из театра военных действий, урегулированы отношения между военными и гражданскими властями, а также правильно поставлено выселение с мест, обслуживание путей следования, определение мест и водворение и устройство в этих местах, – дело об устройении беженцев должно остаться в руках губернской администрации, ибо создавать новые начальства, и без того многочисленные, нет оснований. Для общего же руководства устройением беженцев в министерстве внутренних дел открывается особый департамент, во главе которого станет бывший член Государственного Совета граф Тышкевич. Далее в совещании была высказана мысль о желательности учреждения в этом департамент особого совещания с участием членов законодательных учреждений и общественных деяте-

---

⁴⁷⁸ Неодмінний член губернського правління – представник уряду, безпосередній куратор реалізації державної політики на рівні губернії.

лей. Князь Щербатов отметил, что он горячо приветствует мысль об устройстве такого совещания, ибо оно в значительной мере облегчит работу министерства. По вопросу о необходимости ассигнованиях на нужды беженцев князь Щербатов сообщил, что по распоряжению Верховного Главнокомандующего начальники тылов должны отпустить на устройство беженцев все потребные кредиты из военного фонда. Совещание признало необходимым проведение в законодательной форме вопроса об устройении беженцев и наметило основные положения, причем предложено ассигнование на первое время 25 миллионов по оказанию помощи эвакуированному населению [...].

Юго-Западный край. – 1915. – 24 июля.

Документ № 30

Повідомлення про діяльність Київського товариства для надання допомоги населенню Півдня Росії, постраждалому від воєнних дій, опубліковане в газеті «Юго-Западный край»

М. Вінниця Подільської губ., 24 липня 1915 р.

Основанным в Киеве обществом для оказания помощи населению юга России, пострадавшему от военных действий, изданы художественные плакаты работы художника Ф.Красицкого. На плакатах изображена, в стиле нашего края, церковь после сражения и фигуры беженцев. На плакатах помещено воззвание к киевлянам. По своему уставу общество для оказания помощи населению юга России, пострадавшему от военных действий, имеет своей целью доставление средств к улучшению материального состояния бедных жителей, прямо или косвенно пострадавших от войны. Районом деятельности общества являются местности, лежащие в пределах губерний: Бессарабской, Волынской, Киевской, Подольской, Таврической, Екатеринославской, Херсонской, Холмской, Черниговской, Галичины и Буковины. Членами общества могут быть лица обоюбого пола без различия вероисповедания, сочувствующие и выражающие готовность содействовать целям общества.

Юго-Западный край. – 1915. – 24 июля.

Документ № 31

Витяг із наказу міністра внутрішніх справ М.Б. Щербатова Головуповноваженням з влаштування біженців Північно-Західного і Південно-Західного фронтів

Петроград, 24 липня 1915 р.

Ст. 1. Попечение о беженцах, вынужденных обстоятельствами военного времени выселиться из местностей Северо-Западного и Юго-Западного фронтов, руководство и заведывание их выселением, передвижением и устройством в местах нового поселения, Высочайше возложено на Членов Государственного Совета: Действительного Статского Советника Зубчанинова – по Северо-Западному фронту и Шталмейстера Высочайшего Двора, Сенатора, князя Урусова 2-го – по Юго-Западному фронту.

Ст. 2. Членам Государственного Совета: Шталмейстеру высочайшего Двора, Сенатору, князю Урусову 2-му и Действительному Статскому Советнику Зубчанинову, по

выполнению Высочайшего поручения, указанного в статье 1 присваивается звание Главноуполномоченных по устройству беженцев.

Ст. 3. Главноуполномоченные определяют порядок выселения, направление и способы передвижения беженцев в назначенные местности, по соглашению, в отношении передвижения беженцев по железным дорогам, с подлежащими властями; принимают меры к обеспечению беженцев продовольствием, медицинской и ветеринарной помощью и вообще всем, что может оказаться необходимым для их успешного передвижения, и к устройству беженцев в местах их нового поселения до перехода их на попечение местных властей, а также оказывают им и в других отношениях необходимую помощь.

Ст. 4. Главноуполномоченные оказывают выселяющимся содействие: а) к сдаче хлеба, фуража, лошадей, скота и т.п. подлежащим учреждениям и лицам для нужд армии и к получению причитающегося вознаграждения за сданные предметы; б) к вызову хлеба, фуража, скота и другого имущества в безопасные местности; в) к сокрытию остающегося имущества, которое может быть полезным для неприятеля, и г) к приисканию труда. [...]

Ст. 6. Главноуполномоченные, по предметам своего ведения, входят в сношения и, в подлежащих случаях, в соглашения с Министрами, Главноуправляющими отдельными частями и лицами, им равными, а также с начальниками снабжения фронтов и Главноуполномоченными Красного Креста тех же фронтов. Губернские, уездные, городские и иные места и власти, правительственные и общественные, оказывают им полное содействие. [...]

Ст. 9. Главноуполномоченные выполняют возложенные на них задачи при широком содействии Красного Креста, земских, городских, сословных и других общественных учреждений, а равно частных благотворительных и других обществ и местных людей. В губерниях, в коих не введено Положение о земских учреждениях, Главноуполномоченные, сверх того, могут образовывать, в помощь себе, особые комитеты из правительственных чинов, по соглашению с их начальством, и местных деятелей, по соглашению с губернаторами.

Ст. 10. Для обсуждения вопросов, касающихся устройства беженцев, и согласования действий по сему предмету правительственных, общественных и других учреждений и лиц Главноуполномоченным предоставляется образовывать совещания из представителей сих учреждений и названных лиц под председательством губернаторов или лиц, по назначению последних [...].

Ст. 12. Денежные средства на выполнение задач, возложенных на Главноуполномоченных, испрашиваются на основании Правил, установленных Высочайше утвержденными 17 января 1915 года положением Совета Министров о порядке разрешения чрезвычайных, по гражданским ведомствам, кредитов на потребности военного времени.

Для удовлетворения неотложных потребностей на театре военных действий Главноуполномоченные обращаются за получением денежных средств к главным начальникам снабжения фронтов. [...]

Ст. 14. По окончании своей деятельности Главноуполномоченные представляют

Совету Министров отчет.

Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени. (Уложенные С.М. Левиным). – Пг.: Б.и., 1916. – С. 245 - 247.

Документ № 32

Витяг із Пояснювальної записки до законопроекту про біженців, поданої міністром внутрішніх справ на розгляд Державної Думи Російської імперії

Петроград, 5 серпня 1915 р.

В последнее время в зависимости от усилившегося натиска вражеских сил и занятия неприятелем приграничных местностей, значительно увеличилось число беженцев, спасающихся от неприятеля во внутренние губернии Империи. [...] Состав этого потока людей весьма разнообразен и по национальности их, и по имущественному положению, и по занятиям; большинство же составляют крестьяне и рабочий люд как русского, так и польского, литовского, латышского и еврейского происхождения. Широкою волною идут беженцы из Галиции, из губернии Холмской, Волынской, Подольской, Курляндской, Ковенской, Гродненской и Царства Польского. Число беженцев пока не поддается точному учету, но исчисляется уже сотнями тысяч...[...].

Первоначально, когда неприятель занимал сравнительно небольшое пространство и число беженцев было невелико, меры временной помощи последним как и вообще лицам, пострадавшим от военных бедствий, осуществлялась с полным успехом комитетом Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны и его местными отделениями. В настоящее время, когда число беженцев достигает сотен тысяч, заботы об упорядоченности движения массы беженцев, о снабжении их необходимым пропитанием и врачебною помощью в пути и об устройстве их в местах водворения, являясь вопросами государственной важности, составляют задачу правительственной власти.

Вследствие сего министерством внутренних дел был выработан соответствующий законопроект, подвергнутый затем обсуждению в совещании, образованной под председательством товарища министра внутренних дел, в должности гофмейстера Плеве, при участии некоторых членов государственного совета и государственной думы и представителей заинтересованных ведомств. [...]

Прежде всего, в виду отсутствия в действующих законоположениях указаний, кто должен быть признаваем беженцем и с целью установления круга лиц, на которых должно распространиться действие проектируемого закона, необходимо точно определить понятие «беженец». В сущности, беженцами должны быть признаны все лица, оставившие, в силу военных обстоятельств, место своей постоянной оседлости и переселившиеся в другие местности, т.-е. как ушедшие по собственному почину из данной местности в виду того, что ей угрожают занятия неприятелем, или же бежавшие из района, уже занятого им, так равно и лица, эвакуированные в установленном порядке или выселенные из определенного района по распоряжению военных властей, так как все они находятся более или менее в одинаковом положении и нуждаются в

помощи. [...]

Оказание помощи беженцам требует быстрого принятия необходимых мер и немедленного разрешения возникающих вопросов. Поэтому во главе это дела должна стоять единоличная власть, самостоятельно его ведущая и несущая на себе ответственность за правильную его постановку. В виду сего, согласно прилагаемому проекту, объединение деятельности учреждений и лиц, призванных к оказанию помощи беженцам, и руководство этой деятельностью возлагается на министра внутренних дел. Для всестороннего же освещения положения дела, а также обсуждения и разработки общих вопросов предполагается учредить под председательством министра внутренних дел, особое совещание. [...]

Обращаясь к предметам ведения особого совещания по устройству беженцев, необходимо заметить, что названное коллегиальное установление, в качестве совещательного органа при министре внутренних дел, будет рассматривать все всеобщие дела по применению положения о мерах к обеспечению участи беженцев. Однако, в то же время надлежит вполне определенно указать, какие, в частности, вопросы, постановленные жизнью на очередь, должны подвергнуться разработке в совещании. К числу этих вопросов, помимо общего направления дела, выдворения беженцев, направления их в соответствующие местности, питания и лечения их на пути, обеспечение существования на новых местах и обратного водворения их в места постоянной оседлости, относится, прежде всего, упорядочение возмещения населению убытков, причиненных военными обстоятельствами, и вознаграждение его за реквизируемые по распоряжению военных властей предметы. [...]

В виду того, что к предметам ведения особого совещания предполагается отнести разнообразные вопросы, то для более быстрой и успешной разработки их необходимо предоставить совещания образовывать из своей среды комиссии. [...] В целях всестороннего освещения и правильного разрешения вопросов, порученных комиссиями, представителям их следует предоставить право приглашать в заседания комиссий тех лиц, участие коих будет признано председателями полезным [...].

Для успешного осуществления мероприятия по обеспечению участи беженцев должны быть призваны к ближайшему участию в этом деле все ведомства и правительственные установления, также все местные общественные силы и организации, как земские и городские самоуправления, так равно и благотворительные учреждения, уже и ныне проявляющие весьма плодотворную деятельность в том направлении. [...]

Непосредственное на местах попечение о передвижении и устройстве беженцев в настоящее время возложено по Высочайшему повелению, согласно представлению совета министров, на главноуполномоченных по устройству беженцев северо-западного и юго-западного фронтов, которые действуют на основании особо утвержденного наказа. [...] При этом министерство внутренних дел предусматривает возможность возникновения необходимости в увеличении числа главноуполномоченных, а потому полагает, что в проекте следует определить лишь задачу главноуполномоченных по устройству беженцев и порядок их назначения, не указывая числа их. [...]

Известия Главного Комитета ВЗС. – 1915. – № 24. – 1 октября. – С. 77 - 79.

Документ № 33

**Замітка «Про застосування праці біженців російськoпідданих»,
опублікована в газеті «Горнозаводское дело»**

Харків, 8 серпня 1915 р.

О применении труда беженцев русских подданных. По этому вопросу Совет Съезда получил запрос из Харьковской губернской Управы о потребности Горных предприятий южной России в использовании труда беженцев. В ответ на это Совет Съезда уведомил Управу, что Совет готов взять для работ в горных предприятиях то количество пригодных рабочих, которое потребуется, и просил Управу уведомить, куда и в какие учреждения надлежит обратиться представителям Совета за беженцами. Одновременно с этим Совет присмотрел подходящие помещения, где можно было бы поместить беженцев, до размещения их по предприятиям. Харьковская губернская Управа сообщила Совету Съезда, что для непосредственного найма рабочих из числа беженцев на работы в горнозаводских предприятиях можно обратиться по следующим адресам:

- 1) в польский дом, Гоголевская, № 4;
- 2) театр Миссури;
- 3) цирк Грикке.

Во всех указанных пунктах размещены беженцы, и там возможно получить все необходимые указания и справки.

Горнозаводское дело. – 1915. – 8 августа.

Документ № 34

**Витяг із листа архієпископа Харківського Антонія до Харківського
губернатора М.В. Протасьєва щодо готовності монастирів єпархії прийняти
біженців**

Харків, 13 серпня 1915 р.

АРХИЕПИСКОП ХАРЬКОВСКИЙ

ВАШЕ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВО.

Милостивый Государь

Достоуважаемый Николай Васильевич.

Монастыри вверенной мне епархии заготовили для раненых воинов лазареты в следующем количестве:

1. Святогорский	на 20 человек
2. Ряснянский	на 40 человек
3. Богодуховский	на 15 человек
4. Ахтырский	на 20 человек
5. Куряжский	на 10 человек
6. Высочиновский	на 10 человек

7. Спасов скит на 10 человек

Между тем соответствующее начальство прислало раненых только в первые два монастыря, а прочие лазареты стояли пустыми и вероятно останутся без употребления, в виду отдаленности монастырей от железной дороги.

Затем монастыри Святогорский, Ахтырский, Ряснянский и Покровский Харьковский заготовили по 15 мест для проживания увеченных воинов, но таковых к ним не присылали, если не считать трех-четырех человек, которые пробывши два дня, ушли, сказав, что им скучно вдали от родных, в настоящее время все эти обитатели в заседании отцов настоятелей 10 сего Августа обязались принять на постой беженцев:

1. Святогорский монастырь	600 человек
2. Ряснянский	200 человек
3. Ахтырский	50 чел.
4. Спасов скит	30 чел.
5. Высочиновский	20 чел.
6. Хорошевский женский	20 чел.

И Харьковский Николаевский женский 50 человек; наконец Куряжский монастырь может поместить 100 беженцев. [...]

Архиепископский дом на даче предназначен для зимования интеллигентным беженцам из Галиции, находящимся до начала учебных занятий в здании Духовной Семинарии; 3-е заготовленные в монастырях помещения на 1000 беженцев замещать не из уездных комитетов, а непосредственно из губернского /через г.Плещеева/, дабы при возникновении каких-нибудь недоразумений комитет мог бы обращаться прямо ко мне. 4-е исходатайствовать для находящихся на попечении Прикарпатского комитета 210 галичан-беженцев ежедневного пособия по 50 коп. на человека начиная с 27-го июля, причем мы обязуемся отмечать в ведомости, когда кто-либо из них перейдет на платную работу или на содержание благотворителей, дабы плату за них сбрасывать со счетов.

Призывая на Вас Божие благословение, с совершенным

почтением имею честь быть

Вашего Превосходительства

Покорный слуга и богомолец /подп./ *А.Антоний*.

1915 г. Августа 13 дня

№ 1226

С подлинным верно:

За Делопроизводителя [*Підпис*].

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 39 - 39 зв.

Документ № 35

Стаття «Допомога біженцям», опублікована в «Екатеринославской земской газете»

М. Маріуполь Катеринославської губ., 14 серпня 1915 р.

Помощь беженцам.

Мариуполь.

(От нашего корреспондента).

С 7-го по 12 августа состоялось несколько собраний вновь организованного под председательством уездного предводителя дворянства С.В. Бахирева Мариупольского уездного отделения Татьянанского Комитета для оказания помощи беженцам. Выяснено, что в уезде можно разместить 7000 человек и в городе – 500 человек. Уезд разделен на 15 участков. В каждом участке Комитет имеет своего представителя, в лице ближайшего по месту жительства мирового судьи или земского начальника. На обязанности участка лежит регистрация прибывающих беженцев и размещение их. На территории порта на земском продовольственном пункте устроено временное помещение для беженцев; в случае если не хватит этого помещения, городом и земством будут дополнительно подысканы и отведены и другие здания. На пункте решено устроить кухню для продовольствия беженцев, с расчетом, чтобы расход на каждую душу в день был не более 20 коп. Нетрудоспособных беженцев постановлено размещать в городе и уезде у квартирохозяев и домохозяев, с платой не выше 10 руб. за взрослого и 7 руб. за малолетнего. Для заведывания продовольственной и санитарной частью, а также для приискания и распределения труда для беженцев избранно исполнительное бюро.

Екатеринославская земская газета. – 1915. – 14 августа.

Документ № 36

Витяг зі звернення Олександрівського повітового комітету Херсонської губернії з опіки біженців до населення повіту про надання допомоги біженцям

М. Олександрівськ⁴⁷⁹ Херсонської губ., 21 серпня 1915 р.

От Александрийского Уездного Комитета по призрению беженцев.

ПОМОГИТЕ ОБЕЗДОЛЕННЫМ БЕЖЕНЦАМ!

Великая война несет и великие бедствия. Неприятель вступил в пределы нашей родины, и мирное население захваченного края, спасаясь от беспощадного врага, бежит с родных мест. Дома, хлеб, корм – все сжигается, чтобы не досталось в руки врага; оставшись без всяких средств, полуодетые, полуголодные старики, женщины и дети с жалкими остатками своего скарба бегут от ужасов войны. Разоренные, лишены кровя и имущества, нередко больные, часто растерявшие друг друга в сплошном людском потоке, – эти глубоко несчастные люди вынуждены покинуть родной край и искать себе пристанище среди чужих людей, на чужой стороне. И их не тысячи и даже не десятки тысяч... [...]

На помощь им необходимо прийти немедленно. Это долг всех, кого пощадила судьба, кто дальше от бедствий войны, кто имеет приют и пропитание. Это наша обязанность, наш долг перед людским страданием и долг перед родиной...

В Александрийский уезд, как и в другие, предполагается направлять беженцев для

---

⁴⁷⁹ З 1921 р. – місто Запоріжжя.

расселения.

Уездный комитет, в сознании, что только общими усилиями, силами всех и каждого, можно облегчить страдания этих несчастных, призывает население уезда по долгу человеколюбия принять расселяемых в уезде беженцев, помочь им в устройстве на новых и чужих для них местах. [...]

Примите же их по-братски, окажите участие в их большом горе, горе людей, лишенных всего для них дорогого, дайте приют, хлеба, оденьте нагих, подыщите работу, окажите ласку их несчастным детям, сделайте так, чтобы новый и чужой край стал для них своим, таким же, как нам, близким, дорогим и родным.

Всякого рода заявления, предложения и пожертвования, как деньгами, так и вещами, Уездный Комитет усердно просит направлять в **Александрийскую Уездную Земскую Управу**.

УЕЗДНЫЙ КОМИТЕТ.

Известия Александрийского уездного земства. – 1915. – 21 августа.

Документ № 37

Витяг зі статті «Загальні збори з надання допомоги біженцям у Вовчанському повіті Харківської губернії», опублікованої у газеті «Волчанский земский листок»

М. Вовчанськ Харківської губ., 22 серпня 1915 р.

14 августа состоялось в городе Волчанске объединение для помощи беженцам комитетов Всероссийского Земского и Городского союзов, Татьянинского и Волчанского Красного Креста. Этот новый объединенный комитет, избрал из себя председателем предводителя дворянства Волчанского уезда А.А. Ребиндера, его заместителя В.Г. Колокольцова и членами В.П. Битуса, А.В. Ляшенко, И.О. Любичского, А.Я. Самарского, В.М. Багмета, А.С. Филонова и Д.Л. Капустина и, кроме того, должны быть избраны из среды местных жителей в тот же комитет представители от национальностей, к которым принадлежат прибывающие к нам беженцы: поляки, литовцы, евреи и др. Еврейское местное общество уже избрало своим представителем помощника присяж. пов. Д.С. Скольника и его заместителем Л.И. Гессена; в представители от поляков намечается помощн. акц. надзир. В.К. Глуховский.

17 августа состоялось общее собрание лиц, которых предполагается привлечь к участию в деле распределения беженцев по уезду, и всех сочувствующих и желающих оказать этому делу посильную помощь. Собрание было созвано председателем Волчанской Земской Управы В.Г. Колокольцовым и отличалось большой многолюдностью. Прибыли со всего уезда: агрономы, врачи, волостные старшины, часть духовенства и др. лица, всего – более ста человек. Заседание продолжалось около четырех часов.

План работ по водворению у нас беженцев был предложен г. председателем, а некоторые весьма важные соображения дополнены sanit. врачом Р.Д. Кузнецовой; и после упомянутых долгих прений план принят почти без изменения собранием. План

этот в общих чертах состоит в следующем: Волчанский объединенный комитет открывает при ст. ж. д. «Волчанск» и «Приколотное» два распределительных приемных пункта для беженцев. Эти пункты состоят из обширных помещений, могущих вместить по 700-800 чел. каждое, т.е. приблизительно целый поезд беженцев, и предназначены для приема беженцев с ж. дороги. Другие, малые приюты, должны быть выстроены по остальным станциям ж. д. в пределах уезда. Здесь принимаемые беженцы переписываются, обмываются в специально устроенных банях, накормливаются и распределяются по их образованию и роду занятий. Затем должны уже действовать порайонные (волостные) комитеты, (состоящие из агрономов, врачей, учителей, духовенства и всех лиц, желающих оказать посильную помощь), которые принимают этих беженцев к себе, заботятся об устройстве их квартир по селам уезда, прокормлении их и подыскании им подходящих работ. Для детей открываются ясли. Медицинский персонал, в распределительных пунктах и на местах, заботиться о больных. [...]

И.Л.

Волчанский земский листок. – 1915. – 22 августа.

Документ № 38

Витяг із циркуляра міністра внутрішніх справ до губернаторів та градоначальників щодо розробки проїзних документів для біженців

Петроград, 21 серпня 1915 р.

Копи
Циркулярно

Г.г. Губернаторам и Градоначальникам.

С 2-мя приложениями № 14391/931, уведомило меня, что Совет Министров, обсудив 30 июля текущего года представление Министра Финансов от 27 числа того же месяца по вопросу о льготной перевозке беженцев и их имущества на началах вознаграждения как частных, так и казенных железных дорог за таковые перевозки по военному тарифу, с отнесением вызываемых сим расходов на военный фонд, не встретил препятствий к осуществлению означенного предложения.

В виду такого постановления Совета Министров Департаментом железнодорожных дел помещен в Сборник Тарифов, от 20 августа, соответствующий льготный тариф, а равно выработанные на общем съезде представителей русских железных дорог формы удостоверений /экстренных отзывов/, дающих право на пользование тарифом. [...]

Что касается, за сим, расчетов за перевозки по казенным и частным железным дорогам, совершаемые в кредит по свидетельствам, выдаваемым чинами Министерства Внутренних дел, то таковые расчеты по соглашению с Министерством Финансов, должны произво-

диться через посредство Департамента Государственного Казначейства.

Об изложенном имею честь уведомить Ваше Превосходительство, для сведения и зависящих распоряжений.

За управляющего Министерством Внутренних Дел /подписал/ *Плева*. Состоящий при Министре Внутренних Дел по делам беженцев /скрепил/ граф *Тышкевич*. Верно: Делопроизводитель *Титаренко*.

С подлинным верно:

Помощник Правителя Канцелярии [*Підпис*].

ДАХО. ф. 18, оп. 21, спр. 11, арк. 15 - 17.

Документ № 39

Витяг із циркуляра міністра внутрішніх справ М.Б. Щербатова до губернаторів про вжиття заходів з надання допомоги біженцям у сільській місцевості

Петроград, 22 серпня 1915 р.

Циркулярно

Губернатору.

О мероприятиях по оказанию помощи беженцам в сельской местности

Усиливающееся движение беженцев из местностей, охваченных военными действиями или угрожаемых таковыми, вызывает, как известно, напряженную работу местных правительственных и общественных сил по упорядочению этого движения, облегчению участи уходящего населения и устройству его на новых местах водворения в целях постановки всего этого чрезвычайного по своей важности и спешности дела на правильные основы, в законодательных учреждениях ныне ускоренно рассматривается соответственный законопроект. В значительной мере местная деятельность сама уже направилась по пути, предначертанному в упомянутом законопроекте, и местные общественные управления, равно как и частные лица, при содействии администрации, оказывает беженцам широкую помощь в делах их передвижения, питания, лечения, снабжения всем необходимым и устройства на новых местах.

При этом главное внимание и наиболее напряженные усилия всех лиц и учреждений, занятых указанным делом, направляются на организацию передвижения выселяющихся и на облегчение условий пребывания их в тех городах, которые являются местами временного или постоянного оседания значительного числа беженцев.

Однако нельзя не иметь в виду того, что весьма многие бе-

женцы временно задерживаются, а иногда и остаются на довольно продолжительный срок в селах и деревнях, за невозможностью, почему либо добраться по железнодорожным или шоссейным путям до городов или же вследствие передвижения их из переполненных ими городских центров в сельские местности.

Это обстоятельство побуждает меня обратить особое внимание Вашего Превосходительства на неотложную необходимость принять надлежащие меры к тому, чтобы по прибытии своем в села и деревни беженцы не остались без должного призора и помощи. При этом местное попечение о нуждах беженцев и об облегчении их положения должно быть возложено ближайшим образом на земские самоуправления, а также, в пределах возможного, на сельские волостные общества. В виду сего представляется необходимым, чтобы все подведомственные Вашему Превосходительству чины администрации, а в особенности Земские Участковые Начальники и соответствующие им должностные лица с особым усердием и отзывчивостью все мирно содействовали работе общественных сил на указанном поприще. Равным образом, названные должностные лица обязаны неукоснительно выполнять все распоряжения исходящие от подлежащего Главноуполномоченного по устройству беженцев, содействуя также деятельности его уполномоченных. [...]

В сих видах Земские Начальники и соответствующие им должностные лица, прежде всего, обязаны быть постоянно осведомленными о движении беженцев в пределах вверенных им участков и, случаях скопления выселенцев в том или ином селе, либо деревне, при отсутствии там органов, заведующих помощью беженцев, должны, выехав по возможности немедленно на место принять на себя личное руководство действиями волостных и сельских должностных лиц и, совместно с ними и местными населением, озаботится обеспечением беженцев кровом и питанием, охраной их имущества, а равно в случае нахождения в их среде больных заразительными болезнями возможным отделением таких больных от здоровых. О присылке нужной медицинской помощи необходимо немедленно сообщить в близь лежащее земские и иные врачебные пункты. [...] Во всей объясненной выше деятельности своей Земские Начальник сообразуются с общим распорядком мероприятий, установленным в данной местности общественными учреждениями, оказывающими помощь беженцам, согласуют свои действия с принятыми со стороны сих учреждений мерами и распоряжениями и, во всяком случае, возможно поспешнее уведомляют местные земс-

кие учреждения о прибытии беженцев. [...]

Подписал: Управляющий Министерством

Внутренних Дел *Кн. Н.Щербатов.*

Скрепил: Управляющий Отделом *Я.Литвинов.*

Верно: Делопроизводитель Земского Отдела

В.Добрынин.

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 49 - 50.

Документ № 40

Витяги із ухвал засідання представників громадськості та міської влади Києва під керівництвом головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту О.О. Мавріна з вирішення проблем біженців, опубліковані в газеті «Неженец»

М. Ніжин Чернігівської губ., 22 серпня 1915 р.

[...] 1. Хотя непосредственная опасность в ближайшем будущем не угрожает городу со стороны противника, но теперь же должны быть приняты решительные меры против дальнейшего переполнения города и его окрестностей.

2. Беженцы и грузы должны следовать через Киев транзитом безостановочно, на левый берег Днепра и далее вглубь Империи.

3. В Киев во время войны образовались громадные склады, и город переполнен не только беженцами, но и эвакуированными правительственными и другими учреждениями и учебными заведениями, а потому надлежит их безотлагательно вывезти из города и отправить на левый берег Днепра, по сношению с подлежающим начальством.

4. Скопление в г. Киеве беженцев, отразившееся на инфекционных заболеваниях, особенно среди детей, а также громадная потребность в помещениях, для удовлетворения нужд армий фронта, требуют перевода учебных заведений на левый берег Днепра вглубь, дабы занятия в учебных заведениях могли вестись правильно.

5. Принять энергичные меры против распространения злонамеренными людьми ложных слухов относительно военных действий и нередко с целью наживы при скупке продаваемых за бесценок вещей. [...]

Неженец. – 1915. – № 35. – 22 августа. – С. 5.

Документ № 41

Витяг зі статті «На Волині», опублікованої в газеті «Неженец»

М. Ніжин Чернігівської губ., 29 серпня 1915 р.

Когда вступишь на территорию Волыни воочию убеждаешься, что значит переселение народов. Весь край поднялся и двинулся куда-то вперед, дальше от театра военных действий. Впрочем, побывавшие здесь раньше говорят, что теперь лишь остатки передвижения. А за несколько недель перед этим совершалось в полном смысле, великое переселение. [...]

И всюду, во всех этих поездах одна и та же картина: заглянешь и не поверишь, как могло там вместиться столько людей, с какими усилиями натискивали, куда только можно, узлы, сумки, чемоданы...

Почти у каждого окна вагона группы русских детских головок. Поднимают навстречу личики и так безпечно-безпечно смотрят на вас ясные детские глазки. И улыбаются: им что? Может быть, рады этому путешествию. И, вероятно, рады...

А на местах остановок – загнанные в железнодорожные тупики длинные улицы темно-красных товарных вагонов, ждут очереди, чтобы отправиться дальше. Пока же живут в вагонах. И живут самым настоящим образом: поставили столы, разложили и развесили домашнюю рухлядь. Получились передвижные квартиры...

Но это все-таки счастливы. А большинство двинулись в неизвестную путь-дорогу на уцелевших «конячках». [...]

Пустынны теперь благодатные поля нашей Волыни. Исчезли картины мирного труда. Здесь – царство войны...

Небо часто заволакивается тяжелыми, серыми тучами. Временами холодный ветер уже бушует над покинутыми равнинами. Идут дожди. [...]

Станции полны беженцев, терпеливо дожидаящихся свободных мест. Уезжают одни, тянутся другие. В суматохе и толкотне нередко забываются на станциях детишки.

Неженец. – 1915. – № 36. – 29 августа. – С. 14.

Документ № 42

Про утворення і завдання Всеросійського земського союзу та Всеросійського союзу міст. Витяг із книги М.Д. Загряцкова «Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа)» (Пг., 1915 р.)

Петроград, 1915 р.

[...] Всероссийский земский союз, так широко развернувший свою деятельность, был создан сказочно быстро, почти по телеграфу. Московская губернская земская управа предложила экстренному собранию, созванному 25 июля 1914 г., создать общеземскую организацию помощи раненым, просила ассигновать 5000.000 р. с этой целью и телеграммой уведомила о новом коллективном земском деле остальные земства. Через несколько дней ответные телеграммы были получены почти со всей России.

30-го июля состоялся съезд представителей земств, который конституировал общеземский союз (с последним слилась существовавшая еще общеземская организация). К союзу примкнула 41 земская губерния (исключение составляет Курское губернское земство) и область войска Донского (по специальному предписанию военного министра).

Основными элементами административной организации союза являются центральный орган объединенных земств (совещание и комитет), губернские и уездные коми-

теты. Центральным распорядительным органом служит собрание представителей земств, по 2 от каждой губернии, – одного, избранного губернским земским собранием из среды губернских гласных, и одного представителя управы по выбору управской коллегии. Собрание представителей земств созывается в Москве. [...]

Комитету также предоставлено право выбирать уполномоченных для исполнения различных административных действий. Функции постоянного комитета заключаются в разработке организационных вопросов, входящих в круг деятельности организации и в практической работе, причем последняя и ограничивается только задачами общего характера, которые были бы непосильны для местных организаций (эвакуация раненных, перевозка их во внутренние губернии, организация в ближайших к территории военных действий местностях госпиталей для тяжелораненных, не могущих перенести далекого переезда, устройство центральных складов – инвентарного, аптечного и организация подготовки персонала по лечению и уходу за ранеными).

Для целей систематической административной работы центральное управление союза разбито на отделы (эвакуационный, заготовительный, санитарный, отдел санитарных поездов). [...] В заготовительном отделе сосредоточены сложные операции экономического характера. За 4 месяца было только закуплено материалов больше, чем на 16.000.000 р. [...]

Наконец к числу центральных отделов союза принадлежит и контрольный. Он состоит из члена главного комитета и пяти уполномоченных и наблюдает за правильностью финансового хозяйства союза.

Практическая работа центрального органа Всер. Земск. С. на местах ограничивается устройством по мере надобности крупных лечебных учреждений для раненых и установлением связей с другими общественными организациями, преследующими те же цели. Средства центральной организации Всероссийского союза земств складывается из пособий от государства, ассигнований земских собраний и частных пожертвований. [...] Губернский земский комитет образуется из избираемых губернским земским собранием гласных (10 лиц), управы в полном составе, представителей уездных комитетов (по 1 от уезда), одного из членов санитарного бюро губернского земства и представителя губернского санитарного совета.

На губернском земском комитете лежит забота о своевременном и планомерном распределении поступающих раненых и больных по уездам и отдельным местностям губернии. Ему должны доставляться сведения о количестве свободных помещений в уездах, а он, в свою очередь, должен уведомлять уезды о возникающих нуждах. Кроме того, он заботится о размещении раненых в лечебных учреждениях губернского земства и об устройстве для них специальных госпитальных учреждений. Он же выдает субсидии недостаточным уездным комитетам.

Уездные комитеты состоят из избираемых уездными земскими собраниями гласных и всей управы. [...]

Гораздо более общее значение имеет совместная работа Всероссийского земского и городского союзов с общественными организациями на окраинах.

В заседании 8 ноября 1914 г. главный комитет избрал комиссию для сбора пожерт-

вований в целях оказания помощи населению Польши, пострадавшему от военных действий; в состав комиссии приглашены представители польских благотворительных организаций Москвы. Одновременно главный комитет обратился с циркулярным письмом к земским управам, предлагая им открыть прием пожертвований с той же целью. Признано было целесообразным разделить в этой области задачи земского и городского союзов: последний, естественно, должен сосредоточить свои средства и внимание на помощи так называемым беженцам, которые направляются в города, а первый должен взять на себя помощь населению на местах. Осуществление этой помощи требовало выяснения местных условий и сношения с местными организациями. Земский союз вошел в сношения с польским центральным обывательским комитетом. [...]

Загряцков М. Д. Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа). – Пг.: Б.и., 1915. – С. 13 - 19.

Документ № 43

Витяги із Закону та Положення про забезпечення потреб біженців

Петроград, 30 серпня 1915 р.

ОДОБРЕННЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫМ СОВЕТОМ И ГОСУДАРСТВЕННОЮ
ДУМОЮ

и Высочайше утвержденный закон.

Об обеспечении нужд беженцев.

На подлинном Собственною Его Императорского Величества рукою написано:
«БЫТЬ ПО СЕМУ».

В Царской Ставке.

30 Августа 1915 года.

ОДОБРЕННЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫМ СОВЕТОМ И ГОСУДАРСТВЕННОЮ
ДУМОЮ
ЗАКОН

Об обеспечении нужд беженцев.

I. В изменение и дополнение подлежащих узаконений установить предлагаемое при сем Положение об обеспечении нужд беженцев.

II. Отпустить из средств Государственного Казначейства в 1915 году в распоряжение Министра Внутренних Дел двадцать пять миллионов рублей на беззамедлительное удовлетворение настоятельных нужд беженцев и на скорейшее устройство дел по обеспечению их участия с отнесением сего расхода на чрезвычайные по гражданским ведомствам кредиты на потребности военного времени.

III. Расходы потребные на ведение делопроизводства по устройству беженцев, в сумме не свыше пятидесяти тысяч рублей в год, относить на кредиты, отпускаемые на расходы по обеспечению нужд беженцев.

IV. Постановить, что расходы по обеспечению нужд беженцев подлежат последующей ревизии Государственного Контроля на общем основании.

V. В изменение и дополнение Установ о Пошлинах (Св. Зак. Т. V, изд. 1914 г.) по-

становить:

Прошения и другие бумаги, подаваемые в правительственные установления или должностным лицам Империи по делам, указанным в статье 13 означенного в отделе I Положения, а также и выдаваемые по оным разрешительные бумаги, освобождаются от гербового сбора.

Подписал: Председатель Государственного Совета *Куломзин*.

На подлинном Собственною Его Императорского Величества рукою написано: «*БЫТЬ ПО СЕМУ*».

В Царской Ставке.

30 августа 1915 года.

Скрепил: Государственный Секретарь *Крыжановский*.

ПОЛОЖЕНИЕ

об обеспечении нужд беженцев

1. Беженцами признаются лица, оставившие местности, угрожаемые неприятелем или им уже занятые, либо выселенные распоряжением военных или гражданских властей из района военных действий, а также выходцы из враждебных России государств (ст. 6).

Примечание. Лица, высланные из района военных действий под надзор полиции, к числу беженцев не относятся.

2. Заботы по обеспечению материальных и духовных нужд беженцев возлагаются, в порядке мер государственного попечения и на основаниях в сем Положении указанных, на Министра Внутренних Дел, главноуполномоченных по устройству беженцев, губернаторов и градоначальников, на земские учреждения и городские общественные управления и на местные комитеты (ст. 22).

3. Оказание временной помощи лицам, пострадавшим от военных бедствий, составляет также задачу комитета Ее Императорского Величества Великой Княжны Татьяны Николаевны, действующего на основании особого о нем, Высочайше утвержденного 14-го сентября 1914 г., положения. [...]

4. Лицам и учреждениям, указанным в ст. 2 и 3 предоставляется приглашать к широкому с ними сотрудничеству в деле обеспечения нужд беженцев общественные и частные учреждения, осуществляющие однородные с этим делом задачи, отдельных лиц обоюбого пола, желающих облегчить положение беженцев и вообще все местные общественные силы.

5. Возможно, успешному выполнению мероприятий по обеспечению нужд беженцев обязаны содействовать, по соответствующим частям управления, все ведомства, учреждения и должностные лица.

6. Принимаемые в порядке настоящего Положения меры распространяются на всех нуждающихся в помощи со стороны государства беженцев (ст. 1), за исключением иностранных подданных немецкой и венгерской национальностей.

7. Расходы по обеспечению нужд беженцев относятся на средства Государственного Казначейства, причем соответствующие кредиты испрашиваются Министром

Внутренних Дел. [...]

8. Для обсуждения и объединения всех мер по обеспечению нужд беженцев, а равно для общего наблюдения за целесообразным применением означенных мер, учреждается, под председательством Министра Внутренних Дел, Особое Совещание по устройству беженцев.

9. Особое Совещание по устройству беженцев есть высшее государственное установление. Никакое правительственное место или лицо не дает Особому Совещанию предписаний и не может требовать от него отчета. [...]

10. В состав Особого Совещания по устройству беженцев входят: 1) 7 членов Государственного Совета и 7 членов Государственной Думы, по избранию их установлений по принадлежности; 2) представители от министерств: Военного, Иностранных Дел, Финансов, Народного Просвещения, Путей Сообщения и Торговли и Промышленности и от Главного Управления Землеустройства и Земледелия, по одному от каждого ведомства, назначаемые Главными Начальниками подлежащих ведомств, а также один председатель Управления Наместника Его Императорского Величества на Кавказе, по назначению Наместника; 3) один представитель от комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны; 4) один представитель от Российского Общества Красного Креста; 5) Главноуполномоченные по устройству беженцев; 6) один представитель управления Верховного Начальника санитарной и эвакуационной части; 7) представители Всероссийских земского и городского союзов, по одному от каждого, по избранию их комитетов; 8) по одному представителю от Центрального обывательского комитета Царства Польского и других центральных комитетов помощи беженцам (Польского центрального комитета помощи жертвам войны, Армянского центрального комитета помощи пострадавшим от войны, Центрального Еврейского комитета помощи жертвам войны, Комитета Бакинского мусульманского благотворительного общества по оказанию помощи беженцам и пострадавшим от войны на Кавказском фронте, Латышского комитета вспомоществования, Центрального комитета Литовского общества по оказанию помощи пострадавшим от войны, Главного правления Грузинского общества в городе Тифлисе и др.); 9) управляющий делами Особого Совещания. [...]

11. В случае отсутствия или болезни Министра Внутренних Дел, обязанности председательствующего в Особом Совещании исполняет один из Товарищей Министра Внутренних Дел.

12. Председателю Особого Совещания предоставляется приглашать в заседание сего Совещания всех тех лиц обоого пола, участие коих им будет признано полезным.

13. Обсуждению Особого Совещания по устройству беженцев подлежат: 1) общее распределение кредитов, отпускаемых на нужды беженцев; 2) заботы о всемерном упорядочении дела водворения беженцев, их регистрации, передвижения их в соответствующие местности, обратного водворения в места постоянной оседлости и восстановление хозяйств, а также устройство их дальнейшей судьбы; 3) вопросы, касающиеся упорядочения производства оценки недвижимого и движимого имущества, оставленного беженцами на местах их постоянного жительства, возмещения населению

убытков, причиненных военными обстоятельствами и предоставлении ему своевременного вознаграждения за реквизируемые, по распоряжению военных властей, предметы; 4) оказание пострадавшему от войны населению ссудной помощи; 5) заботы об удовлетворении духовных потребностей беженцев устройством школ, курсов и проч.; 6) облегчение сношений между беженцами и их домашними, оставшимися на родине, чрез посредство Министра Иностранных Дел и дипломатическое представительство нейтральных держав; 7) проекты наказов, касающихся порядка деятельности Главноуполномоченных по устройству беженцев (ст. 21); 8) порядок образования и деятельности местных комитетов (ст. 22); 9) избрание и представление Министру Внутренних Дел кандидатов в председатели губернских комитетов (ст. 22). [...]

15. О всех заседаниях Особого Совещания составляются журналы, с указанием мнения большинства и тех особых мнений, которые не согласны с большинством Членов Совещания пожелают занести в журнал. На журналах отмечается и принятое Председателем решение по обсужденному вопросу.

16. По окончании деятельности Особого Совещания Министр Внутренних Дел представляет в Государственный Совет и Государственную Думу подробный отчет о мерах, принятых им по должности Председателя Особого Совещания, в связи с деятельностью последнего, с приложением к сему отчету журналов Совещания вместе с решениями Председателя.

17. Особое Совещание может образовывать из своей среды комиссии, число и предметы ведения коих определяются Председателем Совещания, по предварительному обсуждению относящихся к сему вопросу в Совещании. Члены комиссии избираются Совещанием, а председатели их назначаются Председателем Совещания. Председателям комиссии предоставляются приглашать в заседания комиссии всех тех лиц обоего пола, участие коих ими будет признано полезным. В заседаниях комиссии могут присутствовать члены Особого Совещания, не состоящие членами данных комиссий.

18. Управление делами Особого Совещания возлагается Министром Внутренних Дел на одного из подведомственных ему чинов.

19. Главное руководство всем делом по обеспечению нужд беженцев, а также распоряжение соответствующими кредитами, возлагается на Министра Внутренних Дел. [...]

21. Заведывание делом передвижения и устройства беженцев возлагается на Главноуполномоченных по устройству беженцев, назначаемых Высочайшею властью, по представлениям Министра Внутренних Дел, и действующих на основании особо утверждаемых наказов.

22. Местное попечение о беженцах и их дальнейшей судьбе возлагается на земские учреждения и городские общественные управления, с предоставлением им права приглашать лиц обоего пола, как из местных деятелей, так и из беженцев, а равно образовывать особые комитеты в тех местах, где указанные органы самоуправления признают это нужным. В местностях, в коих не введено Положение о земских учреждениях, и в городах, в коих не введено Положение об Общественном Управлении Го-

родов, местное попечение о беженцах и их дальнейшей судьбе возлагается на губернские, уездные и городские, а в случае необходимости – и на участковые местные комитеты помощи пострадавшим от войны. Комитеты эти образуются из представителей означенных в пункте 8 статьи 10 организаций, по их избранию, а также из лиц обоего пола, как из местных, пользующихся общим уважением, деятелей так и из беженцев, и состоят: губернские – под председательством особых лиц, уполномоченных на то Министром Внутренних Дел, по представлению Особого Совещания, а уездные, городские и участковые – под председательством лиц, избранных губернскими комитетами.

Кроме того, право организовывать попечение о беженцах предоставляется всем православным приходам и прочим местным церковным общинам, без различия веры и национальности.

Подписал: Председатель Государственного Совета *Куломзин*.

Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодие. – Пг.: Б.и., 1915. – № 242. – 1 сентября 1915 г. – С. 2423 - 2424.

Документ № 44

Повідомлення чергового по управлінню служби руху Південної залізниці Харківському губернатору про прибуття до Харкова біженців – ризьких робітників

Харків, 30 серпня 1915 р.

М.П.С.

В канцелярию губернатора.

УПРАВЛЕНИЕ
Ю Ж Н Ы Х
казенных
железных дорог

Уведомление

Сл. дв.

30/VIII дня 1915 г.

№ 127

31 июля приблизительно около 7 ч.00 м. утра ожидается прибытие в Харьков поезда № 839 с беженцами (рижскими рабочими) в числе 1090 человек.

Дежурный по управлению

Службы движения

[Підпис].

ДАХО, ф.18, оп. 21, спр.6, арк. 25.

Документ № 45

Вірш «Помагайте біженцям!», опублікований в газеті «Неженец»

М. Ніжин Чернігівської губ., 5 вересня 1915 р.

Помагайте биженцям!⁴⁸⁰
Мов той ворон в пизню осинь
Сумно кряче летючи.
Бидни люде стогнуть, плачуть
От кордона идучи.
Як ти галки табунами
По свиту литають,
Нужду игоре безталанни—
Всього испитають.
Обирвани, голодныи,
Боси – подывиться –
Просять «дайте Христа – рады».
Дайте ж, не скупитьця!
Серед поля на холоди,
На дощи ночують,
Просять помочи счаслывых.
.....
Пмагайте ж, товариши,
Биженцям сердешным.
За це сто раз заплатитьця
Вам Творцем Небесным.

Хлибороб С - цкий

Неженец. – 1915. – № 37. – 5 сентября. – С. 10.

Документ № 46

Повідомлення про прибуття біженців до Вовчанського повіту Харківської губернії, опубліковане в газеті «Волчанский земский листок»

М. Вовчанськ Харківської губ., 5 вересня 1915 р.

С 27-го августа в Волчанск стали прибывать беженцы. К этому времени в Волчанске, в привокзальном районе, уже были сооружены специальные бараки, где беженцы могли получить временный приют. Тут же, в особых котлах, варится для них горячая пища. В находящейся поблизости тюремной бане беженцы имеют возможность помыться. Затем здесь же беженцы регистрируются и отправляются в уезд, где заботы о них берут на себя волостныя попечительства Российского Общества Красного Креста.

Всего с 27-го августа прибыло 660 человек. Из них отправлено в Николаевское 1-е попечительство – 217 чел., в Старо-Салтовское – 60 чел., в Белоколодезское – 129 чел., в Волоховское – 24 чел., в Волчанское – 64 чел., в экономии Боткина – 59 чел. Осталось на 4-е сентября в лагере беженцев в Волчанске – 107 человек.

Среди беженцев преобладают, главным образом, жители Гродненской, Волынс-

---

⁴⁸⁰ Вірш написано українською мовою, але російськими літерами

кой, Холмской губерний, есть также и из Варшавской и Виленской.

Волчанский земский листок. – 1915. – № 31. – 5 сентября.

Документ № 47

Витяг зі Статуту Московського товариства допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалому від війни

Москва, 7 вересня 1915 р.

Цель Общества

§ 1. Московское Общество помощи населению южных губерний России – Бессарабской, Волынской, Киевской, Подольской, Полтавской, Черниговской, а также Галичины и Буковины, – пострадавшему от войны, живет своей целью оказывать помощь населению, пострадавшему от военных действий.

Район деятельности

§ 2. Общество распространяет свою деятельность на всю Россию – оказывает помощь от войны лицам, как ныне находящимся в районе военных действий, так и вынужденным выехать оттуда и прибывшим в Москву или в другие местности Империи, а равно семьям запасных военных чинов, призванных на войну, и семьям убитых на войне. [...]

Способы деятельности

§ 3. Для достижения вышеуказанной цели Общество оказывает, как непосредственно, так и через учреждения, преследующие те же цели, материальную помощь деньгами, вещами, с надлежащего разрешения властей, открывает и содержит лазареты для раненых и больных воинов, приюты для сирот, общежития, общественные столовые, чайные, дешевые квартиры, ночлежные дома, убежища, бюро для приискания работ, больницы и амбулатории, склады и лавки для продажи, по цене не выше заготовительной, предметов первой необходимости.

§ 4. Для достижения своей цели и доставления необходимых средств Обществу предоставляется право, кроме членских взносов, принимать пожертвования, устраивать, с надлежащего разрешения властей, спектакли, концерты, базары, лотереи, литературные, музыкальные вечера, публичные лекции и рефераты, кружечные сборы, издавать отчеты, доклады, воззвания, книги и повременные издания, учреждать библиотеки и читальни [...].

Состав Общества

§ 8. Членами Общества могут быть все сочувствующие его целям без различия пола, вероисповедания, звания и рода занятий. [...]

Средства Общества

§ 15. Средства Общества состояются из членских взносов, единовременных пожертвований и отказов движимостей по духовным завещаниям, из доходов от спектаклей, от вечеров, базаров и других предприятий, устраиваемых с надлежащего в каждом отдельном случае разрешения, и из пособий от учреждений и частных лиц.

Управление делами Общества

§ 16. Делами Общества управляет Комитет, находящийся в г. Москве.

§ 17. Комитет состоит из 12 членов и с кандидатов, избираемых Общим Собранием членов Общества на один год. В случае выбытия члена Комитета до истечения срока, его место занимает кандидат. [...]

§ 37. В случае прекращения действия Общества все его капиталы и прочие имущества, оставшиеся по удовлетворении долговых обязательств, обращаются на соответствующие цели по постановлению о том Общего Собрания.

Порядок ведения отчетности

§ 38. Все денежные суммы Общества хранятся в кредитных установлениях. Комитету предоставляется определить размер потребной на текущие надобности суммы, которая может быть на руках у казначея Общества. [...]

Учредители

Артист Императорских театров *Иван Алексеевич Алчевский*.

Артист Императорских театров *Феофан Бенедиктович Павловский*.

Артистка оперы Зимина *Нина Павловна Шуберт (Кошиц)*.

Присяжный поверенный *Федор Прокофьевич Рахинский*.

Присяжный поверенный *Зиновий Григорьевич Моргулис*.

Потомственный дворянин *Евгений Яковлевич Козинцов*.

ДАХО, ф. 29, оп. 1, спр. 807, арк. 2 - 7.

Документ № 48

Повідомлення про організацію допомоги біженцям селянами Ніжинського повіту Чернігівської губернії, опубліковане в газеті «Неженец»

М. Ніжин Чернігівської губ., 12 – 19 вересня 1915 р.

На изоляционно-питательный пункт Нежинского комитета по призрению беженцев приехал крестьянин хутора Беден, Талалаевской волости Сидор Васильевич Дынька, который явился к заведующей пунктом М.К.Ракито со следующими словами: «Я слышал от людей, что здесь у Вас много есть беженцев, нуждающихся в помощи сеном и хлебом, и вот я привез, сколько могу, из своих «достатков»: 20 вязов сена и 10 шт. хлебов и покорно прошу раздать по своему усмотрению более нуждающимся».

Как раз в то время на пункте находились очень нуждающиеся выселенцы, которые в ожидании выздоровления членов своей семьи прожили несколько дней в г. Нежине и буквально не имели чем покормить лошадей и хоть сколько-нибудь запастись на дорогу. Нужно было видеть радость выселенцев, получивших бесплатно пожертвованное сено и хлеб на дорогу, и выраженную ими искреннюю благодарность жертвователю, поспевшему так своевременно на помощь нуждающимся. В настоящее время имеется распоряжение начальства о продаже выселенцам фуража для скота и лошадей в половинной стоимости заготовительной цены и в крайних случаях четверть стоимости более нуждающимся. Между выселенцами очень много лиц, немеющих на кусок хлеба, которые не в состоянии ехать к месту водворения без бесплатной помощи, которым могли бы оказать помощь местные крестьяне и казаки, прислав свою

лепту, не стесняясь количеством, по примеру С.В. Дыньки, на изоляционно-питательный пункт.

Неженец. – 1915. – № 38 - 39. – С. 8 - 9.

Документ № 49

**Витяг зі статті «Сім вагонів дітей», опублікованої в газеті
«Юго-Западный край»**

М. Вінниця Поділької губ., 13 вересня 1915 р.

Маленькая телеграмма, затерявшаяся во вчерашнем газетном листе, среди известий со всех фронтов, среди «нейтральных» слухов и политических бесед...

Такая маленькая, такая незаметная телеграмма:

КРЕМЕНЧУГ. 10 – IX. Сюда доставлено 290 детей, отправляемых под покровительство Харьковского архиепископа Антония. Большинство – дети галицийских униатских священников, убитых или арестованных в Австрии. Среди детей много раненных.

Хладнокровно пробегаем за утренним кофе ежедневную «вермишель ужасов»... Мы привыкли к тому, что каждая газетная строка кричит о человеческом страдании. Мы устали от своего ужаса; мы примирились с ним, как с неизбежным спутником нашего вчера, нашего сегодня, нашего завтра...

Но задержите на минуту ваше внимание на этих простых, немногих словах:

«290 детей униатских священников, убитых или арестованных в Австрии. Среди детей много раненных».

Не правдали, вы вдруг начинаете слышать в этом спокойном сочетании слов – плач, визги, лепет, громкую и беззаветную жалобу сотен детей?

Семь вагонов одиноких детей, семь вагонов нечаянных сирот кричат о своей непонятной муке, бьются в младенческой тоске, растерянные, загнанные, беспомощные...

Какой странный, трогательный, трагический поезд! Кудрявые головки с бледностью исхудалых щек! И эти особенные, огромные, недоумевающие детские глаза!.. [...]

И маленькая телеграма, затерявшаяся на газетном листе начала блестящего века – среди каких дикарей, в каком девственном лесу, в какой хищной породы зверя мыслимо представить себе:

– Гигантскую процессию детенышей, потерявших своих родителей? Семь вагонов, рыдают, лепечут, стонут...[...] Этот крик поруганого детства, обращенный к небу! Он разрывает сердце яростнее всех жалоб «взрослого» человечества, ибо сама совесть рыдала в карамазовском «бунте».

– «Да, ведь, весь мир познания не стоит этих слезок ребеночка к «Боженьке». Я не говорю про страдания больших, – те яблоку съели и черт с ними, и пусть бы их всех черт побрал, но эти, эти!»...

М. Е-ов.

Юго-Западный край. – 1915. – 13 сентября.

Документ № 50

Витяг із прохання представників громадськості Харкова до Харківського губернатора М.В. Протасьева про надання дозволу на реєстрацію «Товариства для надання допомоги малоросійському населенню, постраждалому від воєнних дій»

Харків, 15 вересня 1915 р.

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
ГОСПОДИНУ ХАРЬКОВСКОМУ ГУБЕРНАТОРУ

Учредителей «Общества для оказания помощи малороссийскому населению, пострадавшему от военных действий».

ПРОШЕНИЕ.

Представляя при этом в двух экземплярах проект Устава Общества для оказания помощи малороссийскому населению, пострадавшему от военных действий [...] имеем честь просить о регистрации Общества в установленном порядке.

С ходатайством о регистрации Общества мы обращаемся по следующим причинам: великие и все увеличивающиеся нужды, испытываемые беженцами из губерний польских, литовских и малороссийских, удовлетворяются по мере возможности не только правительственной помощью, но и частными организациями с соизволения правительства. Организации эти – еврейские, польские и латишские комитеты – если не исключительно, то главным образом в силу естественных свойств человеческой природы – обслуживают нужды своих земляков. [...]

Что касается беженцев малороссийского происхождения, то они поставлены в этом смысле в худшее положение, ибо лишены в эту трудную минуту систематической поддержки братской руки своих земляков. Повинуясь влечению сердца, видя вокруг себя неисчислимые бедствия беженцев малороссийского происхождения и затруднительность для одних официальных комитетов полностью удовлетворить все безчисленные нужды лишенных крова, пищи и одежды братьев наших, мы хотим исполнить свой нравственный и человеческий долг перед родиною в минуту ее великих страданий, оказав широкую общественную помощь нашим беженцам и путем учреждения проектируемого Общества – поставить малороссийских беженцев в такое же положение, как беженцы – евреи, поляки и латыши. Из напечатанного в «Жизни Волыни» от 2 - го Сентября 1915 года циркуляра особоуполномоченного по устройству беженцев Волынской губернии – г. Беляева – о порядке эвакуации – видно, что в данный момент общее число ныне эвакуируемого населения из одной лишь Волыни достигает 1.390.000 человек, при чем из этого числа только 145.000 человек будет отправлено по железной дороге – остальные гужевым путем. Таким образом 1.250.000 человек из одной только Волыни по достижении ими левого берега Днепра, т.е., пределов Полтавской, а затем – Харьковской и соседних губерний, будут находиться в бедственном положении и будут нуждаться в самых элементарных средствах к существованию. Кроме Волынской – беженцы идут из Подольской, Херсонской и даже Киевской гу-

берний.

Нужда нарастает в огромных размерах и грозит бедствием. Задача наша организовать систематическую помощь этим массам беженцев и принести свою посильную помощь Правительству в его заботах о беженцах. –

Фотий Писнячевский

Константин Бич-Лубенский

Тысяча девятьсот пятнадцатого года Сентября седьмого дня, прошение это явлено у меня, Вениамина Иосифовича Скрябина, Харьковского Нотариуса, в конторе моей, по Рыбной улице в дом № 10, врачом Фотием Викторовичем ПИСНЯЧЕВСКИМ, живущим в г. Харьков, по Садово-Куликовской улице в доме № 11, и дворянином Константином Михайловичем БИЧ-ЛУБЕНСКИМ, живущим в Харькове, по Епархиальной улице, в доме № 26, лично мне известным и имеющим законную правоспособность к совершению актов. [...]

Вениамин Скрябин

ДАХО, ф. 29, оп. 1, спр. 693, арк. 5 - 5 зв.

Документ № 51

Витяг із протоколу № 6 засідання членів експедиції Комітету Південно-Західного фронту ВЗС з питань організації переправи біженців через річки Дніпро та Прип'ять

М. Чорнобиль Київської губ., 17 вересня 1915 р.

ПРОТОКОЛ № 6

Члены экспедиции по Днепру и Припяти, прибыв на пароходе «Арнольд» сего числа в Чернобыль, при участии представителя К-та [*Південно-Західного фронту ВЗС. – авт.*] Н.Д. Егорова, заведующего регистр. пунктом переселенч. организации И.Р. Беренжа, заведующих Эвакуац. Отрядом: М.А. Островского и А.Г. Лавцевича, завед. перев. беженцев от Чернобыля в Киев /в ведении М.П.С./ Н. И. Кончевского, врача В.Д. Глаголева, – Выяснили следующие вопросы:

И/. Было прочитано отношение заведующего передвижением беженцев Ю.З.Ф. от 31 сентября с.г. № 77 на имя Агента Справочного бюро для рабочих и переселенцев Западного Края И.Р. Берендта.

Инструкция следующая:

- а) приезжающих из Минской губ. и вообще северного фронта – направлять в Гомель;
- б) безлошадных пересаживать на пароходы;
- в) на собственных подводах переправлять на ту сторону Днепра, по тракту, который будет выработан для беженцев северно-западного фронта В.З.С.
- г) северо-волинских беженцев севернее магистрали Ровно-Казатин направлять в Курскую губ. двояко: 1) безлошадных сажать на пароходы, 2) лошадных направлять через Днепр на пароме или через понтонный мост, который предполагается устроить в м. Печки.

д) Беженцев из мест южнее той магистрали направляют в Екатеринослав.

II/. Вопрос об исследовании переправ через Припять у м. Чернобыля.

Самой удобной переправой в Черниговскую губернию на Днестре является м. Навоз. Путь следования от Чернобыля следующий: Парышев, Ладыжичи, Верхние-Жары, Навоз. Дальше Колпыта, Козель, Киенка, Чернигов.

Кроме того необходима переправа через Днестр исключительно для беженцев и прогона скота между Печками и Киевом. [...]

III/. Вопрос об исследовании постройки временных помещений для людей, скота и фуража у мест переправы на Днестре и Припяти:

В Чернобыле имеются 5 бараков В.З.С. /холодных/ размером на 90 человек каждый, и, кроме того, два барака Мин. Путей Сообщений размером на 150 каждый.

Совещание признает, что все эти бараки нужно сделать теплыми, количество их пока достаточно [...].

IV/. Вопрос о подании первой питательной и санитарно-медицинской помощи в Чернобыль:

Врач Елена Дмитриевна Глаголева заявила: что в Чернобыле нет надобности в устройстве самостоятельного фельдшерского пункта.

VI/. Возбужден вопрос В. А. Луговым об устройстве в Чернобыле молочной фермы.

Н. Д. Егоров и врач Е. Д. Глаголева заявили, что в устройстве молочной фермы в м. Чернобыль – есть настоятельная необходимость, так как покупаемое ими молоко недоброкачественно и чрезмерно дорого. Спрос на молоко велик потому, что им запасаются и беженцы, следующие на пароходах.

Совещание полагает, что вопросом об устройстве молочной фермы должен заняться Отдел закупки и утилизации скота.

VII/. Дополнительно к пункту II-му.

Совещание постановило: просить Комитет ходатайствовать перед Виленским Округом Путей Сообщ. /в Бобруйске/ о скорейшем предоставлении двух пристаней: одной для устройства изоляционного пункта и причала судов, подлежащих карантину, а второй – для погрузки беженцев, и моторной лодки с командой для сообщения для нужд эвакуационно-врачебно-питательных пунктов. [...]

Протокол прочитан и принят.

/ Двенадцать подписей/

ЦДИАУ, ф. 715, оп. 1, спр. 1621, арк. 7 - 8.

Документ № 52

Лист заступника голови Тетянинського комітету В.В. Нікітіна до Голови ВСМ М.В. Челнокова щодо відкриття Центрального Всеросійського Бюро з реєстрації біженців

Петроград, 19 вересня 1915 р.

Милостивый Государь

Михаил Васильевич.

Комитет Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны учредил Центральное Всероссийское Бюро по регистрации беженцев, главной задачи которого является помощь беженцам в розыскании потерянных ими из виду при выселений или бегств родственников и знакомых.

В настоящее время Бюро уже открыло свою деятельность и получает от беженцев, других лиц и учреждений со всех сторон Империй большое количество заявлений с просьбами о розыске. Предполагая в ближайшее время для производства сплошной регистрации беженцев обратиться к содействию местных органов земского и городского самоуправления, имею честь покорнейше просит Ваше Превосходительство не отказать Комитету в содействии трудам Бюро, а равно и делу осуществления указанной регистрации.

При сем имею честь препроводить Вашему Превосходительству для первоначального ознакомления с организацией дела некоторые имеющиеся материалы, остальные будут препровождены дополнительно.

Примите, Милостивый Государь, уверенные в совершенном уважении и искренней преданности.

(Подписал) В.Никитин.

ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 15, арк. 47 зв.

Документ № 53

Рапорт заступника главы Куп'янської повітової земської управи Д.Струменка до Харківського губернатора М.В. Протасьєва про дозвіл залучити місцеве населення до перевезень біженців

М. Куп'янськ Харківської губ., 24 вересня 1915 р.

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ

Господину Харьковскому Губернатору.

Вследствие крайних затруднений, испытываемых при перевозке беженцев и их багажа, как при доставке их в г. Купянск с железнодорожных станций на распределительный пункт так и в селения уезда, в виду недостатка подвод, Уездная Управа имеет честь просить Ваше Превосходительство не отказать сделать распоряжение Г-ну Купянскому Уездному Исправнику и становым приставам оказывать содействие Земской Управе и ее уполномоченным по обязательной поставке населением подвод для своза беженцев за плату по существующим ценам, так как иначе нет возможности расселить беженцев по селениям уезда.

З. м. Представителя Управы

Д.Струменко

Секретарь [*Підпис*]

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 10. арк. 119.

Документ № 54

Наказ міністра внутрішніх справ головуповноваженим з влаштування біженців всередині імперії, затверджений Міністерством внутрішніх справ 29 вересня 1915 р. та районної діяльності голову повноважених

Петроград, 29 вересня 1915 р.

От Особого Совещания по устройству беженцев.

Наказ главноуполномоченным по устройству беженцев внутри Империи, утвержденный Министерством Внутренних Дел, 29 сентября 1915 г. и районы деятельности главноуполномоченных.

Для объединения деятельности местных властей, правительственных и общественных учреждений, а равно частных организаций и лиц, помогающих беженцам, Особое Совещание по устройству беженцев признало необходимым распределить губернии Империи на определенные районы, с назначением туда главноуполномоченных.

Районы и личный состав.

Районы распределены так:

Районы.	Губернии и области.	Звание и фамилия главноуполномоченного.
Район I.	Архангельская..... Вологодская..... Вятская.....	Сувалский губернатор, д. с. с. Николай Николаевич Купреянов.
Район II.	Олонецкая..... Тверская..... Новгородская.....	Президент гор. Варшавы, в звании камергера Высочайшего Двора, д. с. с. Александр Александрович Миллер
Район III.	Ярославская..... Костромская.....	Варшавский губернатор, в должности егермейстера Высочайшего Двора д. с. с. Петр Петрович Стремоухов.
Район IV.	Владимирская..... Рязанская.....	Ломжинский губернатор, д. с. с. Семен Павлович Папудогло.
Район V.	Тамбовская..... Пензенская.....	Люблинский губернатор, д. с. с. Илья Иванович Стерлигов.
Район VI.	Курская..... Воронежская..... Область Войска Донского.....	Ковенский губернатор, в звании камергера Высочайшего Двора, д. с. с. Николай Дмитриевич Грязев.
Район VII.	Казанская..... Симбирская..... Нижегородская.....	Холмский губернатор, д. с. с. Борис Дмитриевич Кашкаров.
Район VIII.	Тульская..... Калужская..... Орловская.....	И. д. Келецкого губернатора, ст. сов. Валериан Валерианович Лигин
Район IX.	Харьковская.....	И. д. Калишского губернатора, в за-

	Полтавская..... Черниговская.....	нии камер-юнкера Высочайшего Двора, ст. сов. Николай Александрович Толмачев.
Район X.	Самарская..... Уфимская..... Пермская.....	Плоцкий губернатор, д. с. с. Александр Иванович Фуллон.
Район XI.	Саратовская..... Астраханская.....	Петроковский губернатор, в звании камергера Высочайшаго Двора, д. с. с. Михаил Эдуардович Ячевский.
Район XII.	Оренбургская..... Сибирь.....	Варшавский обер-полицеймейстер, генерал-майор Петр Петрович Мейер.

Законы и распоряжения о беженцах (по 1 апреля 1916 г.). Вып. 2. – Москва: Б. и., 1916. – С. 2 - 4.

Документ № 55

Витяг із листа Харківського губернатора М.В. Протасьєва до міністра внутрішніх справ М.Б. Щербатова щодо проблем руху біженців територією Харківської губернії

Харків, вересень 1915 р.

Министру Внутренних Дел.

ВЫСОЧАЙШЕ вверенная мне губерния была предназначена и подготовилась для приема беженцев из Юго-Западного фронта в числе 150.000 человек, а затем дополнительно еще 60.000 человек беженцев [...]. На местах существуют специальные организации для приема и устройства беженцев, причем эти организации функционируют совершенно планомерно и задача по устройству беженцев во вверенной мне губернии была бы выполнена удовлетворительно и без особых затруднений. Но превходящие обстоятельства о которых я считаю своим долгом доложить ВАШЕМУ СИЯТЕЛЬНОМУ, совершенно нарушили и нарушают почти ежедневно тот стройный план, который был выработан для устройства беженцев.

Не смотря на то, что Харьковская губерния, как сказано выше, была предназначена исключительно для размещения беженцев из юго-западного района, уже с самого начала беженского движения в Харьковскую губернию начали прибывать и оседать здесь беженцы из района Северо-западного, имея заранее документы на следование именно в Харьков, при чем до настоящего времени таких беженцев осело в Харьковской губернии весьма внушительная цифра, так что едва-ли будет теперь возможно разместить 150.000 человек из юго-западного фронта. Последних придется направлять дальше за пределы Харьковской губернии и таким образом будут нарушены планы и предположения.

Беженцы широкой волной вливаясь в Харьковскую губернию, попадают как-бы в заколдованный круг: местные организации не помогут их всех принять в виду чрез-

вычайно большого наплыва. [...]

В течении нескольких суток девять поездов с беженцами, следующими в Воронеж, стояли голодными на станции Ворожба только потому, что Управление Московско-Киево-Воронежской железной дороги отказывалось от дальнейшей перевозки беженцев. На других станциях, где даже нет питательных пунктов, также допускается простой поездов с беженцами в течении двух и более суток. Люди голодают, зачастую в вагонах находятся мертвые тела, смертность и заразные болезни прогрессируют. [...] А между тем беженцы все прибывают и прибывают. Имеются сведения, что в Харьковскую губернию идет поток беженцев гужем численностью до 300.000 человек.

Такое положение вещей не может не внушать самых серьезных опасений как в смысле санитарном, так и в виду полной невозможности всех беженцев своевременно накормить, одеть, расквартировать и проч.

Для устройства беженцев, дело государственной важности, в виду изложенных выше обстоятельств, стоит далеко не на должной высоте, и я считаю настоятельно необходимым ныне-же назначить для Харьковской губернии особо-уполномоченное лицо, с предоставлением ему широких прав в смысле подчинения его распоряжениям, как местных организаций, привлеченных к делу по оказанию помощи беженцам, так равно железнодорожных полицейских и жандармских властей и агентов, и только такое лицо, с широкими полномочиями, сможет выполнить громадную задачу устройства беженцев без особых затруднений для последних и в то же время с наибольшим соблюдением интересов местного населения.

Губернатор

Управляющий делами Комитета о беженцах *Троцкий*

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 85 - 86.

Документ № 56

Лист священника К.Войны, співробітника Київського розподільчого пункту для біженців, до Комітету ВЗС з проханням надати йому статус священника-місіонера

Київ, 30 вересня 1915 р.

В КОМИТЕТ ВСЕРОССИЙСКОГО ЗЕМСКОГО СОЮЗА

Сотрудника при Киевском распределительном-пропускном пункте Константина Войны /беженец-священник Волынской губернии, Луцкого уезда села Несвич/.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

Состоя на службе Комитета с 26-го Сентября сего года в качестве сотрудника при Киевском распределительном-пропускном пункте /на Екатериновке/ я до сих пор, вооруженный лишь только карандашом и листом писчей бумаги был занят исключительно писанием всевозможных регистрационных цифр, и между тем ко мне как священнику многие из беженцев обращались за удовлетворением религиознонравствен-

Секретарь заседания Делопроизводитель

Порайонного Комитета.....В.А. Фаусек

Открыв заседание и указав на затруднения, которые испытывали до последнего времени все без исключения железные дороги, по каким производилась перевозка беженцев, председательствующий сообщил, что 1 и 2 октября в ставке Верховного Главнокомандующего состоялось Особое Совещание по названному вопросу, причем совещанием были выработан новый порядок этих перевозок, сущность которого сообщена дорогам 5-го октября нижеследующей депешей Начальника Управления железных дорог и Генерала Ронжина⁴⁸².

«Во исполнение постановления Совещания по вывозу беженцев, состоявшегося в Ставке 1 и 2 октября, предлагается к руководству и исполнению следующее: 1/ беженцев перевозить от определенных станций посадки целыми поездами сорока пяти вагонного состава, определенного маршрутами, и на определенные станции назначения; 2/ пункты отправления, количества поездов с каждого пункта, маршруты и районы высадки будут указаны вслед за сим определенными телеграммами, а станции высадки в пределах указанных в телеграммах районов будут указываться уполномоченным по вывозу беженцев перед их посадкою; 3/ подача составов в пределах, указанных в предыдущем пункте, должна производиться или по требованиям Главноуполномоченного, адресованным в Управление дорог, или по требованиям Уполномоченных, предъявляемым Начальникам станций; 4/ посадка беженцев должна производиться не более как в двух часовой срок с момента подачи состава; [...] 6/ каждой семье беженцев разрешается брать с собою в вагон не более пяти пудов багажа и посадка должна производиться по расчету не менее 30-ти человек на вагон; 7/ санитарный досмотр беженцев должен быть организован перед посадкой, а после посадки и в пути следования только во время остановки поездов по техническим надобностям без дополнительных задержек. – 5465 Ронжин. [Борисов]. Настоящая телеграмма предлагается для сведения и точного руководства. [...]

Большинство участников Совещания пришло к заключению о необходимости усовершенствовать существующий порядок кормления беженцев на пути их следования, а именно озаботиться, чтобы питательных пунктов было открыто, возможно, больше, примерно, через каждые 150 верст пути и чтобы питательные пункты оборудовались в расчете на питание 1500 человек /населенность поезда с беженцами/ в течении не свыше трех часовой стоянки. [...]

По заключении прений Совещание постановило:

I. Имея в виду, что успешность перевозки беженцев находится в зависимости не только от приемной способности районов высадки, но и от перерабатывающей способности попутных линий и узлов, наблюдение за правильностью работы которых возложено на Порайонные Комитеты, признается совершенно необходимым сообщением Харьковскому Комитету выработанного Особым Со-

---

⁴⁸² З 5 жовтня 1915 р. С.О. Ронжин виконував обов'язки начальника військових сполучень, керував усіма залізничними і водними перевезеннями на театрі воєнних дій.

вещанием при Ставке Верховного Главнокомандующего плана перевозок беженцев для детального ознакомления с ним как Управлений дорог района, так и общественных организаций, ведающих устройением беженцев.

II. В тех случаях, когда намеченная в пунктах назначения высадка беженцев по каким-либо непредвиденным обстоятельствам /распутица, метель и т.п./ не сможет быть произведена, распоряжения о замене пункта назначения беженцев должны давать Управления подлежащих дорог по соглашению с местной общественной организацией или командирует для выдачи надлежащих экстренных отзывов своего уполномоченного, или же дает на станции первоначально намечавшейся высадки телеграмму с указаниями, в силу коих станционная жандармская полиция могла бы выдать предусмотренный льготным тарифом № 117 документ.

III. В виду того, что вопрос о питании беженцев по пути следования по железным дорогам представляется неурегулированным, вследствие чего беженцы нередко голодают, – признать желательным, чтобы питательные пункты по пути следования беженцев устраивались в расстоянии не свыше 150 верств один от другого и притом должны быть оборудованы так, чтобы поезд с беженцами мог быть накормлен в течение не свыше чем срок стоянки.

IV. Принимая во внимание, что упорядочение движения беженцев возможно лишь при условии их правильной регистрации, – признать необходимым, чтобы в пунктах посадки все беженцы снабжались проездными документами и чтобы на входных пунктах района Харьковского Комитета, а именно на станциях Знаменка, Киев, Бахмач, Брянск, Курск и Воронеж производился контроль, а в случае необходимости снабжения беженцев проездными документами, на перечисленных пунктах должны быть представители общественных организаций по устройству беженцев. [...]

V. Принимая во внимание, что, как показал опыт, сопровождение поездов с беженцами проводниками от общественных организаций является чрезвычайно полезным как для дорог, так и для самих едущих, – признать желательным, чтобы с места посадки каждый поезд с беженцами сопровождался таким проводником. Следование проводника желательно ограничить районом местной общественной организацией, причем пункты смены проводников должны быть установлены по взаимному соглашению самих организаций. Для помещения проводника [...] желательно постановка в поезде отапливаемого вагона, имея в виду, что у проводника на руках имеются деньги, прежние документы, что в этом же вагоне будут сосредоточены запасы хлеба и что им можно будет пользоваться для помещения ослабевших в пути беженцев.

VI. На обязанность проводников возлагается хранение проездных документов беженцев, регистрация последних и их сортировка в целях недопущения следствия в одном вагоне беженцев, едущих по разным направлениям.

VII. В случаях невозможности формирования поезда с беженцами назначением в один пункт, вагоны должны ставиться в группы, причем на каждом ваго-

не обязательно должны быть наклейки с указанием станции назначения.

VIII. В случае прибытия Харьковский узел поезда состоящего из групп, расходящихся их Харькова по разным направлениям, во избежание непроизводительных передвижений по соединительным ветвям и вызывающейся этим излишней задержки беженцев признается необходимым пропускать их через узел по кратчайшему пути.

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 131 - 134 зв.

Документ № 58

Лист Харківського відділення Литовського товариства з надання допомоги постраждалим від війни до Харківського губернатора про початок його роботи в Харкові

Харків, 7 жовтня 1915 р.

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ

Господину Харьковскому Губернатору

Харьковского отделения Литовского общества по оказанию помощи пострадавшим от войны

З А Я В Л Е Н И Е.

На основании предписания Петроградского Центрального Комитета Литовского общества по оказанию помощи пострадавшим от войны, от 22-го сентября 1915 года за № 334, имеем честь заявить ВАШЕМУ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ что в гор. Харькове членами Центрального Комитета открыто отделение упомянутого общества, которое будет помещаться по Тюремной ул. в д. № 9, и избрано Правление из следующих лиц: Представитель отделения из следующих лиц: Председатель Ксендз Михаил Гавялис, прож. по Харинскому пер. № 8 кв. 5, вице-председатели: Иван Миклашевич и Сигизмунд Люткевич, проживающие по Холодной горе, первый по Одоевскому пер. № 18, а второй по Кульбицкому пер. № 7 кв. 1, казначей Ксендз Франциск Ковалевский – ул. Гоголя № 4, секретари: Викентий Нацевич и Александр Абрамович, проживающие по Мало-Гончаровской ул. д. № 37.

Председатель отделения *Кс.М. Гавялис*

Секретарь *В.Нацевич*

ДАХО, ф. 29, оп. 1 спр. 704, арк. 2.

Документ № 59

Лист голови Тетянинського комітету О.Б. Нейдгарта до голови ВЗС князя Г.Є. Львова щодо відкриття Центрального Всеросійського Бюро з реєстрації біженців

Петроград, 12 жовтня 1915 р.

Милостивый Государь

Князь Георгий Евгеньевич.

19 сентября сего года за № 24 Комитет Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны известил Вас об учреждении Центрального Всероссийского Бюро по регистрации беженцев, главной задачей которого является помощь последним в розыскании потерянных ими из виду при выселений или бегств родственников и знакомых. Для производства сплошной регистрации беженцев Комитет имел в виду обратиться за помощью местных органов земского и городского самоуправления и просить содействия Всероссийского Земского Союза.

Деятельность Особого Отдела налажена, число случаев удачного при его посредстве розыска беженцами их утерянных родственников ежедневно растет и ныне уже достигает за две недели работы весьма солидной цифры.

Для переговоров с местными общественными и частными организациями относительно совместной деятельности по розыску и регистрации беженцев был командирован в Москву Уполномоченный Особого Отдела Комитета по регистрации беженцев П. А. Семьинин. Из его доклада Комитету усматривается, что в Москве при Всероссийских Земском и Городском Союзах хотя и предполагается открыть справочное бюро с целью также давать справки о месте жительства утерявшихся беженцев, но Союдами было изъявлено принципиальное согласие относительно координирования их деятельности с Особым Отделом Комитета Ее Императорского Высочества Княжны Татьяны Николаевны по розыску утерявшихся беженцев и с предположением обмениваться материалом, который оказался бы в их распоряжении. Способ обмена материалом предполагалось установить после того, как Союдами будет организовано справочное бюро и определены формы его деятельности.

В виду изложенного прошу Ваше Сиятельство не отказать мне в сообщении подробностей возможного сотрудничества Центрального Всероссийского Бюро по регистрации беженцев, при Комитете Ее Высочества с органами Земского Союза на началах разделения их функций. Не может ли это разделение функций вылиться в форму принятия Земским и Городским Союзом на себя дела сплошной регистрации беженцев не касаясь вопроса о розыске потерявшихся членов семейств беженцев. При принятии предлагаемого порядка было бы достигнуто значительное сбережение сил и средств.

Примите, Милостивый Государь, уверение в совершенном уважении и искренней преданности.

(Подписал) *А.Б. Нейдгарт*.

(Такого же содержания письмо от 12 октября 1915 г. за № 266 послано М.В. Челнокову).

ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 15, арк. 48 зв.

Документ № 60

Витяг із відношення департаменту залізничних справ Міністерства фінансів до управляючого справами Особливої наради з влаштування біженців щодо видачі проїзних документів біженцям

Петроград, 15 жовтня 1915 р.

К_о_п_и_я.

Г. Управляющему делами Особого Совещания по устройству беженцев.

Вследствие отношения от 26 Сентября с. г. за №875, Департамент железнодорожных дел имеет честь уведомить Ваше Сиятельство, что, по мнению Департамента, предусмотренное льготным тарифом № 117-1915 года право выдачи подлежащими гражданскими властями «предложений» или «экстренных отзывов» на проезд беженцев может быть предоставлено также Земским и Городским Уpravам, причем, для устранения в будущем недоразумений в отношении права названных Управ выдавать указанные выше документы, Департаментом будет помещено в ближайшем номере Сборника Тарифов соответственно разъяснение к льготному тарифу №117 - 1915 года.

Что же касается должностных лиц-беженцев, прибывших из эвакуированных местностей во внутренние губернии и направляющихся из пунктов первоначального прибытия в другие города на места службы, то перевозка названных должностных лиц и их семейств должна совершаться по «предложениям» или заменяющих их «экстренным отзывам» подлежащего начальства этих лиц на основании ВЫСОЧАЙШЕ утвержденного 20 Августа 1914 года Временного Положения о вывозе за счет казны, по военным обстоятельствам, государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семейств х/и опубликованного по сему поводу в № 2390 Сборника Тарифов льготного тарифа № 76-1915 года, копия какового тарифа при сем прилагается. [...]

Подлинный подписали: Директор /подпись/
и за Начальника Отделения /подпись/.

Верно: Делопроизводитель *А. Титаренко.*

ДАХО, ф. 18, оп .21, spr. 11, арк. 51 - 51 зв.

Документ № 61

**Лист голови Тетянинського комітету О.Б. Нейдгарта до його
Полтавського губернського відділення щодо організації майбутнього з'їзду
представників відділень комітету**

Петроград, 28 жовтня 1915 р.

В Полтавское Отделение Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных бедствий.

Со времени состоявшегося в Мае месяце текущего года Соединенного Заседания Комитета Великой Княжны Татьяны Николаевны и его местных Отделений деятельность последних значительно расширилась, а ныне выливается в новые формы в связи

с законом 30 Августа об устройстве быта беженцев.

Для объединения дальнейшей работы по оказанию благотворительной помощи пострадавшим от войны – работы в значительной своей части направляемой или субсидируемой Комитетом ЕЕ Высочества представляется необходимость, с одной стороны, подвести итоги прошедшего, а с другой стороны – поставить вехи для грядущего. Лучшим способом для выполнения этой назревшей задачи является живой обмен мнений между деятелями, посвятившими себя делу помощи пострадавшим от войны. – По сим соображениям, Комитет ЕЕ ВЫСОЧЕСТВА, с соизволения своей Августейшей Почетной Председательницы, в заседании своем 8 Октября постановил созвать в конце зимы 1916 года Съезд представителей Отделений Комитета ЕЕ Высочества и сотрудничающих с ним общественных и национальных организаций.

Во исполнение постановления Комитета, прошу Отделения приступить незамедлительно к составлению очерков о деятельности их со дня открытия, а равно и денежных счетов, заключаая их на 1 января 1916 года. В очерках необходимо охарактеризовать деятельность Отделения субсидируемых им организаций, помогающих жертвам войны, а равно и осветить взаимоотношения между организациями, с одной стороны, и Правительственными и Общественными установлениями, оказывающими предусмотренную законом 30 Августа Государственную помощь, – с другой стороны.

Комитет признал полезным, чтобы отчет о деятельности Отделений был бы оглашен на торжественном публичном акте 12 Января 1916 года, в день тезоимствования Августейшей Почетной Председательницы Комитета. На акт этот необходимо пригласить широкие круги Общественных деятелей и благотворителей, отслужить молебен о даровании дальнейшего успеха делу и здравия его Руководительнице, а затем, заслушать отчеты о прошедшем и обмен мнениями о желаемой будущей деятельности Отделения. Об акте этом необходимо сделать заблаговременное и широкое оповещение в местной прессе.

Прошу очерк деятельности Отделения немедленно после 12 января представить в Комитет для включения его в общий сборник, долженствующий дать материал для прений на предстоящем Съезде.

Кроме акта желательно к «Татьянину дню» приурочить какое-либо доброе дело на пользу пострадавшим от войны как-то освящение какого либо учреждения Отделения Комитета, или производство местного церковного или иного сбора пожертвований, или организацию лотерей, выставки, вечера, катанья или другого развлечения в пользу жертв войны. Все собранные средства останутся всецело в распоряжении Отделения. Для розыгрыша на лотерею необходимо Отделению начать ныне же сбор жертвуемых вещей, а равно и закупку их. Можно ходатайствовать и перед ЕЕ Высочеством о пожаловании какого-либо предмета.

Сообщая об изложенном считаю необходимым обратить внимание Отделений Комитета на то, что для выполнения всех поименованных предположений к «Татьянину дню», необходимо незамедлительно приступить к поспешным подготовительным работам в тесном единении Членов Отделения с представителями Общественных и Национальных Организаций и частными благотворителями.

Председатель Комитета *А.Нейдгарт*

И. об. Управляющего делами Комитета [*Підпис*].

Заведывающий делопроизводством Комитета [*Підпис*].

ДАПО, ф. 992, оп. 1 спр.2 арк. 2 - 3.

Документ № 62

Матеріали про прибуття біженців до Катеринослава, опубліковані в рубриці «Біженці» газети «Приднепровский край»

Катеринослав, 26 – 28 жовтня 1915 р.

26 октября на екатеринославском распределительном пункте (вокзал) находились: 1 вагон беженцев Минской губернии 3 вагона Гродненской губернии с направлением в Херсон, а также 6 вагонов беженцев Гродненской губернии с направлением в Одессу. [...] Железная дорога отказалась принять вагоны с беженцами для отправки в указанные места. В виду этого екатеринославский губернский комитет указывая, что Екатеринославская губерния переполнена беженцами, возбудил ходатайство перед властями сделать распоряжение об отправке беженцев по назначению.

26 октября прибыло в Екатеринослав 1119 беженцев. Отправлены в Новомосковск 375 беженцев, Пензу – 721, Мариуполь – 75 и в Феодосию – 23.

27 октября на екатериносл. военно-продовольственный пункт прибыло 16 вагонов беженцев из Холмской, Волынской, Гродненской и Виленской губерний.

28 октября на военно-продовольственный пункт прибыло 24 вагона беженцев из Минской и Волынской губерний.

Приднепровский край. – 1915. – 28 октября.

Документ № 63

Витяг із Наказу міністра внутрішніх справ М.Б. Щербатова уповноваженим з влаштування біженців всередині імперії

Петроград, 29 жовтня 1915 р.

Наказ главноуполномоченным по устройству беженцев внутри Империи.

Права и обязанности главноуполномоченных внутри Империи.

§ 1. Главноуполномоченные внутри Империи руководят, в пределах указанных им районов, делом передвижения и устройства беженцев, объединяя в сем отношении деятельность местных властей, правительственных и общественных учреждений, а равно частных организаций и лиц, помогающих беженцам.

§ 2. Упомянутые в § 1 районы деятельности главноуполномоченных определяются и изменяются Министром Внутренних Дел, по обсуждении соответствующих предположений в особом совещании по устройству беженцев.

§ 3. К обязанностям главноуполномоченных относятся: а) непосредственное, путем объезда вверенного района, ознакомление с положением в нем дела передвижения и устройства беженцев; б) неослабное наблюдение за обеспечением беженцев продоволь-

льственной и врачебно-санитарною помощью, а равно за ветеринарно-санитарными мероприятиями в отношении принадлежащего беженцам скота; в) ближайшее, в порядке личных по преимуществу сношений с подлежащими учреждениями и лицами, согласование всех мер, принимаемых в видах облегчения участи беженцев местною администрацией, земскими и городскими самоуправлениями, а также всеми вообще, работающими в том же направлении, общественными, национальными и частными организациями; г) поддержание живой связи с работою главноуполномоченных по устройству беженцев на фронтах и с прочими главноуполномоченными внутри Империи; д) постоянное осведомление Министерства Внутренних Дел о ходе дел по обеспечению нужд беженцев во вверенном главноуполномоченному районе, а равно о необходимых там по этой части мероприятиях; е) сообщение Министерству своих заключений по испрашиваемым на означенное в предшедшем п. (д) дело кредитами; ж) оказание беженцам всяческого законного содействия.

§ 4. На главноуполномоченных возлагается следить за правильным исполнением на местах всех узаконений и распоряжений, касающихся беженцев, и об уклонении от оных доводить до сведения подлежащих местных и высших властей.

§ 5. Для обсуждения и планомерного направления дела передвижения и устройства беженцев, а в частности для согласования всех принимаемых по оному мер и выяснения количества потребных на сей предмет средств, главноуполномоченным предоставляется созывать под своим председательством районные, губернские и уездные совещания из представителей администрации, земских и городских самоуправлений и общественных и частных организаций, помогающих беженцам, а также из всех вообще лиц, могущих быть полезными для дела.

§ 6. Главноуполномоченным разрешается сноситься со всеми центральными и местными правительственными и общественными учреждениями и должностными лицами как военного, так и гражданских ведомств, а равно с главноуполномоченными фронта и с другими главноуполномоченными внутри Империи. Корреспонденция за их печатью отправляется бесплатно, как казенная.

§ 7. Главноуполномоченным предоставляется избирать, в качестве своих ближайших помощников, уполномоченных, коих они представляют на утверждение Министра Внутренних Дел, а также приглашать для ведения канцелярской части чиновников, преимущественно из числа эвакуированных.

§ 8. На необходимые служебные расходы, а также на телеграммы, бланки и другие канцелярские надобности, а равно на разъезды по грунтовым и водным путям, в распоряжении главноуполномоченных отпускается Министерством Внутренних Дел особый аванс, пополняемый по мере его израсходования. [...]

§ 9. О своей деятельности главноуполномоченные представляют отчеты Министру Внутренних Дел и с его разрешения вносят доклады в Особое совещание по устройству беженцев.

Законы и распоряжения о беженцах. По 1 апреля 1916 г. Вып. 2. – М.: Б.и., 1916. – С. 4 - 5.

Документ № 64

Про появу біженства. Витяг із книги «Книга о войне» (Пг., 1915)

Петроград, 1915 р.

[...]Эта новая деятельность земско-городского союза, по выражению кн.Г.Е.Львова, представляется «почти противоположной по сравнению с первоначальной задачей – помощью жертвам войны». «Но, – писал кн. Львов, – это лишь различные проявления одной силы, связавшей земства, связавшей города, связавшей воедино всю страну, силы живого национального чувства, чувства незаглушимой, как голос совести, национальной ответственности».

Новая задача потребовала и новой затраты энергии, направленной теперь к мобилизации технических и культурных сил страны, привлечению людей научного звания и практического опыта. И тут земско-городскому союзу пришлось почувствовать, как нетверда его почва от отсутствия организованности в более глубоких пластах народа. Если бы не сельская кооперация, союзу пришлось бы почти все начинать с начала.

Не устал, однако, земско-городской союз развить свою деятельность в этом направлении, как перед ним встала новая забота, уклонится от которой он тоже не считал себя в праве, – это забота об облегчении участи беженцев. Беженское движение началось с первых дней войны и в начале оно, вероятно, не отличалось ничем от аналогичных явлений во Франции и в Бельгии. Затем оно осложнилось новой системой принудительного выселения сплошь всего населения из местечек и городов, и на этой почве возник вопрос даже о пересмотре закона о черте оседлости. Затем, по мере углубления неприятеля внутрь страны беженское движение, отчасти добровольное, отчасти, попрежнему, принудительно, приняло характер огромного хаотического потока людей, наверно, еще небывалого в истории. Справиться с этим движением при помощи мер административного воздействия было, конечно, невозможно, хотя у нас постарались первоначально встать именно на этот путь. Так как в беженство вовлечены были, главным образом, инородческие элементы, то на помощь беженцам пришли национальные комитеты, образовавшиеся в Москве, Петрограде и некоторых других городах. А затем выступил на сцену и земско-городской союз, образовавший при своих областных комитетах специальные отделы помощи беженцам. Для выработки плана действий и координирования их с работой всех других организаций были созваны совещания в Москве при главном комитете союза и в Петрограде при его областной организации. [...]

Книга о войне. Бесплатное приложение к газете «Современное слово». – Пг.: Б.и., 1915. – С. 168.

Документ № 65

Замітка «Литовський комітет», опублікована в газеті «Югобеженец»

Одеса, 1 листопада 1915 р.

Литовський комітет
г. Одесса, Гаванная, № 1.

Беженцев из пределов Литвы к 27 октября с.г. зарегистрировано 304 человека, из которых 80 живут в убежище, на Балковской ул., в доме № 10. В этом убежище имеется 15 квартир, каждая из них состоит из одной комнаты и кухни. Кроме того, некоторых беженцев комитет разместил у родственников, или знакомых самых беженцев или же у лиц известных комитету.

Пособие беженцам выдается еженедельно по Понедельникам и Вторникам; число лиц, получающих пособие, достигает 150 человек. Средства комитета слагаются из пособий, получаемых от Татианинского комитета по 15 коп. на человека, частных пожертвований, а также оставшихся денег от устройства кружечного сбора в г. Одессе 24 августа с. г.

Кроме денежной помощи, комитет подыскивает соответствующие занятия или непосредственно сам, или через «Бюро Труда».

Медицинская помощь оказывается врачами, студентами и курсистками старшего курса. Одна группа заведует убежищем, другая принимает больных в помещении комитета, которые не живут в убежище; тяжело больным оказывается помощь на дому. Лекарства больные получают бесплатно. Детей школьного возраста комитет размещает по учебным заведениям гор. Одессы.

Для встречи беженцев на вокзале совместно с Латышским комитетом приглашены студенты и курсистки, которые встречают утром и вечером прибывающие поезда и отправляют прибывающих беженцев в изоляционный пункт.

Югобеженец. – 1915. – № 1. – 1 ноября.

Документ № 66

Список уповноважених на залізницях, трактах і в тилкових губерніях організації «Південнобіженець» («Югобеженец»), опублікований в газеті «Югобеженец»

Одеса, 1 листопада 1915 р.

СПИСОК

Уполномоченных на железных дорогах, трактах и в тыловых губерниях организации «Югобеженец»

Ровно-Бердичев: Иван Николаевич г. Маевский. ст. Кривин.

Бердичев-Казатин-Фастов: Владимир Васильевич г. Ростовский, ст. Фастов.

Винница-Жмеринка-Вапнярка: Андрей Андреевич г. Сиверский, ст. Винница, Савой.

Слободка-Бирзула-Раздельная: Федор Константинович г. Вульферт, ст. Бирзула.

Елисаветград-Знаменка-Користовка: Федор Карпович г. Езерский, ст. Знаменка.

Нежин-Бахмач-Ворожба: Владимир Александрович г. Троицкий, ст. Бахмач.

На трактатах

Ходорков-Белая Церковь-Канев: Александр Константинович г. Смоленский, м. Белая Церковь, Росевая, 11.

Ходорков-Белая Церковь-Канев: Яков Федорович г. Франковский, г. Канев.

Хабное-Чернобыль: Александр Николаевич г. Любимов, м. Хабное.

Хабное-Чернобыль: Александр Александрович г. Маслов, м. Чернобыль.

Чоповичи-Киев: Александр Николаевич г. Никотин, г. Киев, городские скотобойни, кв. д-ра Патокова.

Коростышев-Киев: Князь Николай Семенович Цулукидзе, г. Киев, Большая Владимирская, гостиница «Рим».

Коростышев-Киев: Митрофан Иванович г. Дехтярев, Киев, 1 товарный Киев, Канцелярия Губернатора.

В тыловых губерниях

Черниговская губерния: Михаил Дмитриевич г. Яковлев, г. Чернигов.

Курская губерния: Николай Николаевич г. Степанов, г. Курск.

Полтавская губерния: Иван Прохорович г. Логинов, г. Полтава.

Кременчугский уезд: Алексей Михайлович г. Колачевский, г. Кременчуг.

Екатеринославская губерния: Отставной Генерал-Майор Константин Михайлович г. Костин, г. Екатеринослав.

Харьковская губерния: Лев Сергеевич г. Офросимов, г. Харьков.

Таврическая губерния: Князь Борис Николаевич Аргутинский-Долгоруков, г. Симферополь, Европейская гостиница.

Таврическая губерния: Помощник, Борис Георгиевич г. Карузо, Симферополь, Европейская гостиница.

Область Войска Донского: Викентий Андреевич г. Батыр, г. Новочеркасск.

Область Войска Донского: П.И. г. Рутченко, г. Ростов, Палас-Отель.

Воронежская губерния: Константин Дмитриевич г. Глинка, г. Воронеж, Сельскохозяйственный Институт.

Саратовская губерния и Уральская Область: Петр Емельянович г. Дверницкий, г. Саратов.

Самарская губерния: Константин Владиславович г. Валицкий, г. Самара.

Югобеженец. – 1915. – № 1. – 1 ноября.

Документ № 67

Циркуляр відділу з влаштування біженців МВС до губернаторів щодо посадовців, уповноважених видавати проїзні документи беженцям

Петроград, 2 листопада 1915 р.

В дополнение к отношению от 26 октября за № 1362, Отдел по устройству беженцев имеет честь уведомить Ваше Превосходительство, для зависящих распоряжений, что по соглашению Управления железных дорог с Департаментом железнодорожных дел на выдачу «предложений» и «экстренных отзывов» по льготному тарифу № 117 - 1915 года уполномочены:

1. местные Уездные Исправники /отзыв Управл. ж. д. 26 октября с. г., № 1873 и
2. Всероссийский Земский Союз, Всероссийский Городской Союз и Уполномоченные этих Союзов /отзыв того же Управления 20/23 Октября с.г., № 21568/.

Управляющий делами Особого Совещания по устройству беженцев Граф *Тышкевич*. И. д. Правителя Канцелярии *Шульман*. С подлинным верно: За Секретаря Харьковскаго Губернскаго присутствия *Клименко*.

Копию настоящего отношения препровождаю Харьковскому Губернскому Комитету Комитету Всероссийскаго Земскаго Союза, Уездным Земским Управам, Городским Управам и Уездным Исправникам Харьковской губернии для сведения, при чем предлагаю озаботиться заготовлением бланков экстренных отзывов по льготному тарифу № 117-1915 г. по установленной форме для снабжения ими беженцев в необходимых случаях, недопуская однако выдачи таковых для обратнаго следования.

12 Ноября 1915 года. № 730. Губернатор /подписал/ *Н.Протасьев*. Непременный Член /скрепил/ *П.Троицкий*.

Верно: За Секретаря Харьковскаго Губернскаго Присутствия. [Підпис]
ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 11 арк. 55.

Документ № 68

Дані про діяльність відділу допомоги біженцям при Комітетові Південно-Західного фронту ВЗС

Київ, 4 листопада 1915 р.

Начало деятельности Комитета по оказанию помощи беженцам относится еще к 20 числам июня, когда возникли первые питательные пункты в Галиции и Волынской губернии.

В настоящее время деятельность эта обнимает помимо Галиции еще следующие губернии: Волынскую, Подольскую, Бессарабскую, Киевскую, Черниговскую, Полтавскую, Воронежскую, Минскую. Работа Комитета по оказанию помощи беженцам располагается по следующим отделам:

1/ Отдел питательных пунктов.

Первый питательный пункт для беженцев открыт 22 июня.

За это время до настоящего дня Комитетом Юго-Западного Фронта В.З.С. было открыто в Галиции и в других губерниях, прилегающих к Юго-Западному Фронту 120 питательных пунктов, на которых в общей сложности было накормлено 3472900 человек.

В настоящее время число питательных пунктов значительно сократилось.

К 3-му ноябрю на учете значатся 73 пункта, расположившихся преимущественно вдоль фронта; кормят они в день около 90000 человек.

2/ Отдел помощи детям.

Первые ясли возникли в половине сентября. Число их достигало 25. В настоящее время они сократились до 21. В яслях содержится 450 человек постоянных детей.

3/ Отдел по эвакуации и передвижению.

Для перевозки беженцев по железным дорогам на службе Комитета Ю.З.Ф. состояло 35 агентов-проводников, теперь число их сократилось до 15. Агентами-проводниками было сделано 80 поездок и перевезено около 90000 ч.

4/ Бюро труда.

Бюро труда существует с половины сентября. Бюро имеет в Бахмаче, Кременчуге и Брянске. По 31 октября набрано 1135 рабочих беженцев. Спрос на рабочих в настоящее время достигло 10732 человек.

5/ Отдел регистрации беженцев.

На службе комитета Ю.З.Ф. состояло 44 агента-регистратора, которыми зарегистрировано 223984 человека.

6/ Хозяйственный Отдел.

В настоящее время при От. помощи беженцам существует 7 мастерских белья, обуви и платья.

7/ Отдел медицинской помощи.

Медицинская помощь оказывалась эпидемическим отрядами Земского Союза. Таких отрядов в настоящее время имеется 21, в них прошло 926 стационарных больных. Кроме того производился амбулаторный прием и прививка оспы.

Для облегчения посадки беженцев на поезда покупались лошади и повозки, куплено около 2000 лошадей. На некоторых питательных пунктах выдавался фураж.

Всего израсходовано на помощь беженцам до трех миллионов рублей.

Уполномоченный *Гаярин*

ЦДІАУ, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 13 - 13 зв.

Документ № 69

**Витяг із протоколу засідання Чернігівського губернського комітету ВЗС.
Про надання допомоги біженцям**

Чернігів, 17 листопада 1915 р.

Протокол

Засідання Черниговского Губернского Комитета Всероссийского Земского Союза 17 ноября 1915 года по вопросу об оказании помощи беженцам.

Присутствовали: Председатель А.А. Бакуринский

Члены: Б.И. Каминер, П.Н.Солонина, гр. В.А. Мусин-Пушкин, Е.И. Малявко, П.Я.Дорошенко, М.А. Кулябко-Корецкий, Ю.А. Барановский, М.Н. Малахов, Н.И.Константинов, Ф.Ф. Дворецкий, В.И. Харченко, П.И. Калиновский, П.Н. Снежков, Н.В. Высоцкий, Н.П. Савицкий, Д.Р. Трizza, П.И. Бирин, Г.Н. Товстелес, Н.М.Шабловский, Д.П. Ковач.

Кроме того были приглашены и присутствовали: Уполномоченный по устройству беженцев Польского Обывательского Комитета Э.Л. Реттингер. Председатель X городского попечительства о беженцах в г. Чернигове С.А. Серебряков и непременный член Черниговского Губернского Присутствия К.В. Котляревский. [...]

1. Ликвидация строительной работы на транзитных путях беженцев. [...] Областной Комитет помощи беженцам при Комитете Юго-Западного фронта Всероссийского Земского Союза, в заседании 1 ноября ПОСТАНОВИЛ: «Новых сооружений на путях гужевого движения беженцев не возводить, начатые постройки закончить [...]

/п.2/; «Возбудить ходатайство пред Главным Комитетом об оборудовании зданий больниц и больничных барачков, уже построенных за счет средств Союза при условии, если местные земства примут на свои средства содержание устроенных больничных сооружений [...]».

2. Ликвидация учреждений помощи беженцам на транзитных путях.

В связи с полным почти прекращением движения беженцев на гужевых путях, отдел предлагает все питательные пункты на этих путях, закрыть, инвентарь свезти в какие-нибудь центральные пункты, предпочтительнее всего железнодорожных станций; штаб служащих распустить. Если пункты помещались не в наемных а в собственных зданиях, то оставить при них сторожей. [...]

Когда беженцы двигались по железным дорогам десятками тысяч, то пункты должны были быть на небольшом расстоянии один от другого; ни один пункт не был в состоянии обслужить все поезда и беженцы, ненакормленные на одном пункте, получали пищу на другом [...]; теперь, при незначительном движении беженцев, урегулировалось и движение поездов; поезда идут быстро, остановки уменьшились до нормальных размеров, и нужда в питании, без ущерба для дела, может быть удовлетворена меньшим числом пунктов. [...]

Губернский Комитет ПОСТАНОВИЛ: [...]

II) при ликвидации учреждений помощи беженцам на транзитных путях иметь в виду обратное движение беженцев;

III) исполнительные органы Губернского Комитета должны быть осведомлены об отдельных случаях появления беженцев и оказывать им помощь. [...]

4. Организация помощи осевшим беженцам.

Несмотря на то, что Черниговская губернская была закрыта для водворения беженцев, в ней в настоящее время находится значительное количество их. Эти беженцы распадаются на несколько различных категорий. А/ первая – это беженцы, которые были оставлены, по сношению с подлежащими иностранцами, губернской администрацией: железнодорожные служащие Полеских ж. д., лица, связанных, так или иначе, с Черниговской губернией и др. Всего их около 29 тысяч. Все эти лица оставались только в том случае, если они не нуждаются в помощи общественных организаций. Б/ Вторая категория – это беженцы, направляющиеся в Белую Церковь Киевской губернии и задерживающиеся в г. Чернигове, в количестве около 5 тысяч душ. Эти беженцы направлялись в Киевскую губернию Центральным Польским Обывательским Комитетом. Этот же Комитет выразил желание взять на себя заботу о них и после того, как они будут в губернии. [...]

Выходя из этого всего, Отдел предлагает всю организацию помощи беженцам на местах передать в ведение Уездных Общественных Учреждений, а помощь беженцам, находящимся под попечением Центрального Польского Обывательского Комитета – этому последнему.

Э.Л. Реттингер. Сообщает, что беженцев, задержанных в Чернигове, по дороге в Белую Церковь, уже начали расселять в селениях, расположенных вдоль шоссе Киев-Гомель. Шоссе дает им возможность, занимаясь извозом, существовать на свой зара-

боток. Пока немеющим работы выдаются сухой паек, в ближайшем будущем Польского Обывательского Комитета надеется всем трудоспособным найти работу и прекратить выдачу сухого пайка. Для нетрудоспособных будет организовано питание. Обывательский Комитет берет на себя оказание всех видов помощи по отношению к этим беженцам. [...]

5) Вопрос о вознаграждении населения за перевозку беженцев по гужевым путям на обывательских подводах. [...] Эта новая натуральная повинность, непредусмотренная никаким законом, была чрезвычайно обременительна для населения и тяжело отразилась на его хозяйстве. [...] 28 сентября уполномоченный Е.И. Малявко обратился в Комитет Юго-Западного фронта с указанием на необходимость оплаты обывательских подвод, при подвозке к железнодорожным станциям беженцев, вследствие падежа скота лишившихся возможности двигателя по гужевым путям собственными перевозочными средствами. Комитет Юго-Западного фронта нашел в таких случаях оплату обывательских подвод вполне допустимым.[...]

10/ Вопрос об организации посредничества по приисканию занятости для населения / Бюро труда/.

[...] совещание при участии Губернской Земской Управы, Отдела помощи беженцам и др. лиц, которое по обсуждению этого вопроса, пришло к следующим выводам:

- 1) Организацию посредничества по найму на работы или «Бюро Труда» следует признать необходимой и совершенной для Черниговской губернии.
- 2) Точный характер означенной организации установить пока затруднительно, но он [...] должен ближе соответствовать условиям жизни уездов и небольших городов, и в частности, особенностям этих условий в Черниговской губернии.
- 3) Важнейшей особенностью последней с данной точки зрения является сильное развитие в ней промысловых занятий вообще и в частности – отхожих промыслов, преимущественно за пределы губернии.

Б.И. Каминер, соглашаясь с тем, что вопросы об организации Бюро Труда следует обсудить принципиально, – считает в нынешнем же заседании необходимо конкретно обсудить вопросы об организации трудовой помощи беженцам. В Чернигове в настоящее время дровяной голод, в тоже время беженцы не имеют извозной работы. [...]

Е.И. Малявко отмечает [...], [что] группа беженцев, нуждающихся в работе в Черниговской губернии невелика, эта группа компактна и все виды помощи, в том числе и трудовую, ей оказывает Польский Обывательский Комитет. [...]

Комитет Постановляет поручить исполнительным органам Комитета теперь же приступить к осуществлению посредничества по приисканию занятий для беженцев.

Заседание Комитета объявляется закрытым.

ЦДАУ, ф. 715, оп. 1, спр. 1567, арк. 2 - 7 зв.

Документ № 70

**Витяг із ухвал наради лікарів та санітарної виконавчої комісії міста Одеси.
Організація допомоги біженцям**

Одеса, 19 листопада 1915 р.

[...] § 35. Военные действия выдвинули перед городской врачебно-санитарной организацией новые капитальные с санитарной точки зрения задачи, связанные с наплывом беженцев, эвакуацией раненых и передвижением войск, то есть с факторами, очень благоприятными для развития губительных эпидемий. В последнее время попечение о беженцах передается в руки общественных самоуправлений; следовательно, городской врачебно-санитарной организацией придется подойти к этому вопросу вплотную.

Необходимо будет обратить внимание: 1) на организацию правильной регистрации, 2) устройство обсервационно-пропускного пункта, 3) подыскание и состояние убежищ, 4) организацию медицинской и санитарной помощи, 5) продовольствие, снабжение одеждой и проч. нужды. [...]

Заведующий Санитарным Бюро *А. Попов*

Державний архів Одеської області, ф. 16, оп. 92, спр. 122, арк. 14.

Документ № 71

Подяка біженців за турботу місцевим діячам, опублікована в газеті «Черниговское слово»

Чернігів, 22 листопада 1915 р.

Партия беженцев под руководством Квятковского выражает свою благодарность и признательность опекуну над беженцами от городского союза Здиславу Владиславовичу Вепсу и опекуну от центрального комитета Владиславу Роеку за их заботы и сердечное отношение к нуждам беженцев.

Черниговское слово. – 1915. – 22 ноября.

Документ № 72

Доповідь представника Ніжинської землевпорядної комісії Ніжинському повітовому земському комітету про продовольче забезпечення біженціву Ніжинському повіті Чернігівської губернії

М. Ніжин Чернігівської губ., 26 листопада 1915 р.

Доклад о продовольствии беженцев

Непременного Члена Нежинской Землеустроительной Комиссии Нежинскому Уездному Земскому комитету о приходе расходе авансов получаемых из кассы Неж. Земск. Управы на продовольствие беженцев.

Название авансов, получаемых Непременным Членом Нежинской Зем. Ком. на продовольствие беженцев	Итого получ. аванса		Из получ. аванса израсходовано					
	Р.	К.	На оборудован- ние пит. пункт.		На содер- жание персонала		Расходы на продовол. хоз. и пособ.	
	Р.	К.	Р.	К.	Р.	К.	Р.	К.
Из Нежинского Уездного благотворительного Комитета.....	318	34	-	-	-	-	318	34
От г. Преводителя Дворянства из военного фонда.....	200	-	-	-	-	-	200	-

От Преводителя Дворянства из суммы Комитета Е. И. В. Великой Княжны ТАТЬЯНЫ НИКОЛАЕВНЫ.....	1252	53	694	59	90	33	467	61
Из кассы Нежинской Уездной Земской Управы суммы, присылаемые Губернс- ким Земским Комитетом, разновременно Из Нежинского Казначейства по талону, присланному из Губернской Земской Управы.....	4780	84	117	38	361	80	4301	66
Итого израсходовано по устройству и со- держанию беженцев на Нежинских пита- тельных пунктах на бывш. маслоб. зав. Иофе и на вокзал со времени движения беженцев т.е. с 4-го июля по 20 нояб- ря.....	7051	71	811	97	452	13	5787	61

Примечание: В графу «продовольствие и хоз. расх. и пособия» включены расходы по покупке дров, овса, и сена, при чем 149 руб. 84 коп., вырученные от продажи беженцам за полцены сена и овса, внесены в кассу Земской Управы на восстановление кредита Нежинского Уездного Земского Комитета по квитанциям за №№ 536 и 627.

В запасе на питательных пунктах имеется в настоящее время: овес, дрова, пшено, картофель, сахар, сало, и др., всего приблизительно на сумму 258 рублей.

С 4-го июля по 18 августа, т.е. до времени открытия гужевого питательного пункта на Борзенском шляху, расходовались суммы Нежинского Уездного Благотворительного Комитета, при чем израсходовано на довольствие 260 душ беженцев, на наем 7 квартир, на покупку дров и др. 318 руб. 34 коп.

С 18 августа, т.е. со времени открытия изоляционно-питательного пункта по Борзенскому шляху, по 20-е ноября получили продовольствие и ночлег 32891 душ беженцев и фураж на 1963 лошади.

С 17 октября, т.е. со времени принятия от организации 1-го Киевского Отряда Юго-Запад. фронта питательного пункта на ст. Нежин выдано продовольствие проезжающим по железной дороге беженцам по числу 9240 душ.

О числе проезжающих через оба питательные пункта беженцев, ежедневно составлялись протоколы, которые приобщены к соответствующим отчетам о расходах, представленным вместе с оправдательными документами по 20-е ноября в Неженский Уездный Земский Комитет и другим лицам, выдававшим авансы.

В настоящее на питательном пункте по Борзенскому шляху имеется 1 сторож с окладом содержания 20 руб. в мес., а на Вокзальном питательном – 2 прислуги, мужская и женская, с окладом содержания обоим – 7 руб. в месяц; заведует питанием беженцев на обоих пунктах М.К. Ракито, а медицинско-санитарной частью прикомандированной военный врач М.И. Макевич и военный фельдшер.

На вокзал для персонала и склада продуктов нанята квартира по 10 рублей в месяц.

Полученные от 1-го Киевск. питат. отряда вместе с прочим инвентарем пара лошадей, повозка и упряжь, а также приобретенная бричка с упряжью и пара поросят переданы под расписку смотрителю Земского госпиталя г. Стаховскому.

Ноября 26 дня 1915 г. [...]

Непременный Член *Янковский*.

С подлинным верно:

Секретарь Зем. Ком. *Федоров*.

Неженец. – 1915. – 8 декабря.

Документ № 73

Лист міністра внутрішніх справ О.М. Хвостова до голови Тетянинського комітету О.Б. Нейдгардта щодо постановки справи реєстрації біженців

Петроград, 29 листопада 1915 р.

Милостливый Государь

Алексей Борисович.

Особое Совещание по устройству беженцев, рассматривая, в заседании 26 сего Ноября, предложение Комиссии Действительного Тайного Советника Кони об удовлетворении духовных нужд беженцев, остановилось также на вопросе об организации надлежащей регистрации таковых лиц. При этом было отмечено, что, в виду стихийного в значительной степени характера, которое имело возникшее истекшим летом беженское движение, некоторые из беженцев потеряли в пути членов своих семей, причем особенно много оказалось разъединенных детей со своими родителями. В целях уяснения размеров и направления беженского движения, а главным образом в видах оказания содействия семьям беженцев в разыскании своих сочленов, Комитет Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны предпринял регистрацию беженцев и достигнул уже в этом деле весьма заметных и полезных результатов. На ряду с такою деятельностью названного Комитета, за последнее время обнаружилось, что и некоторые другие организации, помогающие беженцам, и в том числе Всероссийские Земский и Городской Союзы начали опыты самостоятельной своей среде организации этого дела обособленно от упомянутого Комитета.

Между тем, параллельная работа нескольких однородных учреждений в деле совместного собирания сведений о беженцах нарушает, без сомнения, правильность и быстроту регистрации и в тоже время ложится излишним бременем на Государственное Казначейство, снабжающее денежными средствами все подобные учреждения. Вследствие сего Особое Совещание признало, что настоящее дело, по самому свойству своему, требует строгой централизации в одном каком-либо учреждении, причем, при существующих условиях, таким учреждением следует признать Комитет Великой Княжны Татьяны Николаевны, который первый занялся этим делом и поставил его на вполне правильные основания, представив уже возможность свыше 3.000 беженцев разыскать членов своих семей. Разделяя, с своей стороны, приведенное заключение Особого Совещания и преподав, одновременно с сим, соответствующие указания г.г. Губернаторам и Градоначальникам, об изложенном считаю долгом сообщить Вашему Превосходительству, вместе с покорною моею просьбою не

отказать в доставлении мне, для ознакомления Особого Совещания по устройству беженцев, подробных данных о существующей постановки регистрации беженцев в названном Комитете, а за сим и о дальнейшем развитие сего дела.

Прошу Вас, Милостивый Государь, принять уверение совершенном в моем уважении и искренней преданности.

Готовый к услугам (подписал) *А.Хвостов.*

ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 15, арк. 50 зв. - 51.

Документ № 74

Витяг із доповіді голови комісії щодо задоволення духовних потреб біженців А.Ф. Коні до Особливої наради з улаштування біженців

Петроград, 30 листопада 1915 р.

Последний из подлежавших рассмотрению комиссий вопрос *касается регистрации беженцев.* Таковая, по сведениям комиссий, производится в настоящее время во всех больших городах, где сосредоточены беженцы – на распределительном пункте в Петроград, – национальными организациями и в особенности латышской – и в центральном справочном бюро в Москве. В последнем находятся справки и сообщаются сведения отыскивающим друг друга беженцам. То же самое в весьма широком и благотельном размере делается в Центральном Всероссийском Бюро при Особом Отделе Комитета Великой Княжны Татьяны Николаевны. Полная несогласованность действий военных и гражданских властей по эвакуации и направлению в определенные места беженцев и резкие беспорядки на железных дорогах, отмеченные еще главноуполномоченным фронта Зубчаниновым, в особенности выразилась в огромном количестве детей, потерявших родителей или невольно оставленных ими в местах стоянки поездов в значительном расстоянии от станций, откуда поезда отходили без всякого предупреждения. Достаточно сказать, что 19 Сентября в Москву привезено 300 детей, потерявших в дороге родителей, а 20 – таковых же 150, что составляло вместе с прибывшими ранее 881 человек, а по сведениям Бюро латышской национальной организации в Риге, Валке и Вендене за первые 7 недель движения беженцев было сделано 2.504 заявлений о пропавших детях, по отношению к коим после долгих розысков обнаружены родители лишь в 1.070 случаях.

Предложенные меры: фотографирование детей и печатанье списков детей, потерявших родителей, должны быть признаны не достигающими цели в виду степени развития большинства беженцев. *Комиссия находит, что необходим центральный орган, в котором сосредоточивались бы все отдельные сведения о беженцах, публикуемые во всеобщее сведенье периодическими выпусками, распространяемыми в потребном количестве в местах прибытия и скопление беженцев.*

ДАПО, ф.992, оп. 1, спр. 15, арк. 49 - 49 зв.

Документ № 75

**Лист голови Комісії щодо задоволення духовних потреб
біженців А.Ф. Коні до голови Тетянинського Комітету О.Б. Нейдгарта**

Петроград, 30 листопада 1915 р.

Глубокоуважаемый
Алексей Борисович.

Если можно благодарить за добрые, умиротворяющие душу впечатления, то я должен бы горячо благодарить Вас за впечатление, вынесенное мною из трудового улья, именуемого отделом регистрации при Комитете Великой Княжны Татьяны Николаевны.

Позвольте обратиться к Вам с просьбою не отказать мне в распоряжении о присылке мне всякого рода регистрационных карточек, я хотел бы изучить их в подробностях.

Искренне Вам преданный *А.Кони.*

ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 15, арк. 50.

Документ № 76

**Витяги із матеріалів Харківського обласного з'їзду
Всеросійського союзу міст з питань евакуації та влаштування біженців,
про історію скликання та склад делегатів з'їзду**

Харків, 29 листопада – 1 грудня 1915 р.

ПРЕДИСЛОВИЕ

17 августа 1915 года в заседании Харьковского Областного Комитета Всероссийского Союза Городов, по выслушании докладов А.Н. Корытина «О положении дел по оказанию помощи беженцам в г. Харькове» и И.Г. Сергеева «О совещании представителей городов в Москве 8 августа 1915 года при Главном Комитете Всероссийского Союза Городов по вопросу об оказании помощи беженцам», было постановлено созвать в г. Харькове в самом непродолжительном времени Съезд представителей городов Харьковской области для выработки мер по оказанию помощи беженцам. Подготовка съезда была возложена на организационную комиссию съезда, в состав которой вошли А.Н. Анциферов, Д.И. Бобков-Басов, В.А. Десятов, П.П. Добросельский, М.И. Иваницкий, Ю.М. Иваницкий, С.М. Кузнецов, И.Г. Сергеев. На заседании этой Комиссии 21-го октября председателем ее был избран А.Н. Анциферов, была также выработана программа Съезда, приводимая ниже.

Комиссия постановила пригласить на предстоящий съезд представителей губерний: Харьковской, Екатеринославской, Курской, Полтавской, Воронежской, Таврической (кроме Крымского побережья), Области Войска Донского и, для информации, представителя г. Киева и утвела следующие тексты обращения и анкеты.

Обращение к городам:

[...] Харьковский Областной Комитет Всероссийского Союза Городов, стремясь согласовать деятельность на местах в губерниях: Харьковской, Полтавской, Курской, Воронежской, Таврической, Екатеринославской и Области Войска Донского, решил созвать Съезд представителей городов перечисленных губерний для рассмотрения

следующих основных положений:

1) Согласование деятельности всех работающих общественных и иных организаций на местах в деле устройства и эвакуации беженцев.

2) Проведение в жизнь закона о беженцах Городскими Общественными Управлениями, согласно с постановлением 3-го Съезда Всероссийского Союза Городов и согласно практике многих городских дум, передавших дело устройства беженцев местным Комитетам Союза.

3) Выяснение вопроса об отпуске средств Всероссийскому Союзу Городов из сумм Особого Совещания по устройству беженцев.

4) Устройство отделов по беженцам Комитетов Всероссийского Союза Городов и установление живой связи этих организаций с Областным и Главным Комитетами.

Областной Съезд предполагается созвать в середине ноября. Подробная программа и положение о Съезде будут вам высланы своевременно. [...]

Приложенный при сем анкетный лист благоволиите заполнить и в самом непродолжительном времени выслать по адресу Харьковского Областного Комитета. Сообщенные вами данные явятся необходимыми для выяснения вопроса о положении беженцев в области.

Анкета

Об устройстве и эвакуации беженцев в губерниях Харьковской, Полтавской, Екатеринославской, Курской, Воронежской, Таврической и Области Войска Донского.

Вопросы:

1) По каким железным дорогам, рекам или по каким грунтовым дорогам и откуда прибывают и могут прибыть к Вам беженцы?

2) Приезжают ли они по собственному почину или их присылают? Из каких мест, с каких распределительных пунктов и от каких организаций?

3) Имеются ли в Вашем городе и по путям сообщения, по которым следуют беженцы, питательные и медицинские пункты? Кем пункты содержатся и кем устроены? Если пунктов нет, то где и какие необходимы?

4) Регистрируются ли беженцы и как организована и производится регистрация? (Просьба прислать формы бланков для регистраций).

5) Как устраиваете беженцев, остающихся в Вашем городе? В какой форме оказывается им помощь: денежная, в квартирах, топливе, одежде, в области питания, медицинской и иной?

6) Из каких средств, и по каким нормам оказываются денежные и иные выдачи? Имеются ли для этого свои средства? Если этих средств нет, то на какие Вы рассчитываете?

7) Имеются ли в Вашем районе (губерния, область, город, уезд) центральные организации, размещающие беженцев по пунктам поселения?

8) Какое количество беженцев у Вас поселилось в городе?

1) Всего семей?

2) Всего беженцев?

а) взрослых мужск. пола.

- Из них б) взрослых женск. пола.
в) детей.
а) работоспособных мужск. пола.
б) работоспособных женск. пола.
в) неработоспособных: взрослых
детей

Всего нуждающихся в помощи: взрослых
детей

В том числе безработных?

9) Имеются ли в Вашем городе бюро труда, обслуживающие беженцев? Если имеются, то кем организованы и содержатся? Какое приложение труда беженцев можете организовать в Вашем городе и районе? Какие рабочие Вам более желательны: сельскохозяйственные, рудокопы, для фабрик или заводов, ремесленники (какие)?

10) Оказывается ли в городе (районе, губернии, уезде) обязательная медицинская помощь беженцам и в какой форме? Сколько беженцев может принять еще Ваш город?

11) Какие недостатки в деле эвакуации и устройств беженцев Вами замечены?

Постановлением Бюро Харьковского Областного Комитета Всероссийского Союза Городов от 2-го ноября 1915 года комиссия по созыву Съезда переименована в организационное бюро и утверждены как программа, так и проект положения о Съезде. На заседании 9 Ноября 1915 года организационное бюро избрало своим председателем П.П. Добросельского, в виду отказа А.Н. Анцыферова от этой должности, за назначением его присяжным заседателем. Секретарем бюро был избран В.А. Десятков. Съезд был назначен на 29, 30 ноября и 1 декабря.

Положение о Харьковском Областном Съезде представителей городов по вопросу об устройстве и эвакуации беженцев

§ 1. Съезд созывается Харьковским Областным Комитетом Всероссийского Союза Городов в г. Харькове в ноябре 1915 года и продолжается от 2-х до 3-х дней.

§ 2. Обсуждению Съезда подлежат вопросы, изложенные в программе Съезда.

§ 3. Членами Съезда являются представители уездных и заштатных городов губерний: Харьковской, Полтавской, Екатеринославской, Курской, Воронежской, Таврической (кроме Крымского побережья) и городов и станиц Области Войска Донского по избранию Городских Дум и станичных сходов, а также представители Комитетов Всероссийского Союза Городов вышеперечисленных губерний и области. [...]

Список членов Съезда

1. Абрамов Н.А., гласный Харьковского Губернского Земства и член Старобельского Комитета Всероссийского Союза Городов.
2. Антоний, архиепископ Харьковский и Ахтырский.

3. Аренштейн М.Б., представитель Полтавской еврейской организации.
4. Арцыбушев Г.А., член Харьковского Губернского Комитета Всероссийского Земского Союза и член Харьковской Губернской Земской Управы.
5. Багалий Д.И., Харьковский Городской Голова.
6. Балкит М.Я., представитель Харьковской Латышской организации.
7. Бергер И.М., председатель Харьковской еврейской организации.
8. Бобков-Басов Д.И., член Харьковского Областного Комитета Всероссийского Союза Городов.
9. Вайшенкер Я.Л., представитель Харьковской рабочей организации.
10. Вершило С.А., член правления Харьковского О-ва «Капля Молока».
11. Вильга И.И., представитель Харьковской польской организации.
12. Власенко П.В., член Харьковского Губернского, Комитета Всероссийского Земского Союза и член Харьковской Губернской Земской Управы.
13. Грановский Л.Б., заведующий беженской врачебно-санитарной организацией Московской Городской Управы.
14. Гутовский В., член Центрального Варшавского Обывательского Комитета.
15. Дашевский Н.П., председатель 10-го Харьковского попечительства о беженцах.
16. Дейнеко-Дейниченко И.П., член Харьковской Губернской Исполнительной Комиссии.
17. Десятков А.В., член Харьковского Областного Комитета Всероссийского Союза Городов.
18. Десятков В.А., представитель Чугуевского Комитета Всероссийского Союза Городов.
19. Десяткова Е.М., член правления Харьковского Общества Взаимопомощи Трудящихся Женщин.
20. Добросельский П.П., член Харьковского Губернского Комитета Всероссийского Земского Союза и член Харьковской Губернской Земской Управы.
21. Довбищенко С.Е., член Харьковской Губернской Исполнительной комиссии.
22. Дриженко И.П., исп. обяз. заведующего отделом народного образования Харьковской Городской Управы.
23. Езерский И.Д., член Харьковской Губернской Исполнительной Комиссии.
24. Жилкин С.С., член Харьковской Губернской Исполнительной Комиссии.
25. Жмудский Н.А., член Харьковского Областного Комитета Всероссийского Союза Городов.
26. Зилов С.А., уполномоченный Главного Комитета Всероссийского Союза Городов.
27. Иваницкий М.И., член Харьковского Областного Комитета Всероссийского Союза Городов.
28. Игумнов С.Н., член Харьковской Губернской Исполнительной Комиссии.
29. Карсницкий И.И., представитель Харьковской польской организации.
30. Кнюпфер А.А., член правления Харьковского Общества грамотности.
31. Колесников И.Д., представитель Краснокутской Городской Управы.
32. Корытин А.Н., председатель Харьковского Областного Комитета Всероссийского

Союза Городов.

33. Кофалевский О.Ф., представитель Харьковского Литовского общества.
34. Крамаренко Н.С., член Сумской Городской Управы.
35. Краснов А.Я., член Харьковского Областного Комитета Всероссийского Союза Городов.
36. Кречетович И.П., председатель Екатеринославского Совета объединенных национальных организаций.
37. Кудрявцев В.М., член Харьковской Губернской Исполнительной Комиссии.
38. Кузнецов С.М., товарищ председателя Харьковского Областного Комитета Всероссийского Союза Городов.
39. Куликов Б.П., товарищ председателя Харьковского Областного Комитета Всероссийского Союза Городов.
40. Лейбман Б.Я., представитель Симферопольской еврейской организации.
41. Лисицкая М.И., член Харьковской Губернской Исполнительной Комиссии.
42. Марков А.П., секретарь Курской Городской Управы.
43. Масальский- Кошуру П.Н., Харьковский вице-губернатор.
44. Мурза-Баронов Э.С., член Нахичеванского Комитета Всероссийского Союза Городов.
45. Неплюев А.А., член Харьковской Губернской Исполнительной Комиссии.
46. Новицкий О.В., член Змиевского Уездного Комитета о беженцах.
47. Окунев Г. П., председатель 5-го Харьковского попечительства о беженцах.
48. Пактовский Ф.Г., заведующий беженским отделом при Центральном Педагогическом Комитете.
49. Погодин А.Л., член Харьковской Губернской Исполнительной Комиссии.
50. Подгорный Б.А., секретарь «Собежа».
51. Поддубный А.А., председатель комиссии по бирже труда в Харькове.
52. Познер М.Е., представитель Змиевской еврейской организации.
53. Пономарева Н.Н., член правления Харьковского Отдела Общества «Охрана материнства и младенчества».
54. Попов С.А., представитель Харьковской Санитарной Комиссии.
55. Пузаков Д.И., представитель организации, работавшей на Балашевском вокзале в г. Харькове.
56. Рейхель М.И., член Харьковского Областного Комитета Всероссийского Союза Городов.
57. Репрев А.В., член Харьковского Областного Комитета Всероссийского Союза Городов.
58. Румнек М.С., представитель Харьковской латышской организации.
59. Ситников А.П., председатель 15-го Харьковского попечительства о беженцах.
60. Соболев М.Н., член Харьковского Областного Комитета Всероссийского Союза Городов.
61. Струков Н.И., член Харьковской Губернской Исполнительной Комиссии.
62. Сысин А.Н., уполномоченный Главного Комитета Всероссийского Союза Горо-

дов.

63. Трахтенберг И.Р., приват-доцент Харьковского Университета.
64. Фавр В.В., член Харьковского Областного Комитета Всероссийского Союза Городов.
65. Хаджопуло М.А., член Изюмского Городского Комитета по оказанию помощи воинам.
66. Чеботарев Т.И, член Таганрогской Городской Управы и Татьянинского комитета в г. Таганрог.
67. Черномордик Э.П., председатель Курской еврейской организации.
68. Ширяев Ф.И., член Харьковской Городской Управы.
69. Шмаргонер Д.И., секретарь Екатеринославского Совета объединенных национальных организаций. [...].

Программа Съезда

1. Эвакуация и устройство беженцев Городским и Земским Союдами. Закон 30-го Августа по устройству беженцев. Постановления 3-го съезда Союза Городов и последующие постановления Главного Комитета.
  2. Деятельность Главного Комитета и Союза Городов и отдела по устройству беженцев Всероссийских Земского и Городского Союзов.
  3. Устройство и эвакуация беженцев в г. Харькове:
    - а) деятельность городских организаций;
    - б) деятельность Губернской исполнительной Комиссии по приему и эвакуации беженцев.
  4. Деятельность городских попечительств.
  5. Деятельность рабочей организации.
  6. Деятельность национальных организаций.
  7. Бюро труда и справочное бюро.
  8. Медицинская помощь беженцам и санитарные мероприятия в г. Харькове.
  9. Устройство детей беженцев:
    - а) приюты для потерявших свои семьи;
    - б) ясли;
    - в) педагогическая помощь.
- Доклады с мест. [...].

Труды Харьковского Областного Съезда Всероссийского Союза Городов по вопросу об устройстве и эвакуации беженцев. Харьков, 29, 30 ноября, 1 декабря 1915г. – Х.: Б. и., 1916. – С. 1 - 12.

Документ № 77

**Витяг із доповіді «Життя біженців-латишів у Харкові»,
виголошеної представником Харківської латиської організації М.С. Румнеком
на Харківському обласному з'їзді Всеросійського союзу міст з питань евакуації
та влаштування біженців**

Харків, 29 листопада – 1 грудня 1915 р.

[...] Прошло полгода с тех пор, как первые беженцы оставили родину. За это время жизнь может уже наладиться. Однако, никто еще не потерял надежды на возвращение на родину и громадное большинство живет именно этой надеждой.

По составу пришлый латышский элемент можно разделить на три основные группы:

- 1) Более зажиточные, интеллигентные классы.
- 2) Рабочие, эвакуированные из Риги вместе с заводами.
- 3) Беженцы – сельские рабочие, не говорящие по-русски.

Первая категория устроилась в Харькове довольно сносно, хотя она еще не совсем обосновалась и тоже ожидает момента, когда представится возможность возвратиться на Родину. Здесь они открывают магазины, мастерские, занимают должности и места разного рода предпринимательской деятельности, поступают в учебные заведения. Сюда же относятся более зажиточные сельские хозяева, хотя не находящие труда и занятие, но проживающие на свои сбережения. Эта группа сразу начинает принимать участие и работать по оказанию помощи латышским беженцами путем пожертвований и личного труда.

Вторая группа состоит из рабочих заводов Всеобщей Компании Электричества и Лейтнера. В общественных отношениях она самая активная. Привыкшие к широкой общественной деятельности в разного рода клубах и образовательных, кредитных, спортивных обществах и объединенных на почве культурной работы, они очутились в совершенно новых условиях в городе, где совсем нет демократических общественных организаций. Местное Латышское общество Взаимной Помощи не удовлетворяет их потребности уже по одному тяготению к центру города. Возник вопрос о создании общества могущего послужить культурным центром латышей. Был выработан и выпущен устав. К сожалению, регистрация все еще задерживается по неизвестным учредителям причинам. Точно также задерживается учреждение корпоративного потребительского общества. В качестве временной меры, до учреждения собственного устава, началось объединение при обществе лиц занимающихся ремесленным трудом. В настоящее время при Обществе образован кружок драматических деятелей, давший несколько представлений. Образовать оркестр и, вообще замечается общественная жизнь.

В наиболее печальном положении находятся сельско-хозяйственные и неквалифицированные рабочие. Они ютятся на окраинах [*Харькова. – авт.*], на Журавлевке, Павловке, дачах Рашке и Тюрина в маленьких комнатах. Приобрести какую-либо мебель у них не хватает времени, да и заработок этого позволить не может. С наступлением холодов остро ощущается потребность в теплой одежде. Та мебель и одежда, которая в деревне Прибалтийского края можно достать довольно дешево, стоят в Харькове втрое дороже. Перед этой нуждой совершенно опускаются руки, и даже государство не может удовлетворить всех потребностей. Дети ходят в школы почти босиком и, с наступлением холодов, даже перестают ходить. Комитету с трудом получилось нивелировать эту проблему, обеспечив обувью и одеждой наиболее нуждающихся детей.

Удовлетворение культурных запросов этой часть и населения, практически невозможно. Нельзя устроить ни библиотеки, ни читальни. Единственным источником чтения остаются выпускающиеся в Харькове латышские газеты. В этой жажде чтения проявляется единственная надежда людей – скорейшего возвращение на Родину. [...]

Труды Харьковского Областного Съезда Всероссийского Союза Городов по вопросу об устройству и эвакуации беженцев. Харьков, 29, 30 ноября, 1 декабря 1915 г. – Х.: Б. и., 1916. – С. 94 - 96.

Документ № 78

Пільговий тариф № 117 – 1915 р. щодо перевезення біженців залізницями Російської імперії, затверджений Загальним Тарифним З'їздом

Петроград, 1 грудня 1915 р.

С 1 сентября 1915 года, впредь до отмены, лица, выселенные из районов угрожаемых военными действиями, по распоряжению гражданской или военной власти и покидающие таковые районы добровольно (так наз. «беженцы»), в том числе беженцы славяне из Галиции, будут перевозиться в вагонах III или IV класса, или в приспособленных товарных вагонах, в места первоначального их движения, а равно и из их мест в другие места, указанные для них соответствующей властью, или в места избранные ими беженцами для приискания работы – по ставкам тарифа на перевозку воинских чинов, в вагонах III класса или приспособленных товарных вагонах (тар. № 7547, стр. 6, ст.3-я, графа 3-я).

Принадлежащая сим лицам домашние вещи перевозятся равным образом по ставкам тарифа, установленного на перевозку воинской клади «в товарных и воинских поездах» (тар. № 7547, стр. 6, ст. 4-я, графа 3-я).

Настоящий тариф применяется по всем русским железным дорогам и подъездным путям, на коих действует тариф на перевозку войск и воинских грузов, при условии предъявления выдаваемых на таковые перевозки подлежащего военной или гражданской властью, в том числе комендантами станций и жандармскою железнодорожною полициею, а также уполномоченными на сие чинами Министерства Торговли и Промышленности и Переселенческого Управления одного из следующих документов либо Предложения лит. А (предусмотренного Положением о перевозке войск и воинских грузов), либо заменяющего таковое Предложение Экстренного отзыва, составленного по приложенной форме № 1.

Перевозки по настоящему тарифу совершаются в кредит, и оплата их производится правительственными ведомствами, выдавшими удостоверения.

Протоколы заседаний экстренного 190, 191, 192 Общих съездов представителей русских железных дорог. Петроград 18, 30 ноября, 1 – 3 декабря 1915 г. – Пг.: Печатня П.О. Яблонского, 1916. – С. 1 - 2.

Документ № 79

Витяг із циркуляра МВС до губернаторів щодо участі в організації допомоги біженцям посадовців сільських волосних установ

Петроград, 14 грудня 1915 р.

Появление минувшим летом волны беженцев и последующее расселение их на всем почти пространстве Империи вызвали необходимость принятия ряда мер по оказанию помощи беженцам.

[...] по имеющимся в Министерстве Внутренних Дел сведениям, в деле помощи беженцам приняли участие и должностные лица крестьянских учреждений, в особенности в местах скопления беженцев, причем это участие выражалось, главным образом, в заботах о пришлое население, размещении его по волостям, обеспечение ему заработков и облегчения условий существования в местах их поселения.

В целях ближайшего ознакомления с этой деятельностью крестьянских учреждений, Министерство Внутренних Дел признает необходимым иметь следующие сведения:

- 1) Какие крестьянские учреждения и сколько должностных лиц этих учреждений приняли участие в деле помощи беженцам.
- 2) В чем именно такое участие выражалось.
- 3) Какие результаты достигнуты в указанном отношении крестьянскими учреждениями.
- 4) Продолжают ли ныне крестьянские учреждения осуществлять меры попечения о беженцах и в чем эти меры заключаются.
- 5) Не вызывало ли обслуживание нужд беженцев увеличения расходов крестьянских учреждений на канцелярию и разъезды, чем такое увеличение расходов было обусловлено и в каком размере выражается.

Вследствие изложенного, имею честь покорнейше просить Ваше Превосходительство о сообщении Министерству Внутренних Дел означенных сведений по вверенной Вам губернии к 15 Января наступающего года.

Подписал: За Министра Внутренних Дел,

Товариш Министра *Плеве*

Скрепил: Управляющий Отделом *Неверов*

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 33, арк. 1 - 1 зв.

Документ № 80

Витяг зі звіту та статистичні таблиці щодо евакуації біженців залізницями і гужовими шляхами, підготовлений статистиком Комітету Південно-Західного фронту ВЗС Івченком

Зима 1915 р.

С момента отступления русской армии из Галиции в прифронтовой полосе стали появляться небольшие группы местного населения, на время оставившего свои гнезда

под напором наступающих войск. Отдельные поселения незаметным образом оставляли свои жилища, просачивались сквозь ряды войск и располагались недалеко от фронта, питались при медико-санитарных отрядах, при окопных организациях и не теряли надежды в скором времени возвратиться на старые места. Явление это носило характер чисто местного, обычного в прифронтовой полосе, незначительного по своим размерам явления и не вызывало ни с чьей стороны большого внимания.

Но затем, когда войска отхлынули вглубь страны, оставляя неприятелю громадную территорию, явление это, впоследствии известное как «беженское движение», приняло грандиозные, исключительные размеры. [...] Произошел невероятный сдвиг целого народного массива, пережившего глубокую трагедию разрушения вполне определенного уклада жизни – бытовой, экономической и социальной. Чисто местное явление приняло неожиданно характер явления первой государственной важности и привлекло внимание и участие больших государственных и общественных сил [...].

Движение беженцев, в силу тех грозных размеров, до каких оно, в конце концов, выросло, а также вследствие того, что в связи с ним затронуты многие весьма сложные вопросы народной жизни, несомненно, оставит яркие следы в истории страны. Оно затронуло многие весьма сложные стороны жизни народа, и изучение его вызовет большой глубокий интерес. Однако в настоящее время подойти к всестороннему освещению этого явления представляется неразрешимой задачей. В помощи по эвакуации беженцев принимало участие много различных и государственных и общественных организаций, вовсе не объединенных между собою. Почти у каждой организации имеется много материалов и статистического и литературного характера. Очень много места уделила ему и наша пресса, однако весь этот материал не собран, не систематизирован. И поэтому вопрос о движении беженцев может быть разбираем частично, в отношении определенного района, учреждения, объединившего в себе помощь беженцам в известных областях, и т.д.

Комитет Юго-Западного фронта Всероссийского Земского Союза в настоящем очерке ставит своей задачей, осветить вопрос о движении и эвакуации беженцев в более узком масштабе. В каких условиях и размерах происходила эвакуация беженцев при содействии Комитета Юго-Западного фронта.

Основным материалом для освещения в указанных рамках вопроса об эвакуации и движении беженцев служит регистрация беженцев, произведенная на гужевых и железнодорожных путях движения их. Однако, и в намечаемых рамках этот вопрос не может быть всесторонне освещен по следующим причинам:

Всякая статистическая регистрация, предполагающая точный учет намеченных объектов и явлений, имеет в виду такие объекты и явления, которые определенным образом уложились в жизни, тесно связаны с территорией и как бы застыли в тех или иных формах. При этом, прежде чем приступить к общей регистрации, обычно производят частичный опыт, на основании которого устанавливаются определенные методы и приемы, обеспечивающие наибольшую точность работы как со стороны количественной, так и качественной. Только при таких условиях статистическая регистрация могла быть произведена вполне точно. В данном случае это основное требование не

могло быть выполнено в силу исключительной природы исследуемого явления. Громадные массы беженцев двигались внутрь страны под влиянием стихийного ужаса хаотически, бессистемно. В свое время общественными учреждениями были намечены маршрутные линии, по которым по их предположениям должно было направиться беженское движение. Однако, беженское движение направилось не по этим линиям, а по своим собственным отчасти потому, что составители маршрутов: а) не предусмотрели многих, весьма важных для беженцев, условий; б) отчасти под влиянием ужасов и растерянности, когда целые толпы населения направлялись по ближайшему пути, не сообразуясь ни с чем. [...] В тесной связи с этой основной находится и вторая причина. Комитет Юго-Западного фронта в первый период беженского движения не предполагал, что оно достигнет того грандиозного напряжения, в какое оно вылилось впоследствии – и поэтому оказывал помощь беженцам спорадически, при посредстве окопных и питательных медико-санитарных пунктов и во всяком случае не задавался целью специальной организации помощи беженцам.

Когда же беженское движение приняло угрожающие размеры, Комитет постановлением от 21 августа 1915 года учредил особый отдел помощи беженцам. В связи с этим оказалось необходимым иметь хоть какие-либо статистические сведения о количестве беженцев, о путях движения, о их возрастном составе и т.д. Вновь учреждаемый отдел немедленно приступил к организации статистической переписи, и уже в конце августа первые группы регистраторов были командированы для производства регистрации. Наиболее интенсивного напряжения работа их достигла в сентябре и октябре, но к этому времени беженское движение значительно ослабело. Наиболее крупные партии прошли в июле и августе, и к моменту регистрации часть из них уже осела на новых местах и таким образом не могла войти в состав зарегистрированного населения. [...]

Этими причинами обуславливается характер собранного материала в смысле количественной его полноты [...]. Регистрация преследовала главным образом практические цели – учета населения для оказания в дальнейшем правильной рациональной помощи населению в отношении питания, жилищ, помощи в приискании работы, розыска утерянных членов семьи и т.д. [...]

Как уже было упомянуто выше, основным источником для данного очерка послужил регистрационный материал, собранный по установленной программе карточек.

Содержание опросных пунктов карточки подразделяется следующим образом: фамилия главы семьи; национальность; занятие; прежнее местожительство семьи; возрастной состав; подразделение взрослого трудоспособного населения по полу; время; пути регистрации. Соответственно этому и разработан Финансово-Статистическим Отделом материал. [...]

ЖЕЛЕЗНО-ДОРОЖНОЕ ДВИЖЕНИЕ.

Все зарегистрированное население подразделяется по способу передвижения на две группы: эвакуируемую по железным дорогам и по гужевым путям. [...]

К первой группе принадлежит, пожалуй, более счастливая меньшая часть зарегистрированного населения. Предполагалось организовать помощь беженцам таким обра-

зом, чтобы по возможности всех, находящихся в прифронтовой полосе, эвакуировать по железным дорогам. Поэтому, немедленной задачей Отдела, были посланы в те районы, где наиболее сосредоточились беженцы, особые агенты-проводники, на обязанности которых лежало посадить беженцев в вагоны и сопровождать их до места нового расселения. Обязанности проводников были чрезвычайно сложны, работа происходила в крайне тяжелых условиях. Это по-видимому отразилось и на полноте представленного в Комитет карточного материала. [...] Благодаря этому удалось установить почти полную цифру эвакуируемого по железным дорогам населения.

Однако к моменту организации Комитетом эвакуации по железным дорогам значительная часть беженцев очутилась почти внутри страны – в Киевской, Черниговской губ., и т.д., куда она пришла гужевыми путями. Идя навстречу нуждам их, Комитет постановил учредить по пути питательные пункты, а также облегчить условия расселения их, особенно в первый период, для чего необходимо было определить пути их движения и располагать по возможности точным материалом. С этой целью район движения беженцев был охвачен определенным кольцом и в наиболее крупные пункты этого кольца были посланы регистраторы. Задача их сводилась к одной работе – регистрации, работе механической. Поэтому от них мы располагаем исключительно статистическим материалом. Никаких ни писем, ни систематически собранных докладов, по которым можно было бы судить о тех условиях, в которых происходило движение беженцев, мы не имеем. Однако этот пробел отчасти пополняется наблюдениями агентов-проводников, а также отдельными докладами лиц, принимавших участие в живой работе по оказанию помощи беженцам. [...]

Для непосредственного сопровождения беженцев по железным дорогам было назначено двадцать шесть проводников, представивших отчеты о своих поездках, которые сделали в общем шестьдесят командировок с указанием числа эвакуируемых беженцев. В среднем каждый из агентов сделал более двух командировок.

Всего было эвакуировано 59.349 беженцев, которые распределяются следующим образом:

Таблица № 1

	На 100 всех душ приходится
Детей до 5-ти лет	11.732 38,5
Подростков	3.957 13,2
Мужчин	5.617 18,5
Женщин	8.202 26,9
Престарелых	867 2,8
Без указания возраста .	28.974

[...] Всех семейств было зарегистрировано 11.800, из них семейства, не имеющие взрослых мужчин, составляют 11,3 %. Одиночек, или отставших, или направляющихся в поисках семьи насчитывается 9,7 %, причем в сентябре он достигает 10,6%, в октябре 8,7% и в декабре 7,7%.

Характерно, между прочим, то, что процент безмужчинных семейств с каждым дальнейшим периодом все повышался и повышался и соответственно ему повышался и

процент детей. [...]

Наибольшая часть беженцев была выслана из Волынской губернии / 96,5% /, все же остальные области представлены в самых незначительных количествах.

Соответственно этому представляется и картина распределения беженцев по национальным группам:

На 100 всех беженцев приходится:

Малороссов /украинцев/	98,3
Немцев	1,3
Поляков	0,4

Все остальные национальности представлены в величинах, не поддающихся выражению в десятых долях процента.

Эвакуация беженцев согласно заранее намеченному маршруту направлялась по нескольким линиям в зависимости от пункта посадки. Из северных пунктов Юго-Западных железных дорог беженцы направлялись в центральные губернии – Курскую, Тульскую, северные уезды Харьковской губернии. Из южных станций направлялись в Екатеринославскую, Таврическую губернии. Более длинные маршруты в этих же направлениях нами выделены в особую группу.

Таким образом, по направлению железнодорожной эвакуации все движение подразделяется следующим образом:

Первая линия – из Клевани, Кривина, Шепетовки, Казатина, направляющаяся через Фастов в южные губернии: Екатеринославскую и Таврическую.

Вторая – из Клесова, Коростеня и Сарн, направляющаяся в Курскую и Орловскую губернии.

Третья – из Житковичей, Гомеля – на Брянск, Курск и Москву.

В четвертую линию выделены особенно дальние поездки – из Шепетовки, Славуты, Кривина через Екатеринослав в Курск, Белгород, Пензу и т.д. [...].

Таким образом посадка производилась главным образом на пунктах [...], а именно: Сарны, Шепетовка, Кривин, Коростень и Клесово [...]. Приведенная выше статистические данные, вследствие неполноты материалов и ограниченной программы, не позволяют с достаточной ясностью и подробностью вникнуть в самую суть беженского движения, познать его психологию, а также представить живо все условия, в обстановке которых производилась эвакуация беженцев. В значительной степени эти пробелы пополняют чрезвычайно обстоятельные, местами содержащие очень ценные наблюдения и впечатления, доклады проводников, сопровождающих беженцев от места их посадки до последнего пункта расселения. Поскольку представится возможным, позволим себе их систематизировать и принести некоторые выдержки из них.

Но прежде, чем приступить к обзору этих докладов, необходимо ознакомиться с функциями и условиями деятельности проводников. Состав проводников был организован из «опытных работников – священников, студентов и учителей, взятых по преимуществу из числа беженцев». Таким образом, агенты-проводники представляли собой контингент интеллигентных сотрудников, работа которых в большой и сложной задаче эвакуации беженцев несомненно должна была оказаться весьма ценной.

По этому поводу в одном из отчетов находим следующее определение значения и обязанностей проводников.

Послав своих агентов-проводников на помощь беженцам, Комитет руководился тем основанием, что доброжелательный интеллигентный человек, будь то студент или священник, или кто-либо иной, несомненно сумеет и словом и делом помочь выйти на дорогу, добраться до цели растерявшемуся, беспомощному, бескровному человеку.

Несомненно, значение этих нескольких десятков интеллигентных лиц, группировавших вокруг себя многие тысячи беженцев и вносивших свет хоть некоторого сознательного руководящего начала в эту темную, предоставленную самой себе и томящуюся полным неведением, массу должно было быть огромно. Начиная с места посадки и кончая местами расселения, проводники должны были неотлучно находиться при своей партии, облегчить ее посадку в вагоны, опекать ее в пути, способствовать планомерному и организованному расселению ее на местах. [...]

Таким образом, проводники находились все время при беженцах, участвовали во всех радостях и горестях их, непосредственно сливаясь своей личной жизнью со всей эвакуируемой массой беженцев. И поэтому их впечатления и наблюдения очень правдивы и глубокие, имеют чрезвычайно большой интерес. Все эти непосредственные отчеты людей, бывших в самой гуще движения, написанные под свежим впечатлением дают необычайно яркую и красочную картину, изобилующую и бытовыми и психологическими подробностями. И на фоне этой картины, рисующей шаг за шагом все те невообразимые мытарства, которые должны претерпевать беженцы и в момент посадки, и, в особенности, во время своего путешествия по железным дорогам, сама собой вырисовывается большая и благотворная роль, выпавшая во время этих блужданий на долю агентов проводников.

Главным районом эвакуации была намечена Волынская губерния и проводникам при командировках заранее намечались те пункты, куда они должны были направиться для посадки беженцев. Тем не менее очень часто положение на местах до прибытия проводника изменялось и приехавший проводник не находил уже беженцев в том районе, где за день, два до того их были целая масса. Приходилось переезжать в другой пункт.

«В Лунинец я прибыл 24-го сентября. Там беженцев не оказалось. Их оттуда выгнали с лошадьми дальше. Они направились в Гомель и остановились в Житковичах, по той же дороге»./Доклад Кайриса/

Иногда скитания проводника в поисках за беженцами не ограничивались переездом из одного пункта в другой. Так, из доклада Квасницкого видно, что он поехал сначала в Гомель. Там беженцев не оказалось. Из Гомеля отправился в Житковичи – то же самое. Такую же экскурсию совершил и Дмоховский. Направился в Шепетовку, оттуда в Кривин, в Славуту. Возвратился в Шепетовку и ожидал прибытия партии. Спустя два дня уехал к станциям Здолбуново-Ровно. По дороге встретил партию беженцев, погруженную полицией на станции Клевань, и ее сопровождал всю дорогу.

Приехавши в определенный пункт, агент-проводник вынужден был прежде всего пуститься в поиски за беженцами, разбросанными небольшими группами в местнос-

тях. В большинстве случаев розыски приходилось делать самому проводнику, так как на пунктах не было ни справочной конторы, ни специального агента, ведающего расположением беженцев.

«Мне пришлось получить сведения о беженцах от частных лиц с одной стороны и от отдельных групп беженцев, толпящихся на станции Сарны. Получив от них сведения, я направился объезжать окрестности Сарн и мною они были найдены по группам, расположенных одна от другой». /Хараидзе/ [...]

«Они /беженцы/ расположились в лесах, построили себе «буды» из досок и молодого леса, тут же вырубленного, и сидят вокруг непрерывно горящих костров. Я сам обошел этот лагерь, раскинувшийся версты на три. Немногие соглашались ехать: одни еще собирались сбыть рогатый скот и лошадей, другие были заняты стиркой и починкой белья; многие хозяева, оставив в будах свои семьи; поехали на разведки в свои села, нельзя ли мол вернуться назад в родные места. Некоторые из последних при мне вернулись из таких разведок и говорили, что уже им нечего возвращаться домой, так как их насиженные гнезда превратились в пепелища. Такие старались ликвидировать свои дела, чтобы погрузиться в поезд». /Квасницкий/ [...]

ЦДІАУ, ф. 715, оп. 1, спр. 3071, арк. 1 - 22.

Документ № 81

Витяг із листа голови ВЗС князя Г.Є. Львова до міністра внутрішніх справ О.М. Хвостова щодо проблем реєстрації біженців

Петроград, 18 грудня 1915.

Милостивый Государь
Алексей Николаевич.

[...] я считаю необходимым довести до Вашего сведения, что последовавшие в Особом Совещании разрешение этого вопроса основано на недостаточной, по-видимому, его осведомленности относительно постановки Земским и Городским Союдами дела регистрации и деятельности учрежденного ими справочного бюро. Из прилагаемого при сем краткого очерка деятельности Земского и Городского Союзов в деле регистрации беженцев Вы позволите усмотреть, что эту деятельность, предпринимаемую Союзом с начала движения беженцев в глубь России и получившую ныне весьма широкое развитие вряд ли правильно рассматривать, как это делает Особое Совещание, на основании бывших в его распоряжении крайне, по-видимому, неполных сведений, как опыты Земского и Городского Союзов по регистрации беженцев, опыты, начатые будто бы лишь за последнее время. [...]

Еще до опубликования закона 30 Августа Земский и Городской Союзы, стремясь, так или иначе, ввести в русло совершенно дезорганизованный поток беженцев, приняли суммарный учет движущихся беженских масс. [...] К этому же времени относится и организация справочного бюро о потерявшихся членах семейств беженцев. [...] Приступая к организации означенного бюро Союза, имели в виду, что дело розы-

ска беженцев, требующее централизации, не входило в круг задач какого-либо правительственного учреждения. Ни закон 30 Августа, ни положение о Комитете Ее Императорского Высочества не давали основания предполагать, что дело наведения справок будет предпринято названным Комитетом. Союзы пришли, поэтому к выводу, что наведение справок о потерявшихся, как часть общего регистрационного дела, представлялось бы целесообразным сосредоточить в означенных Союзах, как органах, объединяющих земские и городские общественные самоуправления, на которые возложено законом все дело попечения и устройства беженцев на местах. Без общей переписи беженского населения и без индивидуальной регистрации, земские и городские самоуправления не в состоянии были бы выполнять поставленные им законом 30 Августа задачи.

Что касается неотделимости общей регистрации от частного дела наведение справок о потерявшихся, то вопрос этот чрезвычайно наглядно выясняется путем сравнения работ обоих справочных бюро: Комитета Ее Императорского Высочества и Союзов Земского и Городского. Упомянутые бюро за одно и то же время выдали почти одинаковое количество справок при различном материале, ибо материал, находящийся в распоряжении Комитета, по-видимому, превышает материал бюро Союзов в два с половиной раза. И большая успешность работы земско-городского бюро может найти объяснение в том, что в его распоряжении имеется подсобный материал общерегистрационного характера. Отсутствие последнего у Комитета дает себя чувствовать. [...]

Выше приведенные данные о действительном положении организованного Земским и Городским Союзами дела регистрации беженцев, а также то обстоятельство, что вопрос о прекращении означенной регистрации был рассмотрен Особым Совещанием в отсутствие представителей Союзов, которые лишены были таким образом возможности представить по этому делу необходимые разъяснения, являются по мнению Главного Комитета Земского Союза веским основанием для пересмотра Особым Совещанием упомянутого вопроса. [...]

Прошу принять уверение в совершенном моем уважении и таковой же преданности.

(Подписал) Князь Львов.

ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 15, арк. 52 - 53.

Документ № 82

Реєстрація біженців у Всеросійських земському і міському союзах

Петроград, грудень 1915 р.

ОБЩАЯ РЕГИСТРАЦИЯ.

[...] Полная беспорядочность эвакуации беженцев и полная неосведомленность даже Главноуполномоченных фронта о числе беженцев, направляемых во внутренние губернии, вынудила Союзы еще в конце августа месяца приступить к учету движения беженцев. Сведения, собранные Союзами о числе беженцев, перевезенных и пришедших в губернии внутренней России, а также о числе оставшихся беженцев, являются

единственным сколько-нибудь надежным статистическим материалом о беженцах.

В настоящее время местные земские и городские комитеты приступили к производству подробной переписи беженцев на местах по выработанной Союдами программ, которая охватывает собой семейную и национальную группировку беженцев, хозяйственное положение их на родные и на местах водворения и т. д.: а разработка получаемого материала должна дать данные безусловно необходимые не только в деле устройства беженцев на местах, но и в случае возможного обратного водворения их на родину.

Повидимому Министр Внутренних Дел, говоря о регистрации беженцев, имеет в виду нечто другое; регистрацию потерявшихся беженцев, что вполне отвечает пожеланию Особого Совещания и характеру деятельности в этом направлении Татьянинского Комитета, тем более, что и Товарищ Председательницы Татьянинского Комитета, Член Государственного Совета А.Б. Нейдгарт, в отношении на имя Главноуполномоченных Всероссийских Земского и Городского Союзов указывал на то, что Татьянинский Комитет не берет на себя задачи регистраций в широком смысле. Последнее вполне и понятно: Татьянинские Комитеты, опирающиеся на местные административные учреждения, совершенно не располагают достаточными силами на местах для производства сколько-нибудь сложных статистических работ.

Регистрация по розыску беженцев.

В несколько ином положении находится розыск потерявшихся беженцев. С самого начала своей деятельности Всероссийские Земский и Городской Союзы ясно учитывали необходимость создать для целей розыска потерявшихся беженцев особую регистрацию, и последняя также насчитывает более трех месяцев своего существования. Отдел по устройству беженцев еще в сентябре месяце выработал карточку для регистрации потерявшихся беженцев, и разослал ее во все Комитеты Союзов. Деятели регистрационного Бюро Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны в доказательство своих преимущественных прав ссылающихся на то, что их Бюро было организовано на неделю или на две раньше Бюро Союзов, вероятно, охотно согласятся с тем, что они заимствовали у Бюро Союзов некоторые формы своего делопроизводства, в том числе наиболее существенную карточку в форме льготного казенного письма. В настоящее время деятельность Центрального Справочного Бюро при Союзах достигла уже значительного развития. До 5-го декабря Бюро получило около 80 тысяч запросных карточек и дало уже более 3.000 письменных справок беженцам, которые разыскивали своих родных или односельчан. Совершенно естественно, что с накоплением материала Бюро получает возможность давать все большее и большее число ответов, так как вероятность нахождения беженца по двум запросным карточкам должна возрастать быстрее, чем количество собранного материала, и если в середине ноября число справок достигало только 50 в день, то в настоящее время оно достигает до 200. Бюро имеет теперь возможность выдавать и личные справки приходящим беженцам (до 20-30 в день), обслуживая при этом самые разнообразные категории их, начиная от солдат-поляков, вернувшихся с французского фронта и разыскивающих своих родных, бежавших из Варшавы, и кончая се-

мьями судебных следователей, железнодорожных служащих и др., спешно уехавших из Западного края и растерявшихся в дороге.

Помимо того Справочное Бюро приступило к собранию сведений об эвакуированных заведениях, и несмотря на недостаточный и далеко неполный материал, число выданных справок об учреждениях также быстро и значительно возрастает. Для того, чтобы облегчить наведения справок для беженцев и сделать его доступным на местах, Бюро приступило к изданию сборника адресов беженцев. В настоящее время этот сборник, который будет насчитывать до 50.000 адресов, уже печатается и ближайший выпуск его должен выйти через неделю. Сборник в количестве 7.000 экземпляров будет разослан во все местные учреждения, оказывающие помощь беженцам, и таким образом весь справочный материал, собранный в Бюро, станет общим достоянием. [...] В настоящее время Бюро предполагает подготовить с печати третий и четвертый сборники адресов (по 20 тысяч в каждом).

ОТНОШЕНИЕ К ТАТЬЯНИНСКОМУ КОМИТЕТУ.

Вопрос об отношении к Татьянинскому Комитету возник для Отдела в середине сентября месяца, когда Отделу стало известным о том, что при Татьянинском Комитете также организовано Бюро по розыску беженцев. Тогда же был поставлен вопрос необходимо ли продолжить начатую работу или нужно от нее отказаться. Хотя организация двух справочных бюро и представляла известные технические неудобства, однако Отдел по устройству беженцев решил продолжать начатое дело. При этом Отдел руководился следующими соображениями.

Прежде всего, у Отдела не было уверенности в том, что работа Татьянинского Комитета будет вполне исчерпывающей и в полной мере удовлетворяющей острым нуждам беженцев в деле их розыска, – и действительно, несмотря на то, что в Татьянинском Бюро с самого начала работало 120 человек, а число полученных карточек по сообщениям заведующего Бюро уже в середине ноября равнялось 200.000, число разыскиваемых беженцев, по последним сведениям, равнялось только 3.000. Другими словами Татьянинское Бюро достигло приблизительно тех же результатов, что и Бюро Союзов, располагая в шесть раз большим персоналом (до последнего времени в Бюро Союзов было 20 человек работающих) и в три раза большим материалом (200.000 карточек вместо 700.000). [...]

Таким образом, считая, безусловно, необходимым сохранить свою организацию по розыску беженцев, Отдел Союзов решил продолжать начатое дело, но в то же время он стремился координировать действия двух справочных бюро и по возможности устранить технические неудобства, вытекающие из создавшегося разделения. Для этой цели Отдел предложил Татьянинскому Комитету обмен печатными списками адресов разыскивающих друг друга беженцев, устраняя необходимость более сложных и дорогих технических форм соглашения, полагая, что при таком порядке существования двух бюро, из которых каждое опиралось бы на свои местные учреждения, вполне отвечало бы интересам беженцев и не противоречило бы интересам самого дела. Последнее положение было признано и представителями Татьянинского Комитета в переговорах с представителями Отдела.

Вопрос о прекращении деятельности.

Таким образом, дело регистрации беженцев имеет за собой длинную историю, и прекращение ее во всяком случае не представляется таким простым делом, как то полагает Министр Внутренних Дел. В настоящее время в Отдел начал поступать материал и по общей переписи беженцев, производимой на местах. Если Союзы откажутся или будут вынуждены отказаться от его собирания и разработки этого чрезвычайно ценного материала, то в этом случае потерпят несомненный ущерб общегосударственные задачи и интересы, связанные с устройством беженцев на местах.

С другой стороны прекращение деятельности Бюро по розыску беженцев очень больно затрагивает интересы сотен и тысяч людей, к которым и без того судьба оказалась не особенно милостивой. Существование Центрального Справочного Бюро при Союзах широко известно беженцам, и какие бы административные препоны не были поставлены деятельности Бюро, оно будет еще долгое время получать всевозможные запросы и письма. Если бы даже весь собранный материал мог быть передан в Бюро Татьянинского Комитета, то и в этом случае произошла бы большая задержка в наведении необходимых справок: Бюро Татьянинского Комитета пришлось бы переносить союзные карточки на свои формуляры, приспособив свое делопроизводство к новой задаче.

Далее несомненно, что часть материала совсем не попадет в Бюро Татьянинского Комитета, так как целый ряд земских и городских учреждений, тесно связанных с Союдами, направят свои силы на другое дело. И налаженное взаимодействие между Центральным и городскими и земскими справочными бюро будет совершенно нарушено к явному ущербу для дела. Наконец, и это может быть самое главное соображение, Татьянинский Комитет не располагает тем материалом в виде общей переписи, который единственно может поставить дело розыска беженцев на совершенно твердые основания.

Вывод из изложенного ясен: распоряжение Министра Внутренних Дел, основанное на соображениях, высказанных Особым Совещанием, грозит нанести серьезный удар делу розыска беженцев, которое только с полной уверенностью можно сказать, что главным страдающим лицом явятся беженцы русской национальности, ибо беженцы других народностей и в деле розыска получают гораздо большую помощь от своих национальных организаций.

ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 15, арк. 53 - 55.

Документ № 83

Завдання агентів-провідників в організації допомоги біженцям та німцям-колоністам на території Волинської губернії

Грудень, 1915 р.

[...] Всего проводники перевезли свыше 24000 человек.

[задача] агентов-проводников заключалась в снабжении своей партии всем необ-

ходимым в пути. В их распоряжении были запасы теплой одежды, и белья денежные авансы для закупки продуктов /в помощь проводникам было организовано на Киевском вокзале дежурстве для снабжении их мылом, свечами, дополнительными авансами и запасами одежды/. Кроме того, агенты-проводники способствовали в пути устранению и смягчению «бытовых явлений» железнодорожного путешествия беженцев и выселенцев. Многим агентам-проводникам пришлось участвовать в расселении, устраивая выселенцев на квартирах, организовывая на местах питательную помощь, пытаясь найти им заработок и, что самое главное, разъясняя населению с кем, оно имеет дело.

Колонисты были расселены в Астраханской, Оренбургской, Саратовской, Вологодской губерниях, Сибири, Тверской области и друг.

Агенты-проводники зарегистрировали в пути выселенцев. Данные регистрации дали, следующие выводы:

По возрасту выселяемые распределяются:

Дети / до 12 лет.....	8706/ 37.9 %
Подростки / до 17 лет/.....	4013/ 17.4 %
Престарелые / свыше 55 лет /.....	2234/ 9.7 %
Взрослые / от 17 – 55 лет /	
Женщины.....	5709/ 24.8 %
Мужчины.....	2355/ 10.2 %

По национальности:

Немцы.....	22829
Поляки/мазуры.....	165
Швейцарцы.....	10
Голландцы.....	6
Молдоване.....	4
Евреев.....	3

По профессиям мужчины распределяются:

Столяров.....	77	Пильщики.....	5
Кузнецы.....	60	Музыканты.....	5
Сапожники.....	59	Маляры.....	3
Плотники.....	50	Гончарники.....	2
Портные.....	41	Фельдшера.....	1
Мельники.....	36	Токари.....	7
Колесники.....	20	Учителя.....	5
Слесари.....	18	Колбасники.....	4
Бондари.....	14	Маслоделы.....	2
Каменщики.....	11	Булочники.....	2
Ткачи.....	7	Рыболовы.....	1

В с е г о – 435

Землевладельцев – 1920.

ЦДІАУ, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 103 - 103 зв.

Документ № 84

**Циркуляр відділу з влаштування біженців МВС до губернаторів,
градоначальників і уповноважених з влаштування біженців щодо перевезення
біженців та інвентарю**

Петроград, 15 грудня 1915 р.

Циркулярно.

Г.г. Губернаторам, градоначальникам и
Главноуполномоченным по устройству беженцев

О льготной перевозке припасов и инвентаря для все-сторонней помощи беженцам и о проезде по воинскому тарифу состоящих в распоряжении и служащих у Главноуполномоченных и Уполномоченных по устройству беженцев.

Совет Министров, в заседании 3-го Ноября текущего года, не встретил препятствий к установлению, по представлению Министра Финансов, льгот на перевозку припасов и инвентаря, необходимых для оказания беженцам всесторонней помощи, а равно на проезд по воинскому тарифу лиц, состоящих в распоряжении Главноуполномоченных и Уполномоченных по устройству беженцев и служащих сих Главноуполномоченных и Уполномоченных.

Означенное постановление Совета Министров сводится к тому, что перевозка отправляемых распоряжением названных лиц жизненных продуктов и мертвого инвентаря, лошадей, скота и повозок, а равно проезд тех же названных лиц, совершаются по ставкам воинского тарифа в кредит из военного фонда, а оплата их производится теми Правительственными Ведомствами, в ведении коих сосредоточено попечение о нуждах по устройству беженцев.

Во исполнение такового постановления Совета Министров Департаментом железнодорожных дел опубликованы соответственные льготные тарифы № 148 и 149 в № 2415 Сборника тарифов Рос. ж. д. 12 Ноября 1915 г.

Сообщая об этом Вашему Превосходительству, считаю нужным присовокупить, что по выдаваемым на перевозку и проезд по названным тарифам Главноуполномоченными и Уполномоченными по устройству беженцев подлежащим удостоверениям оплата должна производиться из военного фонда Министерством Внутренних Дел, в порядке ВЫСОЧАЙШЕ утвержденных 1 февраля 1915 г. по положению Совета Министров временных правил

расчета казенных ведомств, через посредство Департамента Государственного казначейства, за перевозки о казенным и частным дорогам, совершенные в кредит.

За Министра Внутренних Дел

Товарищ Министра /подписал/ *Плеве*.

Чиновник Особых Поручений при Министре

Внутренних Дел /подписал/ *Г.Кондратьев*.

Верно: Заведывающий Делопроизводством [*Підпис*]

ЦДІАУ, ф. 715, оп. 1, спр. 3343, арк. 103 - 103 зв.

Документ № 85

Повідомлення про організацію кухликового збору для біженців в Херсонській губернії

М. Олександрівськ Херсонської губ., 18 грудня 1915 р.

Херсонская духовная консистория предложила местному духовенству приходить в церквах по воскресным и праздничным дням кружечный сбор на пользу беженцев.

Известия Александрийского уездного земства. – 1915. – 18 декабря.

Документ № 86

Витяг із попередніх відомостей про кількість біженців у Російській імперії (крім Закавказзя) за даними губернаторів

20 грудня 1915 р.

Предварительные сведения

о числе беженцев в Империи (кроме Закавказья)

по данным г.г. губернаторов на 20-ое декабря 1915 г.

Настоящий выпуск представляет сводку данных, сообщенных г.г. губернаторами, градоначальниками и начальниками областей по запросу Особого Отдела Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны, в большинстве случаев представляющих результат произведенной на местах регистрации беженцев. Из губернии Европейской России не имеется сведений по Смоленской губернии и по нескольким уездам Орловской губернии. Кроме того обследование совершенно не коснулось областей и губерний Закавказья и 3 областей Сибири (Якутской, Камчатской и Сахалинской).

Общее количество беженцев по имеющимся сведениям составляет 2,706,309 душ. Больше всего осело их в губерниях Екатеринославской, Московской (собственно в гор. Москве) и в губерниях, прилегающих к фронту. Что касается городов, то особенно много беженцев осело в Москве – 140.107 и Петрограде – 84.074. Сведения о числе беженцев в городах в значительной степени не полны, но в виду представляемого ими интереса Отдел решил их опубликовать.

Біженство Першої світової війни в Україні: документальні свідчення

№ п/п	Название губерний и областей	Число беженцев				% Беженцев
		М. П.	Ж. П.	Без разделения по полу	Всего	
	Европейская Россия					
1.	Архангельская	555	625	-	1.180	0,24
2.	Астраханская	9.412	10.982	-	20.394	1,55
3.	Бессарабская	807	1.004	1.749	3.560	0,13
4.	Витебская	23.330	29.608	-	52.930	2,71
5.	Владимирская	4.582	8.349	11.431	24.362	1,20
6.	Вологодская	1.642	2.108	-	3.750	0,21
7.	Волынская	37.097	35.968	4.861	77.926	0,19
8.	Воронежская	16.575	22.308	750	39.633	0,11
9.	Вятская	1.241	1.655	-	2.896	0,07
10.	Войска Донского область	15.958	18.435	33.702	68.095	1,76
11.	Екатеринославская	-	-	227.942	227.942	6,60
12.	Казанская	21.267	25.926	8.266	55.459	1,91
13.	Калужская	27.434	36.318	-	63.755	4,32
14.	Киевская	9.575	10.275	914	20.764	0,43
15.	Костромская	4.449	5.603	-	10.052	0,55
16.	Курская	36.909	42.280	-	79.189	2,43
17.	Лифляндская	46.500	66.026	8.748	121.274	6,95
18.	Минская	-	-	107.058	107.058	3,56
19.	Могилевская	32.551	39.569	-	72.120	2,92
20.	Московская	-	-	172.572	172.572	4,86
21.	Нижегородская	26.182	31.975	-	58.157	2,81
22.	Новгородская	6.154	8.268	-	14.422	0,85
23.	Олонецкая	139	189	-	328	0,07
24.	Оренбургская	18.567	27.085	7.402	53.054	2,44
25.	Орловская	7.866	12.731	-	20.597	0,72
26.	Пензенская	17.500	21.830	22.870	62.200	3,25
27.	Пермская	7.738	7.893	8.311	23.942	0,60
28.	Подольская	3.654	2.056	-	5.710	0,13
29.	Полтавская	7.400	11.135	5.435	23.970	0,63
30.	Псковская	6.350	9.555	-	15.905	1,12
31.	Петроградская	6.750	8.251	84.074	99.075	2,71
32.	Рязанская	18.767	24.746	25.427	68.940	2,56
33.	Самарская	55.574	70.843	16.212	142.629	3,75
34.	Саратовская	35.435	40.965	37.267	113.667	3,47
35.	Симбирская	9.560	11.787	14.353	35.700	1,73
36.	Таврическая	-	-	24.987	24.987	1,21
37.	Тамбовская	-	-	124.259	124.259	3,55
38.	Тверская	5.823	11.861	11.829	29.513	1,23
39.	Тульская	14.652	24.771	-	39.423	4,45
40.	Уфимская	-	-	71.108	71.108	2,26
41.	Харьковская	-	-	116.762	116.762	3,41
42.	Херсонская	17.567	20.279	-	37.846	1,01
43.	Черниговская	14.328	21.107	-	35.435	1,13
44.	Эстляндская	3.811	4.063	-	7.874	1,55
45.	Ярославская	24.690	21.528	-	46.218	3,56
	Итого по Европ. России	598.394	749.957	1.148.289	2.496.640	2,06

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 73 - 74 зв.

Документ № 87

**Замітка про збір коштів для біженців, опублікована в газеті
«Юго-западный край»**

М. Вінниця Подільської губ., 25 грудня 1915 р.

В воскресенье 27 декабря начнется трехдневный сбор для беженцев, разрешенный начальством местному отделению Киевского общества помощи евреям, пострадавшим от военных действий. Комитет отделения просит всех сочувствующих этому благому делу лиц приготовить к 10 часам утра первого дня сбора узелки с отобранными для беженцев вещами. Узелки эти должны быть снабжены надписью фамилии жертвователя. Много ненужного скопится за год в каждой семье из белья, одежды и обуви. Ненужное нам, очень оно пригодится беженцам.

Пусть же наполняются нашими дарами повозки, которые в воскресенье начнут дефилировать по городу для сбора вещей.

Юго-Западный край. – 1915. – 25 декабря.

Документ № 88

**Повідомлення про фінансові проблеми Феодосійської повітової земської
управи у справі опікування біженців, опубліковане в газеті «Крымский вестник»**

Севастополь, 5 січня 1916 р.

Феодосийская земская управа просит губернский комитет земского союза, в виду наблюдающейся по сообщению сельских комитетов, крайней нужды среди беженцев в одежде и обуви и истощения местных средств, отпустить в ее распоряжение 3 тыс. рублей на одежду тех беженцев, которые не могут рассчитывать на помощь в этом отношении со стороны местного Татьянинского комитета.

Крымский вестник. – 1916. – 5 января.

Документ № 89

Витяг зі статті «Біженці-караїми», опублікованої в газеті «Крымский вестник»

Севастополь, 6 січня 1916 р.

Читателям нашим известно то тяжелое положение, в котором очутились [...] карaimы из занятых неприятелем мест северо-западного края. Значительная часть их около 120 человек, очутилась в Сумах (Хар. губ.) [...]. В числах прочих караимских общинах Крыма, откликнулись и севастопольская, собравшая между членами своими довольно крупную сумму, часть которой была переведена для беженцев. Находя однако, такой способ помощи, в виде только помощи на содержание и пропитание беженцев, малорациональным, правление севастопольской караимской общины, предложило видоизменить саму систему вспомоществования. Исходя из этой точки зрения, что среди беженцев много ремесленников и мелких торговцев, которые могли

бы, при некотором денежном пособии, на первоначальное обзаведение, заняться значительным делом, и, таким образом, не томясь от вынужденного безделья, могли бы зарабатывать и содержать себя и свои семьи, правление севастопольской общины, изложило [...], собравшая между членами довольно крупную сумму, часть которых была переведена для беженцев. [...]

Теперь евпаторийская караимская община, избрала особую комиссию, которая объединит все дело помощи беженцам караимам, стараясь сделать ее более продуктивную и рациональную. [...]

Командированный общиной, пишет в своем обращении комиссии, г. Кушуль посетил г. Суммы и сообщает, что трудно описать то безысходное горе, ту крайнюю нужду и то душевное потрясение, которое пришлось испытывать этим несчастным людям. Нужда среди них неопишима, положение их действительно ужасное. Мужчин почти нет, в основном почти женщины и дети, по самому скромному расчету, необходима помощь в две тысячи рублей ежемесячно, это крайний минимум. [...] 2000 руб. на расходы, связанные с расселением и устройством беженцев по новым местам. Так как среди беженцев и беженок есть лица, знакомые с ремеслами, огородничеством и сельским хозяйством, или имевшие у себя на родине небольшую торговлю, то единовременная помощь в размере 150-300 руб. помогла бы таким семьям настолько твердо стать на ноги, чтобы они не нуждались в дальнейшей поддержке.

[...] Такое разумное и рациональное отношение к делу не одного только кормления беженцев, но и приспособления их к привычному труду, можно только приветствовать. И рекомендовать воспользоваться этим примером всем вообще устроителям беженцев, разных национальностей, с которыми никак не могут устроиться толком.

Крымский вестник. – 1916. – 6 января.

Документ № 90

Замітка «Зерно для біженців», опублікована в газеті «Жизнь Волыни»

Житомир, 8 січня 1916 р.

Жиromирской уездной ликвидационной комиссией передано в распоряжение волынского губернского комитета ВЗС, все зерно, закупленное ею у населения житомирского уезда, во время бывшей в городе и уезде эвакуационной горячке. Зерно это волыньским губернским комитетом предназначается для нужд беженцев.

Жизнь Волыни. – 1916. – 8 января.

Документ № 91

Повідомлення про відкриття школи для дітей польських біженців, опубліковане в газеті «Крымский вестник»

Севастополь, 8 січня 1916 р.

Вчера в Симферополе польским комитетом помощи жертвам войны при римокатолической церкви открыта школа для польских детей-беженцев. Преподавание на польском языке, кроме истории и географии. Учительницей приглашена Я.Ф. Николаевская.

Крымский вестник. – 1916. – 8 января.

Документ № 92

Лист предводителя дворянства Лубенського повіту Полтавської губернії до голови Полтавського губернського відділення Тетянинського комітету щодо заходів знагоди святкування дня покровительки Великої княжни Тетяни Миколаївни

М. Лубни Полтавської губ., 17 січня 1916 р.

В Полтавское Отделение Комитета
ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА
ВЕЛИКОЙ КНЯЖНЫ ТАТЬЯНЫ НИКОЛАЕВНЫ

Лубенское Филиальное Отделение имеет честь сообщить Полтавскому, что 12-го сего Генваря в день тезоимствования АВГУСТЕЙШЕЙ Председательницы Комитета, согласно предложению за № 5242, 10 1/2 часов утра в церкви Лубенской мужской гимназии был отслужен молебен и затем того же числа вечером в здании гимназии состоялся спектакль, давший чистого сбора в пользу Комитета 633 рубля 81 коп. Деньги эти Лубенское Филиальное Отделение предполагает употребить на уплату за правоучение детей беженцев в средних учебных заведениях города Лубен.

Председатель Отделения,

Предводитель Дворянства [*Підпис*]

ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 2, арк. 51.

Документ № 93

Лист предводителя дворянства Валківського повіту Харківської губернії М.П. Дублянського до Харківського губернатора П.М. Масальського щодо участі посадовців сільських установ Валківського повіту в організації допомоги біженцям

М. Валки Харківської губ., 18 січня 1916 р.

Милостивый Государь

Павел Николаевич!

На письмо от 12 января с.г. за № 3, по вопросу об участии должностных лиц крестьянских учреждений в деле оказания помощи беженцам, имею честь довести до сведения ВАШЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВА нижеследующее:

- 1) Примерно за две-три недели до появления беженцев в уезде под личным надзором и руководством Земских Начальников Волостными Старшинами Сельскими старостами было оповещено население о необходимости дать приют беженцам, был произведен осмотр и подсчет помещений годных для них и вследствие своевременно принятых мер, беженцы по прибытии, были быстро распределены по районам и снабжены всем необходимым.
- 2) Под наблюдением Земских Начальников был произведен сбор «Ковш зерна нового урожая» в результате коего оказалось собранным: зерном и мукой 6222

п. 13 ½ ф. и деньгами 1008 р. 03 к., кроме того, много было пожертвованной бельем, одеждой и овощами.

- 3) В последнее время вся деятельность по беженцам сосредоточена в особом Уездном Комитете при Земской Управе, а на местах действуют Волостные Старшины.
- 4) Обслуживание нужд беженцев увеличения канцелярских расходов почти не вызвало. Расходы же на разъезд увеличились до 10 руб. в месяц, так как выезды Земских Начальников по участку значительно участилось.

Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности.

Дублянский

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 33, арк. 4 - 4 зв.

Документ № 94

Замітка про встановлення місячної норми харчової допомоги осілим біженцям у Волинській губернії, опублікована в газеті «Жизнь Волыни»

Житомир, 20 січня 1916 р.

В настоящее время установлена месячная норма пайка для осевших в губернии беженцев всякого возраста: хлеба – 45 фунтов, сала – 3 фунта, крупы – 10 ф., соли – 2 ф., муки – 3 ф., при этом дети, женщины и нетрудоспособные мужчины не лишаются пайка в случае действительной нужды независимо от размеров заработка других членов той-же семьи. На Волыни на всех питательных пунктах в настоящее время ежедневно в среднем получают пищу около 47000 человек.

Жизнь Волыни. – 1916. – 20 января.

Документ № 95

Повідомлення про збір пожертв учнями Оржицької церковно-приходської школи на користь дітей-біженців, опубліковане у часописі «Полтавские епархиальные ведомости»

М. Оржиця Полтавської губ., січень 1916 р.

Его Преосвященству, Преосвященнейшему Феофану, Епископу Полтавскому и Переяславскому.

ВАШЕ ПРЕОСВЯЩЕНСТВО.

Мы ученики и ученицы Оржицкой церковно-приходской школы, на праздниках Рождества Христова, славили Христа в своем селе с своим учителем под руководством сына нашего священника. И нас хорошо награждали, а это нами собранное пожертвование мы просим Ваше Преосвященство отдать детям-беженцам: кого можно одеть, кого можно накормить. Деньги посылаем переводом. Просим Вашего благословения. Ученица Оржицкой церк.-приходской школы Нина Лапицкая.

На подлинном прошении резолюция Преосвященнейшего Епископа Неофита, от 25 Января года за № 417, последовала такая:

«Да хранит Вас, дети, Господь, Который внушил Вам от чистого сердца славить и подобно волхвам принести дары Новорожденному Младенцу в лице Его меньших братьев-страдальцев детей беженцев, которым действительно живется тяжело: при наступлении страшного врага они оставили родные хаты, некоторые растеряли родителей, живут в холоде и голоде. Вы пожелали от души утешить хотя бы нескольких из них, облегчить их положение. За свое сочувствие беднякам детям и помощь Господь вас не оставит и утешит. Деньги передадутся в Братство, пекущееся о беженцах и будут употреблены на приобретение одежды детям-беженцам. Полезно о сем напечатать для назидания другим в Епархиальных Ведомостях».

Полтавские епархиальные ведомости. – 1916. – № 5. – С. 1.

Документ № 96

Замітка про прибуття до Одеси головуповноваженого у справах біженців М.П. Урусова, опублікована в газеті «Ведомости Одесского градоначальства»

Одеса, 5 лютого 1916 р.

Прибывший в Одессу главноуполномоченный Российского о-ва «Красного Креста» по южному району и по устройству беженцев кн. Н.П. Урусов посетил несколько местных лазаретов «Красного Креста» и ознакомился с деятельностью местного управления. По вопросам, касающимся устройства беженцев у кн. Н.П. Урусова состоялось особое совещание. Между прочим, выяснилось, что в последние дни в Одессу вновь замечен приток беженцев, приезжающих с целью отыскать работу или службу.

Ведомости Одесского градоначальства. – 1916. – 5 февраля.

Документ № 97

Заява Комітету Московського Товариства допомоги населенню Південних губерній Росії до Харківського губернатора про утворення в Харкові його місцевої комісії

Харків, 9 лютого 1916 р.

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
ГОСПОДИНУ ХАРЬКОВСКОМУ ГУБЕРНАТОРУ
Комитета Московского Общества Помощи
Населению Южных Губерний РОССИИ, пострадавшему от войны

ЗАЯВЛЕНИЕ

Имеем честь довести до сведения Вашего Превосходительства, что Комитетом нашего Общества, на основании устава Общества к изданной в развитие его инструкции под названием «О комиссиях при Комитете Московского Общества помощи населению южных губерний России, пострадавшему от войны», образована в г. Харькове местная комиссия Общества.

В президиум названной комиссии избраны по постановлению Комитета на Заседа-

нии 5-го февраля 1916 г. следующие лица, которые и уполномочиваются Комитетом на ведение дел Харьковской комиссии Общества во всем объеме устава его: СЕРДЮК, Евгений Наумович – председатель; БИЧ-ЛУБЕНСКИЙ, Константин Михайлович – заместитель председателя; БОБРУК, Яков Васильевич – казначей; РАЧИНСКАЯ, Нина Викторовна – секретарь; БАТЮШКОВА, Мария Ивановна; БАЗЬКЕВИЧ, Екатерина Ермоловна.

Комитет Общества покорнейше просит ВАШЕ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВО оказывать названным лицам содействие в их деятельности. Устав О-ва инструкция о комиссиях при сем прилагается.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. Действительный статский советник [Підпис]

СЕКРЕТАРЬ. [Підпис]

ДАХО, ф. 29, оп. 1, спр. 807, арк. 1 - 1 зв.

Документ № 98

Лист голови Тетянинського комітету О.Б. Нейдгарта до Полтавського губернатора Р.Г. Моллова щодо складання списків для заохочення діячів відділення комітету

Петроград, 11 лютого 1916 р.

Конфиденційально

ГОСПОДИНУ ПОЛТАВСКОМУ ГУБЕРНАТОРУ

Августейшей Почетной Председательнице Комитета ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЫСОЧЕСТВУ Великой Княжне Татьяне Николаевне, благоугодно было, с соизволения ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЫНИ ИМПЕРАТРИЦЫ АЛЕКСАНДРЫ ФЕДОРОВНЫ, приурочить награждение по Комитету ЕЕ ВЫСОЧЕСТВА и его Отделениям лиц, наиболее потрудившихся для Комитета, ко дню своего рождения 29 мая 1916 года.

Уведомляя о сем, прошу Вас, как председателя Отделения Комитета, не отказать доставить мне, не позднее 1 апреля текущего года, сведения о лицах обоого пола наиболее достойных награждения по вверенному Вам, Милостивый Государь, Отделению с указанием к какого рода наградам признаете Вы желательным представить означенных лиц и с прочими необходимыми для представления их к награждению данными.

Количество представляемых по Отделению лиц прошу ограничить числом не более десяти, причем могут быть испрашиваемы или ВЫСОЧАЙШИЕ награды, или жетоны Комитета, или благодарственные рескрипты ЕЕ ВЫСОЧЕСТВА или подарки от Кабинета ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА.

В составе лиц представляемых к наградам включать деятелей всяких положений, национальностей и вероисповеданий, причем заслуживающие награды могут и не состоять членами Отделения, если они проявили усердие в деле помощи пострадавшим от войны.

Председатель Комитета *А.Нейдгарт*.

Управляющий Делами Комитета [*Підпис*]

Заведывающий делопроизводством Комитета [*Підпис*]

ДАПО, ф. 992, оп 1, стр. 7, арк. 1.

Документ № 99

Витяг із Керівних положень з влаштування біженців

Петроград, 2 березня 1916 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

Министр Внутренних Дел *А.Хвостов*

2 марта 1916 года.

Руководящие положения по устройству беженцев.

1. Главное руководство всем делом по обеспечению нужд беженцев, а также распоряжение соответствующими кредитами, принадлежит Министру Внутренних Дел. Для ближайшего, в порядке центрального управления, заведывания сим делом в составе Министерства Внутренних Дел образовано особое управление: «Отдел по устройству беженцев». [...]

2. Для обсуждения и объединения всех мер по обеспечению нужд беженцев, а равно для общего наблюдения за целесообразным применением сих мер, учреждено, под председательством Министра Внутренних Дел, Особое Совещание по устройству беженцев. Состав, права, круг ведения и порядок действия Особого Совещания определены в Положении об обезпечении нужд беженцев 30 августа 1915 г. [...]

3. Оказание беженцам, как лицам, пострадавшим от военных действий, временной помощи составляет также задачу Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны, действующего на основании особого о нем Высочайше утвержденного, 14 сентября 1914 г. [...]

4. Заботы об удовлетворении нужд беженцев осуществляют также Всероссийские Земский и Городской Союзы, Всероссийское Общество попечения о беженцах, Центральный Обывательский Комитет губерний Царства Польского, Центральное Православное Братство попечения о беженцах и различные национальные организации [...].

5. Попечение о беженцах на европейском театре военных действий, в пределах фронтов армий, возложено, кроме организаций, указанных в ст. 4, на двух Главноуполномоченных по устройству беженцев на фронтах. Район деятельности одного Главноуполномоченного обнимает занятые русскою армиею части Галиции и губернии: Люблинскую, Холмскую, Киевскую, Подольскую, Бессарабскую, Херсонскую, Таврическую, Екатеринославскую и Волынскую, за исключением небольшого участка этой губернии к северу от станции Сарны. Район деятельности другого Главноуполномоченного заключает в себе упомянутый участок Волынской губернии, а также

губернии: Калишскую, Петроковскую, Келецкую, Радомскую, Плоцкую, Ломжинскую, Варшавскую, Сувалкскую, Ковенскую, Виленскую, Гродненскую, Лифляндскую, Курляндскую, Эстляндскую, Псковскую, Витебскую, Смоленскую, Минскую, Могилевскую и Петроградскую. [...]

6. Для руководства делом передвижения и устройства беженцев внутри Империи и объединения в сем отношении деятельности всех местных властей, учреждений и организаций, назначены по Высочайшему Его Императорского Величества повелению, особые Главноуполномоченные по устройству беженцев *внутри Империи*. В деятельности своей означенные Главноуполномоченные руководствуются наказом, утвержденным Министром Внутренних Дел 29 октября 1915 года. [...]

7. Заботы по обеспечению материальных и духовных нужд беженцев на местах возлагаются, под руководством Министра Внутренних Дел и Главноуполномоченных по устройству беженцев, на Губернаторов и Градоначальников, на земские учреждения и городские общественные управления и на указанные ниже комитеты. [...] Кроме того, право организовывать попечение о беженцах предоставляется всем православным приходам и прочим местным церковным общинам, без различия веры и национальности, а также местным отделам учреждений и организаций. [...]

8. Непосредственный правительственный надзор за правильным устройством беженцев в пределах губерний, областей и градоначальств принадлежит Губернатору или Градоначальнику, по принадлежности. [...]

9. К кругу обязанностей губернских, областных и городских (в градоначальствах) совещаний относятся: 1) согласование работ по оказанию беженцам всех видов помощи между различными учреждениями и организациями по взаимному между ними соглашению; 2) согласование норм (размер пайка, квартирного довольствия и проч.), а равно и других общих мер по обеспечению нужд беженцев; 3) сопоставление и рассмотрение, для представления заключений Особому Совещанию по устройству беженцев, всех сметных предположений, вызывающих расходы из средств государственного казначейства. [...]

Вопросы, по которым в губернских (областных, городских) совещаниях не удалось достигнуть соглашения, разрешаются Министром Внутренних Дел, по предварительном обсуждении их в Особом Совещании по устройству беженцев.

10. Сметные предположения отдельных национальных организаций восходят в Особое Совещание по устройству беженцев через Центральные Комитеты означенных организаций и через те же Комитеты переводятся на места, отпускаемые Особым Совещанием средства.

Все прочие, ассигнуемые на потребности беженского дела в губерниях и градоначальствах, кредиты переводятся Министерством Внутренних Дел соответствующим Губернаторам или Градоначальникам и распределяются ими по указаниям Особого Совещания. В пределах фронтов кредиты на призрение беженцев отпускаются в распоряжение Главноуполномоченных по устройству беженцев на фронтах. [...]

13. При распределении беженцев необходимо стремиться к тому, чтобы беженцы-горожане размещались, по возможности, в городах, а сельские жители – в пределах

уездов, и чтобы не только семьи беженцев, но, если возможно, то и целые волостные (гминные), сельские общества и приходы не разъединялись, а водворялись, не утрачивая своей внутренней связи. [...]

Беспрепятственно допускается передвижение беженцев на сельскохозяйственные работы и в целях доставления соответствующего заработка образуемым из беженцев партиям рабочих, причем, по возможности, соблюдается однородность партии по национальности и вере. [...]

15. Нуждающимся беженцам оказываются, сообразно местным обстоятельствам и имеющейся потребности, следующие виды помощи: 1) бесплатная, за казенный счет, перевозка по железным дорогам и водным путям; 2) продовольствие как в пути, так и на местах нового водворения; 3) предоставление помещения с отоплением и освещением; 4) обеспечение врачебною помощью; 5) удовлетворение религиозных и образовательных нужд; 6) призрение детей беженцев, а также инвалидов, 7) подыскание заработка и предоставление юридической помощи; 8) снабжение одеждою, бельем и обувью; 9) выдача ссуд по правилам, которые будут особо установлены и 10) другие виды помощи, направленные к сохранению хозяйственного инвентаря беженцев в пути и на местах их временного поселения.

16. Беженцы и их имущество перевозятся по железным дорогам в кредит по льготным тарифам №№ 117 и 148 – 1915 года. [...]

18. При передвижении партий беженцев по железным дорогам и водным и гужевым путям всем им бесплатно предоставляется казенное продовольствие и кипятки, причем, по возможности, один раз в день выдается горячая пища. [...]

19. Из числа осевших беженцев продовольственную и квартирную помощь получают: а) дети до 14 лет включительно, б) нетрудоспособные, в) один из трудоспособных членов семьи, вынужденный остаться при детях в целях необходимого за ними присмотра, и г) принятые на сельскохозяйственные работы. Получившие иной заработок, а также уклоняющиеся от приемлемых и соответствующих их познаниям и навыкам заработков, лишаются продовольственного и квартирного пайков.

20. Правительственные учреждения, а также общественные и частные организации, работающие по устройству беженцев принимают все меры к подысканию последним соответствующих их познаниям и навыкам заработков и, в особенности, к организации сельскохозяйственных рабочих артелей, по возможности, однородных по национальности и вероисповеданию входящих в них рабочих, а также организуются работы в непосредственно открываемых мастерских и т. п. [...]

22. Размер беженского продовольственного пайка, в зависимости от местных цен и условий, устанавливается Губернским (Областным) СовеЩанием от 15 до 20 коп. в день на человека. [...]

23. Продовольственный паек выдается в полном размере лишь на четырех членов семьи, а на каждого последующего, начиная с пятого, – в половинном размере.

24. Для обеспечения беженцев помещением и отоплением они размещаются: в городах – в подходящих для того казенных, городских или земских зданиях или в специально нанятых для них земством, городом или национальными организациями, или

построенных помещениях, избегая, по возможности, размещения казарменным порядком; в сельских же местностях – в подходящих помещениях за плату, выдаваемую владельцам помещений, считая в той же плате стоимость отопления и освещения.

Размер расхода на помещение, отопление и освещение устанавливается Губернским (Областным) Совещанием по расчету на одного беженца в месяц: до 1 р. 20 к. – в сельских местностях и до 2 р. – в городах, пригородах и поселениях, имеющих городской характер. [...]

25. Беженцы пользуются бесплатною медицинскою помощью от земств и городов, на общих основаниях с местным населением. Если оказание беженцам врачебно-санитарной помощи вызывает особые расходы, то на покрытие последних отпускаются средства из беженских кредитов.

26. Снабжение беженцев бельем, одеждою и обувью производится за счет кредитов, ассигнуемых на нужды беженцев по расчету, в среднем, не свыше 20 р. на одного нуждающегося в год.

27. Административные и канцелярские расходы должны исчисляться в самых скромных размерах и подкрепляться в сметах точными данными. [...]

29. Религиозные нужды беженцев удовлетворяются наличными на месте водворения беженцев духовными лицами, а также путем командирования, в случае необходимости, в районы водворения беженцев православных священников, ксендзов, пасторов и духовных лиц других исповеданий. Расходы по командированию упомянутых лиц относятся на кредиты, ассигнуемые на нужды беженцев.

30. Дети беженцев имеют право на бесплатный прием в существующие начальные школы; в случае необходимости, могут быть открываемы новые школы, для которых должны быть использованы в мере возможности существующие школьные помещения. [...]

Законы и распоряжения о беженцах. Вып. II. – М.: Б.и., 1916. – С. 120 - 125.

Документ № 100

Лист інспектора народних училищ 16-го району Київського навчального округу до Полтавського губернського відділення Тетянинського комітету щодо заміщення вчительських вакансій учнями-біженцями

11 березня 1916 р.

В Полтавское Отделение Комитета
ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА
ВЕЛИКОЙ КНЯЖНЫ ТАТЬЯНЫ НИКОЛАЕВНЫ
для оказания помощи пострадавшим от военных бедствий

Вследствие отношения от 27-го февраля за № 328, имею честь представить отделению Комитета список учащихся беженцев, занимающих временно учительские должности в училищах 16 района, присовокупляя, что все они получают жалованье только по своим штатным должностям; за службу же в Полтавском уезде никакого добавочного содержания ни наградных не получают.

1/	Учитель	Гродненской губернии		Климентий Тысячный
2/	«-»	Волынской	«-»	Александр Бабий
3/	«-»	Холмской	«-»	Адам Кособуцкий
4/	«-»	Волынской	«-»	Леонила Фусяк

ДАПО, ф. 992, оп.1, спр. 4, арк. 28.

Документ № 101

Подяка Великої княжни Тетяни Миколаївни Балаклавському дамському гуртку за організацію благодійного збору для постраждалих від війни, опублікована в газеті «Крымский Вестник»

Севастополь, 16 березня 1916 р.

Балаклавський кружок допомоги воинам и их семьям на днях удостоился получить рескрипт Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны данный 27 февраля 1916 г. с выражением благодарности за труды по сбору пожертвованных 29 – 31 мая 1915 г. в пользу пострадавших от военных бедствий следующего содержания:

«Балаклавскому дамскому кружку. Осведомившись из доклада председателя Моего комитета о понесенных Балаклавским дамским кружком трудах по устройству сбора пожертвованных 29 – 31 мая 1915 г. под наименованием « Россия – разоренным окраинам», в пользу близкому моему сердцу населения, пострадавшего от военных бедствий, выражаю названному кружку, жертвователями всем способствовавшим успеху второго благого дела Мою искреннюю признательность.

ТАТЬЯНА»

Крымский Вестник. – 1916. – 11 марта.

Документ № 102

Стаття «Залучення біженців до польових робіт», опублікована в газеті «Жизнь Волыни»

Житомир, 13 березня 1916 р.

Начальник снабжений армий Юго-Западного фронта телеграфно сообщил волынской губернской земской управе, что к предстоящим полевым работам необходимо привлечь всех беженцев, находящихся в губернии, при условии не лишения их в тоже время казенного пайка. В случае же отказа беженцев от работы, управе предлагается отказать беженцам в выдаче им казенного пайка.

В связи с этим, 20 марта состоится совещание уполномоченных волынского губернского комитета Всероссийского земского союза для деятельного рассмотрения этого вопроса.

Жизнь Волыни. – 1916. – 13 марта.

Документ № 103

**Повідомлення про дозвіл руху біженців для
влаштування їх на роботу, опубліковане в газеті «Крымский вестник»**

Севастополь, 22 березня 1916 р.

Уполномоченный по устройству беженцев по Таврической губернии сообщает уездным и городским комитетам помощи беженцам, что в виду недостатка рабочих рук разрешено во внутренних губерниях выдавать беженцам разрешения на право следования в пределы театра войны при условии представления доказательства, что будут производить в означенных местностях сельскохозяйственные или военные работы, при чем беженцам из занятого неприятелем района разрешения будут выдаваться на следование без семейств. Санитарный надзор будет установлен со стороны лиц, учреждений, ведающих выдачей разрешений.

Крымский вестник. – 1916. – 22 марта.

Документ № 104

Витяг із циркуляра МВС Російської імперії до губернаторів щодо тлумачення окремих статей «Керівних положень з влаштування біженців»

Петроград, 4 квітня 1916 р.

Циркулярно.

Г у б е р н а т о р а м

Дело устройства беженцев вызывает настоятельную необходимость всемерного объединения и планомерности в работе всех многообразных установлений административных и общественных, а также национальных организаций и частных сил, причастных, на основании закона 30 Августа 1915 г., делу удовлетворения нужд беженцев. В равной мере необходимо установление более или менее точных норм и оснований расчетов для исчисления всех расходов по удовлетворению означенных нужд. [...]

В сих целях Особым Совещанием по устройству беженцев выработаны и ныне утверждены «Руководящие Положения» по устройству беженцев, сообщенные Вашему Превосходительству при отношении Отдела по устройству беженцев от 7 марта сего года, за № 853, и долженствующие служить впредь основанием деятельности всех административных, общественных, а также национальных организаций и частных лиц, работающих по устройству беженцев.

В настоящее время я нахожу соответственным остановиться на некоторых правилах этих Положений, относящихся к наиболее существенным сторонам беженского дела. Прежде всего, обращаю особое внимание Вашего Превосходительства на то, что означенными правилами Вам вверяется непосредственный надзор за правильным устройством беженцев в подведомственных Вам местах их водворения.

В этом отношении Вам, во-первых, принадлежит руководство деятельностью председателюемого Вами совещания, учреждаемого для объединения и планомерного

направления деятельности местных учреждений в составе представителей администрации, земских и городских самоуправлений, национальных и иных организаций и др. лиц. [...] В виду сего покорнейше прошу Ваше Превосходительство незамедлительно же по получении сего, выработать на созываемом под председательством Вашего Превосходительства совещание дальнейший план устройства беженцев, приняв все меры к тому, чтобы впредь деятельность всех упомянутых учреждений и лиц, работающих в беженском деле, явилась бы вполне согласованной и была устранена возможность двойной помощи одним и тем же беженцам в одном и том же отношении, ибо доселе, зачастую, работа в сем деле была разрозненной, без какого либо общего плана и согласования, что иногда и являлось главной причиной несовершенства постановки беженского дела. [...]

Ныне созываемые, согласно «Руководящим Положением», совещания и должны устранить указанные недостатки беженского дела, и все сметные предположения по делу устройства беженцев должны отныне представляться Вами в Министерство Внутренних Дел не иначе, как по обсуждении в упомянутых совещаниях, с заключениями сих последних и Вашим, а также с заключением подлежащего Главноуполномоченного. [...]

Обслуживание беженского дела и правильная постановка всех заведений, учреждений, сооружений и приспособлений, предназначенных к удовлетворению материальных и духовных интересов беженцев, представляет ныне одну из существенных сторон управления губерний (области, города), вообще, неразрывно связанную с общим ходом управления в данной местности. Отсюда вытекает право и обязанность высшего представителя губернской (областной, городской) власти находится постоянно в той же непосредственной близости к беженскому делу, как и прочим вопросам местного управления.

В виду сего долгом считаю уведомить Ваше Превосходительство, что, с своей стороны, я придаю огромное значение личной осведомленности Вашей, Милостивый Государь, с общей постановкой всех беженских мероприятий, знакомству с объемом, характером и результатом работ в этом направлении всех учреждений и лиц, ведающих беженские нужды, периодическим объездом и посещением отдельных подлежащих учреждений (приютов, школ, больниц, барачков и т. п.) и пунктов сосредоточения беженцев. [...]

Переходя засим к вопросу о самих мероприятиях, предуказываемых, как законом 30 Августа 1915 г., так и изданным ныне в пояснение его «Руководящими Положениями», я считаю долгом указать, прежде всего, на необходимость такого применения означенных мер, при коих затрата средств Государственного Казначейства на них, ныне уже достигающая очень крупных сумм, стояла бы в полном соответствии с двумя основными целями всех начинаний по устройству беженцев: 1) действительной, в пределах строгой необходимости, помощью нетрудоспособному элементу беженского населения и 2) всемерной заботой об организации всех видов труда беженцев, к работе пригородных, а в особенности труда сельскохозяйственного.

В сем отношении надлежит иметь в виду, что надлежащее использование труда

беженцев, осевших в различных местах своего нового водворения, представляется ныне весьма серьезной очередной целью, к достижению которой систематически и неустанно должны быть направлены все местные усилия. [...]

Считая особливо необходимым привлечение беженцев к сельскохозяйственному труду, Министерство Внутренних дел, [...] преподало на места, чтобы все Губернаторы немедленно же предложили телеграфом Председателям Уездных Земских Управ срочно выяснить, в каких местах ожидается острый недостаток рабочих рук для весенних работ и прибыть с означенными сведениями в губернский город, устроив под председательством Губернатора Совещание, с участием Губернской Земской Управы, для выяснения возможности восполнить этот недостаток привлечением на сельскохозяйственные работы беженцев и срочно организовать это дело. В этих целях Земским Управам было предложено: широко оповестить беженцев о местах наибольшей нужды в сельскохозяйственных рабочих, о ближайшем сроке весенних работ и об установленной примерной заработной плате; предложить сельским хозяевам и сельским обществам свое посредничество для найма и направления к ним беженцев; содействовать беженцам, желающим составить артели для более выгодного использования своего труда, оказывая таким артелям особливую посредническую помощь, усилить меры попечения о семьях, оставляемых беженцами на время работ. [...] Для содействия Земским Управам Губернатору предоставляется командировать в их распоряжение местных чинов Министерств: Внутренних Дел и Земледелия. [...]

Переходя засим к вопросу о видах и размерах помощи беженцам, надлежит остановиться на нижеследующих правилах. «Руководящими Положениями» установлен размер беженского продовольственного пайка в пределах от 15 - 20 коп. в день нуждающемуся «на круг» без подразделения особых норм продовольствия взрослых и детей (ст. 22), ибо указанное различие не всегда и не повсюду оказалось бы возможным провести на единообразных началах. Хотя, считаясь с дороговизной предметов продовольствия и возможными исключительными условиями в отдельных местностях, и допускается при этом превышение норм в 20 коп., но такие отступления могут иметь применение лишь при наличии существенных к тому оснований, по подробном обсуждении причин такого превышения как в сметных совещаниях, указанных в ст. 8, так и в Особом Совещании по устройству беженцев и с утверждения Министра Внутренних Дел.

[...] Установлен также и предельный размер расхода на наем помещений для беженцев с отоплением и освещением (ст. 24). Этот расход определяется губернским совещанием до 1 р. 20 коп. в сельских местностях и до 2 р. в городах. [...] «Руководящие Положения» рекомендуют (ст. 24), в качестве ближайших способов квартирной помощи, размещение беженцев в подходящих для того казенных, городских или земских зданиях и специально нанятых для сего помещений и предостерегают от возведения для нужд беженцев долговременных построек (бараков), допускаемых лишь в виде исключения (ст. 14), а также от размещения беженцев казарменным порядком в виду доказанного опытом морального и санитарного вреда этого способа размещения. При применении означенных указаний следует иметь в виду основную цель, пре-

следуемую в вопросе о размещении беженцев, выдвигающуюся в данное время с особою настоятельностью. Необходимо стремиться к разгрузке городов, скопление в коих беженских масс поставило в тяжелое экономическое и санитарное положение оба элемента населения – и беженский и коренной. [...]. Другим условием, от коего в значительной мере зависит обращение беженцев к труду, является снабжение таковых теплою одеждою, бельем и обувью (ст. 26). «Положениями» установлена для сего норма не свыше 20 р. на одного нуждающегося в год. В целях сбережения средств Государственного Казначейства, с одной стороны, и возможно лучшего удовлетворения этой нужды с другой, следует разъяснить беженцам о необходимости крайне бережного отношения к выдаваемым им комплектам одежды и о том, что дальнейших пополнений ее до новой очередной выдачи уже не будет, и все необходимое им придется заработать собственным трудом. Надеюсь, что, помимо вышепоименованных элементарных нужд беженского населения, Ваше Превосходительство не оставите без должного попечения религиозных и образовательных их потребностей (ст. ст. 29 и 30), а равно примите все зависящие от Вас меры к обеспечению беженцев санитарно-медицинскою помощью (ст. 25).

[...]Особенное внимание Вашего Превосходительства обращаю также на ст. 27, требующую исчисления административных и канцелярских расходов в самых скромных размерах. [...]

Испрошение ассигнований не по сметам, а в порядке авансов, краткими огульными представлениями, особенно по телеграфу, допустимы лишь при наличии совершенно исключительных, непредвиденных и нетерпящих отлагательства событий. [...]

Еще раз считаю нужным отметить, что неукоснительному исполнению объясненного порядка Министерство придает чрезвычайное значение, видя в нем одно из коренных условий успешного ведения беженского дела.

Утверждение сметных предположений вызывает требование неуклонного их исполнения и строгой отчетности. «Руководящие Положения» касаются вопросов отчетности по расходам, производимых всеми учреждениями, обществами по расходам, производимым всеми учреждениями, обществами, организациям, а равно и отдельными лицами на мероприятия по обеспечению нужд беженцев, а также порядка хранения подлежащих казенных средств (ст. ст. 31, 32). [...]

Подписал: Министр Внутренних Дел,

Гофмейстер *Борис Штюрмер*.

Скрепил: Управляющий делами Особого Сопровождающего *Неверов*.

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 120, арк. 11 - 14.

Документ № 105

Кількість біженців у Хорольському повіті Полтавської губернії станом на квітень 1916 р.

М. Хорол Полтавської губ., 5 квітня 1916 р.

Всего беженцев в городе и уезде – 711

Г О Р О Д

Православных семей 42 /135 душ/
Католиков 9 /33 души/
Евангелического исповед. 73 /379 душ/

Всего в городе 121 семья

«-» 547 душ

Интеллигентных семей в городе – 22 семьи

Число душ – 99 душ

ДЕТИ: – Школьного возраста /Февр./

Мальчиков – 46

Девочек – 61

Учащиеся в средне - учебных заведениях на попечении отдела;

Реальн. Училище, гимназия, семинария – 16

Женская гимназия - - - - - 16

Учительские курсы - - - - - 5 д.

Пособие выдается по городу 72 семействам на сумму до 600 рублей

Групп курсистов из средств Татьян. Ком. – 65 р.

У Е З Д

Православных семей – 44

«-» душ – 158

Католиков - - - - - 2 семейст.

«-» - - - - - 6 душ

Итого семей - - - - - 46

«-» душ - - - - - 164

Дети: - Школьного возраста

Мальчиков – 21

Девочек – 21

По волостям:

Хорольская волость - 125 душ

Покр. Богачанская - 9

Рокитянская - 18

Ново-Аврамовская - 7

Белоцерковская - 34

Семеновская - 11

Горошинская - 1

Пособие выдается по уезду 30-ти семействам около 350 рублей.

ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 9, арк. 3.

Документ № 106

**Замітка «Санаторій для хворих дітей біженців», опублікована в газеті
«Жизнь Волыни»**

Житомир, 19 квітня 1916 р.

В непродолжительном времени волынский губенский комитет Всероссийского земского союза приступает к открытию в м. Славуте на весь летний период санаторий для больных детей беженцев. Дети будут доставляться из разных приютов в санаторий, который будет устроен в лесу.

Жизнь Волыни. – 1916. – 19 апреля.

Документ № 107

Витяг із повідомлення про діяльність ремісничих класів для дітей-біженців на Волині, опубліковане в газеті «Жизнь Волыни»

Житомир, 24 травня 1916 р.

На средства комитета Е. И. В. Великой княжны Татьяны Николаевны, волынским губернским земством при сиротском доме организованны и открыты ремесленные классы для детей беженцев на 100 – 150 человек. Классы по токарному, столярному, сапожному и переплетному мастерству приведены в жизни под руководством опытных мастеров. Дети, как беженцев, так и сиротского дома, кроме мастерства, очень усердно занимаются огородничеством [...].

Жизнь Волыни. – 1916. – 24 мая.

Документ № 108

Витяг зі списку нагороджених діячів українських відділень Тетянинського комітету з нагоди дня народження Великої княжни Тетяни Миколаївни

Петроград, 29 травня 1916 р.

[...] Волынское Отделение.

П.В. Скаржинский, председатель, жетон 1 разряда.

И.А. Румянцев, управляющий делами, орден св. равн. Кн. Владимира 4 ст.

Н.Н. Брофельдт, член отделения, золотая нагрудн. медаль с надписью «За усердие» на Аннинской ленте.

Н.Журавлев, орден Св. Станислава 3 ст.

Б.Н. Лелявский, член отделения, жетон 1 разряда.

Н.И. Оржевская, член отделения, жетон 1 разряда.

Ф.И. Бочковский, член отдел., жетон 1 разряда.

Л.И. Виршилло, член, отдел., жетон 1 разряда.

П.П. Вяхирева, казначей исполнительной комиссии, жетон 1 разряда.

А.А. Змеева, жетон 1 разряда.

Д.В. Ивашинцов, член отдел., орд. Св. Владимира 3 ст.

С.И. Михайлович, жетон 1 разряда.

И.А. Певцов, орд. Св. Анны 2 ст.

Ф.К. Томкевич, жетон 1 разряда. [...]

Екатеринославское Отделение.

В.А. Колобов, председатель, жетон 1 разряда.

Л.А. Бровцына, член отдел., «- - -»

С.И. Гальперин, член отдел., жетон 1 разряда.

Л.И. Лангаммер, управл. делами жетон 1 разряда.

А.К. Миргородская, член Александровского отделения, золотая нагрудная медаль с

надписью «За усердие» на Аннинской ленте.

С.А. Петров, член отдел., жетон 1 разряда.

М.А. Петровская, член Бахмутского отделения, золотая нагрудная медаль с надписью «За усердие» на Анненской ленте.

Л.А. Ребинин, врач отделения, орден Св. Станислава 2-й степени.

Е.К. Солодовская, член отдел., жетон 1 разряда.

А.С. Филатова, член Славяносербского отдел., золотая нагрудная медаль с надписью «За усердие» на Аннинской ленте.

Кн. Н.П. Урусов, жетон 1 разряда. [...]

Киевское Отделение.

Граф А.Н. Игнатъев, председатель, жетон 1 разряда.

Г.В. Александровский, член отд., орден Св. Анны 2-й степени.

О.П. Андре, член отд., жетон 1 разряда.

З.А. Архимович, член отд., чин Дейст. Ст. Сов.

А.В. Берестовский, орден Св. Станислава 1-й степени.

Ф.Д. Бржозовский, член отд., орден Св. Станислава 3-й степени.

Е.А. Букреева, член отд., жетон 1 разряда.

Княжна О. А. Друцкая-Соколинская, член отд., золотая нагрудная медаль с надписью за усердие на Аннинской ленте и рескрипт Ее Высочества.

А.В. Жекулина, член отд., жетон 1 разряда.

А.Д. Засенко, Предс. Ком. по обслед. беженцев, жетон 1 разряда.

М.Ф. Зимелева, председат. комиссии по заведыванию сапожн. мастерск., жетон 1 разряда.

Графиня М.Ю. Игнатъева, член отд., жетон 1 разряда.

Е. Ф. Левина, член отд., жетон 1 разряда.

Н.П. Левин, член отд., жетон 1 разряда.

М. Левитский, член отд., жетон 1 разряда.

А.И. Мацнева, заместител. почетной председател. швейн. мастерск., жетон 1 разряда.

Н.И. Новиков, член отд., жетон 1 разряда.

А.К. Ржепецкий, управл. делами, орден Св. Анны 2-й степени и жетон 1 разряда.

Н.Д. Стражеско, член отд., жетон 1 разряда.

Е.С. Тритшель, член отд., жетон 1 разряда.

Д.П. Янковский, член отд., чин Действ. Статского Советника. [...]

Одесское Отделение.

И.В. Сосновский, председатель, жетон 1 разр.

В.А. Рева, Казначей «- - -»

В.М. Подольцев, управл. делами, «- - -»

П.Е. Казанский член отд. «- - -»

Е.С. Малов, член отд., орд. Св. равноап., кн. Влад. 3 ст.

М.Станишевская, член исполнительного комитета, серебрян. шейн. мед. с надписью «За усердие» на Владим. ленте.

Н.Клименко, член. исполнит. комит., орден Св. Станислава 2 степенени.

Н.Н. Ланге, член. исполн. комит., жет. 1 разр.

Я.М. Раймист, член отд., орд. Св. Анны 3 ст.
С.Э. Термен, быв. управляющий делами, жетон 1 разряда.
А.А. Тиран, председатель лужского отделен., жетон 1 разряда.
Граф А.Н. Толстой, быв. член комитета, жетон 1 разряда.
О.Е. Фосс, член Ямбург. отдел., орден св. Станисл. 3 степеня.

Полтавское Отделение.

Р.Г. Моллов, председатель, жет. 1 разр.
М.И. Герценвиц, товарищ председателя, жетон 1 разряда.
Н.А. Снесский, казначей, жетон 1 разряда.
А.И. Герценвиц, жетон 1 разряда.
А.А. Дыздырев, жетон 1 разряда.
А.Евневич, жетон 1 разряда.
Н.И. Кохановский, жетон 1 разряда.
И.Н. Леонтович, жетон 1 разряда.
Ф.И. Мельников, жетон 1 разряда.
А.В. Карин, управл. дел., жетон 1 разряда.
О.Ф. Кондратович, член отд., жетон 1 разряда.
К.С. Кушакевич, член отд., жетон 1 разряда.
Н.А.Сердюкова, член отд., жетон 1 разряда.
Б.П. Тупиковский, член отд., жетон 1 разряда.
Е.А.Фрей, член отд., жетон 1 разряда.
Т.М. Чарторижская, член отд., жетон 1 разряда.
А.И. Экштейн, член отд., жетон 1 разряда.
Л.А. Якс-Тыр, член отд., жетон 1 разряда.

Таврическое Отделение.

Н.А. Княжевич, председатель, жетон 1 разряда.
И.Ф. Алейников, пред. Мелитоп. отд. жетон 1 разряда.
С.Бей-Булгаков, председ. Евпатор. отд., жетон 1 разряда.
В.Э. Гаевский, пред. Бердянск. отд., жетон 1 разряда.
Кадыр-Мурза Карашайский, пред. Перекопск. отд. жетон 1 разряда.
В.А. Княжевич, пред. Феодос. отд., жетон 1 разряда.
от. А.Кузема, пред. Ново-Дмитриев. сельск. попеч. по презрен. беженцев, Рескрипт Ее Высочества.
А.А. Рыков, чин д. ст. советника.
К.А. Рык, член отд., жетон 1 разряда.
К. Фурсенко, пред. Симфероп. отд., жетон 1 разряда.
Н.Н. Щербинский, член отд., жетон 1 разряда. [...]

Харьковское Отделение.

Кн. Н.Л. Оболенский, председатель отд. – жетон 1 разряда.
В.Г. Аверин, секретарь, орден Св. Станислава 3 степени.
Е.М. Акишева, член отд. жетон 1 разряда.
В.В. Акишев, член отд., Высочайшая благодарность.

Е.К. Вальх, член отд., жетон 1 разряда.
В.В. Золотницкий, пред. Ахтырск. отд., рескрипт ЕЕ Высочества.
А.К. Левицкая, жетон 1 разряда.
Н.Ф. Плещеев, жетон 1 разряда.
В.В. Спрогго, жетон 1 разряда.
О.Н. Стрельникова, член отд., жетон 1 разряда.
И.Д. Траскин, член отд., жетон 1 разряда.
З.Б. Щавинский, член отд., орден Св. Станислава 3 степени.

Херсонское Отделение.

Барон Н.А. Гревениц, б. председ., жетон 1 разряда.
М.П. Бересневич, член отд., жетон 1 разряда.
Ф.К. Богдашевский, жетон 1 разряда.
П.Д. Горич, член отд., жетон 1 разряда.
Баронесса А.М. Гревениц, жетон 1 разряда.
Бар. М.П. Медем, жетон 1 разряда.
С.Г. Пищевич, жетон 1 разряда.
Д.С. Садоцкий, жетон 1 разряда.
В.И. Соборницкий, жетон 1 разряда.
Гр. В.В. Стенбок-Фермор, пред. херсон. уездн. отд., жетон 1 разряда.
Е.И. Яковенко, член отд., жетон 1 разряда. [...]

Черниговское Отделение.

А.И. Келеповский, б. председатель отделения, жетон 1 разряда.
М.В. Бугаевский, член уезд. Ком. жетон 1 разряда.
А.Д. Васин, жетон 1 разряда.
И.П. Гвоздик, жетон 1 разряда.
Гусев, жетон 1 разряда.
О.А. Матвеева, член отделения, жетон 1 разряда.
П.А. Мацко, пред. Остерской Ком., жетон 1 разряда.
М.А. Олив, член отд., рескрипт ЕЕ Высочества.
Г.Н. Товстолес, орден Св. Станислава 3 степени.
М.М. Ханенко, член отделения, жетон 1 разряда.
М.Ф. Холявко, член отделения, жетон 1 разряда.

Ознаменованіе дня рождепія ЕЕ Императорскаго Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны Августейшей Почетной Председательницы Комитета 29 мая 1916 г. – Пг.: Государственная Типография, 1916. – С. 21 - 41.

Документ № 109

**Повідомлення про відкриття бюро праці для біженців, опубліковане
в газеті «Лохвицкое слово»**

М. Лохвиця Полтавської губ., 3 червня 1916 р.

На днях состоялось первое организационное заседание бюро труда всех местных

комитетов помощи беженцам, избранных на уездном совещании под председательством предводителя дворянства А.Ф. Русина. Председателем бюро избран Н.Н. Ходолей, секретарем С.И. Теумин, казначеем О.И. Блюм, товарищем председателя С.И. Ростовский.

Лохвицкое слово. – 1916. – 3 июня.

Документ № 110

Замітки про опіку біженців у Житомирі, опубліковані в газеті «Жизнь Волыни»

Житомир, 5 червня 1916 р.

Религиозно-нравственные собеседования для детей беженцев

По предложению заведующего детскими приютами, содержимыми на средства Комитета Великой Княжны Татьяны Николаевны, члена волынской губернской управы К. В. Соколовского, в приютах для детей беженцев, а также в приютах для престарелых беженцев организованы религиозно-нравственные собеседования, которые ведутся в детских приютах уездным наблюдателем о. В.Вишневым, а у престарелых настоятелем церкви при губернской больнице о. Н.Ящинским. Собеседования происходят по понедельникам и пятницам.

К сведению попечителей детей беженцев

Нас просят отметить, что губернской земской управой в организованных ремесленных классах переплетного, сапожного и токарно-слесарном мастерстве разрешено присылать беженцев для бесплатного обучения ремеслам всеми учреждениями и организациями. Ремесленные классы помещаются при земском сиротском доме (Синельниковская ул. № 12).

Жизнь Волыни. – 1916. – 5 июня.

Документ № 111

**Витяг із керівних вказівок голови Тетянинського комітету
О.Б. Нейдгарта до губернських відділень щодо організації їх роботи**

Петроград, 7 червня 1916 р.

Губернским Отделениям ЕЕ Высочества

Комитет ЕЕ Величества, получая от своих Губернских Отделений запросы относительно способов разрешения различных возникающих на местах дел, считает своевременным сообщить к сведению и исполнению Отделений нижеследующие руководящие свои указания и разъяснения:

1. Действительность показала, что на ряду с многочисленными широко раскинувшими свою деятельность Комитетами и обществами, обслуживающими интересы поляков, литовцев, латышей, армян, евреев и других народностей, организации, поставившие себе целью обслуживание нужд русских православных беженцев, возникают по собственному почину в ограниченном числе, а существующие уже не успели еще до сего времени развить своей деятельности до уровня, достигнутого Комитета-

ми прочих национальностей. Все выше указанные организации широко привлечены Правительством к сотрудничеству в деле обеспечения быта беженцев на основании закона 30 Августа 1915 года. Между тем в печати среди русских беженцев стали высказываться сетования на недостаточную заботливость по отношению к ним.

Комитет ЕЕ Высочества считает своим долгом остановить пристальное внимание своих Отделений на означенных сетованиях.

Комитет ЕЕ Высочества оказывает помощь пострадавшим от военных бедствий, независимо от вероисповедания и национальности их, и осуществляет ее сам и через свои Отделения [...] или непосредственно обращающимся к ним лицам, или через посредство общественных и национальных организаций.

Отделения Комитета призываются приложить старание к оживлению деятельности местных общественных организаций помощи русским беженцам, или к образованию таковых при их отсутствии, а, в крайнем случае, Отделениям рекомендуется образовывать в своем составе особые исполнительные органы для обслуживания нужд русских беженцев, если по местным условиям оказалось бы невозможным насадить новую русскую организацию или оживить работу существующей.

2. Комитет ЕЕ Высочества смотрит на свои Губернские Отделения, как на необходимые составные части свои, считая их работу продолжением собственной работы, а потому и предоставляет им полную свободу действий в сборе пожертвований и в выборе видов помощи пострадавшим от войны. [...]

4. Для установления более тесной связи между деятельностью Комитета ЕЕ Высочества и его Губернских Отделений, с текущего лета, начнется ознакомление с последней на местах, через посредство особо уполномоченных для того ЕЕ Высочества Членов Комитета. [...]

Подобную же меру крайне необходимо проводить и Губернским Отделениям по отношению к подведомственным им уездным и волостным Отделениям: переписка никогда не заменит личного и непосредственного общения.

5. Обсуждение возникающих на местах принципиальных вопросов по оказанию помощи пострадавшим от войны предложено сделать предметом предстоящего в Петрограде в начале этой зимы второго Соединенного Заседания Комитета ЕЕ Высочества с его местными представителями. [...]

6. Комитет ЕЕ Высочества постоянно ставил себе и Отделениям своим задачу дружного сотрудничества в деле помощи жертвам войны со всеми правительственными, общественными и частными организациями, преследующими те же цели. [...]

Закон 30 Августа предоставил Представителю Комитета ЕЕ Высочества право голоса в решении дел Особого Совещания при Министре по отношению ко всем прочим организациям, но одновременно определительно оговорил в ст. 3., что Комитет Великой Княжны Татьяны Николаевны действует на основании своего особого Положения. [...] Такое обособленное положение Комитета отнюдь не должно, однако, приводить Отделения Комитета к неправильному выводу, что деятельность их могла бы быть замкнутою и не требовала бы согласования с деятельностью местных земств, городов, благотворительных и национальных организаций. Подробный взгляд повел

бы к многим практическим затруднениям и без того трудного дела, а потому представители Отделений приглашаются не только давать в Губернских Совещаниях исчерпывающие справки о видах и размерах оказываемой ими помощи, но для пользы общего дела всячески стремится к сотрудничеству с СовеЩанием, устраняя всякую мысль о какой либо из кем либо конкуренции. Губернское СовеЩание есть полезнейший орган беженского дела, оно призвано направлять общие усилия местных деятелей к одной общей цели; хотя оно не имеет распорядительных прав над местным Отделением Комитета *и не рассматривает сметы и отчеты его*, но проводимые им меры принесут действительную пользу Отечеству лишь в случае общей их согласованности, а в частности и с местною работою Комитета ЕЕ Высочества.

7. Комитет ЕЕ Высочества широко опирается на сотрудничество многих национальных, общественных и благотворительных организаций. Для установления более тесной связи между ними и Комитетом он избрал из состава своих Членов особых уполномоченных в каждую из таких организаций. На обязанности уполномоченных возложено ближайшее непосредственное и постоянное ознакомление не только с отчетностью, но и с внутренним распорядком этих организаций. Институт уполномоченных приветствуется организациями и оказывает Комитету существенную пользу, устраняя переписку и волокиту и внося живую струю в дело помощи пострадавшим от войны. [...]

Достигается единение, а лишь в нем сила.

Председатель Комитета *А.Нейдгарт*

Исп. об. Управляющего делами Комитета

Член Комитета [*Підпис*]

Заведывающий Отделом Общей Канцелярии Комитета [*Підпис*]

ДАПО, ф. 992, оп. 1 спр. 1, арк. 18 - 20.

Документ № 112

Витяг зі звернення Волинського губернатора П.В. Скаржинського до біженців від 5 червня 1916 р. про неможливість їх повернення додому на Волинь, опублікованого в газеті «Жизнь Волыни»

Житомир, 10 червня 1916 р.

Беженцы!

«...Поэтому те из вас, которые не выполняют своего долга перед родиной и в данное время направляются в освобожденные от врага местности, будут лишены всякой правительственной помощи. Настанет время и государственная власть поможет вам возвратиться на родные места, возстановив хазяйства и вновь начать мирную трудовую жизнь».

Жизнь Волыни. – 1916. – 10 июня.

Документ № 113

Витяг зі статуту Харківського Товариства з надання допомоги малоросійському населенню постраждалому від воєнних дій

Харків, 13 липня 1916 р.

УСТАВ

Общества для оказания помощи Малороссийскому населению, пострадавшему от военных действий.

ЦЕЛЬ ОБЩЕСТВА

§ 1. Общество для оказания помощи Малороссийскому населению, пострадавшему от военных действий, имеет своей целью доставление средств к улучшению материального состояния бедных жителей местностей, прямо или косвенно пострадавших от войны.

§ 2. Для достижения своей цели Общество: а/ снабжает одеждой, топливом, пищей, приютом и денежными пособиями пострадавших, б/ содействует им в приискании занятий или службы, в приобретении для работ материалов и инструментов и в выгодном сбыте изделий своего ремесла, в/ снабжает больных медицинскими пособиями под наблюдением врачей и помещает их в больницах за свой счет, г/ берет на себя заботы по определению сирот и детей неимущих родителей в сиротские дома, приюты, убежища, ремесленные и учебные заведения, д/ доставляет неимущим средства для возвращения на родину. Для выполнения изложенного Обществу, по мере развития его средств предоставляется право, с надлежащего в каждом отдельном случае разрешения, открывать общественные столовые, чайные, дешевые квартиры, ночлежные дома, убежища, бюро для приискания работы, приюты, общежития, больницы и амбулатории, склады и лавки для продажи, по ценам не свыше заготовительной, предметов первой необходимости.

§ 3. Районом деятельности Общества являются местности, лежащие в пределах губерний: Бессарабской, Волынской, Воронежской, Екатеринославской, Киевской, ^{Курской}[*доставлене слово*], Подольской, Полтавской, Таврической /за исключением городов Ялты и Севастополя/, Харьковской, Херсонской /за исключением г. Николаева/, Холмской, Черниговской, Галичины и Буковины.

Порядок вступления и выбытия членов, размеры членских взносов и порядок их уплаты.

§ 4 Членами Общества могут быть лица обоего пола, без различия вероисповедания, сочувствующие и выражающие готовность содействовать целям Общества, за исключением: учащихся в учебных заведениях, состоящих на действительной службе нижних воинских чинов, несовершеннолетних, состоящих под судом и следствием и ограниченных в правах по суду. [...]

§ 7. Члены Общества делятся на: а/ почетных членов, б/ действительных членов, в/ членов – соревнователей, г/ членов – сотрудников. Члены Общества *первых двух* категорий пользуются в Общих собраниях одинаковым правом голоса.

§ 8. В почетные члены Общества избираются Общим Собранием лица, имеющие

особые заслуги в деле оказания помощи населению, или внесшие единовременно пожертвование не мене 300 руб.

§ 9. Члены действительные вносят ежегодно не менее 20 руб.

§ 10. Члены соребнователи вносят ежегодно не менее 10 руб. и члены – сотрудники – не менее 3 руб. в год.

§ 11. Членские взносы могут быть выплачиваемы ежемесячными взносами.

§ 12. Члены Общества могут получать от Комитета особые свидетельства, удостоверяющие их принадлежность к Обществу. [...]

СРЕДСТВА ОБЩЕСТВА

§ 13. Средства Общества составляют из: членских взносов, единовременных пожертвований и отказов движимостей по духовным завещаниям, из доходов от спектаклей, вечеров, базаров, кружечного сбора и других предприятий, устраиваемых с надлежащего в каждом отдельном случае разрешения и из пособий от учреждений и частных лиц.

УПРАВЛЕНИЕ ДЕЛАМИ ОБЩЕСТВА

§ 14. Делами Общества управляет Комитет, находящийся в г. Харькове.

§ 15. Комитет состоит из 16 членов и 8 кандидатов, избираемых Общим Собранием членов Общества на один год. [...]

§ 25. Комитет имеет свое пребывание в г. Харьков. [...]

ОТДЕЛЕНИЯ ОБЩЕСТВА

§ 32. В каждом месте, где имеют постоянное жительство не менее 10 членов Общества, могут быть открываемы, с согласия Комитета, местные отделения Общества. [...]

§ 33 Каждое отделение для осуществления своих задач избирает из числа своих членов Комитет в количестве не менее 3 - х лиц. [...]

Дописанному между строк: «Курской» верить.

УЧРЕДИТЕЛИ: врач *Фотий Викторович Писнячевский*
дворянин *Константин Михайлович Бич-Лубенский*
вдова статского советника *Мария Ивановна Батюшкова*.

На документі після підписів наклеєні чотири гербові марки.

ДАХО, ф. 29, оп. 1, спр. 693, арк. 7 - 9 зв.

Документ № 114

Матеріали про поїздки голови Тетянинського комітету

О.Б. Нейдгарта до Катеринослава, опубліковані в «Известиях Комитета ЕЕ Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны»

Катеринослав, липень 1916 р.

Председатель Комитета ЕЕ Императорского Высочества во время своей недавней поездки для ознакомления с деятельностью Отделений Комитета обратил внимание на существование при Екатеринославском Отделении своеобразного учреждения –

Совета Объединенных Национальных организаций по оказанию помощи беженцам, что и было отмечено в сообщении о поездке, сделанном А.Б. Нейдгартом в заседании Совецания Комитета Ее Высочества 28 июля с. г. Из Екатеринослава сообщают, что в заседании, состоявшемся 26 июля с.г. был заслушан доклад Председателя Совета, Ректора Семинарии протоиерея Кречетовича о посещении А.Б. Нейдгартом учреждений местных Национальных Комитетов; в докладе было отмечено, что Председатель Комитета Ее Императорского Высочества «выразил полное удовольствие по поводу всего им виденного в учреждениях Национальных Комитетов и благодарил представителей Национальных Комитетов за их полезную работу на пользу беженцев». По заслушании доклада присутствовавшими в заседании Совета (представителями Русского, Польского, Польского Обывательского, Литовского, Латышского и Еврейского Комитетов) было постановлено:

«На добрую память о посещении Председателем Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны Совета Объединенных Национальных организаций и учреждений Национальных Комитетов поместить в канцелярии Совета Объединенных Национальных организаций портрет Гофмейстера А.Б. Нейдгарта, о чем и довести до сведения Его Высокопревосходительства».

Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 7. – 15 августа. – С. 2.

Документ № 115

Витяг зі статті «Катеринославський єпархіальний комітет з влаштування побуту біженців», опублікованої в «Известиях Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны»

Катеринослав, 1 серпня 1916 р.

Екатеринославский Епархиальный Комитет по устройству быта беженцев был организован с 27 августа 1915 г. при Братстве св. Владимира под почетным председательством и покровительством епископа Агапита. Комитет устроил в церковных домах и школьных помещениях гор. Екатеринослава 10 убежищ, в коих можно разместить 150 беженцев. Эвакуационным пунктом, где было сосредоточено сложное дело расквартирования беженцев как по городу, так и по разным местам епархии, служило убежище при братском доме, где в течении дня до 11 ч. вечера беженцы получали довольствие кипятком, чаем, сахаром и белым хлебом. С 23 сентября 1915 года более нуждающимся беженцам были предоставлены бесплатные обеды, организованные Комитетом при Екатеринославском народном доме. По 31-е декабря 1915 года Комитетом выдано 12.193 бесплатных обеды. Эвакуации в разные места епархии не подлежали лишь лица, дети коих обучаются в средних учебных заведениях. Такие беженцы с их семьями оставались в Екатеринославе с тем, чтобы их дети могли продолжать свое образование в средних учебных заведениях города. Чтобы эвакуированные беженцы не остались без попечения и призрения Епархиальный Комитет образовал свои уездные отделения под председательством местных благочинных, на которые возло-

жена обязанность оказывать всестороннюю помощь находящимся в их распоряжении беженцам. Кроме предоставления беженцам крова, пищи, Комитет оказывал им услуги /справки, разъяснения, посредничество по определению на службу/. Общее число беженцев распределяется следующим образом: 101 семья священников из 276 душ; 9 семейств диаконов из 26 душ; 46 семейств псаломщиков из 160 душ; 12 семей учителей церковно-приходских школ из 33 душ и 24 семьи (не духовных русских) из 35 душ. С сентября 1915 года на полное иждивение Комитета приняты 22 (наиболее бедные) ученицы эвакуированного Волынского, Виталиевского Епархиального женского училища. В октябре при доме Братства был открыт приют для 10 галичан, воспитанников Екатеринославской духовной семинарии, которые так же, как и воспитанницы, находились на полном содержании Комитета и пользовались всяческими пособиями из комитетских сумм.[...]

Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – 1 августа. – № 5. – С. 21 - 22.

Документ № 116

Доповідь відділу з влаштування біженців МВС на засіданні Особливої наради з влаштування біженців щодо зміни деяких статей «Керівних положень з влаштування біженців»

Петроград, 1 серпня 1916 р.

Копія.

Настоящий доклад одобрен и утвержден Особым Совещанием по устройству беженцев в заседании 15 сентября 1916 г.

Председательствующий в Особом Совещании
(подписал) *В.Энгельгардт.*

№ 7483

20 сентября 1916 г.

Верно: Исп. об. Управляющего делами
Особого Совещания (подписал) *Н.Цызырев.*

ДОКЛАД

Особому Совещанию по устройству беженцев.

Особым Совещанием по устройству беженцев в заседании от 1 Августа 1916 года принята нижеследующая редакция ст. 19 «Руководящих положений по устройству беженцев»:

«Из числа осевших беженцев продовольственную и квартирную помощь получают: а) дети до 14 лет включительно, б) нетрудоспособные, в) трудоспособный член семьи, если он по условиям данного семейства вынужден остаться для присмотра за детьми или нетрудоспособными».

Одновременно Особым Совещанием было высказано нижеследующее пожелание:

«При выдаче продовольственного и квартирного пайков и оказании помощи одеждою принимается во внимание величина постоянного заработка трудоспособных чле-

нов семьи, содержавших последнюю, и, в зависимости от величины этого заработка, выясняемой, на основании данных, представляемых учреждениями и организациями, призревающими беженцев, Губернскому Совецанию, определяется размер означенных видов помощи».

В виду встреченных затруднений, при настоящей редакции ст.ст. 21, 22 и 23 «Руководящих Положений», в осуществлении на местах этого пожелания, Комиссия в заседании 7 сего Сентября рассмотрела названные статьи «Руководящих Положений», и, по обмену мнений, нашла:

В силу ст. 22 «Руководящих Положений» размер беженского продовольственного пайка в зависимости от местных цен и условий устанавливается Губернским Совецанием в пределах от 15 до 20 коп. в день на человека, и повышения указанного размера пайка допускается лишь с разрешения Министра Внутренних Дел. [...]

В соответствие с изложенным Комиссия полагала установить следующие правила, в изменении и дополнении подлежащих статей Руководящих Положением:

1) при составлении смет, начиная с четвертой четверти текущего года, во внимание при определении количества беженцев, стоящих на продовольственном и квартирном пайке, принимается лишь 50 % общего числа беженцев;

2) в пределах кредита отпущенного, на основании предыдущего пункта и норм исчисления пайков, указанных в ст. 22 Руководящих Положений – отдельным организациям, ведающим призрением беженцем, предоставляется: в зависимости от величины от заработка отдельных членов семьи, либо понижать сумму, выдаваемую в качестве продовольственного и квартирного пайков, нетрудоспособным членам той же семьи, по сравнению с размером, следуемым им на точном основании ст. 22 Руководящих Положений, либо вовсе отказывать в таких выдачах; в случаях же признанного сими организациями особо бедственного положения беженской семьи или отдельного ее члена – увеличивать в зависимости от степени нужды размеры пайковых выдач;

3) статья 23 применению не подлежит. [...]

Исп. об. Управляющего делами

Особого Совецания (подписал) *Н.Цызырев.*

Заведующий делопроизводством (скрепил) *А.Дибайлов.*

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 112, арк. 1 - 2.

Документ № 117

Матеріали про діяльність Київського губернського відділення Тетянинського комітету, опубліковані в «Известиях Комитета ЕЕ Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны»

Київ, 1 серпня 1916 р.

Киевское Губернское Отделение комитета ЕЕ Высочества продолжает свою деятельность в самых разнообразных направлениях. В настоящее время при киевском Отделении Комитета работают около двадцати комиссий. В их заведывании находятся свыше пятидесяти отдельных учреждений: питательные пункты, столовая для интел-

лигентных беженцев, восемь приютов-убежищ для детей всех возрастов, убежища для интеллигентных и неинтеллигентных беженцев, мастерские: две швейные, бельевая, починочная, переплетная, кулечная и сапожная; пять учебных заведений, из них два средних; четыре больницы для детей и взрослых, инвалидный дом; четыре амбулаторных пункта; два дезинфекционных отряда; бюро по приисканию занятий; бюро для обследования и выдачи пособий, бюро для оказания юридической помощи; артели полотеров и дровосеков и т.д.

Далее Отделением Комитета преступлено к организации следующих новых учреждений: приюта для солдат, освобожденных от дальнейшей военной службы по болезни, не потерявших окончательно трудоспособности, но не могущих возвратиться к себе на родину по тем же причинам, что и беженцы; инвалидного дома для таких же солдат, потерявших трудоспособность окончательно; санатории и больницы для чахоточных; приюта для безногих; палаты для нуждающихся в физических методах лечения; курсов на 60 человек при ремесленных училищах для подростков. [...]

Теперь освобождение целого ряда областей от неприятеля поставило перед Комитетом ЕЕ Высочества новые задачи по устройству возвращающегося на свои места населения. Горячее участие в этом принимает Киевское Отделение.

Известия Комитета ЕЕ Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – 1 августа. – С. 18.

Документ № 118

Витяг зі статті Н. Алексєєвої «На допомогу розореним братам», опублікованої в газеті «Волчанский земский листок»

М. Вовчанськ Харківської губ., 15 серпня 1916 р.

На помощь разоренным братьям

К самому острому страданию, в конце концов, можно притерпеться – в грубой и характерной пословице это отмечено. И теперь, когда каждый час текущего дня можно определить количеством погибших людей, острое переживание страдания немислимо. Помните ли вы, дорогие читатели, первые дни всевозможных сборов, когда каждый проходящий спешил навстречу нарядной парочке, чтобы присоединить свою лепту к общему порыву бескорыстной *жалости*? Помните ли вы эти ласковые улыбки, с которыми встречали сборщиков везде?

Но прошла целая полоса сборов, они возникали везде и всюду, как грибы после дождя, парочки назойливо лезли в глаза, и уже не улыбались им счастливо-доброй улыбкой, а старательно опускали вниз глаза и спешили пройти. [...] В то время, когда назойливый сборщик умоляюще протянет вам свою кружку, вспомните поля ужаса, полные стона, вспомните личики бедных детей, протягивающих к вам руки.

Я уверена, что вы забудете, что это сотый сбор. Вы так же охотно бросите мелкую монету, назначение которой – спасти голодных. [...]

Бедные и богатые, добрые и холодные душой! – перед вами бушующее море страдания, влейте в него одну только каплю вашего сострадания, вашей человеческой лю-

бви – и это море успокоится. [...]

Во времена, потрясающие мир ужасами – люди как во время великой грозы, великой беды должны быть вместе. [...]

Мы устали от крови, мы устали от сборов, мы погружены в апатию, но нельзя же забывать, что эта апатия смертельна.

Надо спасти то, что у нас осталось. Завет Учителя жизни, завет Учителя любви, зовет нас на помощь нашим несчастным братьям. [...]

Н.Алексеева.

Волчанский земский листок. – 1915. – 15 августа.

Документ № 119

Витяг зі статті «Про необхідність припинення переселення біженців в Донецький басейн», опублікованої в газеті «Горнозаводское дело»

Харків, 8 вересня 1916 р.

Недостаток и вздорожание продуктов первой необходимости. Особенно остро ощущается в настоящее время в Донецком бассейне, где, помимо коренного населения, имеют жительство более 250000 рабочих, занятых работой на шахтах и рудниках бассейна, общее же число рабочего населения (с семьями) не менее 750 - 800 тыс. человек. Для такого количества потребителей – местных и обычно ввозимых в бассейн продуктов питания далеко недостаточно в настоящее время. Ввоз недостающих и не добываемых там продуктов уменьшился за время войны в несколько раз, в зависимости от общего спроса на них в других местах и от затруднений в транспорте. При таких условиях увеличение населенности бассейна путем направления туда беженцев представляется не только нецелесообразным, и прямо опасным, угрожая недостатком питания рабочих предприятий, работающих на оборону. [...]

Несмотря на все вышеизложенное, беженцы продолжают переселяться в донецкий бассейн из других губерний, создавая увеличением населения серьезную угрозу питанию и квартирному вопросу, а, следовательно, и самой работе горнорабочих, работающих на оборону. [...]

Горнозаводское дело. – 1916. – 8 сентября.

Документ № 120

Лист завідувача справами Полтавського губернського комітету з надання допомоги біженцям І.П. Логінова до губернського відділення Тетянинського комітету з проханням взяти на своє фінансування заклади допомоги біженцям

Полтава, 10 вересня 1916 р.

В Полтавское Отделение
Комитета Великой Княжны
ТАТЬЯНЫ НИКОЛАЕВНЫ.

В Заседании 6 сентября Губернского Совещания по устройству беженцев выясни-

лось стесненное положение некоторых учреждений при Южно-Русской Переселенческой организации вследствие сокращения кредитов на их содержание Особым Совещанием по устройству беженцев. Так, в таком положении оказались приюты в г.Полтаве на 110 детей, Лохвице на 75, в Зеньковском уезде на 15 дет. с школами и больницей; амбулаторный пункт при станции Полтава Южная, Бюро труда. Изыскивая способы к поддержанию этих в высокой степени полезных учреждений Губернское Совещание постановило ходатайствовать пред Земствами о принятии в свое ведение приютив, а пред Татьянинским Комитетом о принятии в свое ведение амбулаторного пункта и Бюро труда; но так как действующие сметы Земства не позволяют решить вопрос о приютах ранее 1917 года, то просит Татьянинский Комитет принять ныне же в свое ведение и приюты.

О таком постановлении Губернский Комитет имеет честь сообщить Отделению Татьянинского Комитета с просьбой войти в рассмотрение ходатайств.

Заведующий делами Комитета *Логинов*
ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 8, арк.12 - 12 зв.

Документ № 121

Витяг із пояснення до кошторису Харківського комітету з надання допомоги біженцям-латишам за квітень-червень 1916 р.

Харків, 20 вересня 1916 р.

ХАРЬКОВСКИЙ КОМИТЕТ

по оказанию помощи беженцам-латышам

Charkowas Latweeschu behglu Palihdsibas Koiteja

Харьков 20 /IX 1916 г.

К Дополнительной Смете Комитета за Апрель, Май, Июнь.

Пояснение

К графе – Питание

На питание выдано Руб. 2776 пособия.

В числе остальных беженцев пособие получили нетрудоспособные, которые живут у частных лиц (Комитет не имеет своего приюта).

Амбулатория.

Так как есть много беженцев латышей не владевшие по-русски, то такие были направлены к врачам умеющим говорить по латышски на жалование им израсходовано Р. 675. 17 коп.

Мастерские.

Недостаток работы сильно чувствуется среди женщин и потому Комитет считает необходимым помочь женскому труду найти применение путем устройства швейной мастерской. На плату швеям израсход. 217 руб.

На одежду израсходовано Руб. 6245 – Так как в Городских Попечительствах не могли удовлетворить всех нуждающихся беженцев. Главным образом одежда выдавалась нетрудоспособным и школьникам. [...]

Прочие нужды.

Для облегчения обслуживания беженцев латышей в городских попечительствах необходимо было иметь лиц знающих латышский язык. Комитет избрал из числа самих беженцев и выдавалось им вознаграждение в раз мере 40 руб. в мес. число сотрудников было от 10 [человек] в мес., что составляет в три месяца Руб. 1200, которую сумму убедительно просим утвердить.

Комитетом была открыта детская колония для детей школьного возраста [...] нуждающихся в летнем отдыхе. Причем на это дело в июне месяце израсходована сумма Руб. 2690. – Какую сумму просим утвердить.

Председатель: *Я.Аболтин*

За Секретарь: [Підпис]

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 107, арк. 28 - 28 зв.

Документ № 122

Лист директора Олександрівського реального училища до Полтавського відділення Тетянинського комітету з приводу виділення коштів для забезпечення гарячих сніданків для учнів-біженців

Полтава, 22 вересня 1916 р.

В Полтавское Отделение
Татьянинского Комитета

Буфетчица вверенного мне реального училища готовит горячие завтраки для учащихся по 15 коп. за тарелку мясного супа, овощей и крупы с куском мяса и хлеба. Учащие реального училища ежемесячно отчисляют на эти завтраки для местных беднейших учеников 3% из своего жалованья, всего свыше 100 рублей в месяц. Весьма желательно было бы это благодеяние распространить и на детей беднейших беженцев, но у педагогического персонала на это нет средств, так как, по крайней мере, нужно рассчитывать на 15 беженцев по 4 руб. в месяц, а всего не менее 60 р.

В виду вышеизложенного честь имею покорнейше просить Ваше Превосходительство, не найдете ли возможным сделать распоряжение об отпуске из средств вверенного Вам Комитета ежемесячно 60 рублей на горячие завтраки для беднейших учеников-беженцев в реальном училище.

ДИРЕКТОР [Підпис]

Вр. и. о. Письмоводителя [Підпис]

ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 5, арк. 360 - 360 зв.

Документ № 123

Витяг зі стаття «Кошторис на опікування біженців», опублікованої в газеті «Жизнь Волыни»

Житомир, 27 вересня 1916 р.

Волынский губернатор прислал губ. комитету ВЗС копию одобренной кредитной комиссией Особого совещания сметы расходов на презрение беженцев в Волынской губернии в течение третьей четверти текущего года.

Согласно изложенной сметы, на презрение беженцев в Волынской губернии отпущено волынскому губ. комитету ВЗС 5.185.952 р. 96 коп. При этом господин губернатор просит сообщить некоторые дополнительные данные по этой смете.

Дальше г. губернатор сообщает, что из числа нуждающихся беженцев продовольственную и квартирную помощь получают: дети до 14 лет включительно, нетрудоспособные и трудоспособные члены семей, если они по условиям состава данного семейства, вынуждены остаться при детях или нетрудоспособных, в целях необходимого за ними присмотра. Остальные беженцы, которые поступают с 1 октября на сельскохозяйственные работы *должны быть сняты с продовольственных и квартирных пайков.* [...]

Жизнь Волыни. – 1916. – 27 сентября.

Документ № 124

Листи біженок до Харківського губернатора М.Л. Оболенського з приводу їх скрутного становища

Харків, червень – жовтень 1916 р.

Лист № 1

Его Сиятельству
Господину Харьковскому Губернатору

Беженки
Зальмы Августовны Ласман
Прожив. в. г. Харькове
Занковский переулок № 37

ПРОШЕНИЕ

Честь имею просить, Ваше Сиятельство, помочь мне получить деньги, из комитета, нужные для моего существования. Муж мой на войне. Я осталась с ребенком и старухой матерью без всяких средств к жизни. Сама очень больная и потому не могу зарабатывать. Деньги раньше я получала в 15 попечительстве.

Харьков

Зальма Августовна Ласман

3 июня 1916 г

Исполнено 8/VI 1916 г.

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 63, арк. 108.

Лист № 2

**ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
ГОСПОДИНУ ХАРЬКОВСКОМУ ГУБЕРНАТОРУ**

Крестьянки Матильды Андреевны Балод,
живущей в г. Харькове, по Аннинской
ул. в д. № 23 (Дача Рашке)

ПРОШЕНИЕ

Покорнейше прошу Ваше превосходительство ходатайствовать перед надлежащими властями о разрешении мне, моему сыну Августу 12 лет и старухе матери Ильзе Балтим 75 лет, выехать из Харькова в г. Псков, где живет моя родная сестра Елизавета Либер.

Там в Пскове, муж моей сестры Петр Либер работает на электрическом заводе, и поэтому мы все могли бы там устроиться возле своих родных, а здесь в чужом для нас городе, мы оказываемся совершенно беспомощными

Харьков, июнь 27 дня 1916 года

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 54, арк. 102.

Лист № 3

ЕГО ВЫСОКОПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
ХАРЬКОВСКОМУ ГУБЕРНАТОРУ

Беженок: Соломии Андреевны
Евфимовой и Ульяны Артемовны
Широковой, проживающей в
с. Рогани, Роганской волости
Харьковского у. и губ.

ПРОШЕНИЕ

В 1915 году во время эвакуации в дороге мы отстали от своих родных семей, разыскать нам их во время эвакуации не представлялось никакой возможности и мы вынуждены были временно остановиться на жительство в районе Роганского Волостного Комитета о беженцах, Харьк. У. и разыскивать свои семейства письменно. В настоящее время мы разыскали своих родных, от них получаем письма, нам достоверно известно, что они в настоящее время находятся в городе Славянске Изюмского у.: 1-я Евфимова уже в преклонных годах и совсем слаба зрением без своей семьи в которой жила до эвакуации, сама в настоящее время по случаю возникшей дороговизны, без поддержки со стороны из получаемого пособия жить не возможно;

2-я: Широкова с малолетними детьми в чужой стороне среди чужих людей без кормильца семьи, за призывом его на войну, тому же без помощи от родных прожить не могу.

А посему прибегая к помощи Вашего Превосходительства имеем честь покорнейше просить разрешить нам переехать на место жительство к своим родным в г. Славянск Изюмского у. и о резолюции сего нам дать знать по месту нашего жительства.

Жительство имеем в х. Рогани Роганской Волости, Харьковского у.

Беженка Соломия Евфимова за себя расписалась.

У. Широкова.

1916 г. 29 октября.

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 166, арк. 69.

Документ № 125

Телеграми Подільського губернатора М'якініна до Київського губерньського відділення ВЗС щодо організації пунктів харчування для румунських біженців

Кам'янець - Подільський, 16 жовтня 1916 р.

ТЕЛЕГРАММА Копія.

КИЕВ ЗЕМСОЮЗ

ПРАВИТ КАМЕНЦА ПОД 01128 ПР 52 16/10 4 17

Для продовольствия румынских беженцев согласно распоряжению военных властей необходимо организовать в пределах Подольской губернии одиннадцать питательных пунктов из коих семь на станциях железных дорог точка прошу Союз принять на себя организацию этих пунктов и сообщить мне когда они могут быть оборудованы точка перечень питательных пунктов сообщу дополнительно 2965 ГУБЕРНАТОР МЯКИНИН.

С подлинной верно:

За делопроизводителя *М.Хоймяк*

Вх. № 26364 16 октября 1916 г.

ЦДІАУ, ф. 715, оп. 1, спр. 34, арк. 148.

Кам'янець - Подільський, 17 жовтня 1916 р.

ТЕЛЕГРАММА Копія.

КИЕВ ЗЕМСОЮЗ

ВН КАМЕНЦА ПОД 01285 89 17/10 18 57 ВОЕННАЯ

Дополнение телеграммы 16 октября номер 2965 сообщая питательные пункты необходимо устроить при следующих станциях железных дорог Вапнярка, Жмеринка, Калиновка, Винница, Гайсин, Балта, Богополь при чем более значительные пункты необходимо учредить при станции Балта куда ожидается большое количество беженцев. Остальные пункты необходимо будет учредить на путях пешего следования беженцев /50/ точка Пункты эти будут сообщены дополнительно по выяснении. Ввиду необходимости экстренной организации указанных выше питательных пунктов убедительно прошу срочно сообщить если можно еще сегодня ответ на телеграмму настоящую и от 16 октября 2965 номером 2988 ГУБЕРНАТОР МЯКИНИН.

С подлинным верно:

За Делопроизводителя *М.Хоймяк*.

ЦДІАУ, ф. 715, оп. 1, спр. 34, арк. 146.

Документ № 126

Скарга Анлізи Крольман, латиської біженки з Мітави, до Харківського губернатора М.Л. Оболенського з приводу свого скрутного становища

Харків, жовтень 1916 р.

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
ГОСПОДИНУ ХАРЬКОВСКОМУ ГУБЕРНАТОРУ

Беженки, вдовы крестьянки Анлизы Яковлевны
Крольман, жительствующей в городе Харькове
по Григоровское Шоссе № 37

ЖАЛОБА

Я беженка из города Митавы, по национальности латышка, мне теперь 60 лет от роду, муж мой умер около 7 лет тому назад и летом 1915 года при внезапном наступлении неприятельских войск я вместе с другими жителями города Митавы убежала и на казенный счет меня привезли в город Харьков. Так как я совершенно больна: обе ноги мне при малейшем движении сильно пухнут и болят, вследствие чего я лишена трудоспособности и личным трудом не могу зарабатывать для себя пропитание; не имея никаких средств к существованию, я обратилась по месту моего жительства в Холодногорский Поселковый Комитет по оказанию помощи беженцам с ходатайством о выдаче мне надлежащего вспомоществования для поддержания моего существования. Комитет удостоверившись в моей крайней бедности постановил выдать мне пособие по 4 рубля 50 коп. кормовых, 60 коп. квартирных и 80 коп. на отопление в месяц, итого 5 рублей 90 коп. в месяц. Это пособие я получала начиная с 14-го Ноября 1915 года по Август месяц сего 1916 года, при чем с мая месяца мне пособие увеличили на 1 рубль 20 коп. в месяц, выплачивая по 7 рублей в месяц. Однако когда я за сказанным пособием явилась в попечительстве в начале августа месяца сего года, то мне там объяснили, что больше ни какого пособия мне не выдадут по той причине, что я занимаюсь торговлей.

А потому на основании изложенного, имея в виду, что я никакой торговлей не занималась и ныне не занимаюсь, ибо не имею для торговли никаких средств, что то обстоятельство, что я, привыкшая на родине вечно находится в работе и здесь не могу усидеть в душной комнате, беру корзиночку, покупаю в лавке несколько фунтов семечков подсолнечных и их на улице сидя по копейкам продаю, не может быть отнесено к торговле от прибыли которой я могла бы себя содержать, ибо другой день я могу на 30 до 40 коп. продать семечек и выгадать себе 5-10 коп., а на другой день и 10 коп. не могу продать, так что тогда ни копейки прибыли не имею, между тем жить же надо и лишиться себя жизни я не могу, я всепокорнейшее прошу ВАШЕ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВО заступиться за меня несчастную старушку беженку, сию мою жалобу проверить и в случае надобности допросить хотя бы всех наших окрестных жителей для выяснения того обстоятельства чем я торгую и сколько я могу заработать после чего предписать Холодногорскому Поселочному Комитету беспрепятственно выдать мне пособие в сумме по 7 рублей в месяц, так как при существующей страшной дороговизне на съестные припасы первой необходимости если я и на самом деле могла бы каждый день и по 10 коп. заработать на продажу подсолнух-семечек, то и тогда в общем весь мой доход вместе с пособием в месяц составит лишь 10 рублей, крайне ничтожную сумму сравнительно с существующей дороговизной. Также прошу Комитету предписать выдать мне удержанное за Август Сентябрь и Октябрь месяцы пособие, дабы я на эти деньги могла купить себе кое-какую зимнюю одежду,

а равно и дрова и уголь на зиму.

Город Харьков

А.Крольман

Октября месяца 1916 г.

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 153, арк.9 - 9 зв.

Документ № 127

Лист Московського товариства допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалих від війни, до професора М.Ф. Сумцова щодо публікації заклику в харківській пресі надавати пожертви біженцям-землякам

Москва, 24 жовтня 1916 р.

м. Харків

п. Миколі Сумцову

Високоповажний Пане Професоре!

Український комітет допомоги вигнанцям «Юга России», надсилаючи до Вас п'ять листів від наших земляків, ласкаво прохає скористуватись сим матеріалом і написати у Харківській газеті «Южный край» статтю з закликом жертвувати нашим нещасним землякам, які в неможливому стані і про який Вам краще скажуть їхні листи. В купі з сим надсилаємо Статут та відозву Нашого Комітету.

З глибоким поважанням

Голова [Підпис]

[Печатка Товариства]

Секретар [Підпис]

Завідуючий Канцелярії [Підпис]

ЦДІАУ, ф. 2052, оп. 1, спр. 47, арк. 1.

Документ № 128

Витяг із циркуляра голови Тетянинського комітету О.Б. Нейдгарта до місцевих органів у справах біженців щодо збору даних про кількість біженців та направлення їх до Особливого відділу Комітету Центрального Всеросійського Бюро з розшуку і реєстрації біженців

Петроград, 31 жовтня 1916 р.

Циркулярно.

Для выполнения принятой на себя задачи по соединению разрознившихся во время эвакуации семей беженцев Комитетом ЕЕ ВЫСОЧЕСТВА была предпринята и в настоящее время при содействии правительственных, общественных и национальных организаций доведена до конца общая по всей Империи перепись беженцев, данные которой в настоящее время разрабатываются Особым Отделом Комитета и в самом ближайшем времени будут опубликованы во всеобщее сведение.

Размещенные во внутренних губерниях беженцы не могут постоянно оставаться на тех местах, на которых они были первоначально поселены; несомненно, что в довольно широких размерах идет передвижение их из одного уезда, города или губер-

нии в другие, как в целях соединения со своими родственниками или односельчанами, так и в поисках заработка или возможности лучше устроить жизнь свою и своей семьи; равным образом, по мере возвращения занятых неприятелем местностей наблюдается стремление беженцев вернуться на свои пепелища, что также, несомненно, оказывает сильное влияние на состав беженского населения на местах временного водворения.

В виду изложенных соображений Комитет ЕЕ ВЫСОЧЕСТВА признал необходимым, в дополнение к производящейся регистрации вновь прибывающих в данную губернию беженцев [...], периодически, 1 и 15 числа каждого месяца, собирать сведения о числе беженцев в каждом из городов и уездов Империи, с распределением их по национальности и возрастным группам [...]. В виду крайней важности для правительства, общественных и национальных организаций постоянно иметь в своем распоряжении текущие данные о движении и расселении беженцев, КОМИТЕТ ЕЕ ВЫСОЧЕСТВА просит..... не отказать в распоряжении о возложении этой обязанности на органы, ведающие в пределах..... регистрацией беженцев, с тем, чтобы требуемые сведения непосредственно ими доставлялись в состоящее при Особом отделе Комитета Центральное Всероссийское Бюро по розыску и регистрации беженцев (Петроград, Литейный, 47).

Доставление сведений следует начать с *1 Декабря сего года*, отсылая их в Бюро не позднее 3 и 18 чисел соответствующего месяца. Бланки ведомостей [...] могут быть получены из Особого Отдела Комитета или заготовлены на месте в потребном числе экземпляров за его счет, при условии сохранения их формата и содержания.

Председатель Комитета *А.Нейдгарт*.

Председатель Особого Отдела,

Член Комитета (скрепил) *В.Комарницкий*.

С подлинным верно: Заведывающий Центральным Всероссийским Бюро по регистрации и розыску беженцев.

ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 14, арк. 8 - 8 зв.

Документ № 129

Замітка про організацію збору пожертв для біженців в Одесі, опублікована в газеті «Ведомости Одесского градоначальства»

Одеса, 2 листопада 1916 р.

С глубокой благодарностью объявляется о поступивших пожертвованиях на устраиваемую 5 и 6 ноября 1916 г., в городском саду, лотерею – аллегри в пользу ТАТЬЯНИНСКОГО и Центрального Комитета. Граф Е.Г. и гр. М.М. Толстые – 200 р., Р.Н. Аудорский – 43 предмета, Н.А. Гарницкая – 2 японские чашки, банкирский дом Ашкенази – 100 р., торговый дом Д.П. Котляревського – 200 р. Итого деньгами 500 руб.

Дальнейшие пожертвования принимаются Управляющим Канцелярией Градоначальника В. М. Подольцевым (Греческая, 9) в присутственные дни от 10 ч. утра до 4 ч.

пополудни.

Ведомости Одесского градоначальства. – 1916. – 2 ноября.

Документ № 130

**Дані про діяльність Полтавського Центрального Бюро праці протягом
17 травня – 15 листопада 1916 р.**

Полтава, друга половина листопада 1916 р.

ВРЕМЯ	Спрос на труд		Предло- жение труда	Послано на работу	Удов- лет- ворено спрос	Остается на 16 ноября		Средняя посещае мость б. т. в день
	Нанима- тели	Места				Мест	ра- боч.	
МАЙ	168	332	250	189	188	-	-	20 чел.
ИЮНЬ	300	1049	991	660	657	-	-	43 «-»
ИЮЛЬ	221	1196	923	687	685	-	-	40 «-»
АВГУСТ	157	285	1075	561	557	-	-	44 «-»
СЕНТЯБРЬ	275	1520	1213	894	893	-	-	50 «-»
ОКТЯБРЬ	234	1986	1506	1284	1292	-	-	60 «-»
С 1-го по 15-е ноября	106	246	791	336	336	-	-	65 «-»
ИТОГО	1461 1689 ^x 3150	6641	6754	4611	4608	1237	447	60 чел.

^x/1689 нанимателей составляют сельские хозяйства, экономии, об-ва, заявленные в бюро труда по опросным листам.

ДАПО, ф. 992, оп. 1, стр. 8, арк. 38.

Документ № 131

**Лист Харківського міського голови Д.І. Багалія до Великої княжни
Тетяни Миколаївни щодо відкриття шкіл для дітей-біженців у Харкові**

Харків, друга половина листопада 1916 р.

ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЫСОЧЕСТВУ
ВЕЛИКОЙ КНЯЖНЕ ТАТЬЯНЕ НИКОЛАЕВНЕ

Харьковского Городского Головы

ХОДАТАЙСТВО.

Состоящий под Августейшим Почетным Председательством ВАШЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА КОМИТЕТ, в заседании 11-го ноября, с.г., с соизволения ВАШЕГО ВЫСОЧЕСТВА, постановил, по ходатайству Харьковского Городского Головы, назначить Харьковскому Городскому Общественному Управлению пособие в течении четырех месяцев текущего года на содержание 30-ти школьных комплектов для 1.500 детей беженцев в размере 12.000 руб. по 3.000 р. в месяц.

Столь незамедлительно оказанная помощь дала Харьковскому Городскому Общественному Управлению возможность обеспечить школьным обучением всех детей беженцев, осевших в г. Харькове, и развернуть сразу широкую сеть дополнительных

комплектов, доведенную до 34-х. В дальнейшем открытых классов оказалось недостаточно, и Городское Управление нашло необходимым довести общее число школьных комплектов для беженцев до 51-го. Содержание открытых дополнительно комплектов обеспечивается до конца учебного года поступившими воспособлениями от Харьковского Отделения Комитета, состоящего под Августейшим Почетным Председательством ВАШЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА в размере 3.600 р. и ГЛАВНОУПОЛНОМОЧЕННОГО по делам Юго-Западного фронта князя Н.П. УРУСОВА в сумме 10.000 рублей.

В настоящее время в г. Харькове функционирует 43 класса для детей беженцев русских подданных с общим числом учащихся 2126, в том числе 5 классов для русских детей с 218 учащимися, 10 – для детей поляков с 545 учащимися, 1 – литовский с 49 детьми, 9 – латышских с 388 детьми, 5 – еврейских с 238 учащимися и 13 – немецких с 688 учащимися. Немедленно по возобновлении учебных занятий в январе 1916 года имеют быть открыты вновь формируемые комплекты в числе 8 – ми с числом учащихся до 400, и таким образом общее количество учащихся в классах для беженцев превысит цифру 2.500 человек.

Занятия во всех классах ведутся в полном размере с общими программами преподавания в начальных народных училищах ведомства Министерства Народного Просвещения в согласии действующими законоположениями.

Признавая, что сердечное и отзывчивое отношение ВАШЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА дало Городскому Общественному Управлению возможность прочно поставить насущное дело школьного обучения детей беженцев, которые в противном случае оказались бы лишены образования, воспитания и надзора, Харьковская Городская дума единогласно постановила возбудить перед ВАШИМ ИМПЕРАТОРСКИМ ВЫСОЧЕСТВОМ ходатайство о принятии открытых и содержимым в г. Харьков классов для детей беженцев под покровительством Комитета, состоящего под Августейшим Почетным Председательством ВАШЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА, с оставлением заведывания названными классами в ведении Харьковского Городского Общественного Управления и местного учебного начальства.

Настоящее ходатайство Харьковской Городской Думы имею честь представить на благовоззрение ВАШЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА.

*Харьковский Городской Голова,
заслуженный профессор, действ. с.*

Дмитрий Багалий

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 258 - 258 зв.

Документ № 132

Витяг із листа голови Тетянинського комітету О.Б. Нейдгарта до його Полтавського відділення щодо обліку медичних закладів, які надають допомогу біженцям

Петроград, 19 листопада 1916 р.

Полтавскому Отделению Комитета ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО
ВЫСОЧЕСТВА Великой Княжны ТАТЬЯНЫ НИКОЛАЕВНЫ.

Для оказания медицинской помощи пострадавшему от военных бедствий населению Комитетом ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА Великой Княжны ТАТЬЯНЫ НИКОЛАЕВНЫ содержится или субсидируется значительное число различного рода лечебных заведений.

Опыт прошлого лета показал, что при разрешении поступающих в Комитет многочисленных ходатайств об оказании лечебной помощи нередко встречаются затруднения, обуславливаемые как несвоевременностью возбужденных ходатайств, (напр.: осенью, по окончании сезона, возбуждается ходатайство о предоставлении лиманного лечения или кумысолечения), так и отсутствием точных сведений о числе свободных мест в том или другом лечебном заведении.

Для урегулирования лечебного дела и возможно полного использования находящихся в распоряжении Комитета больничных коек, признано необходимым: 1) произвести подсчет мест во всех без исключения лечебных заведениях Комитета, 2) иметь во всякое время сведения о числе свободных мест в каждом лечебном заведении, каковые периодически возобновлять; 3) сосредоточить все эти сведения в лечебном Отделе Комитета.

В виду сего Комитет Великой Княжны ТАТЬЯНЫ НИКОЛАЕВНЫ просит свои Отделения: 1) представить на 1-ое Декабря с. г. полный список всех находящихся в районе их деятельности больниц, родильных приютов и амбулаторий, санаторий, [...] и т.п. лечебных заведений, содержимых или субсидируемых КОМИТЕТОМ ЕЕ ВЫСОЧЕСТВА, с указанием: а) наименования лечебного заведения и его специальности (детская больница, заразная, хирургическая, терапевтическая [...]), б) места его нахождения, в) число кроватей; г) числа свободных мест. II) Начиная с 1-го Января 1917 г. сообщать в Лечебный Отдел Комитета 1-го и 15-го числа каждого месяца по прилагаемой при сем форме сведения о движении больных и числе свободных мест в лечебных заведениях, находящихся в районе Отделения Комитета.

Председатель Комитета *А. Нейдгарт*

Управляющий делами Комитета

Член Комитета (*подпись неразборчева*).

Заведывающий Лечебным Отделом (*подпись неразборчева*).

ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 3, арк. 124 - 124 зв.

Документ № 133

**Лист управляючого справами Особливої наради з улаштування
біженців до Харківського губернатора щодо збору даних про кількість в губернії
притулків для біженців**

Петроград, 22 листопада 1916 р.

Конфіденційно

Харьковському Губернатору

За последнее время наблюдается испрошение по некоторым сметам национальных организаций значительных ассигнований на «приюты», из расчета по 13-15 руб. в месяц на опекаемое лицо.

Между тем по предыдущим сметам /на II и III четверти с.г./ учреждений такого рода было меньше и назывались они «убежищами», «даровыми квартирами» и т.п.

Вследствие сего Отдел имеет честь просить Ваше Превосходительство сообщить полный список существующих во вверенной Вам губернии «приютов» для беженцев или их детей, т.е. таких учреждений, где призречаемые пользовались бы всеми видами помощи, о обозначении, в каждом отдельном случае: числа мест, состава администрации, источника средств и места их нахождения.

Кроме того Отдел просит сообщить такой же список еврейских школ, с подразделением на «хедеры» и «талмуд-торы», где обучаются специально дети беженцев евреев.

Управляющий делами

Особого Совещания /подписал/ Булгаков.

Заведывающий Подотделом /скрепил/ Шульман.

Верно: Заведывающий Подотделом Шульман.

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 102, арк. 4.

Документ № 134

**Листування голови Хорольської повітової земської управи з головою
Полтавського відділення Тетянинського комітету з приводу нагородження
І.М. Димського за роботу в Хорольському «Бюро біженців»**

М. Хорол Полтавської губ., 2 грудня 1916 р.

В Полтавское Отделение Комитета
Ее Императорского Высочества
Великой Княжны Татьяны Николаевны.

Его Превосходительству
Господину Председателю Комитета

С самого начала прохождения беженцев и оседания их в г. Хороле при Хорольской Земской Управе был открыт Отдел Помощи Беженцам. Во главе этого Отдела стоит приглашенный мною Илья Модестович Дымский, получивший высшее образование на юридическом факультете и под моим надзором и руководством фактически осуществляющий дело призрения беженцев в г. Хороле и Уезде. Дела, касающиеся ведения Татьянского Комитета и все поручения Отделения исполняются вышеупомянутым Отделом – «Бюро Беженцев», на попечении которого в данное время находит-

ся более 1000 душ беженцев. В этой группе имеются и учащиеся среднеучебных заведений. Так как в г. Хороле не открыто Отделение Комитета Ее Императорского Высочества – я полагаю возможным ходатайствовать перед Полтавским Отделением и его Председателем о разрешении г. Дымскому, как непосредственно исполняющему поручения комитета, не состоящему на государственной службе и не пользующемуся правом ношения установленной ведомственной гражданской формы – носить при исполнении обязанностей установленный Государем Императором 2-го декабря носить знак и нарукавную перевязь для Уполномоченных и сотрудников Комитета с инициалами имени Ее Императорского Высочества. /Извест. Комитета Е.И.В. Вел. Кн. Татьяны Николаевны к 29-го мая 1916 г./

Удостоверение на право ношения знака и перевязки может быть выслано в Хорольскую Земскую Управу на имя Председателя с указанием откуда может г. Дымский их приобрести.

Председатель Хорольской Уездной Земской Управы [*Підпис*]
ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 9, арк. 11 - 11 зв.

Полтава, грудень 1916 р.

Г. Председателю Хорольской Уездной
Земской Управы

Вследствие отношения от 2-го декабря с. г. прошу Ваше Высочество не отказать уведомить какие именно функции исполняет по Отделению Татьянинского Комитета Илья Медестович Дымский и не находится ли в связи Ваше ходатайство с возбужденным Г. Хорольским Предводителем Дворянства 5 апреля 1916 года за № 693, а также г. Дымским 15-го июня с. г. за № 493 ходатайством об открытии в г. Хороле Уездного Отделения Комитета Ее Императорского Высочества, на которое последовал благоприятный ответ.

За председателя Отделения Комитета
Товарищ Председателя
Управляющий делами
Отделения Комитета

Делопроизводитель [*Підпис*]
ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 9, арк. 12 - 12 зв.

Документ № 135

Список притулків, які перебували у підпорядкуванні Харківського губернського єврейського комітету допомоги жертвам війни

Харків, грудень 1916 р.

Список

приютов, находящихся в ведении Харьковского Губернского Еврейского Комитета помощи жертвам войны, где беженцы пользуются всеми видами помощи

Біженство Першої світової війни в Україні: документальні свідчення

Наименование приюта	На сколько человек	Местонахождение	Источник средств	Состав администрации
Богадельня Харьковского Еврейского Комитета помощи жертвам войны.	26	Жандармская площадь № 6	Суммы ассигнованы Татъянинским Комитетом и собраны путем добровольных пожертвований	Председатель Попечительства, заведывающая богадельней.
Группа беженцев в богадельне Харьковского Общества пособия бедным евреям.	19	Куликовская ул. 12	«-»	Администрация богадельни Общества пособия.
Богадельня отдела о беженцах Славянского Общества пособия бедным евреям.	30	Славянск	«-»	Председатель отдела о беженцах и заведывающий.
Приют для одиноких мальчиков, посещающих ремесленные мастерские в Харькове.	25	Мироносицкая ул., № 9	«-»	Заведывающий.

Председатель Комитета [Підпис]
Секретарь Комитета [Підпис]

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 102, арк. 24.

Документ № 136

Список еврейских школ для детей беженцев-евреев, які перебували у підпорядкуванні Харківського губернського єврейського комітету допомоги жертвам війни

Харків, грудень 1916 р.

СПИСОК

Еврейских школ, находящихся в ведении Харьковского Губернского еврейского Комитета помощи жертвам войны, где обучаются дети беженцев-евреев

ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ШКОЛЫ В ГОРОДЕ ХАРЬКОВЕ.

1. Класс при утренней школе на Куликовской ул., № 12, открыт Харьковской Городской Управой, с 31 учащимся.
2. Училище послеобеден./ на Куликовской ул., № 12, с 195 учащимися.
3. Училище на Рыбной ул., № 34 – 4 класса, из них два /2-ой и 3-ий классы/ открыты Харьковской Городской Управой, всего 174 учащихся.
4. Класс на Скобелевской площади, открыт Харьковской Городской Управой, с 40 учащимися.
5. Класс при Высшем Начальном Училище, на Змиевской ул., с 40 учащимися.

ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ШКОЛЫ В ГОРОДАХ ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ.

1. Школа в Ахтырке с 52 учащимися
2. «-» Богодухове « 70 »
3. «-» Волчанске « 51 »

4. «-» Купянск « 55 »
5. «-» Сумах « 129 »

ХЕДЕРА.

1. В Изюме на 40 учеников
2. «-» Змиеве «-» 26 «-»
3. «-» Чугуеве «-» 55 «-»

ТАЛМУД – ТОРЫ.

1. В Харькове, по Харьковской набережной, с 120 учащимися.

Председатель Комитета [*Підпис*]

Секретарь Комитета [*Підпис*]

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 102, арк. 25.

Документ № 137

**Лист Харківського голови Д. І. Багалія до Харківського губернатора
щодо виділення коштів на допомогу біженцям**

Харків, січень 1917 р.

Отдел по устройству беженцев в счет прошлого сметного периода Октябрь – Декабрь 1916 года получил от Особого Совещания 200.000 рублей. Смета же Отдела на тот же период составлена в сумме свыше 700.000 рублей и, получив лишь 200.000 рублей Отдел в настоящее время не имеет средств на оплату счетов поставщиков за истекший период, ни на предстоящую январскую выдачу пособий, так как в счет текущего периода Январь – Март еще не получено авансов. В виду отсутствия средств положение Отдела очень затруднительное, и беженцы бедствуют.

На основании изложенного, имею честь просить ВАШЕ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВО отпустить Отделу 200.000 р. В счет прошлого сметного периода из сумм, имеющихя в Вашем распоряжении на оказание помощи беженцам.

Городской Голова *Д.Багалій*

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 237, арк. 5.

Документ № 138

**Стаття «Біженці-румуни в Катеринославі», опублікована в газеті
«Родной край»**

Херсон, 12 січня 1917 р.

Беженцы-румыны в Екатеринославе

За последние дни через Екатеринослав последовало несколько партий беженцев-румын. В Екатеринославе беженцев не оставляют, а направляют дальше. Пока в Екатеринославе устроить беженцев-румын не предполагено. Лишь в Новомосковском уезде будет устроено 5000 румынских беженцев.

Сообщение о возможности занятия «Потемкинского дворца» для нужд румынского двора вызвано естественный интерес у екатеринославцев.

Потемкинський дворець належить екатеринославському дворянству, чому для в'яснення приготування к прийому високих гостей, сотрудник «Пр. Ко.», обратиться к секретарю дворянств В. Н. Шимковичу, который сказал:

– О предполагаемом занятии «Потемкинского дворца» для нужд румынского двора я узнал из многочисленных телефонных запросов, а затем из газетного сообщения. Весь корпус дворца, кроме большого зала, занять в настоящее время лазаретом Екатеринославского дворянства для нижних чинов. В прилегающих к нему флигелях расположены дворянские учреждения, контрольно-отчетный отдел главноуполномоченного южного района Р. О. Красного креста и квартиры служащих. Эвакуация лазарета и дворянских учреждений, необходимая при отдаче дворца для указанной цели, сопряжена с большими трудностями и потребует немало времени. Никаких сообщений по этому поводу екатеринославским дворянством не получено.

Родной край. – 1917. – 12 января.

Документ № 139

Замітка про видачу обідів біженцям, опублікована в «Черниговской земской газете»

Чернігів 20 січня 1917 р.

Черниговский губернский отдел всероссийского общества попечения о беженцах. 12 января состоялось в Чернигове заседание совета отдела. Между прочим, постановлено выдавать ежедневно из столовой отдела бедным беженцам 23 обеда бесплатно, а состоятельным за плату – по 40 коп. за обед из двух блюд.

Черниговская земская газета. – 1917. – 20 января.

Документ № 140

Протокол засідання Кременчуцької повітової земської управи щодо виділення приміщень для румунських біженців

М. Кременчук Полтавської губ., 24 січня 1917 р.

Протокол

**Совещания по вопросу об отводе помещений
для прибывающих беженцев-Румын**

Заседание 24 января 1917 года.

В совещании присутствовали: Председатель Управы А.А. Евневич, Члены Управы: М.В. Питленко, В.Н. Магденко, Кременчугский Уездный Воинский Начальник Полковник П.М. Смирнов, Кременчугский Полицмейстер Н.Г. Згура, Кременчугский Уездный Исправник К.С. Костыря, Член Кременчугской Городской Управы Ф.У. Шелко, городской врач Ш.И. Зайденберг и Инспектор народных училищ 6 района А.А.Явойский.

Вследствие крайней необходимости отвести помещение для наблюдения и двухнедельной выдержки за прибывающими партиями Румын-беженцев, из которых в на-

стоящее время прибыла первая партия 444 человека, и ввиду полного отсутствия подходящих помещений в городе Кременчуге, где все мало мальски пригодные помещения заняты войсками, а помещение холерных барачков непригодно и мало вместительно.

Совещание постановило: отвести для санитарного наблюдения и двухнедельной выдержки беженцев-Румын помещение Кременчугской городской народной школы за № 8, за насыпью железной дороги, каковое помещение немедленно занять для означенной цели. О чем уведомить Г. Инспектора Народных училищ для передачи означенного помещения в распоряжение Кременчугской Уездной Земской Управы.

Председатель Управы [Підпис]
Члены Управы:
Уездный воинский начальник [Підпис]
Кременчугский полицмейстер [Підпис]
Уездный исправник [Підпис]
Член Кременчугской Городской Управы [Підпис]
Кременчугский городской врач [Підпис]
Инспектор Народных училищ 6 района.
ДАПО, ф. 1069, оп. 1, спр. 2, арк. 6 - 6 зв.

Документ № 141

Замітка «Становище біженців», опублікована в газеті «Южное слово»

М. Бердичів Київської губ., 3 лютого 1917 р.

Материальное положение беженцев, находящихся в городе, критическое в полном смысле этого слова. Комитет помощи лицам, пострадавшим от военных действий, за отсутствием средств выдает беженцам минимальное пособие, в то время, когда жизнь вздорожала в несколько раз.

Южное слово. – 1917. – 3 февраля.

Документ № 142

Журнал № 3 засідань Кременчуцької повітової земської управи щодо надання допомоги румунським біженцям

М. Кременчук Полтавської губ., 8 лютого 1917 р.

Журнал № 3

Кременчугской Уездной Земской Управы
февраля « 8 » дня 1917 года

Присутствовали: Председатель Управы

А.А.Евневич

В.Н. Магденко.

П.Д. Белоконь

И.С. Котляр

Члены Управы: М.В. Питленко

За участия Уездного Санитарного врача Губернского Земства М.Ф. Сухаренка, заведывающего отделом оказания помощи беженцам А.В. Масленикова, заведывающего вещевым складом А.К. Фон-Милло.

Слушали: Вопрос об организации оказания медицинской помощи, питания, снабжения бельем, одеждой и обувью беженцев румын, прибывших в Кременчуг, в количестве 444 человека и размещения их в Кременчугском уезде.

По обсуждении означенного вопроса Уездная Земская Управа ПОСТАНОВИЛА:

- 1/ Установить штат медицинского персонала из одного врача, одного фельдшера и двух сестер милосердия на жалование до 50 руб. в месяц каждой.
- 2/ Изолировать больных заразными болезнями, поместив их в городской холерный барак и установив там постоянное дежурство сестер милосердия под наблюдением врача; причем ввиду незначительного размера помещения больнички, признано необходимым отчасти, пользоваться для помещения некоторых заразных больных больницей Кременчугского богоугодного заведения.
- 3/ Медикаменты для лечения беженцев румын, находящихся в холерном бараке брать в ближайшей к бараку аптеке Скудина, войдя предварительно с названной аптекой в соглашение.
- 4/ Оборудовать больничку в холерном бараке необходимыми медикаментами и инструментами для оказания больным беженцам медицинской помощи.
- 5/ Привить всем беженцам румынам оспу, поручив произвести эту прививку наблюдающими за беженцами врачу и фельдшеру.
- 6/ Увеличить число кроватей в больничке до 50-ти, заготовить для них по две смены белья и соответствующее количество одеял.
- 7/ Снабдить беженцев-румын необходимым количеством белья, одежды и обуви. Обувь заказать Кременчугскому Ссудно-Сберегательному Товариществу в количестве 100 пар разных размеров. Заготовление белья, одежды и обуви поручить Члену Управы П.Д. Белоконю.
- 8/ Установить следующий штат хозяйственного персонала: два заведывающие хозяйством: один для питания беженцев румын, находящихся в городской школе и один для больнички в холерном бараке; 8 человек санитаров, два кашевара, одна кухарка и один переводчик. Для ведения книг и отчетности пригласить подходящее лицо на жалование до 50 рублей.
- 9/ Установить совместно с врачом нормы рационального питания беженцев, как здоровых, так и больных, оказывая всякое содействие в смысле добывания необходимых продуктов.
- 10/ Снабдить питательный пункт для беженцев в городской школе и больничку всем недостающим хозяйственным инвентарем.
- 11/ В виду окончания срока карантина, после подлежащей дезинфекции и посылки людей в баню, приступить к расселению беженцев румын в уезде, применив план размещения их согласно инструкциям Губернского комитета по оказанию помощи беженцам и разместить их согласно заявления уездного санитарного врача М. Ф. Сухаренка, в волостях в которых нет эпидемии, под наблюдением соответ-

вующих земских участковых врачей. Всех нетрудоспособных первой партии беженцев румын расквартировать в х. Криушах, а трудоспособных поместить на работы, войдя в соглашение с землевладельцами, подавшими заявления о желании взять их на работы.

Председатель Управы [Підпис]

Члены Управы [Підпис]

ДАПО, ф. 1069, оп. 1, спр. 2, арк. 4 - 5.

Документ № 143

Витяг із листа товариша голови Полтавського губернського відділення Тетянинського комітету М. Герценвица до Тетянинського комітету з приводу організації віспощеплення серед біженців

Полтава, 9 лютого 1917 р.

В КОМИТЕТ ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО
ВЫСОЧЕСТВА Великой Княжны
Татьяны Николаевны.

Циркуляр комитета ЕЕ Императорского Высочества от 18 августа 1916 года за № 20, по делу о производстве оспопрививания беженцам был мною разослан в копии в Уездные Отделения, а также Уездные Земские Управы Полтавской губернии для исполнения.

Нине же из полученных ответов усматривается, что оспопрививание производилось беженцам на общем основании, бесплатно при чем усиленное прививание оспенной лимфы производилось в период времени с апреля по июнь. [...]

Сообщая об изложенном, имею честь присовокупить, что как среди беженцев, так и среди местного населения Полтавской губернии эпидемических случаев оспенных заболеваний в минувшем году не замечалось.

За Председателя Отделения Комитета
Товарищ Председателя *М.Герценвиц*

Управляющий делами,

Член Отделения Комитета *Н.Снесский*

Делопроизводитель *Тржебуховский*

ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 3, арк. 120 - 120 зв.

Документ № 144

Витяг зі статті «Повернення біженців», опублікованої в газеті «Вольнь»

Житомир, 9 лютого 1917 р.

Губернская земская управа получила телеграфное извещение от председателя управы Б.Н. Лелявского, что главнокомандующий армиями Юго-западного фронта приказал срочно возвратить всех беженцев из восточных и других губерний в прифронтовые полосы для весеннего обсеменения полей; на вол. губ к-т ВЗС возлагается

снабжение беженцев инвентарем и продовольствием. В Ровенский и Острожский уезды разрешается возвращаться всем беженцам, а в ближайшие к фронту местности только трудоспособным; организация их возвращения на места будет возложена на бюро труда губкомитета ВЗС. В связи с этим распоряжением, сегодня в губернской земской управе созывается срочное совещание, на котором будут подробно обсуждаться вопросы о мерах, которые необходимо принять губернскому комитету ВЗС для возвращения беженцев. В совещании примут участие представители уездных земских управ, районные уполномоченные В.З.С., губернские гласные, управляющий волынской «хлебармией» В.В. Ржецкий, заведующий бюро труда В.З.С. Б.Б. Влодек, и др. Совещание состоится под председательством председателя Волынской ГЗУ Б.Н. Лелявского. [...]

Волынь. – 1917. – 9 февраля.

Документ № 145

Витяг із листа управляючого справами відділу з влаштування біженців МВС Російської імперії Булгаков до Харківського губернатора щодо фінансування біженецьких організацій Харківської губернії

Петроград, 17 лютого 1917 р.

Срочно

Харьковскому Губернатору

Кредитная комиссия при рассмотрении смет и расходов по устройству беженцев в IV четверти 1916 года и в I четверти сего года как Харьковского Губернского Земства и Харьковского Городского Управления, так и национальных организаций, постановила, в виду включения в сметы Губернского Земства и Городского Управления сумм на продовольственные и квартирные пайки, а также иные виды помощи для беженцев, находящихся на призрении национальных организаций, просить Ваше Превосходительство выдать национальным организациям причитающие им суммы на удовлетворение нужд беженцев, упомянутыми организациями.

Управляющий делами

Особого Совещания *Булгаков*

Заведывающий Делопроизводством *А.Титаренко*

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 229, арк. 9 - 9 зв.

Документ № 146

Замітка «Допомога румунам-біженцям», опублікована в газеті «Мариупольская жизнь»

М. Мариуполь Катеринославської губ., 19 лютого 1917 р.

Комитет Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных бедствий, обратился к

своим отделениям с циркуляром, в котором просит отделения оказывать помощь беженцам румынам из [незрозуміле слово] отделений в скромных размерах и помещать детей, особенно сирот, в приюты, созданные на средства комитета Ее Высочества.

Мариупольская жизнь. – 1917. – 19 февраля.

Документ № 147

Лист Головуючого в Особливій нараді з улаштування біженців до Харківського губернатора А.І. Келеповського щодо влаштування у Петрограді у квітні 1917 р. Всеросійської виставки про біженців

Петроград, 19 лютого 1917 р.

Милостивый Государь

Аркадий Ипполитович.

Товарищ Председателя Комитета ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА Великой Княжны ТАТЬЯНЫ НИКОЛАЕВНЫ по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий, сообщив о предположении Комитета устроить в апреле месяце сего года в Петрограде Всероссийскую Выставку как произведений беженского труда, так и других данных, касающихся дела оказания помощи разоренному неприятелем населению, – обратился ко мне с любезным предложением осветить на таковой выставке деятельность Особого Совещания по устройству беженцев.

Придавая означенной выставке существенное значение и полагая весьма желательным широкое ознакомление населения с правительственными мероприятиями в деле оказания помощи беженцам и имея в то же время в виду, что проявляемая Особым Совещанием деятельность по призрению беженцев неразрывно связана с работой предусмотренных Руководящими Положениями Губернских Совещаний по устройству беженцев, я особой телеграммой просил Ваше Превосходительство о сообщении в Отдел сведений и материалов, долженствующих в общих чертах наглядно обрисовать постановку на местах дела оказания помощи беженцам.

Несомненно, представлялось бы крайне желательным, дабы означенные выше сведения в форме исчерпывающего отчета, иллюстрированного соответственным материалом, обнимали собою всю историю беженского дела в губернии.

Его Превосходительству

А.И. КЕЛЕПОВСКОМУ

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 221, арк. 7.

Документ № 148

Витяг із подяки попечителя Одеського навчального округу інспектору Бериславського вищого початкового училища Херсонської губернії за організацію збору коштів для сербських дітей-біженців

Одеса, 5 січня – 22 лютого 1917 р.

Господину инспектору
Берыславского высшего
начального училища

Препровождая Вам квитанцию в получении денег на нужды Комитета попечения о сербских детях, считаю своим нравственным долгом выразить Вам от своего лица и от лица Комитета глубокую благодарность зато, что Вы свои сочувствием поддерживаете дело помощи сербским детям-беженцам, нуждающимся не только в образовании, но и материальном содержании [...]

Председатель Комитета,
Попечитель округа [Підпис]
За секретаря Комитета [Підпис]

Додаток:

Квитанция № 194

Благотворительного Комитета по изысканию средств на устройство сербских детей, учрежденных Управлением Одесского ученого округа

В прием от учащихся Берыславского высшего начального училища 24 руб. 23коп.

Казначей Директор 2-й Одесской
мужской гимназии [Підпис]

Державний архів Херсонської області, ф. 193, оп. 1, спр. 20, арк. 45, 46.

Документ № 149

Витяг із доповіді кредитної Комісії Особливої наради з улаштування біженців щодо фінансування канцелярій у справах біженців Полтавської та Харківської губернії

Петроград, весна 1917 р.

Полтавская Губерния.

Полтавский губернатор возбудил ходатайство об отпуске Губернской Земской Управе 886 рублей, израсходовал Управою в Октябрь-Декабрь минувшего года.

Отдел означенное ходатайство имеет честь внести на благотворение Кредитной Комиссии.

Харьковская Губерния

Харьковский Губернатор сообщил в Отдел в смету Харьковского Комитета по оказанию первой помощи беженцам латышам на Январь-Март сего года, исчисленную в сумме 195 рублей на бюро труда и 340 рублей на административные расходы, а всего 535 рублей. Прочие виды помощи оказываются Харьковским Городским Комитетом.

Означенную смету Отдел имеет честь внести на благоусмотрение Кредитной Комиссии, присовокупляя, что по смете Харьковского Латышского Комитета на IV четверти минувшего года Кредитной Комиссией отпущено на административные расходы 690 рублей.

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 229, арк. 3.

**ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
(ВЕСНА 1917 – 29 КВІТНЯ 1918 РР.)**

Документ № 150

**Витяг із листа предводителя дворянства Хорольського повіту до голови
Полтавського губернського відділення Тетянинського комітету щодо відкриття його
Хорольського повітового відділення**

М. Хорол Полтавської губ., 6 березня 1917 р.

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ПОЛТАВСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ
Комитета
ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА
ВЕЛИКОЙ КНЯЖНЫ
ТАТЬЯНЫ НИКОЛАЕВНЫ

Честь имею сообщить ВАШЕМУ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ, что вследствие предложения за № 655 от 23-го Апреля 1916 г. об открытии в г. Хорол Филиального Отделения Комитета ЕЕ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА 26 Февраля мною было созвано организационное собрание, на котором были избраны: Председателем Отделения – Уездный Предводитель дворянства Владимир Александрович Гудим-Левкович, Вице-председателем: Директор Реального Училища Действит. Стат. Сов. Сергей Степанович Чемолосов. Секретарем Заведующий Отделом Помощи Беженцам при Хорольской Земской Управе Илья Модестович Дымский, Казначеем И. об. Земского Начальника 1-го и 2-го участка Борис Петрович Казин, Членами Ревизионной комиссии Соборный Протеиерей о. Василий Никифоров, Член Земской Управы Юрий Владимирович Старицкий, и Инспектор Народных училищ Петр Степанович Жежерин. Доводя до сведения ВАШЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВА об открытии Отделения – почтительнейше прошу оказать свое содействие к развитию его полезной деятельности. [...]

Председатель Отделения [*Підпис*]
ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 9, арк. 6.

Документ № 151

**Телеграма Вовчанського повітового комісара В.Г. Колокольцева до Голови
Ради Міністрів Росії князя Г.Є. Львова щодо критичного стану біженців у повіті**

М. Вовчанськ Харківської губ., 17 березня 1917 р.

Беженцы расселенные Волчанском уезде голодные полунагие и босые толпами осаждают уездные и волостные попечительства, требуя продовольственные квартирные деньги Точка До настоящего времени не получены и не уплачены деньги за Де-

кабрь прошлого года и Январь, Февраль, Март текущего Точка Настроение беженцев в связи с переживаемым моментом такое, что дальнейшая задержка уплаты вызовет непоправимые эксцессы со стороны последних Точка Необходимо телеграфным переводом немедленно получить аванс на квартирные продовольственные пайки медицинскую помощь на 75 процентов из 13700 общего числа проживающих здесь беженцев Точка Требуется за 1916 год 150 тысяч а за Январь Февраль Март – 285 тысяч рублей Точка Иностранные подданные национальных комитетов получают пособие своевременно что еще более нервирует толпу Уездный Комиссар *Василий Григорьевич Колокольцев* 6532.

Верно:

Заведывающий Делопроизводством *А.Титаренко*
ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 237, арк. 290.

Документ № 152

Замітка «Допомога біженцям», опублікована в газеті «Приднепровский край»

Катеринослав, 18 березня 1917 р.

В помещении губернской управы состоялось заседание представителей земских, национальных и других общественных организаций по оказанию помощи беженцам.

Постановлено, что оказание помощи беженцам должно сосредоточиться в руках общественных губернского и уездного комитетов, в состав которых должны войти представители земских и городских самоуправлений губернии и всех национальных организаций, принимающих участие в оказании помощи беженцам, а на местах расселения беженцев – представители всех местных объединенных организаций и беженцев. Все комитеты должны строиться на выборных началах.

Подробная разработка принятого плана организации поручена губернскому комитету всероссийского земского и городского союза помощи беженцам и совету объединенных национальных организаций.

-X-

Приднепровский край. – 1917. – 18 марта.

Документ № 153

**Витяг із циркуляра Тетянинського комітету до свої відділень
щодо організації лікування біженців на одеських лиманах у 1917 р.**

Петроград, 21 березня 1917 р.

Циркулярно.

В Полтавское

Отделения Татьянинского Комитета

Татьянинский Комитет, озабочиваясь предоставлением лечения нуждающимся беженцам и в текущем 1917 году на Одесских лиманах, вошел в соглашение с владель-

цем лечебного заведения на Хаджибейском лимане д-ром Сахаровым о предоставлении Комитету для лечения беженцев в его лечебном заведении и прилегающей к нему даче 300-т мест в каждом сезоне, – из них 200 для детей до 15-летнего возраста и 100 для взрослых. [...]

По соглашению с Одесским Отделением в распоряжение Комитета и Одесского Отделения оставляется 100 мест /60 для детей и 40 для взрослых/, остальные 200 мест, а именно 140 для детей и 60 для взрослых, представляются Отделением. [...]

К сему Комитет считает необходимым отметить, что неимущих больных следует снабдить бельем, обувью и путевым пособием на проезд и о всем выданном поставлять в известность Одесское Отделение.

Председатель Комитета *А.Нейдгарт*.

Управляющий делами Комитета, Член Комитета *В.Друри*.

Заведывающий Лечебным Отделом *П.Кандидов*.

ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 3, арк. 151 - 151 зв.

Документ № 154

Витяг із Правил залучення біженців до сільськогосподарських робіт, схвалених Особливою нарадою з улаштування біженців

Петроград, 29 березня 1917 р.

1. Заведывание делом привлечения беженцев к сельскохозяйственным работам возлагается на особые уездные комитеты, образуемые под представительством уездного комиссара из представителей местных земских и городских учреждений, национальных организаций, ведающих делом попечения о беженцах, волостных комитетов, местных кооперативов и других местных общественных организаций.

2. Уездный Комитет избирает из своей среды одно лицо в качестве своего постоянного члена, на которого возлагается заведывание делами комитета и наблюдение за действительным исполнением всех принимаемых для привлечения беженцев к сельскохозяйственным работам мер.

3. Уездному Комитету предоставляется привлекать для участия в проводимых им мероприятиям на местах волостные и сельские управления, волостные попечительства по призрению беженцев и по призрению семей призванных нижних воинских чинов, представителей общественных и национальных организаций, по соглашению с сим последним, а также особо приглашенных для сего лиц, служащих в земских и городских самоуправлениях, равно частных лиц обоего пола.

4. На уездные комитеты возлагается: А/ организация посредничества между владельцами земли, единоличными и групповыми; в том числе сельскими обществами, частями селений, земельными товариществами и т.п., с одной стороны, и беженскими населением – с другой. Б/ предоставление группам беженцев, с их семьями, возможности арендовать остающиеся ныне без обработки части крупных земельных площадей частных и казенных, при условии снабжения таких групп беженцев-арендаторов необходимым живым инвентарем, семенами и проч., а также выдачи им, в пределах

необходимости, ссуд и безвозвратных пособий, а равно содействие к представлению в пользование их земледельческих орудий из прокатных пунктов земских и Министерства Земледелия. [...]

6. Средства на осуществление всех изложенных мероприятий, равно на организационные расходы подлежащих учреждений отпускаются Особым Совещанием по устройству беженцев по соответствующим представлениям уездных комитетов из кредита на оказание помощи беженцам.

От Особого Совещания по устройству беженцев.

Беженцы. Россия и все народности, ее населяющие, возрождаются к новой жизни, и Вы, отныне свободные граждане, непоколебимо верите, что с Божью помощью, враг будет сломлен и навсегда изгнан из наших пределов. В тот радостный день Вы вновь вступите на родную землю, бросите в нее первую горсть семян и начнете возобновлять разоренное Ваше хозяйство. [...]

Начало работ не за горами. Готовьтесь и заявляйте Комитетам о своем желании стать на работы. Ваше участие в сельскохозяйственных трудах настоящего года будет великой Вашей гражданской заслугой перед Родиной. Бог Вам на помощь!

Министр Председатель /подписал/ Князь *Львов*.

С подлинным верно:

Секретарь

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 231, арк. 53 - 54.

Документ № 155

Замітка «Збори біженців-селян», опублікована в газеті «Маленькие одесские новости»

Одеса, 5 квітня 1917 р.

Собрание беженцев-крестьян

Вчера, в 4 часа дня, в Воронцовском дворце состоялось собрание беженцев-крестьян, проживающих в Одессе. Были произведены выборы делегатов на крестьянский съезд. Избраны двое – Н.Г. Цыварев и Д.И. Омелько.

Маленькие Одесские новости. – 1917. – 5 апреля.

Документ № 156

Замітка «Комісар у справах біженців», опублікована в газеті «Бюлетень Комитета Юго-Западного фронта»

Київ, 9 – 16 квітня 1917 р.

11 марта председатель Совета Министров кн. Г.Е. Львов принял члена государственного совета В.П. Энгельгарда, и предложил ему быть комиссаром по делам о беженцах. Кн. Г.Е. Львов заявил В.П. Энгельгарду, что в первую очередь должна быть ликвидирована приобретшая печальную известность зубчаниновская «Северопомощь»; все фронтовые учреждения «Северопомощи» будут переданы Земскому Союзу. Сделано это будет немедленно. Кроме того, предполагается объединить все орга-

низации ведавшие дела помощи, в одно целое и с этой целью спустя известный срок будут также переданы организации Татьянинского Комитета, либо новой организации, либо по всей вероятности Земскому Союзу, имеющему в своем распоряжении беженский отдел. Кн. Г.Е. Львов считает необходимым, чтобы беженское дело велось на общественный лад, и в этом смысле преподал В.П. Энгельгарду ряд указаний. А.Б.Нейдгарт пока остается во главе Татьянинского комитета.

Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 9 - 16 апреля.

Документ № 157

Повідомлення про повернення біженців до своїх домівок, опубліковані в газеті «Трудовая Волянь» протягом квітня-червня 1917 р.

Житомир, 28 квітня – 10 червня 1917 р.

О возвращении беженцев на Волянь

За последнее время замечается усиленное возвращение беженцев на Волянь. Губернский исполнительный комитет обсудив этот вопрос, принимая во внимание недостаток продовольствия, постановил принять самые энергичные меры к прекращению возвращения беженцев на Волянь.

Трудовая Волянь. – 1917. – 28 апреля.

К возвращении беженцев на Волянь

Волна возвращающихся на Волянь беженцев все увеличивается и увеличивается. Несмотря на все принятые меры, беженцы возвращаются в большом количестве.

Третьего дня вопрос этот снова обсуждался в заседании Губернского исполнительного комитета.

Им постановлено: срочно снабдить экстренными отзывами вол. губ. комитет земского союза для выдачи их беженцам желающим вернуться во внутренние губернии; телеграфно уведомить исполкомы внутренних губерний о продовольственной нужде на Воляни и удерживать беженцев от возвращения на родину; просить командующего №-ской армии об отмене запрещения беженцам занимать землянки в районе фронта; просить министра путей сообщения сделать распоряжение задерживать в пути беженцев возвращающихся на Волянь; командировать в Киев особое лицо уговаривать беженцев возвратиться обратно во внутренние губернии; нуждающемуся населению олыкской, малынской, вербовской и млыновской волостей губернского уезда, предоставить возможность пользоваться в казенных лесах валежниками и возбудить ходатайство о распределении этого на всю губернию.

Трудовая Волянь. – 1917. – 7 мая.

Возвращение беженцев

Волна беженцев на Волянь все усиливается и усиливается. Ежедневно в Житомир прибывают сотни беженцев направляющихся в свои родные места. Беженцев здесь в Житомире удерживают, указывая на продовольственный кризис и на то, что возвращение их делает голод.

Трудовая Волянь. – 1917. – 24 мая.

Возвращение беженцев на Волынь

Несмотря на все принятые меры и на воспрещение военных властей, возвращение беженцев на свои разоренные места все усиливается. Остановливающимся в Житомире беженцам объясняется, что их ожидает продовольственный голод на местах и им предлагается уехать обратно во внутренние губернии России. Однако только незначительная часть возвращается обратно; значительная же часть возвращается на родину.

Общественные организации принимают все меры к снабжению возвращающихся беженцев продовольствием. Организации также заняты вопросом о подыскании работы для беженцев. В большинстве случаев беженцы привлекаются к полевым работам.

Трудовая Волынь. – 1917. – 10 июня.

Документ № 158

Повідомлення управляючого справами Особливої наради з улаштування біженців МВС Тимчасового уряду Росії Булгакова до Харківського губернського комісара про виділення коштів для надання допомоги біженцям

Петроград, весна 1917 р.

Отдел по устройству беженцев уведомляет Вас, что 1-го сего Мая переведена Вам по телеграфу 500.000 рублей, счет смет расходов на оказание помощи беженцам во II-ой четверти сего года.

Управляющий делами Особого Совещания *Булгаков*.

Заведывающий Делопроизводством *А.Титаренко*

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 237, арк. 72.

Документ № 159

Листи українських біженців з Холмщини до Української Центральної Ради, опубліковані у часописі «Вісти Української Центральної Ради»

Київ, травень 1917 р.

*УКРАЇНСЬКІЙ ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ, ЕВАКУЙОВАНИХ БІЖЕНЦІВ ХОЛМСЬКОЇ ГУБ. В
СТАНИЦІ КАМЕНСЬКІЙ ДОНСЬКОЇ ОБЛАСТИ – ЗАЯВА.*

З огляду на важні історичні дні, коли вирішується доля багатьох народів, що входять в склад Росії і поза неї, на шляху до самоопределення більших і менших народів, ми мешканці Холмської губ. що складаємо частину великого українського народу, і що довгий час в силу історичних обставин були силою відірвані від його, тепер прямуємо до злиття з рідною нам Україною. Теперішня жорстока війна силою відірвала нас від рідних осель і розкинула нас по різних закутках Росії, а голос наш в теперішню хвилину може бути слабший від голосу польського населення [...].

Врешті настав час, коли наша завітня мрія, злитись з братерським українським народом, може здійснитися і тільки тепер коли наш голос разом з голосом всього українського народу матиме рішачий значіння, а для цього ми даємо свій голос за прилучення Холмської губ. до України.

Підписи. Мая 12 дня 1917 р. Станиця Камінська, Донської Округи.

Київ. Голові Української Центральної Ради, професору Грушевському. Загальні збори біженців Холмщини щиро вітають в Вашій особі Українську Центр. Раду як завзятого (борця) за національні права України і вірять, що Рада зуміє відстоять і злучить з загальним ділом України покривджену історичною несправедливістю Холмщину.

Голова Комітету біженців *Дуба*.

ПОСТАНОВИ схода біженців з Холмської губернії (село Гуси, Володавського повіту, гмини Яблонь, село Угнин, Володавського повіту, гмини Турно і с. Бархачев, Замостського повіту, гмини Лабунь)

1917 року травня 15 дня. Ми, нижче підписавшіся біженці Холмської губернії, проживаючі нині в селі Астрадамовці Симбірської губернії Алатирського повіту, обміркувавши питання, які торкаються нашого майбутнього національного визначення в вільній Росії, і інші питання, сполучені з сучасними подіями, одностайне постановили: 1) Всіма силами змагатись до того, щоб Холмська губернія, як споконвічна руська (українська земля) з українським народом, який багато віків терпів різні кривди від своїх сусідів, – поляків, і зумів протягом сього часу зберегти свої національні ціхи: мову, звичаї, віру православну, була прилучена дорідної нам в усьому України... [...] 5) Землю в Холмщині треба передати корінному населенню Холмщини, без різниці віри, на умовах, які вироблять Установчі Збори.

Голова Біженського організаційного комітету (подлин. підписав): *Данило Газда*. Секретар *Петро Фурман*, Члени Комітету *Микола Сидорчук, Юліян Сидорчук, Михайло Яхтома*.

Підписали: (ідуть підписи 29 грамотних і підпис *Лопатнюка*, що розписався за 57 душ неграмотних).

Вісти Української Центральної Ради. – 1917. – травень (май). – № 6.

Документ № 160

Стаття «З'їзд з питання біженців», опублікована в газеті «Бюлетень Комітета Юго-Западного фронту»

Київ, 6 травня 1917 р.

На этих днях в Москве происходил многолюдный съезд деятелей общественных и национальных организаций, оказывающих помощь беженцам в тылу и на фронте. Съезд был созван объединенным Отделом общеземского общегородского Союзов, Съезд признал, что беженские организации, должны быть перестроены на демократических началах с привлечением самих беженцев к участию в работе. Признано необходимым немедленно закрыть Татьянинский Комитет и все его учреждения и другие подобные ему организации, как имеющие антиобщественный характер и созданные прежней властью с политическими целями. Национальные организации сохранены и явятся автономными в своей работе. Особая депутация от съезда посетила Министра внутренних дел кн. Г.Е. Львова, который выразил согласие привести в исполнение все

постановлення.

Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – № 63. – 6 мая. – С. 2.

Документ № 161

Циркулярне розпорядження Особливої наради з улаштування біженців до губернських комісарів Тимчасового Уряду, громадських градоначальників, громадських і національних комітетів щодо збільшення продовольчої допомоги біженцям

Петроград, 10 травня 1917 р.

Копия

Циркулярно.

Губернским Комиссарам Временного
Правительства, Общественным
Градоначальникам, общественным и
национальным организациям по оказанию
помощи беженцам.

Особым Совещанием по устройству беженцев в заседании 6 мая 1917 г. постановлено: 1/ увеличить, начиная с 3-ей четверти текущего года размер продовольственного пайка с 6 р. до 12 р. и, начиная с 3-ей четверти года, исчислять кредиты на выдачу сего пайка по расчету на 65% общего числа беженцев. 2/ Увеличить, начиная с 4-ой четверти года, размер квартирного пайка: в городах Петрограда, Москве, Киеве, Одессе, Харькове и Екатеринославе до 4 р., в прочих городах до 3 р. и в сельских местностях до 2 р. 3/ Кредиты на одежду и обувь, в частности зимнюю одежду, ассигновать сразу на 3 и 4 четверти, повысив, процентную норму снабжаемых одеждой до 50% призреваемых, а денежный размер ассигнования с 10 р. до 15 р., в полугодие на одного беженца. 4/ Разрешить увеличение норм медицинской помощи, в случаях крайней необходимости, за счет остатков от кредитов по другим видам помощи беженцев, с предельным размером стоимости коечного лечения в 1 р. 80 коп. 5/ Разрешить всем организациям и учреждениям оказывать помощь беженцам, переносить из статьи в статью остатков от ассигнованных кредитов, остатки могут расходиться лишь на нужды, на удовлетворение коих особое Совещание вообще отпускает кредиты, в том числе и на оказание трудовой помощи. Об изложенном сообщает для сведения и руководства.

Подлинный за надлежащими подписями. С подлинным верно: За Секретаря Харьковского Губернского Присутствия. [*Підпис*]

Настоящую копию препровождаю для сведения и руководства Харьковским Губернским Земским, Городским и Уездным Земским Управам национальным организациям, ведающим призреванием беженцы в пределах Харьковской Губернии. Мая 25 дня 1917 года

Подписал Помощ. Губернского Комиссара *С.М. Кузнецов.*

Скрепил: Непременный Член *Турчанинов.*

Верно: За Секретаря [Підпис].
ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 251, арк. 1.

Документ № 162

**Телеграма товариша голови Полтавського губернського відділення
Тетянинського комітету М.Герценвица до повітових відділень Тетянинського
комітету щодо організації лікування біженців на одеських лиманах у 1917 р.**

Полтава, 11 червня 1917 р.

Служебная ИСХОДЯЩАЯ телефонограмма

Гадяч, Константиноград, Кременчуг, Лохвица, Лубны и Ромны Отделения Татянинского Комитета

От Полтавского Татянинского Комитета.

В заседании сего числа постановлено предоставить Уездному Отделению две вакансии для беженцев нуждающихся в лечении на Хаджибейском лимане в Одессе. Два опросных листа для заполнения и непосредственной отсылки в Одесское Отделение Комитета одновременно с тем посылаются почтой. Если кандидатов нет немедленно о том сообщите телефонограммой Полтавскому Отделению.

Товарищ Председателя Отделения

Комитета Герценвиц

ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 3, арк. 157.

Документ № 163

**Звернення Полтавського губернського комісара С.Іваненка
до громадських і національних комітетів допомоги біженцям щодо
організації реєстрації біженців**

Полтава, 13 червня 1917 р.

Всем Общественным и национальным организациям помощи беженцам
в Полтаве и Полтавской губ.

Копии г. г. Уездным Комиссарам и Полтавскому и Кременчугскому, Главным Городским Комиссарам и Уездным Отделениям Комитета.

В виду того, что общую регистрацию беженского населения принял на себя Всероссийский (б. Татянинский) Комитет помощи беженцам и что, согласно определению Полтавского Губернского Совещания от 16 мая с.г., регистрация беженцев в Полтавской губернии должна быть сосредоточена на будущее время исключительно в Полтавском Губернском Отделении Всероссийского Комитета помощи беженцам. Полтавское Губернское Отделение Всероссийского Комитета в Соединенном Заседании, состоявшемся 6 июня с.г. постановило: обратиться с просьбой ко всем национальным и общественным организациям, оказывающим помощь беженцам, сообщить Полтавскому Губернскому Отделению Комитета сведения по прилагаемой при сем форме, о беженцах, осевших в каждом городе и уезде Полтавской губернии, на 1 июля

1917 года, сверив их предварительно со сведениями, имеющимися в других местных организациях помощи беженцам, во избежание повторения записи одного и того же лица и на будущее время не отказать сообщать просимые сведения к 1-му числу каждого месяца, начиная с 1 июля с. г. (о прибыли и убыли беженцев).

Председатель Отделения Комитета Губернский Комиссар *С.Иваненко*

Управляющий делами Отделения Комитета *Н Снесский*

Заведывающий Регистрационным Бюро

Отделения Комитета [*Підпис*]

ДАПО, ф. 992, оп. 1, спр. 26, арк. 6.

Документ № 164

Статья «Допомога біженцям», опублікована в газеті «Южная мысль»

Одеса, 17 червня 1917 р.

Сегодня под председательством В.М. Богуцкого состоялось совещание представителей комитетов помощи беженцам для организации этого дела. Рассмотрен был проект особого городск. совещания по оказанию помощи пострадавшим от войны. Проект был принципиально одобрен.

Согласно проекту, создается новый демократический орган, куда входят президиумы всех существующих национальных комитетов, представители гор. управы, общественного комитета, представители от беженцев. Совещание выполняет объединяющие распределительные и контрольные функции. Каждый национальный комитет автономен в своей деятельности, но сметы утверждаются центральным органом. Совещанием избрана комиссия в составе прис. пов. А.Бродовского, проф. Ланге и г. Подольцева для окончательной разработки проекта. 22 июня состоятся выборы президиума новой организации.

Южная мысль. – 1917. – 17 июня.

Документ № 165

Статья «В очікуванні біженців», опублікована в газеті «Полтавский день»

Полтава, 21 липня 1917 р.

В связи с ожиданием транспорта новых беженцев с Юго-Западного фронта, губ. комиссар запросил о количестве беженцев, допустимых к расселению в уездах. Земства сообщили, что они могут принять следующее количество: в Кременчуцком уезде 3000 человек, Миргородском – 300 чел., Полтавском – 500 чел., Лохвицком – 100 чел., Хорольском – 300 чел., Кобеляцком – 800 чел., Константиноградском – 100 чел., Лубенском – 1000 чел. и Переяславском – 3000 чел. В случае неудовлетворения ходатайства об отмене массового расселения новых беженцев в Полтавской губ., губ. комитетом помощи беженцам спешно будет разработан порядок приема их на местах.

Для участия в областном совещании по распределению беженцев, открытом вчера

в Харькове, по уполномочию переселенческого бюро выехал Л.К. Горфан.

Полтавский день. – 1917. – 21 июля.

Документ № 166

**Лист відділу допомоги біженцям Харківської губерньської земської
управи до Харківського губерньського комісара щодо неможливості
видачі біженцям разової грошової допомоги**

Харків, 25 липня 1917р.

В последнее время беженцы, являющиеся в Отдел с просьбой об оказании единовременной денежной помощи, стали более настойчиво требовать выдачи им такового пособия на том основании, что их, якобы, за этим посылают сюда Губернский Комиссар или Городской Отдел помощи беженцам.

В виду того, что в распоряжении Отдела не имеется специального кредита на выдачу единовременного денежного пособия беженцам, – Губернская Управа просит Вас сделать распоряжение Отделу по оказанию помощи беженцам при Губернском Присутствии, чтобы беженцы сюда не направлялись.

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 153, арк. 74.

Документ № 167

**Телеграма генерал-квартирмейстера Ставки Верховного
Головнокомандувача О.С. Лукомського до товариша генерального секретаря
секретарства внутрішніх справ П.Д. Понятенка щодо запровадження посади
комісарів УЦР щодо біженців на Південно-Західному фронті**

Могилів, 27 липня 1917 р.

Из Ставки 25/7 1917 г.

Комитет Центральной Рады целях предупреждения беженства планомерного устройства имеющихся возможных будущем желает иметь при юго-западном фронте своих комиссаров генсекретариат просит уведомления о согласии беспрепятственного допущении комиссаров исполнению возложенных на них Ц. Р. обязанностей. МВД командировано юго-западный фронт главуполномоченного по беженцам Стерлигова как всесторонне знакомого этим делом в виду этого комиссары Ц. Рады могут быть допущены если вашей стороны не встречается к тому препятствий лишь качестве непосредственно подчиненных главноуполномоченных помощников. Ответ Товарищу генсекретаря Понятенко прошу сообщить непосредственно.

Граканц Лукомский.

ЦДАВОУ, ф. 799, оп. 1, спр. 27, арк. 33.

Документ № 168

**Лист уповноваженого ЦОК у Харківській губернії до Харківського
губерньського правління щодо недофінансування утримання польських біженців**

Харків, 1 серпня 1917 р.

Центральный Обывательский Комитет не получил до сих пор от Особого совещания никакого аванса в счет расходов на содержание беженцев за период Июль – Сентябрь т. года, вследствие чего пайки беженцам за Июль месяц по настоящее время не уплачены.

Докладывая об изложенном я покорнейше прошу Губернское Присутствие отпустить Комитету авансом из имеющихся в распоряжении Губернского Присутствия беженских сумм 30.000 рублей.

Уполномоченный
Центрального Обывательского Комитета
Губерний Царства Польского [*Підпис*]
ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 237, арк. 160.

Документ № 169

Замітка «Евакуація румун до Херсона», опублікована в газеті «Родной край»

Херсон, 19 серпня 1917 р.

Херсонским губ. комиссаром получено от Румынского министра вн. дел Константинеску след. телеграмма:

«Комиссия, посланная румынским правительством в город Херсон для разрешения вопросов касательно эвакуации румын, встретила самое хорошее отношение среди властей и частных лиц. Мы очень благодарны за эти выражения чувства дружбы и расположения, которые идут вместе с нашим братскими чувствами и единением в этой великой борьбе, к торжеству права и справедливости. Мы вас просим передать властям и населению нашу горячую благодарность. Министр внутренних дел Константинеску».

Родной край. – 1917. – 19 августа.

Документ № 170

Витяг зі статті «У Виконавчому Комітеті Київської окружної наради у справах біженців», опублікованої в газеті «Бюлетень Комитета Юго-Западного фронта»

Київ, 11 вересня 1917 р.

[*Окружное*] Совещание организовало Исполнительный Комитет в составе Губернского о беженцах совещания, Главноуполномоченного И.И. Стерлигова, представителей Центральной Украинской Рады, местного Губернского Земства, Местного Продовольственного Комитета, Штаба Киевского Военного Округа, представителей Согора и Земсоюза. Указанный Исполнительный Комитет имел 1-ое свое заседание 22-го августа под председательством и.о. председателя Губернского о беженцах Совещания А.К. Ржепецкого.

По открытии заседания и утверждения протокола заседания Совещания 1-го августа, председательствующим был поднят вопрос о выделении из состава Комитета час-

ти делового Президиума, на коем бы фактически лежала вся работа и ответственность по выполнению возложенных на Совецание функций.

Вопрос этот вызвал весьма оживленные прения, и представитель Рады, между прочим, заявил, что избрание такого делового Президиума он находит излишним, ибо руководство беженским делом в Окружном Совецании, охватывающем в сфере своего влияния те пять губерний, кои входят в круг компетенции центральной Украинской Рады, должно быть сосредоточено в Раде. Рада это обстоятельство учла и штаты такого Президиума уже составила и, с утверждением положения о Генеральном Секретариате Временным Правительством, руководство делами Окружного Совецания возьмет, в свои руки.[...]

Переходя к разрешению текущих дел и рассмотрению полученных телеграмм и запросов, Комитет постановил следующее. [...] При обсуждении [...] вопроса Представитель Рады заявил протест по поводу того обстоятельства, что румыны выселяются в Уманский уезд, а галичане-украинцы в отдельные губернии, а следовало бы сделать наоборот. По телеграмме Подольского губкомиссара о необходимости открыть пункты в Ладыжине и Бубновке – оборудование поручено В.З.С. Юго-Западного фронта. По телеграмме Главноуполномоченного Стерлигова о том, что в Проскуровском и Каменецком уездах беженцы без призрения – поручена забота о них Всероссийскому Земскому Союзу Юго-Западного фронта.

[...] По ходатайству Волынского Губземсоюза об отпуске средств для оборудования и содержания на гужевых путях 21 пункта, в виду доклада уполномоченного Марченко, доложившему Комитету о том, что Волынское земство согласно пока оборудовать лишь по два пункта на каждом пути (путей три) – постановлено отпустить на эту цель Волынскому земству 50000 руб.

В заключение Исполнительный Комитет постановил просить Главноуполномоченного И.И. Стерлигова отпустить Окружному Совецанию на текущие расходы (для выдачи авансов) 150000 руб.

Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 11 сентября.

Документ № 171

Витяг зі статті «Київське відділення Комітету для надання допомоги постраждалим від воєнних дій (Колишній Тетянинський Комітет)», опублікованої в газеті «Бюлетень Комітета Юго-Западного фронта»

Київ, 13 вересня 1917 р.

В заседании Совета 21 августа слушался доклад председателя Хозяйственной комиссии Н.И. Новикова о необходимости реорганизовать питательные пункты отделения.

Н.И. Новиков предложил, в целях сокращения расходов, закрыть с 1-го сентября т. г. питательный пункт на пассажирском вокзале и столовую на Степановской ул., сосредоточив питание всех беженцев на ст. Киев 1-й товарный. Осуществить это, по мнению Н.И. Новикова, не трудно, так как питательный пункт на товарной станции вы-

дає беженцям ежедневно всього 1182 обіда, а між тим він розрахований на набагато більше кількість беженців і легко може обслуговувати питаючихся і на інших пунктах.

Присутствовавши в Раді делегати від беженців висказувалися проти закриття столової на Степановській ул., вказуючи, що там питається багато учеників, для яких було б дуже складно відвідувати харчувальний пункт на товарній станції, зокрема, коли почнуться заняття в навчальних закладах. В зв'язі з цим делегат від беженців, Пасюнок, доповів Раді, що в столовій на Степановській ул. отримують їжу діти не тільки бідних беженців, але і заможних беженців. [...].

Рада постановила: 1) Столову на Степановській ул. не закривати, надавши їй, право видавати їжу навчаючимся беженцям; 2) Назначити Комісію для організації столової і харчування на Степановській ул., причому в склад Комісії повинні ввійти представники від Комісії з розслідування Комісії Господарської і делегатів від беженців; 3) всіх дорослих беженців, харчуваних на Степановській ул., перевести на харчувальний пункт «Київ 1-й товарний»; 4) харчувальний пункт на ст. Київ 1-й пасажирський передати згідно з пропозицією А.К. Ржепецького, губернському з беженцями нараданню з 1-го вересня т.г. і 5) в вигляд поступаючих заявлень про те, що деякі беженці продають отримані ними пайки, передати розслідування цього справ Господарської Комісії, разом з делегатами від беженців і Комісії з розслідування.

Бюлетень Комітета Юго-Западного фронту. – 1917. – 13 вересня.

Документ № 172

Витяг із повідомлення «Про литовську школу», опублікованого в газеті «Бюлетень Комітета Юго-Западного фронту»

Київ, 26 вересня 1917 р.

Присутствовавши в Раді в нараданні 26-го вересня представник литовського комітету повідомив Раді, що положення литовської школи, відкритої відділенням і субсидованою їм до 1-го липня с.г. в теперішній час дуже складно, так як за нормою губернського нарадання на утримання школи вимагається всього 300 р. в місяць, тоді як дійсні витрати складаються в суммі 995 рублів, тому литовський комітет просить підтримати школу, включити її в число шкіл відділення.

Рада постановила включити литовську школу в число шкіл Відділення і на утримання видавати їй отриману за рахунок сумми. [...]

Бюлетень Комітета Юго-Западного фронту. – 1917. – 26 вересня.

Документ № 173

Лист уповноваженого Латиського Центрального комітету до губернського комісара Харківщини з приводу скрутного стану біженців-латишів

Харків, 29 вересня 1917 р.

Милостивий Господарь.

Гражданин Губернский Комиссар!

Я заезжал к Вам лично с визитом, но Вы в это время были в Петрограде.

Теперь долг мой заставляет меня обратиться к Вам с этим письмом. Я позволяю себе обратить Ваше внимание на чрезвычайно тяжелое положение беженцев-латышей, находящихся теперь в районе гор. Харькова, близ Балашовского вокзала. Они бежали уже под выстрелами неприятеля или же были изгнаны отступающими нашими солдатами совершенно внезапно, и не успели захватить с собою ни вещей, ни средств к существованию. Среди них есть солдатские жены, матери с малыми детьми и нетрудоспособные.

Мне удалось выяснить, что беженская администрация на вокзале, исполняя свой долг, старается выселить беженцев из бараков и отправить их куда-нибудь в уезд; но точно также я выяснил, что большинство Уездных Земских Управ до сих пор еще не ответили на запрос, сколько и в каких селениях могут быть размещены беженцы и имеются ли крестьяне или уездные жители, желающие принимать беженцев добровольно. Помощь беженцам в отдельных уездах налажена плохо, и население вообще относится враждебно к нежеланным пришельцам, не говорящим по-русски.

Предполагают посылать латышей в Валковский уезд, где нет ни малейшей возможности сносно организовать помощь хотя бы при содействии национальных организаций.

Посылать людей, не знающих языка, да еще матерей с малыми детьми в такое глухое место, где нет ни заработков ни достаточной продовольственной для беженцев организации, где неизвестно, кто принимает и добровольно ли принимает беженцев, значит – посылать людей на верную гибель.

Я очень прошу Вас, гражданин Губернский Комиссар, отнестись сочувственно к великому несчастью латышских беженцев, сыны, отцы, мужья и братья которых так самоотверженно боролись и борются с врагом и жертвовали жизнью в защиту идеи государства. Я прошу задержать высылку беженцев из Харькова. Латышские и городские организации не нашли для них другого пристанища, и сделать распоряжение о выдаче единовременного пособия из эвакуационного фонда, авансированного в последнее время для транзитных беженцев, а равно о принятии нетрудоспособных на учет и по гор. Харькову.

Я сегодня же еду в Петроград и Латышский Центральный Комитет не преминет ходатайствовать о том, что бы в Харьковскую губернию были ассигнованы средства, собственно изменившимся обстоятельствам.

Прошу принять уверение в совершенном к Вам почтении.

Член Правления и уполномоченный Латышского Центрального Комитета по оказанию помощи беженцам, член Исполнительного Комитета Всероссийского Совета Крестьян Депутатов от Курляндской губ. [Підпис]

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 230, арк. 25 - 25 зв.

Документ № 174

**Лист генерального секретаря внутрішніх справ УЦР до
Харківського губернського комісара С.П. Тимошенка щодо збору статистичних
даних про біженців**

Київ, 2 жовтня 1917 р.

Генеральний Секретар по Внутрішніх Справах Української Центральної Ради прохає не одмовити повідомити в як найскорішій часі: 1/ скільки є в межах губернії біженців, 2/ які установи/учредження/ піклуються ними, 3/ з яких губерній походять біженці і скільки їх по окремих губерніях і 4/ чи вироблено план повернення біженців до дому на разі демобілізації і, як що вироблено, то яких саме підставах.

Відомості ці необхідні Генеральному Секретареві для утворення по згоді з воєнно-фронтовими установами спільного плану поворота біженців в межі губернії: Волинської, Подільської, Холмської та Галичини.

За Товарища Генерального

Секретаря *К.Лоський*

Діловод *Н.Суровцова*

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 152, арк. 60.

Документ № 175

**Витяг із протоколу № 1 засідання Народи у справах біженців під
головуванням Товарища Генерального секретаря І.Красковського**

Київ, 5 жовтня 1917 р.

5 жовтня 1917 р. відбулася скликана Генеральним Секретарем внутрішніх справ Народа у справах біженців.

Були присутні:

Марія Вітерова – Київський комітет українців – галичан і буковинців, постраждалих від війни, Рада делегатів організацій біженців Києва;

Олександр Марченко – представник Головуповноваженого Південно- Західного фронту;

С.А. Грінберг, В.Вайншельбаум – Єврейський комітет;

Ржепецький – голова Губернської [*Київської. – авт.*] наради по біженцях;

Пані Левкович – Холмський виконком;

Едвард Реттінгер, Станіслав Москалевський – ЦОК;

Олександр Свечин – голова Чернігівської губернської земської управи.

Сосай, Давидюк, Петро Малончук, Шкетін – представники Ради делегатів організацій біженців Києва.

Павло Мокроус і Євген Блавацький – комітет допомоги українським виселенцям при Українській Центральній Раді.

Петро Слатов – представник Ради робітничих і солдатських депутатів.

С.Левінський (Завідуючий рухом біженців)

Н.Козловський (Управляючий конторою Київського відділу Всеросійського комітету про біженців)

Филипович (Уповноважений Київського відділу допомоги біженцям)

М.Юшкевич (представник Київської обласної ради П.О.П.Ж.)

Кр.Катлап (Латишський комітет по наданню допомоги біженцям).

З.Мірна (Українське товариство допомоги населенню «Юга Росії»)

Я.Корпачів (за Подільського губернського комісара, Летичівський повітовий комісар)

Вязлов (Волинський губернський комісар)

П. Роцин (представник Управління Південно – Західних доріг)

Загородников (представник ВЗС)

М. Ясько (представник Полтавського губернського земства)

п. Кандиба (представник Волинського губернського земства)

п. Сосенко (представник попеченія о галицьких руських біженцях)

Дм.Дорошенко (Краєвий комісар Галичини і Буковини)

п. Даймидович (представник Київського відділу Литовського товариства допомоги постраждалим від війни)

п. Абрамович (від Волинської Української Ради)

В.Гаспарьян (Союз городів)

п. Є.І. Португалов (представник управління справами Галицько-Буковинського Комітету)

А.Зарембський (голова Волинського губернського земства)

Дожин, Божюк, Ковальчук (представник Ради делегатів біженців).

Нараду по справам біженецьким одкриває товариш Генерального Секретаря Красковський.

Порядок денний:

1) Ознайомлення Народи з проектом його складу і компетенції.

2) Питання про вибори Виконавчого Комітету, його складу і компетенції.

3) Визначення внутрішнього розпорядку ведення справ наради.[...]

Заслухали директора Біженецького департаменту К.Лоського, який зачитав проєкт «Временных правил об управлени делами помощи беженцам на Украине ».

П. Красковський пропонує обговорити проєкт. Після недовгих дебатів на тему фінансування проєктуємої Краєвої наради (Совіщання) залежності його від Центрального Комітету.

Переходять до обговорення проєкта по пунктах. [...]

Після довгих дискусій вирішили:

Краєва Народа (Совіщання) по справах біженців при Генеральнім Секретаріаті України по внутрішнім справам одержує від Державної скарбниці (казначейства) всі кошти, що Народа асигнує біженецьким організаціям, по рахункам представленим і затвердженим і розділяє їх згідно зазначеним рахункам між відповідними організаціями. [...]

Для остаточного вироблення складу представництва і розв'язання питання кооп-

тації (пункт VIII) обрано під головуванням Лоського комісію у складі:

Лоський, Вайншельбаум, Вітерова, Сосай, Козловський, Москалевський, Юшкевич, Мокроус, Ржепецький.

Решта пунктів прийнято без змін, лише в пункті IX – зазначено, що остаточні обрахунки Губерніяльних нарад стверджує Краєва Нарада. [...]

ЦДАВОУ, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 1 - 2 зв.

Документ № 176

Витяг зі статті «Перспективи біженців (З Київської окружної про біженців наради)», опублікованої в газеті «Бюлетень Комітета Юго-Западного фронту»

Київ, 11 жовтня 1917 р.

Тисячі беженцев, не знаючих, куда склонить свои головы, продовольственная разруха, денежный кризис, углубляющий во много раз тяжелое положение беженцев, – все это заставило, наконец, центральное правительство взглянуть в беженский вопрос несколько глубже и поручить товарищу министра внутренних дел В.М. Богуцкому объезд беженских районов с целью объединения мероприятий по устройству беженцев.

Посетил с этой целью В.М. Богуцкий и город Киев. На заседание окружного совещания 28 сентября сошлись представители правительственных и общественных учреждений и национальных организаций, дабы в обмене мнений облегчить чувство ответственности и общими усилиями найти выход из создавшегося тяжелого положения.

[...] Товарищ министра в краткой речи, прежде всего, ознакомил присутствующих с тем путем, коим намерено Временное Правительство идти навстречу беженским нуждам. Указав, что вследствие недорода в некоторых внутренних губерниях (Калужской и Орловской), беженцы в этих губерниях голодают в буквальном смысле этого слова, почему их придется переправить в более отдаленные губернии, и отметив, что Сибирь, например, может смело прокормить триста тысяч новых едоков [...], В.М.Богуцкий попутно заметил, что при прежнем правительстве, да и теперь не только это дело совершенно не налажено, но и на самые неотложные нужды беженцев, как например культурно-просветительные, вовсе не обращено должного внимания. Сам состав учреждений, опекающих беженцев, поэтому, по мнению товарища министра, должен быть реорганизован путем демократизации. Далее в своей речи В. М. Богуцкий указал, что в связи с частичной демобилизацией предстоит переезд значительного контингента солдат, а в случае окончания войны – обратное беженское движение, почему необходимо теперь же, не медля, обсудить все меры к тому, чтобы передвижение этих огромных масс прошло возможно планомерно и возможно безболезненно для тех населенных пунктов, мимо коих оно пойдет. Выяснение мер к урегулированию этого движения, обеспечение движущихся людских масс продовольствием и санитарной помощью является ближайшей и самой неотложной задачей настоящего собрания. [...]

Бюлетень Комітета Юго-Западного фронту. – 1917. – 11 октябрю.

Документ № 177

**Витяг зі статті «Про медичні установи», опублікованої в газеті
«Бюлетень Комітета Юго-Западного фронту»**

Київ, 20 жовтня 1917 р.

В засіданні Совета Киевского Отделения Всероссийского Комитета для оказания помощи пострадавшим от военных действий быв. Татьянинского комитета, заслушан был доклад профессора Н.Д. Стражеско о медицинских учреждениях.

В своем докладе Н.Д. Стражеско сообщает о постановлении медицинской комиссии о передаче городскому управлению лечебных заведений больницы для легочных больных, больницы для больных внутренними болезнями, инфекционной больницы и хирургического отделения. Решение свое комиссия мотивирует недостаточностью средств, отпускаемых на содержание губернским о беженцах совещанием.

Совет в заседании 11-го сентября постановил войти в переговоры с городским управлением о принятии больничных заведений отделения. В случае согласия, передать городу инвентарь за плату. [...] Если город откажется принять лечебные заведения, то в первую очередь в течение одного месяца ликвидировать хирургическую и инфекционную больницу. Больницы туберкулезную и детскую временно не ликвидировать. Воздержаться от ликвидации инвалидного дома. Избрать комиссию для переговоров с городским управлением. В состав этой комиссии избраны А.К. Ржепецкий, проф. Н.Д. Стражеско, И. Левко и И.П. Нецадим-Нецадименко.

Засим, в заседании 26-го сентября профессор Стражеско доложил Совету, что переговоры назначенной Советом комиссии с городским самоуправлением относительно передачи ему больничных заведений отделения состоялись. Городское самоуправление соглашается принять больницы и отделения в свое владение. Остается окончательно установить лишь условия передачи. Медицинская комиссия по этому вопросу постановила: передать больницы городскому самоуправлению, оставив за собой 50 коек. [...]

Председательствующий совета А.К. Ржепецкий предложил: 1) увеличить число оставленных коек в детской больнице до 25; 2) инвентарь передать городу по цене, превышающей приблизительно вдвое покупную его стоимость, но ниже рыночной.

Совет после обмена мнений постановил: 1) передать больницы отделения городскому самоуправлению на условиях, выработанных медицинской комиссией, но с поправкой согласно предложению А.К. Ржепецкого; 2) в случае, если от инвентаря останутся неизрасходованные суммы, то таковые должны быть возвращены в кассу отделения; 3) ходатайствовать перед городским самоуправлением, чтобы последнее всех служащих больниц отделения, переходящих в ведение городского самоуправления, оставило в занимаемых ими должностях.

Затем проф. Стражеско внес на рассмотрение Совета также вопрос о том, следует ли упразднить должность зубного врача и врача, посещающего больных на дому, а равно следует ли оставлять на дальнейшее время в распоряжении медицинской комиссии санитарные кареты.

Совет постановил: 1) должность врача, посещающего больных на дому, не упраз-

днять; 2) рассмотрение вопроса о том, следует ли упразднить должность зубного врача – отложить, 3) санитарные кареты оставить в распоряжении медицинской комиссии на дальнейшее время. [...]

Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. – 1917. – 20 октября.

Документ № 178

Правління Харківського губернського об'єднаного комітету з влаштування біженців, обраний на засіданні комітету 29 жовтня 1917 р.

Харків, 29 жовтня 1917 р.

СОСТАВ

Правления Харьковского Губернского Объединенного Комитета по устройству беженцев, избранный на заседании Комитета 29 октября 1917 г.

- П.В. Власенко – Член Губернской Земской Управы, в ведении которого находится Отдел пом. бежен.
- А.А. Неплюев – Председатель Отдела по устройству беженцев Харьковского Обласного Комитета Всероссийского Союза Городов.
- П.П. Полтавец – Товарищ Председателя Харьковского Уездного Комитета помощи беженцам.
- Ф.И. Ципкин – Секретарь – Заведующий делами Харьковского Губернского Комитета помощи жертвам войны.
- Ф.К. Мохнюк – Беженец [від] Харьковского Уездного Комитета помощи беженцам.
- И.Н. Добролежа – Заведующий Отделом помощи беженцам при Губернской Земской Управе.

В заседании Правления 30 октября с. г. избраны:

Председателем Правления – А.А. Неплюев.

Казначеем " – П.В. Власенко.

Секретарем " – И.Н. Добролежа.

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 229, арк. 25.

Документ № 179

Кошторис утримання губернських нарад у справах біженців на останню четверть 1917 р.

Київ, осінь 1917 р.

№	Назва наради	Утримання урядовців	Канцелярські витрати	Відрядження	Допомога біженцям звичайна	Утримання завідуючого справами наради	Разом	
1	Полтавська	1572	120	225	300		2220	
2	Харківська	<i>Немає відомостей, але наприклад повинно личити</i>						2500
3	Херсонська	1500	-	-	-	900	2400	
4	Чернігівська	975	75	-	-	900	1915	
5	Подільська	960	60	-	-	1200	2220	
6	Волинська	1725	150	-	-	750	2625	

7	Київська	1725	150	-	-	1050	3000
8	Катеринославська	<i>Немає відомостей, але наприклад, має бути</i>					3000
	Разом						19915
9	Одеська міська	<i>На цей час існують наради</i>					2000
10	Миколаївська	-	-	-	-	-	2000
11	Таврійська	-	-	-	-	-	2200
12	Річицька	-	-	-	-	-	2000
13	Холмщина	-	-	-	-	-	2000
	Разом	-	-	-	-	-	31115

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 2.

Документ № 180

**Витяг із протоколу засідання Виконавчого комітету Крайової наради
у справах біженців**

Київ, 2 листопада 1917 р.

ПРОТОКОЛ

Засідання Виконавчого Комітету Крайової Наради від 2. XII 1917 р.

Присутні: п.п. Красковський, Лоський, Вітерова, Мірна, Гаспар'ян, Москалевський,
Сабат, Куловський, Вайншельбаум.

ПОРЯДОК ДНЯ:

1. Відозва.
2. Прохання Української Громади м. Троїцька Оренбургської губернії.
3. Склад Губерніальних Совіщань.
4. Способи Складання кошторисів на I чверть 1918 року.
5. Вибір комісії по праці над ревакуацією.
6. Звіт п. Директора Біженецького Департаменту.

ЗАСЛУХАНО:

УХВАЛЕНО:

1. Відозва. 2. Прохання Української Громади м.Троїцька Оренбургської губернії. 3. Склад Губернських Совіщань, що до представників біженців а) Склад президії Губернських совіщань. б) Завідуючий діловодством губернських совіщань.	1. Питання відкладається. 2. Передати на розгляд Товариству Юга Росії. 3. Слідуючий склад біженців членів Губернського Совіщання: до <u>10 тисячі</u> біженців надсилають 1 представника, до 50 тисяч – 2, до 100 тисяч – 3, більше 100 тисяч – 4. а) В склад президії входять 5 чоловік: Голова президії – <u>губернський комісар</u>, чотири інших – <u>вибрані/бажано</u> по можливості, щоб входило в склад чотирьох членів 3 представника од найбільших організацій допомоги біженцям і один представник од самих біженців /Товариш Голови вибраний зі складу членів президії. б) Завідуючий діловодством має право дорадчого голосу на засіданні губернського совіщання

[...]

г) Компетенція президії Губернського Совіщання.

4. Спосіб складання кошторисів на I червень 1918 року.

а) норми харчування і інші

[...]

г) Обібрана Комісія для докладного розроблення компетенції президії Губернського Совіщання. В склад комісії входять: Москалевський, Гаспарьян і Вайншельбаум. [...]

а) харчування: 60% всього числа зареєстрованих біженців, виключаючи тих котрі знаходяться в захоронках убіжешах, общежитіях, захоронках-очагах, інтернатах, учебных майстернях і коечних слабих по 7 р. 50 к на місяць на кожного біженця.

Що ж стасується шкіл, очагів, учебных майстерень, інших учебно-виховних заклдів де діти доходячи с пайка не знімаються.

б) поміч на помешкання: на 50% всього числа зареєстрованих біженців, включаючи котрі знаходяться в інтернатах общежитіях, убіжищах, захоронках-очагах учебных-майстернях, по 2 руб. на місяць в селах.

в) поміч одежою: на 15% всіх зареєстрованих біженців, не виключаючи тих, котрі знаходяться в інтернатах, общежитіях, захоронках, захоронках-очагах, учебных-майстернях по 5 руб. на три місяця на біженця.

г) поміч амбулаторна: на всіх зареєстрованих біженців, виключаючи коначних слабих і котрі знаходяться в убіжищах по 25 коп. на місяця на біженця.

д) Баня і мило: на всіх зареєстрованих біженців по 20 коп. на місяць на біженця.

е) Убіжище (богадільні) у Києві – 25 руб. на місяць на біженця, виключаючи одежу, в інших місцях 20 руб.

Решту норм існуючих для дітей захоронок ухвалено розглянути на слидуючому засіданні.

б) Право збільшення норм взагалі і при фронтовій полосі з окрема.

б) Приймається резолюція від *національних організацій*.

Губернському Совіщанню надається право ввійти з особливим докладом до Краєвої Наради о призначеннях понад кошторис /сверхсметных/ одночасових пособій окремим організаціям по мотивованим докладним запискам даній організації, в кожному окремому випадку.

в) Вибір комісії по розробленню складання кошторисів на 3 останні чверті 1918 року.

в) Обібрана комісія, для розроблення способів складання кошторисів, з чотирьох, в склад якої входять:

Вайншельбаум, Козловський, Сабат і один представник од Біженецького Департаменту.

г) Позачергове обговорення про відсутність представників Секретарств контролю та фінансів при вирішенні справ фінансових.

г) З огляду на те що не дивлячись на кількоразові запрошення, представники Секретарств контролю та фінансів не прибули на засідання Виконавчого Комітету Краєвої Наради при обговоренні фінансових справ, Виконавчий комітет не дивлячись на їх відсутність примушений вирішати питання фінансове.

Виконавчий Комітет Краєвої Наради ще раз прохає прислати на засідання представників вище згаданих Секретарств.

5. Вибір Комісії по праці над ревакуацією.

5. По праці над ревакуацією обібрана Комісія:

Москалевський, Вітрова, Сосай і один від Біженецького департамета.

6. Звіт п. Директора Біженецького Департамета.

а) заслухали прохання Галицько-Буковинського Комітета та Товариства Юга Росії про доповнюючі кошториси на 4 чверть.

а) Передати на обговорення Губернських Свіщань питання про доповнюючі кошториси Галицько-Буковинського Комітету та Т-ва Юга Росії, просити негайно допомогти вищезгаданим Т-ву та комітету з лишків сум.

б) Прохання Київського Губернського Совіщання про асигнування 200 тисяч карбов. На рахунок кошторисів на 4-ту чверть.

б) Асигнувати Київському Губернському Совіщанню 200 тисяч карбов. І просити розподілити їх між організаціями допомоги біженцям на перших засіданнях Совіщання.

в) Питання про авансіровання до затвердження кошторисів.

в) Маючи на увазі що, з дозвілу *Особливого Совіщання Петрограду*, до затвердження кошторисів видавати 1/3 котор. Авансом, Виконавчий Комітет Краєвої Наради висловив *за те щоб* видавати авансом 1/2 кошториса.

Голова Виконавчого комітету (підпис)

Красковський

Секретар *О. Тимошенко*

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр, 216, арк. 13 - 14 зв.

Документ № 181

Список службовців та посадові оклади відділу з надання допомоги біженцям Харківського губернського присутствія

Харків, 7 листопада 1917 р.

№№ по порядку	НАИМЕНОВАНИЕ ЛИЦ	Оклад месячного содержания	Росписка в получении
1	ТУПАТИЛОВ Константин Александрович	125 руб.«-»	
2	КИРПИТНЕВ Василий Евгеньевич	90 «-»	
3	ТРАВИЧИНСКИЙ Станислав Францевич	60 «-»	

Біженство Першої світової війни в Україні: документальні свідчення

4	ДАНИЛЕНКО Марія Івановна	35	«-»	
5	ИВАНОВА Анна Петровна	40	«-»	
6	МАЕВСКАЯ Марта Александровна	45	«-»	
7	ДЯДЧЕНКО Григорий Анисимович	20	«-»	
8	Стешенко Николай с 20 окт. По 1 декабря	34	13	
<i>Итого</i>		449 руб. 13 к.		

Непременный Член [Підпис]
Секретарь [Підпис]
ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 240, арк. 46.

Документ № 182

Звернення Харківського губернського комісара до біженців губернії

Харків, 24 листопада 1917 р.

Объявляю беженецкому населению губернии, что вследствие событий, происшедших в Петрограде в конце октября и начале ноября с.г., вышла задержка в отпуске денежных средств на содержание беженцев в 4-й четверти текущего года: до настоящего времени деньги не переведены из Петрограда. Однако же, с моей стороны приняты все меры к скорейшему получению беженских пособий: посланы телеграммы особому совещанию по устройству беженцев о немедленном переводе потребных кредитов и Украинскому Генеральному Секретарю финансов, с просьбой оказать содействие к немедленному переводу денег беженцам. Поэтому, можно надеяться, что необходимые денежные средства в самом скором времени будут переведены и беженцы в ближайшие дни получат причитающиеся им казенное пособие, – почему приказываю всем соблюдать спокойствие.

Губернский Комиссар
1917 года Ноября 24 дня
ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 226, арк. 17.

Документ № 183

Витяг із Протоколу пленарного засідання Крайової Народи у справах біженців

Київ, 27 – 28 листопада 1917 р.

ПРОТОКОЛ

Пленарного Засідання Краєвої Народи по Справам Біженецьким при Генеральнім Секретаріаті 27-28 листопада 1917 року під проводом Товариша Генерального Секретаря справ внутрішніх п. Красковського.

ПРИСУТНІ:

1. Красковський Товариш Генерального Секретаря.
2. К.В. Лоський Директор Біженецького Департаменту.
3. В.Гаспарьян Товариш Директора Біженецького Департаменту.
4. Представник від Генерального Секретарства шляхів.

5. «-» «-» «-» польських справ
6. «-» «-» «-» єврейських «-».
7. «-» «-» «-» медико-санітарного відділа.
8. «-» «-» «-» земельних справ.
9. Голова Біженецького Комітету від Камянецького повіту.
10. Представник «Снабюза» п. Левін.
11. Завідуючій ділами Київського Областного о біженцях Совіщення.
12. Член Комітет Ю.З. фронту В.С.Г.
13. Представник Особого Совіщення М.В.Д.
14. «-» від Київського Комітету українців - галичан і буков.
15. «-» Харківського Обед. Губернського Комітету по уст. біж.
16. «-» від Полтавського Губерніального Совіщення.
17. «-» Латишського Комітету помочи біженцям.
18. «-» Литовського «-» «-» «-»
19. «-» «-» «-»
20. «-» Галицьких євреїв.
21. «-» Т-ва «Юг Росії» п. Мірна.
22. «-» Комітету Ю.З. фронту В.З.С.
23. «-» від В.З.С.
24. «-» від Єврейського Комітету.
25. «-» Всеросійського Комітету по оказанію помочи жертвам війни.
26. «-» Київського Губернського Совіщення.
27. «-» організації біжен. м. Київ.
28. «-» б. Татіанинського Комітету.
29. «-» Польського Львівського Комітету допомоги.
30. «-» від Євреїв біженців.
31. «-» Правління Київським Округом Путей Сообщенія.
32. «-» Особого Совіщення Ю.З. фронту
33. «-» Біженецької організації.
34. Представник Українського Центрального Галицько-Буковинського Комітету.
35. «-» помішник Подольського Губерніального Комісара.
36. «-» Демобілізаційного Відділу.
37. «-» Одеського Комітету допомоги виселенцям.
38. «-» Союзу Городів.
39. Харківського Городського Комітету.

ПОРЯДОК ДНЯ:

1. Питання фінансування біженецьких організацій.
2. Спосіб складання обрахунків.
3. Реорганізація Губернських Совіщань.
4. Вибори Виконавчого Комітету.
5. Об'єднання і ліквідація біженецьких організацій.
6. Ревакуація біженців.

7. Доклад з місць.

ЗАСЛУХАНО:

1. Питання фінансування біженецьких Організацій

/З огляду на відсутність на засіданню представників Секретарства Справ Продовольчих, переведення резолюцій доручимо Виконавчому Комітетові

2. Щодо способів складання кошторисів

3. Реорганізація Губерніальних Свіщань Доклад п. Лоського.

Склад Губерніальних Свіщань має бути слідуєчий:

Голова – Комісар або його помішник, представники громадських і національних організацій, які будуть затверджені Краєвою Народою, представники від біженців пропорціонально національності і загальній кількості стверджені Краєвою Народою.

УХВАЛЕНО:

1. Повідомити Губерніальних комісарів скликати Губерніальне Совещання о біженцях, аби вони негайно представили свої кошториси /смети/ на I чверть 1918 року до Краєвої Народи, бо инкше вони будуть ігноруватись і розглядатимуться лише додатково.

2. Признати за бажене всіма засобами що маються до розпорядження керовників біженецьких організацій спріяти масовий закупці необхідних предметів для біженецьких родин для чого:

а/ об'єднувати кошти самих біженців

б/ робити тимчасови позики у кооперативних і продовольчих організаціях, а також і місцевих земств, купувати в борг/ кредит / не менше як на пів року при умові поручительства Центральної Української Ради за кошти та кредити, що асигнуються на допомогу біженцям

2. На IV чверть залишити старий спосіб складання кошторисів, надалі виробити проект доручено Виконавчому Комітетові керуючись прінціпом складання кошторисів фактичних. [...]

3. Що до складу Губерніальних Свіщань

Голова – Губернський Комісар за відсутністю обераеться голова зі складу самого Губерніального Свіщання.

Представники Губернської Продовольчої Управи, відомств Державного Контроля, Фінансів, Земського Союзу, Городського Союзу, Губерніальної Земської Управи, Городської Управи, від повітових Земських та Міських Управ, де маються біженецькі відділи по одному, кооператива, лікарів, міста, земства, всіх національних організацій, що представляють кошториси і які будуть визнані Краєвою Народою, представників від біженців по прінціпу пропорціонально кількості біженців данної наці-

ональності. Деталі доручило виробити Виконавчому Комітетові.

Для установлення контакту меж Губерніальними Совішаннями с Краєвою Народою ухвалено утворити штат з 9-ти представників Секретаріату при кожным Губерніальним Совішанням. [...]

5. Вибір Виконавчого Комітету.

З огляду на те, що Виконавчий Комітет було обібрано яко тимчасовий, він складає свої уповноваження. Пропонують обрати постійний, збільшити кількість виборних членів з 6-ти на 9.

5. Состав Комітету слідкуючій:

З уряду:

Товариш Генерального Секретаря

Директор Біженецького Департаменту

Представник Контроля

«-» Фінансів

ВИБОРНІ:

Вайншельбаум

Гаспарьян

Сосай

Мірна

Москалевський

Вітерова

Козловський

Сабат

Доброльожа

Канд. Зільбермінц

28/XI ПРОДОВЖЕННЯ

6. Об'єднання і ліквідація існуючих біженецьких організацій:

Що до об'єднання організацій національних в шлях коордінації діяльності окремих обслуговуючих біженців одної національності.

6. а/організувати на місцях Комісії в складі представників окремих організацій данної національності котрі доручити розрішення всіх питань звязаних з правильною постановою допомоги біженцям в усіх її формах ця сама комісія відає внутрішнім розпорядком окремих національних організацій і представляє одного спільного кошторисе /смету/ в Губерніальне Совішанне. [...]

7. Ревакуація доклад Виконавчого Комітету

7. Проект:

1. Доручить Виконавчому Комітету виробити за згодою з демобілізаційним відділом плян ревакуації для чого:

2. Зібрати з 9-ти губерній точні відомости за скількість проживаючих 1/ХП 1917 року біженців з зазначенням з яких повітів вони

походять.

3. Звернутись до Генерального Секретарства з проханням почати зараз переговори з Австрійською Владою в справі повернення біженців на старі місця перебування.

4. Просити Генеральний Секретаріат допомагати біженцям в одержанні за кордонних паспортів згідно з існуючим законом лиш з тою зміною щоб:

а/ паспорти видавав Генеральний Секретаріат, а не міністр Чужоземних Справ.

б/ вистаратися у Австрійської Влади дозвіл на пропуск осіб які одержали паспорти, через який участок фронту, а не через Швецію. [...]

Прийнято до відома

Доклади з місць:

Представник Харківщини робит звіт в справі фінансовій індивідуалізації пайків, повідомляє, що гроші затримані, робота по евакуації ведеться.

Представник Волині інформує, що на Волині почалась і поширюється епідемія плямистого тифа.

Представник Поділля звертає увагу на безпорадний стан справи продовольчої. Вести харч для цивільного населення не дозволяють, хліба палива нема. Особливо зле галичанам, біженці боси, не мають вбрань. Грошей у Земства нема. В Кам'янецькому повіті епідемія віспи.

Представник Одеси доводить до відома що межі російськими і українськими біженецькими організаціями утворились неможливи стосунки.

Українцям допомагає трохи датське консульство. П. Красковський, яко комісар Галичини обіцяє дати кошти. [...]

Голова

Товариш Секретаря Внутрішніх справ

(підпис Красковський)

Секретар Краєвої Ради

О.Тимошенко

ДАХО, ф. 18, оп. 21 спр. 216, арк. 9 - 12 зв.

Документ № 184

Лист директора рейкопрокатного залізоробного і механічного заводу до директора Південноросійського Дніпровського товариства про оплату праці біженців, які працювали охоронцями військовополонених

Катеринослав, 11 грудня 1917 р.

Господину директору Южно-Русского
Днепровского Общества

[...] Имею честь [уведомить], что команда охраны работающих у нас военнопленных состоит из 75 бежавших из плена солдат и 150 беженцев и других вольнонаемных.

Те и другие получают оклад жалования в 90 р. и военное пособие на дороговизну: семейные 15 руб. и холостые 9 руб. Всего 105 руб. и 99 руб. в месяц при квартире от завода, отоплении, освещении и полном пищевом довольствии.

Директор завода [*Підпис*]

Державний архів Дніпропетровської області, ф. 463, оп. 1, спр. 21, арк. 93.

Документ № 185

Телеграма Генерального секретарства міжнародних справ до української делегації в Брест-Литовську щодо проблеми повернення заручників та колишніх адміністративно висланих

Київ, 26 грудня 1917 р.

Прошу негайно звістити, які заходи зроблено ціле улаштування конференції з представниками Генерального Секретаріата і Австро-Угорської Монархії і в справі пропуску заложників та адміністративно висланих через фронти, котра має відбутись 29 грудня с.р. Чи успіють австро-угорські власти назначити і вислати своїх делегатів в означений речинець чи може прийдеться срок одложити. В такім разі – прошу донести коли це має наступити і в якій місцевості.

Генеральний Секретар *Шульгин*

ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 48.

Документ № 186

Витяг із Постанови Української Центральної Ради про затвердження «Тимчасових правил управління справами допомоги біженцям на території України»

Київ, 28 грудня 1917 р.

Затвердити «Тимчасові правила управління справами допомоги біженцям на території України».

1. Всіма ділами допомоги біженцям на Україні відає Генеральне Секретарство Внутрішніх Справ.

2. Київське Окружне по справах біженецьких «Совещаніє» скасувати, а всі справи і кошти сеї інституції передати Генеральному Секретарстві Внутрішніх справ.

1. Всіми ділами допомоги біженцям на Україні відає Генеральне Секретарство Внутрішніх справ.

2. Для безпосереднього завідування зазначеними справами при Генеральнім Секретарстві Внутрішніх справ закладається Тимчасовий Біженецький Департамент, який складається з Директора і канцелярії при нім по штату.

3. Для розв'язання справ допомоги біженцям при Генеральнім Секретарстві Внутрішніх справ закладається Крайова Народа по справах біженецьких.

4. Крайова Народа по справах біженецьких при Генеральнім Секретарстві Внутрішніх справ одержує з Державної Скарбниці за дозволом Генерального Секретарства всі кошти, що асигнуються Народою біженецьким організаціям, по представленим і затверджених Крайовою нарадою обрахунках і розділює їх згідно з зазначеними обрахунками між відповідними організаціями.

5. Генеральне Секретарство Внутрішніх справ має право допомагати з державних коштів громадським та іншим організаціям, що функціонують за межами Української Народної Республіки, як що сі організації допомагають біженцям, уродженцям України, Галичини Буковини та Холмщини. [...]

8. В межі компетенції Краєвої Народи по справам біженецьких або її Виконавчого комітета /по уповноваженню Народи/ входять слідуючі справи:

а/ Опреділення розміру авансів з Державних коштів, необхідних для ведення справ допомоги біженцям.

б/ Розгляд і затвердження прийнятих на Губерніяльних «Совещаніях» о біженців обрахунків і справоздань усіх установ і організацій, відаючих справами допомоги біженцям в межах губернії, які входять в склад Української Народної республіки є остаточне.

в/ складання бюджету на утримання біженецьких інституцій і внесення його через Генеральне Секретарство на затвердження Центральній Раді.

г/ вироблення і затвердження плану руху біженців, їх розселення і повороту на місце попереднього перебування. [...]

Товариш Голови

Української Центральної Ради *Микола Шраг.*

Секретарь

Української Центральної Ради *А.Постоловський.*

ЦДАВОУ, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 66 - 69.

Документ № 187

**Витяг із протоколу № 12 засідання
Виконавчого комітету Крайової наради у справах біженців**

Київ, 30 грудня 1917 р.

Присутні:

Мірна, Вітерова, Москалевський, Козловський, Гаспар'ян, Сосай, Сабат, Старицький, Вайншельбаум і представник Секретарства Контролю Ревзін. [...]

Додаток до плану реєвакації:

1) Послати питання всім губерніяльним українських губерній і всіх російських, де живуть біженці, скільки в губерніях живе біженців, виселенців з-за кордону, німців-колоністів, з означеним окремо місця поселення в губернії, кількість в окремих населених пунктах, із зазначенням тих пунктів, з яких губерній вони походять, скільки приблизно пудів багажу і скільки живого і мертвого інвентарю, які найближчі до вказаних місць поселення біженців є залізничні станції.

Означені дані прислати на ім'я Біженецького Департаменту Генерального секретарства внутрішніх справ не пізніше 25 січня 1918 р.

2) Не пізніше 25 січня і 10 лютого 1918 р. після одержаних і маючих у себе даних скласти докладну карту місць розселення біженців.

3) Між 25 січня і 10 лютого 1918 р. Реевакаційна комісія разом з представниками національних біженецьких організацій, а особливо з представниками Міністерства шляхів, санітарного відомства, Міністерства міжнародних справ і представника Галицько-Буковинської комісії, як органа, відаючого виселенцями з Галичини, розроблює напрям біженецьких поїздів по території України, головні їх лінії, входячі і виходячі лінії, визначає денну кількість біженецьких поїздів та їх склад для окремих участків маршрутів, визначає всі пункти, де повинні бути закладені чайні, пункти харчування, денні пункти, амбулаторії, дезинфікаційні і лікарні.

4) Не пізніше 15 лютого 1918 р. Комісія повинна розробити кошторис на закладення цих пунктів і випросити кошти не пізніше 25 лютого 1918 р.

5) Не пізніше 5 березня 1918 р. кредити повинні бути переведені губерніяльним комісарам, які мають постаратися щоб згадані пункти були оборудовані і запасені персоналом не пізніше 25 березня 1918 р.

6) Реевакаційний перевіз повинен початися 25 марта 1918 р., коли до того не буде перешкод з боку внутрішньої та зовнішньої політики, а закінчитися не пізніше осені.

7) Вищий догляд за реєвакацією, одержування звісток, упорядкування маршрутних доріг і пунктів, порядком перевозу належить Реевакаційній Комісії і Біженецькому Департаменту.

За голову Виконавчого Комітету Краєвої Наради. *Підпис*

Секретар. Підпис

ЦДАВОУ, ф. 1115, оп. 1, спр. 24, арк. 27 - 29 зв.

Документ № 188

Витяг із телеграми директора канцелярії Генерального Секретарства міжнародних справ К. Лоського до голови української делегації В.О. Голубовича на переговорах у Брест-Литовську щодо повернення додому іноземних біженців

Київ, 5 січня 1918 р.

Дирканцелярії Лоський: У апарата Д. Шафаренко: «Прошу передати пану Голубовичу слідуюче: до Делегації Української народної республіки в Бересті Литовському Генеральне Секретарство міжнародних справ прохає делегацію ввійти в порозуміння з австро-угорськими владами і остаточно вирішити справу по повернення заложників виселенців і біженців по можливості придержуючись цих загальних основ:

- 1) Генеральне Секретарство стоїть за це, щоби всі особи, котрі одержали можливість вернути до рідного краю на підставі конвенції заключаємої Австрією з бувшим Російським правительством могли негайно же виїхати з території Української Народної Республіки. Конвенція буде приложена в кінці.
- 2) Генеральне Секретарство вважає потрібним зі взгляду на добро заложників виселенців біженців дозволити на виїзд також і тим котрі не суть включені в сю конвенцію а іменно: всім заложникам і священникам без огляду на вік всім виселенцям біженцям з виїмкою мужчин від 16 до 50 років здібних військової служби.
- 3) Генеральне секретарство є цього погляду що принципу взаємності обміну можна б і не перестерігати.
- 4) Треба докладно вирішити про все що відноситься до:
  - а) місце пропуску.
  - б) часу(найкраще означити два дні в тиждень). [...]
  - г) кількості багажа. [...]

Додаток конвенція: Условія соглашения с Австро-Венгрией о взаимном выпуске гражданских пленных ст.1: Договарюющиеся стороны предоставляют право свободного выезда за границу всем без исключения числа без различия возраста подданных противной стороны задержанным внутри страны после возникновения войны».

ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 70 - 71.

Документ 189

Постанова виконуючого обов'язки Харківського губернського комісара про розподіл коштів колишнього губернського комітету допомоги біженцям

Харків, перша половина січня 1918 р.

Постановление

1918 года января сего дня, я, Харьковский Губернский комиссар, Председатель вновь образованного Харьковского Губернского Комитета помощи беженцам, постановил: в виду упразднения бывшего Губернского Комитета помощи беженцам, числящуюся на текущем счету этого Комитета № 4405 в Харьковском Отделении Петро-

градского Международного Коммерческого Банка сумму сорок тысяч двести тридцать один рубль сорок сем копеек считать принадлежащей вновь образованному Харьковскому Губернскому Объединенному Комитету помощи беженцам и, по соглашению с Правлением Объединенного Комитета, подлежащей следующему распределению: двадцать одна тысяча сто одиннадцать рублей сорок три копейки должны быть переведены в Харьковскую Губернскую Земскую Кассу мелкого кредита, на текущий счет № 5624 Харьковского Губернского Объединенного Комитета по устройству беженцев, а остальные девятнадцать тысяч сто двадцать рублей четыре копейки должны быть оставлены в моем непосредственном распоряжении, как Председателя Объединенного Комитета, для покрытия долга этого Комитета Харьковскому Губернскому Присутствию.

Губернський Комиссар.

[Підпис]

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 237, арк. 315.

Документ № 190

Витяг із протоколу засідання комісії при Генеральнім секретарстві міжнародних справ у справі перетину лінії фронту біженцями, виселенцями та заручниками

Київ, 12 січня 1918 р.

Право на виїзд.

Всі заложенники, виселенці і біженці так з Галичини, як також з областей бувшої Російської імперії, зайятих Центральними Державами мають право на виїзд за кордон без огляду на вік і пол.

Однак Народне Міністерство Внутрішніх справ з огляду на охорону інтересів Української Народної Республіки може не дозволити повернути до рідного краю всім тим, виїзд для добра Української Народної Республіки був би непожаданим.

В цілі опинення небажаного проволікання реевакуації заложенників, виселенців і біженців – Народне Міністерство Внутрішніх справ має можливо в найкоротшій часі зіставити список лиць, згаданих в уступі 2-м і подати їх до відома Цетральним Біженецьким організаціям, зглядно Галицько-Буковинській Комісії.

II. ВИКОННЯ ПРАВА ВИЇЗДУ

1) Заложники, виселенці і біженці, котрі хочуть вернутися до рідного краю, мають зголошуватися до Національних Центральних Організацій Біженецьких. Особи такої національності, котра не має біженецьких організацій, зголошуються до Галицько-Буковинської Комісії. [...]

4) При Народнім Міністерстві Внутрішніх Справ складається спеціальна реевакуаційна комісія, яка відатиме вирішенням технічної сторони повороту. [...]

ПРЕДСІДАТЕЛЬ КОМІСІИ: *К.Лоський*

СЕКРЕТАРЬ: [Підпис]

ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 94 - 95.

Документ № 191

**Витяг із протоколу засідання Виконавчого комітету Крайової наради
у справах біженців**

Київ, 16 січня 1918 р.

[...]

2. Прохання Українського Товариства «Юга Росії» про асигнування авансу 40.000 карбов.
2. Довести до відома Генерального Секретаря Внутрішніх справ, що Комітет Крайової Наради постановив асигнувати 40.000 карб., з огляду на перехід Українського товариства до допомоги жертвам війни («Юга Росії») усіх інституцій б. Татіанинського Комітета, що допомагали дітям біженців, вважає необхідним видати Товариству аванс з сум Крайової Наради в розмірі 40.000 карб. з умовою, щоб гроші ці було Зараховано Товариству при одержанні асигновок на першу чверть 1918 року

За Голову Виконавчого
Комітету Крайової Наради

О.Тимошенко

З.Мірна

М.Вітерова,

Ст.Москалевський

ЦДАВОУ, ф. 1115, оп. 1, спр. 28, арк. 10 зв.

Документ № 192

**Телеграма генерального секретаря міжнародних справ О.Я. Шульгіна
до генерального секретаря В.О. Голубовича щодо сприяння у відрядженні
до Польщі польських представників у справах біженців**

Київ, січень 1918 р.

Прохаю не відмовити отримати від німецької влади дозвіл на те, щоб представники секретарства польських справ Рудницький і Старчевський могли доїхати до Бреста, а тоді до Варшави і назад для врегулювання питань повернення біженців у Польщу і про повернення польським урядом УНР грошей, які витрачені на допомогу польським біженецьким організаціям. Дайте відповідь по дроту у спішному порядку.

Генеральний секретар *О.Шульгін*

ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 47.

Документ № 193

**Лист консультанта у справах біженців на переговорах у
Брест-Литовську С.Москалевського до голови української мирної делегації**

Брест-Литовськ, 2 лютого (20 січня) 1918 р.

Господину Председателю
Украинской Мирной Делегации

Прошу Вас, Господин Председатель, обратиться к Германскому и Австро-Венгерскому Верховному командованию с просьбой образовать комиссию, для разрешения, во время мирных переговоров, вопроса о реэвакуации на родину: в прифронтовую полосу Волыни и Подолья, а также в Галичину и Польшу вспять заложников, выселенцев и беженцев, которые находятся на Украине.

Присовокупляя, что Правительство Украинской Народной Республики благосклонно относится к вопросу о скорейшем возвращении на родину никому и ничем невиновных людей выгнанных преимущественно принудительным образом.

Я уверен, что и Германские и Австро-Венгерские Власти сочувственно отнесутся к участи людей, которые находятся в положении бездомных уже три года.

Консультант по беженским делам
при Украинской Мирной Делегации

Ст.Москалевский.

ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 85, арк. 1.

Документ № 194

**Витяг із доповіді консультанта у справах біженців на переговорах
у Брест-Литовську С. Москалевського про доцільність негайної реєвакуації
біженців із України**

Брест-Литовськ, 2 березня 1918 р.

Брест-Литовск, Февреля 17/ Марта 2 дня 1918 г.

Господину Председателю
Украинской Мирной Делегации
Доклад

Не имея возможности, ввиду политических осложнений, выполнить поручения, данных мне Исполнительным Комитетом Краевой Нарады по делам беженцев при Министерстве внутренних дел, а равно Комиссией по делам выселенцев и заложников при Министерстве народных дел, честь имею заявить Вам Господин Председатель, нижеследующее:

- 1) Положение беженцев и выселенцев всех национальностей, не получающих с 1 ноября 1917 г. никакой державной помощи, является крайне тяжелым и вполне безвыходным, тем более, что все опекающие или общественные организации исчерпали свои средства, а не имея никаких капиталов на содержание больниц, убежищ для старцев и приютов для детей, вынуждены были с 1 января этого г., ликвидиро-

вать эти учреждения и передать находящихся там лиц – их семьям, тем еще более ухудшилось их бедственное положение.

- 2) Правительство Украинской Народной Республики, после тяжелых пережитых краем событий, нескоро будет в состоянии прийти этим несчастным людям с помощью в размере, отвечающем их нуждам, а потому единственным разрешением этого сложного вопроса была бы скорейшая реэвакуация беженцев и выселенцев на родину, чего впрочем, и они сами искренне желают.
- 3) Беженцы и выселенцы, происходящие из оккупированных, а ныне освобождаемых Германскими войсками местностей Украины, наверное, будут стремиться к скорому возвращению на родные места – и надо опасаться, что этот факт, безусловно, вызовет такое же одновременное движение выселенцев из Галичины и Польши, которые стихийно и бескритически снимутся с мест проживания, намереваясь вернуться на родину или хотя бы к ней приблизиться. Такие явления замечались нами в течении последних месяцев, после начатия мирных переговоров и помешать им не могли ни общественные организации ни Правительственные власти.
- 4) Дабы избегнуть хаотического и стихийного передвижения беженцев и выселенцев, а тем самым – и такого общественного бедствия, какого мы были свидетелями в 1915 году, необходимо, по моему мнению, приложить все усилия для организации планомерной реэвакуации, для чего:
  - а) немедленно образовать, согласно мирного договора, соответственные смешанные комиссии, которых местопребыванием должен быть Киев, где под рукой находятся все материалы и сведения;
  - б) в комиссиях совместно выработать правильный и отвечающий местным условиям план передвижения;
  - в) издать соответствующее распоряжение Беженскому Департаменту при Министерстве внутренних дел, относительно немедленной реэвакуации выселенцев в пограничную полосу Украины;
  - г) планомерную реэвакуацию вне Украины, по возможности, начать не позже 25 марта этого года, дабы часть сельского населения тоже могла вернуться к сроку на весенние полевые работы.
- 5) Ввиду того, что часть выселенцев из надбужной полосы находится в Германии, Австрии и Польши, – следовало бы затребовать от Правительств этих держав:
  - а) статистические данные о количестве, месте проживания и месте происхождения этих выселенцев, и б) скорейшего передвижения этого населения на места их прежнего проживания.
  - б) Так как в смешанных комиссиях, кроме представителей Германии и Австро-Венгрии, примут участие и представители Польши, – прошу Вас Господин Председатель, не отказать препроводить в Варшаву Польской Регенцийной Рады мой приложенный доклад по вопросу о выселенцах из Польши.

В конце честь имею доложить Вам, Господин Председатель, некоторые статистические данные:

I. На Украине находится беженцев, выселенцев и заложников.

В Волынской губернии – 300.000
В Екатеринославской губ. – 220.000
В Киевской – 65.000
В Подольской – 42.000
В Полтавской – 32.000
В Таврической – 35.000
В Харьковской – 135.000
В Херсонской – 45.000
В Черниговской – 40.000
Итого – 914.000 чел.

II. Беженцы, выселенцы и заложники происходят:

Из Украины – 590.000
Из Польши – 160.000
Из Галичины – 100.000
Из Белорусии и др. – 64.000
Итого, как выше – 914.000 чел. [...]
Брест-Литовск, Февраля 17/Марта 2 дня 1918 г.
Ст. Москалевский
Консультант Украинской Делегации
ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 85, арк. 2 - 7.

Документ № 195

Витяг зі звернення Одеської міської наради з влаштування біженців до Української Центральної Ради з приводу виділення коштів для утримання біженців

Одеса, 14 березня 1918 р.

В Киевскую Украинскую Центральную Раду

В Одессе находится на временном жительство 29.289 человек жителей, занятых венгерцами во время войны местностей. В числе этих, так называемых, беженцев насчитывается: русских 8.580 чел., украинцев 1.500, поляков 9.270, евреев 8.559 литовцев 653 и латышей 727. Попечением о беженцах – удовлетворение их нужд на отпускаемые казною суммы – в Одессе ведают шесть национальных Комитетов. Существуют разновременные изданные бывшими Правительствами России законы и правила, в силу которых для удовлетворения различных нужд беженцев должны отпускаться определенные суммы от казны по расчету на 65 % общего числа зарегистрированных беженцев. [...]

Национальные комитеты, спасая беженцев от холода и голода, наделали массу долгов, распродали часть инвентаря и заняли, через Городское Совещание 100.000 руб. у местного Городского Самоуправления.

В настоящее время, когда и эти средства израсходованы, беженцы находятся в критическом положении. Речь идет о тех 19.038 беженцев, которые составляют 65 %

общего числа зарегистрированных беженцев, находятся на попечении комитетов, как немогущие содержать себя собственными средствами. Их невозможно оставить без попечения, нельзя выбросить на улицу.

С другой стороны, события последнего времени – выделение Украины в самостоятельную Республику и оккупация австро-венгерцами – выдвигают вопрос, не могут ли быть беженцы эвакуированы в настоящее время на их родину, где многие из них на своих хозяйствах могли бы со своими родными и близкими заняться обработкой полей и трудами рук своих зарабатывать на пропитание. [...]

При таких обстоятельствах и учитывая затруднительное финансовое положение молодой Украинской Республики, Объединенное Городское Собрание по устройству беженцев покорнейше просит Киевскую Центральную Украинскую Раду отпустить ему ныне же из средств казны 1.000.000 (1 миллион) рублей на покрытие долгов, выдачу пайков и эвакуации беженцев. [...]

Поддержать это ходатайство перед Центральной Радой Городским собранием уполномочены Председатель Русского Комитета (б. Татьянинский Комитет) В.А. Рудзевич и член Украинского Комитета И.М. Костик, которые могут устно доложить более подробные сведения, касающиеся осевших в Одессе беженцев.

И.д. Председателя Городского Собрания [*Підпис*]

Управляющий делами [*Підпис*]

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 39 - 40.

Документ № 196

Витяг із положень, ухвалених Шосейною підкомісією біженецького департаменту МВС УНР щодо організації руху біженців у межах України

Київ, 14 березня 1918 р.

ПОЛОЖЕНИЯ,

Принятые Шоссейной Подкомиссией.

Подкомиссия собралась на заседание 14 марта в составе членов: Рутковского, Давидюка и кооптированных Коханского, Гловацкого, Пакославского, Слопского, Ватсона и представителя Управления Шоссейных Дорог – Чернявского и задалась разрешением следующих задач:

1. Выяснить состояние дорог шосейных и грунтовых в пределах правобережно-днепровской части Украины.
2. Определить главнейшие направления в передвижении беженцев гужевыми путями и численность этого движения.
3. Установить какие дороги и как должны быть оборудованы.

По первому вопросу установлено, что почти все грунтовые дороги весной непроезжие /особенно в Подольской губ./, тем более для тяжелых беженских возов. В этом году дороги эти находятся в самом разрушенном состоянии, а на многих участках снесены мосты, которые неизвестно когда будут отстроены. [...] Шоссейная дорога

находиться в общем в хорошем состоянии. Разрушенные в некоторых местах мосты чинятся ускоренным темпом, так что дорога будет приведена в порядок в течении ближайших дней.

По другому вопросу, принимая во внимание все вышесказанное, Подкомиссия полагает, что беженцы будут передвигаться по направлению к шоссе, выбирая самые удобные участки и малые расстояния. [...]

Каждые 100 верст необходимо оборудовать кузнечно-колесные починочные мастерские и склады подков, колес, буксиров.

Что касается медико-санитарных и ветеринарных пунктов вопрос передан на решение медико-санитарной подкомиссии. Высказано однако общее мнение, что на каждом пункте должен быть установлен санитарный надзор и приспособленные для дезинфекции места стоянки. Бани должны находиться каждые 100 верст. По всему пути надо привести в надлежащий вид колодцы и озаботиться постройкой новых. Подкомиссия обращает внимание на то, что во всех указанных местностях по шоссе, были в свое время устроены этапно-питательные пункты В.З.С.Ю.З. фр., которых часть еще уцелела от ликвидации и разгрома. Помещения и оборудования многих этапов можно будет починить и использовать, поскольку немедленно будет задержана ликвидация их приступлено к починке. Весь вообще план имеет свое значение только в том случае, если будет возможность немедленно приступить к его осуществлению.

ЦДІАУ, ф. 715, оп. 1, спр. 1609, арк. 8 - 9.

Документ № 197

Лист голови Центрального польського комітету повернення на Батьківщину до міністра закордонних справ Української Народної Республіки щодо сприяння у виїзді делегації його представників до Польщі для врегулювання проблеми евакуації польських біженців

Київ, після 14 березня 1918 р.

Komitet Centralny Ukraine Powrotu do Kraju.

Ввиду безработицы в городах и отказе местного сельского населения дать беженцам труд в селах, а также – ввиду не выдачи беженцам державной заповоги, положение тех последних на Украине в настоящее время – крайне тяжело и с каждым днем ухудшается.

Единственным спасением для беженцев может быть только эвакуация на родину в самом скором времени.

Зная, что Правительство Украинской Народной Республіки сочувственно относится к этому вопросу, честь имеем просить Вас, Пана Міністер, о содействии в исходатайствовании у немецких властей разрешения на выезд в Варшаву делегации, именно:

Яна Копчинского
Адама Нагурского
Станислава Родовича

Владислава Шумовського

как представителей нашего комитета, который состоит центральным эвакуационным органом, объединяющим все польские общественные и профессиональные организации на Украине.

Задачей напoименованной делегации будет убеждение польских и оккупационных властей в Варшаве о необходимости начать в самом скором времени хотя бы частичную рэвакуацию выселенных из Польши жителей.

Председатель *Ст.Москалевский*

Секретарь *А.Гутковский*

ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 44, арк. 141 - 141 зв.

Документ № 198

Лист виконувача обов'язків міністра закордонних справ УНР М.Любинського до німецького посла барона А.Ф. фон Мумма щодо врегулювання справи повернення біженців додому

Київ, 26 березня 1918 р.

Міністерство Закордонних Справ Української Народної Республіки вважає кoнчeм необхідним так з огляду інтересів Української Народної Республіки, а також з огляду на добро самих біженців, щoби їм була дана можливість негайного повороту до своїх осель в цілі планомірного проведення засівів.

Розпорядженням влади Української Народної Республіки в часі переходу з анархії та безладдя до правового стану, не всегда на жаль виконується належним чином, а німецька військова влада через брак постійного контакту і зв'язку не завжди ідуть по лінії бажань Української Народної Республіки та як чуємо, забороняють поворот до рідних осель біженцям навіть з тих територій Української Народної Республіки, які не були окуповані німецькою владою. [...]

Супроти цього Міністерство Закордонних Справ звертається з проханням до Пана Представника Німецької Держави не чинити жодних перепон в повороті біженців із тих областей Української Народної Республіки, які ніколи не були окуповані, як також по можливості зiзволити вже тепер до ратифікації мирного договору на поворот тих біженців, які масами скупчилися у прифронтівій смузi і котрих перебування дуже шкідливо впливає на місцеві відносини та взагалі є там небажаним.

Виконувач обов'язків Міністра Закордонних справ *Любинський*

Директор канцелярії *Лоський*

ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 40, арк. 57 - 57 зв.

Документ № 199

Витяг із Пояснювальної записки до законопроекту про реевакуацію біженців

Київ, орієнтовно березень – початок квітня 1918 р.

У зв'язку з припиненням військових подій і початком весни в найближчі часи не-

обхідно чекати величезного руху біженців на свої рідні місця. Рух цей почався і досяг надзвичайного і небезпечного розміру. Так, наприклад, в місцях суміжних із Московщиною, звідтіля збираються українські виселенці. Вони дуже бідують, бо не мають коштів на існування. Таке становище – страшне, бо вже зараз між ними є епідемічні хвороби, які можуть негайно розповсюдитися посеред людности України. Кількість українців-виселенців з Московщини з'ясувати зараз неможливо, але вона напевне велика. [...]

Біженців сила. Вони залишили свої рідні місця із більшості випадків на безшабаш. Поля їх і города залишилися без господарів зовсім не обробляються, що побільшує харчову кризу. З огляду на все це, а також і на те, що приходить весна і біженецького стихійного руху припинити неможна для користі Української Народної Республіки, її людності і для самих біженців необхідно зараз же вжити спішні героїчні заходи, щоб одвернути ці страшні, безлічні лиха, котри з'явилися як неминучі наслідки впорядкованого біженецького руху. [...]

ЦДАВОУ, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 2.

Документ № 200

Витяг із Постанови Ради Народних Міністрів УНР про затвердження плану реевакуації біженців

Київ, 8 квітня 1918 р.

1) Асигнувати у розпорядження Біженецького департаменту згідно кошторису, затвердженого МВС на виконання плану реевакуації – 60.057.205 крб., з яких – 21.850.000 крб. одночасно у квітні ц.р., і по 12.735.857 крб. щомісячно протягом травня – липня ц.р.

2) Ввійти в зносини з владами відповідних держав про дозвіл зараз же, якомога швидше, приправити в різні місця біженців, які живуть в Україні, або тільки переїздить через неї, з Польщі, Галичини, Буковини, Румунії. [...]

4) Зробити розпорядження Міністерству Шляхів негайно сформувати і приладити до перевозу біженців і їх багажу по одній парі потягів по залізничним магістралям [...].

7) При виконанні плану реевакуації біженців використовувати майно ліквідуючихся і розформованих інституцій ВЗС, ВСМ, Червоного Хреста [...], які мають у своєму розпорядженні: харчові пункти, пекарні, кухні, лазні, медико-харчові пункти, лабораторії, аптеки і т.д. [...]

10) Дозволити Біженецькому Департаменту Міністерства Внутрішніх Справ виконувати всі заходи по реевакуації біженців, які по руху справ будуть необхідні, видати по цим справам інструкцію, розпорядження і взагалі робити всі заходи для найшвидшого і найліпшого виконання плану реевакуації біженців.

ЦДАВОУ, ф. 2199, оп. 3, спр. 3, арк. 1 - 1 а.

Документ № 201

Витяг із «Вісника Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки»

Київ, 11 квітня 1918 р.

Рада Народних Міністрів Журналом № 46 від 3 квітня 1918 року ухвалила:
Асигнувати 14.380.489 карб. на допомогу біженцям по кошторисам Біженецького Департаменту затвердженим Каєвою Народою на четверту чверть 1917 року.

Голова Ради Народних Міністрів *В.Голубович*.

Народний Міністр Внутрішніх Справ *М.Ткаченко*.

Генеральний Писарь *П.Хистюк*.

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 3.

Документ № 202

Лист біженецького департаменту МВС УНР до Міністерства закордонних справ щодо можливості повернення додому 5 тисяч біженців

Київ, 17 квітня 1918 р.

Міністерство Внутрішніх Справ повідомляє, що з його боку немає жодних перепон до повороту на батьківщину 5 тис. біженців і прохає ввійти в контакт з Австро-Угорською владою по питанню щодо якої саме прикордонної станції залізничної будуть перевезені ці біженці.

Від цієї станції на місця оселі біженці будуть перевезені розпорядженням уже Біженецького Департаменту.

Про інше сповіщайте.

Директор Департаменту. *Ю.Старицький*

ЦДАВОУ, ф. 2592, оп. 1, спр. 40, арк. 114.

Документ № 203

Лист біженецького департаменту МВС УНР до голови Подільської губернської наради у справах біженців про збір статистичних даних про біженців та розміри грошової їх допомоги

Київ, 19 квітня 1918 р.

Біженецький департамент прохає Вас у найблищим часі подати до Департаменту відомості про кількість біженців і розмір грошової допомоги, яка була видана по кошторисам в 1917 року, окремо для великорусів, білорусів, поляків, латишів, чехів, словаків, бесарабів і т.

Директор Департаменту *Підпис*

Діловод Підпис

ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 8.

**ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(29 КВІТНЯ – 14 ГРУДНЯ 1918 Р.)**

Документ № 204

**Структура та функції біженецького департаменту
Міністерства внутрішніх справ Української Держави**

Київ, травень 1918 р.

Назва відділів, на які поділяється д-т.	Функції Департаменту взагалі і відділів зокрема	№ тел. Деп-ту	Хто стоїть на чолі деп-ту, відділів
	Піклування біженців. Допомога повернутися на рідні міста, допомога грошова, матеріальна, юридична і саніт.-мед. винагорода шкод за майно, втрачене у війні.	55-04	Директор Департаменту Старицький Юрій Михайлович
1) Загальний відділ	Бухгалт., персональний склад, а також справи, які не торкаються інших відділів	–	Барвінський Микола Григорович
2) Біженецький відділ	Допомога біженцям грошми, оджею, помешканням, захорони дитячі й освіта на місцях	–	–
3) Реевакуаційний відділ	Реевакуація біженців з допомогою в дорозі харчуванням і ліками	–	Мікулін Павло Миколайович
4) Ліквідаційно-ссудний (позичково-бухгалтерський)	Допомога одбудувати свої зруйновані будинки і винагорода за всякі шкоди, які пов'язані з війною і ссуди особам, які потерпіли від внутрішньої і зовнішньої війни	–	–

Діловод [Підпис]

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп, 3, спр. 4, арк. 66.

Документ № 205

Лист правління Харківського об'єднаного комітету допомоги біженцям до Харківського губернського старости П.І. Заліського щодо необхідності розпорядження про не виселення біженців із квартир

Харків, 7 травня 1918 р.

Харьковскому Губернскому
Старосте

В Комитет поступает масса жалоб беженцев на то, что крестьянское население силою выселяет их из квартир за неплатеж квартирной платы. Последняя действительно беженцами не вносится за неимением средств, так как за отсутствием кредита, выдача продовольственного и квартирного пайка не производится с Декабря 1917 года.

Комитет полагает, что в скором времени из Киева; им будет получен кредит на расходы по оказанию помощи беженцам; тогда, несомненно, беженцы получат возможность уплатить и за квартиры.

В виду этого, Объединенный Комитет просит Вас сделать в срочном порядке надлежащее распоряжение через Уездных Старост о предотвращении самочинных выселений местным населением уездов из квартир беженцев.

Председатель Правления [Підпис]

Секретарь [Підпис]

ДАХО, ф. 18, оп.21, спр. 243, арк. 11.

Документ № 206

Список урядовців біженецького департаменту Міністерства внутрішніх справ Української Держави

Київ, 9 травня 1918 р.

До Загальної канцелярії
Міністерства Внутрішніх Справ.

Згідно з обіжника від 8 травня 1918 с. р. № 200 Біженецький Департамент при сім надсилає відомости про урядовців Департаменту, добавляючи, що в 5 шпальті відсутствуют одмітки про деяких урядовців через те, що про них ще не було наказу.

За Директора Департаменту *Гаспар'ян.*

Завканцелярією *Барвинський*
Діловод *Левицький*

№ п./п.	Посада	Прізвище, ім'я і по батьку	З якого часу на посаді	Яким наказом призначений	Платня на рік
1	Діректор Департаменту	Старицький Юрій Михайлович	19/ХІІ 1917 р.	-	10800
2	Помішн. Дірєктора	Гаспар'ян Врамшпу Арут'юнович	27/ХІ 1917 р.	7/ХІІ 1917 р. № 51	9.000
3	Уповноваж.	Кустовський Вадим Петрович	1/ІV 1918 р.	30/ІІІ 1918 р. № 188	7.200
4	Уповноваж.	Васильчук Антон Климович	25/ІІІ 1918	-	7.200
5	Уповноваж.	Старовойтенко-Блинов Василь Степанович	10/ІV 1918	19/ІV 1918 р. № 261	7.200
6	Уповноваж.	Менжинський Іван Феоданович	1/V 1918	-	7.200

Жванко Л.М. Бізнесство Першої світової війни в Україні...

7	Завідуючий відділом	Барвинський Микита Григорович	15/III 1918	23/III 1918 р. № 168	7.200
8	Завідуючий відділом	Мікулін Павло Миколаєвич	1/III 1918	20/III 1918 № 163	7.200
9	Діловод	Левицький Карпо Олександрович	12/I 1918	16/I 1918 р. № 142	5.400
10	Діловод	Матіюк Антон Васильович	-	-	5.400
11	Діловод	Тимошенко Ольга Гнатовна	4/XI 1917	4/XI 1917 р. № 49	5.400
12	Діловод	Гендрихов Олексій Федорович	1/VI 1917	-	4.500
13	Пом. Діловода	Грицак Євген Михайлович	13/IX 1917 р.	-	4.500
14	Пом. Діловода	Квятковський Іван Олександрович	17/I 1918 р.	14/I 1918 р. № 142	4.500
15	Пом. Бухгалтера	Міняйловський Архип Семенович	15/III 1918	III 1918 № 168	4.500
16	Пом. Бухгалтера	Романенко Петро Наумович	25/IV 1918	-	4.500
17	Урядовець I класи	Мокроус Варвара Гнатовна	1/XII 1917	30/XI 1917 р. № 44	3.600
18	Урядовець I класи	Заяць Іван Пилипович	4/IV 1918	13/IV 1918 № 241	3.600
19	Урядовець I класи	Вітер Марія Олександрівна	17/ IV 1918	-	3.600
20	Урядовець 2 класи	Маліончук Петро Никифорович	7/III 1918	20/III 1918 р. № 164	3.000
21	Урядовець 2 класи	Добржанська Людмила Володимирівна	17/I 1918	18/ IV 1918 р. № 257	3.000
22	Урядовець 2 класи	Концевич Леонід Ларіонович	15/III 1918	23/III 1918 р. № 168	3.000
23	Урядовець 2 класи	Здун Ілья Васильович	1/ V 1918	-	3.000
24	Урядовець 2 класи	Шульга Надежда Іванівна	25/ IV 1918	-	3.000
25	Урядовець 3 класи	Левицька Ірина Антоновна	18/I 1918	16/I 1918 р. № 142	2.400
26	Урядовець 3 класи	Арандаренко Олексій Олексійович	23/ IV 1918	-	2.400
27	Машинистка	Захарченко Марія Івановна	1/XI 1917	1/XI 1917 р. № 12	3.000
28	Машинистка	Слобовська	15/III	23/III 1918 р.	2.400

		Ванда Ричардовна	1918	№ 168	
29	Машинистка	Манткова Кіра Миколаївна	10/ IV 1918	13/ IV 1918 р. № 208	1.800
30	Кур'єр	Братах Павло Антонович	9/ I 1918	8/ IV 1918 р. № 208	1.800
31	Кур'єр	Давиденко Павло Якимович	-	8/ IV 1918 р. № 208	1.800

Директор Департаменту [Підпис]

Завідуючий Канцелярією [Підпис]

Діловод [Підпис]

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 1, спр. 14, арк. 1 - 2 зв.

Документ № 207

Доповідна записка директора біженецького департаменту Ю.М. Старицького до міністра внутрішніх справ Ф.А. Лизогуба щодо утворення білоруської біженської організації

Київ, 31 травня 1918 р.

ДОКЛАД

Од 1915 року до цієї пори білоруси-біженці не мали власної біженської організації і були під опікою Земського Союзу, Татіанинського комітету і інших організацій. До перва тепер вони згуртувалися в опрічну національну біженську організацію, котра має на меті оказувати допомогу білорусам-біженцям. Як така, вона признана біженецьким Департаментом з правом брати участь у біженських нарадах.

Поza як за короткий час свого існування, названа Білоруська Біженецька Організація не встигла виробити кошторису і внести його у свій час на розгляд, прохаю тимчасово видати їй на рахунок авансу 5000 карб. на задоволення найбільш необхідних потреб організації.

Директор Біженського Департаменту *Ю.Старицький*

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 32, арк. 1 а. - 1 б.

Документ № 208

Розпорядження Харківського губернського старости П.І. Заліського до повітових старост щодо невиселення біженців із квартир

Харків, 3 червня 1918 р.

Уездным Старостам.

По имеющимся у меня сведениям, крестьянское население тех местностей, в которых расселены беженцы, силою выселяет их из квартир за неплатеж квартирной платы. Последняя действительно беженцами не вносится, так как выдача им продовольственного и квартирного пособия от казны не производится за отсутствием кредита; с открытием же такового, беженцы, несомненно, получают возможность уплатить за

квартири.

В виду этого и принимая во внимание крайне бедственное положение беженцев, прошу Уездных Старост принять меры к тому, чтобы беженцы расселенные в пределах уездов, не выселялись самочинно из квартир и, таким образом, не выбрасывались бы с семьями на улицу.

Губернский староста *Залесский*
Непременный Член [Підпис]
ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 12.

Документ № 209

Витяг із протоколу засідання Виконавчого комітету Крайової наради у справах біженців

Київ, 4 червня 1918 р.

Витяг з протоколу
Засідання виконавчого Комітету Краєвої Наради
від 4 червня 1918 р.

Присутні: Вайншельбаум, Вітерова, Козловський, Мірна, Москалевський, Сосай, Старицький, Яворський (представник Українського Центрального Галицько-Буковинського Біженецького Білоруського Комітету).

Позачергове питання до порядку дня: питання в справі оплати за засідання членам Виконавчого Комітету і секретарю Краєвої Наради.

Прийняти жетонну плату за засідання кожне в 20 крб. всім членам Виконавчого Комітету та секретарю Краєвої Наради, рахуючи з 1.01.1918 р.

Голова Виконавчого Комітету Краєвої Наради [Підпис]
Секретар [Підпис]
ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 12.

Відомість про жетонну нагороду членам Виконавчого Комітету Краєвої Наради в 1918 р.

Посада	Ім'я, прізвище по-батькові	Кількість засідань	Сума, яка належить до виплати за засідання	Сума за всі засідання
			крб.	крб.
Голова Виконавчого Комітету, директор департаменту	Старицький Юрій Михайлович не належить на підставі ухваленого ясновельможн. п. Гетьманом закону від 26.06.1918 р. п. VII	18		
Заступник голови,	Гаспар'ян Врамшпу Арутюнович	6		

віце-директор департаменту				
Заступник голови	Селіверстов Іван Петрович	1/2	15	15
Члени Комітету	Мірна Зінаїда Василівна	18	20	360
	Сосай Селіверст Лук'янович	13	20	260
	Вітерова Марія Олександрівна	21	20	420
	Москалевський Станіслав Фелікс-сович	15	20	300
	Вайншельбаум Борис Моїсейович	19	20	380
	Тершаковець Григорій Іванович	9	20	180
	Кішко Іван Всеволодович	3	15	45
	Козловський Микола Віталійович	10/2	15	150
	Добролежа	2	20	40
Представник Державного Контролю	Юркевський	8/2	15	180
Секретар	Тимошенко Ольга Гнатівна	20	15	300
В.О. секретаря	Федюченко Пелагея Григорівна	2/1	15	30
Бухгалтер	Романенко Петро Наумович	12/2	15	180
	Разом			2780

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 4, арк. 49.

Документ № 210

Витяг із протоколу засідання білоруських громадських діячів з питання утворення Білоруського комітету допомоги жертвам війни⁴⁸³

Київ, 11 червня 1918 р.

На нараді було обговорено становище біженців-білорусів та прийнята ухвала про утворення білоруської організації, яка б налагодила допомогу землякам-біженцям у справі повернення їх на батьківщину. Народою ухвалено назвати нову організацію «Білоруський комітет допомоги жертвам війни». Сам комітет складається з таких осіб: Леушченка, Куріповича, Ходкевича, Фербртко, Забелло, Случановського, Мухи, Єрмовича, Толовинського, Трємбовича, Сушчова, Пашкевича, Пугацевича, Вільчинського, і Довнар-Запольського. [...]

Президія Тимчасового Правління наради доручила: опрацювати доповідну записку і кошторис та подати їх до Біженецького Департаменту на затвердження.

Нарада доручає Комітету запитати дозволу від Українського Уряду на скликання з'їзду в найближчій часі біженців-білорусів під керівництвом Центрального Білоруського комітету допомоги жертвам війни на території України [...].

Голова наради [Підпис]

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 32, арк. 2.

⁴⁸³ Переклад з білоруської мови.

Документ № 211

**Повідомлення про засідання міжвідомчої комісії у справах біженців,
опубліковане в «Робітничій газеті»**

Київ, 21 червня 1918 р.

19 червня в Ковелі відбулося надзвичайне засідання міжвідомчої комісії у справах повернення біженців. З німецької сторони беруть участь капітан Фрлінггаузе в асистенції лікаря Головного штабу та військового інженера, з української сторони Ю.Старицький, представник біженецьких справ Біженецького Департаменту, Павло Васильчук, лікар Копистянський, Ровенський уповноважений Маркевич. Обговорювали принципові питання щодо повернення біженців. Німці настоюють, щоб виселенцям давали коней і провіанту. Після засідання комісія поїхала оглядати німецькі карантинні пункти в Повурську, Почінках, Голобах.

Робітничча газета. – 1918. – 21 червня.

Документ № 212

**Звернення Лохвицького повітового старости П.Ярмака до
населення повіту щодо заборони виселення біженців з тимчасового житла**

М. Лохвиця Полтавської губ., 21 червня 1918 р.

Лохвицький повітовий староста оголосив, що у нього є дані, що деякі жителі міста і повіту ображають біженців, ганяють їх з квартири та на квартиру, не дають продуктів. Так як біженці прибули до нас не з доброї волі, а вислані військовою владою, втративши своє майно, то долг кожного громадянина їх підтримувати, а не переслідувати. Влада вже готує все необхідне для їх повернення.

Прохаю жителів не проявляти ворожого настрою, попереджаючи, що всі утиски будуть переслідуватися владою.

Лохвицьке слово. – 1918. – 21 червня.

Документ № 213

**Повідомлення голови Харківського порайонного комітету
з регулювання масових перевезень залізницями до Харківського губерньського
комітету з забезпечення біженців щодо врегулювання перевезень біженців
залізницямиУкраїнської Держави**

Харків, 24 червня 1918 р.

До Харківського Губерніяльного Комітета по забезпеченню біженців, Плітньовський пров. № 3, Київ Біженецький Департамент Харьків Губерніяльному Старості.

Про право видавання «Пильних наказів» Губерніяльними Нарадами мені відомо від Діректора Біженського Департаменту М.В.Справ. Що торкається просунення бі-

женців по залізницям, то таке повинно виконуватись тільки по порозумінню з Харківським Порайонним Комітетом і Пильні накази, які видані без порозуміння з вказівками, даними залізницям відносно перевозу біженців, не надаватимуть права на негайний перевіз. Виняток складають біженці німецькі й австрійські підданці і німецькі кольонисти, перевіз яких виконується з відому Порайонного Комітета розпорядженням німецької і австро-угорської влади по порозумінню з Урядуваннями залізниць.

Голова комітету [Підпис]

Начальник Відділа перевозок [Підпис]

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 19.

Документ № 214

Витяги із ухвал наради при Харківському порайонному комітеті, пов'язаних із організацією перевезень біженців залізницями Української Держави

Харків, 26 червня 1918 р.

СВОД ЗАКЛЮЧЕНИЙ СОВЕЩАНИЙ ПРИ ХАРЬКОВСКОМ ПОРАЙОННОМ КОМИТЕТЕ ПО ВОПРОСАМ, СВЯЗАННЫМ С ПЕРЕВОЗКАМИ БЕЖЕНЦЕВ НА РОДИНУ

26-го июня 1918 года

№1038

ПРЕСЕДАТЕЛЬСТВОВАЛ – Товарищ Председателя Э.И. Зенкевич
ПРИСУТСТВОВАЛИ:

Товарищ Председателя ..... Г.А. Эйстмонт
Представитель Слободской жел. дор. .... Н.Ф. Мельников
«-» «-» «-» «-» «-» «-» ..... А.И. Борткевич
«-» «-» «-» «-» «-» «-» ..... Л.А. Бирский^{484 X}
«-» «-» «-» «-» «-» «-» ..... В.М. Редингер
«-» «-» «-» «-» «-» «-» ..... А.Н. Таковенко
«-» «-» «-» «-» «-» «-» ..... В.Ф. Гурчинский
Врач Слободской ж. д./при ст. Харьков Ю. В./ ..... А.И. Ефимов
Санитарный врач Слободской ж. д. .... Г.И. Содманенко
Представитель Запорожской жел. дор. .... Г. Дроздовский
«-» «-» «-» «-» «-» «-» ..... О.Л. Войтович^{X/}
«-» «-» «-» «-» «-» «-» ..... Г. Цюкшо^{X/}
Санитарный врач «-» «-» «-» ..... Ф.Г. Ниценко
Представитель Северо-Донецкой ж. д. .... С.П. Матвеев
«-» «-» «-» Левобережной ж. д. .... А.И. Запорожцев
«-» «-» «-» «-» «-» «-» ..... В.И. Барановский

^{484 X/} Они же заведующ. агентствами Польской перевозочной комиссией при ст. ст. Харьков.

Ю. В., Кременчуг, Екатеринослав и Ясиноватая.	
«-» «-» «-» Частных жел. дор.	В.А. Гаевский
«-» «-» «-» Департамента Руху	В.О. Солтан
«-» «-» «-» Беженского Департамента м. в. д.	П.Н. Микулин
Екатерин. Уполномоченный Беженского Департамента	М.О. Менжинский
Представитель Харьковск. Губернск. Старосты.	М.П. Саклин
«-» «-» «-»..Полтавск. «-» «-» «-» и	
«-» «-» «-»..Полтавск. Губ. Наряды о беженцах	И.П. Логинов
«-» «-» «-»..Екатерин. «-» «-» «-».....	В.Н. Берхин
Представитель Харьковск. Губерн. Наряды о беженц.	П.П. Полтавцев
«-» «-» «-» Херсонск.....«-» «-» «-».....	С.П. Соллогуб
«-» «-» «-» Таврическ. Губерн. Земск. Управы	Г.Асинский
«-» «-» «-» «-» «-» «-» «-» «-».....	Г.Гаврилов
«-» «-» Харьковск. «-» «-» «-».....	И.Н. Добролежа
«-» «-» «-» Харьк. Обл. К-та по устройству беженцев Всерос. Союза Городов	И.И. Вильга
«-» «-» «-» Луганскаго Город. К-та помощи бежен.....	О.В. Любомудров
«-» «-» «-» ..Центр. Обыват. К-та Царства Польск. /в Полтавской губ./	П.Ч. Манковский
Председатель Харьковск. Отд. Польск. Центр. К-та на Украине возвращения на родину.....	Г.Я. Роземблюм
Представитель Екатериносл. Отд. Центр. Обыв. К-та Царства Польского.....	В.И. Нарушевич
«-» «-» «-» Национальн. Организац. Беженцев в Екатеринослав	В.Г. Левин
«-» «-» «-» германской железнодорожн. Комиссии	Г.Шнейдер
«-» «-» «-» «-» «-» «-»	Г.Шпode
«-» «-» «-» австро-венгерской «-» «-» «-».....	К.Куба
«-» «-» «-» «-» «-» «-» «-» «-».....	Б.Циппер
«-» «-» «-» Польской перевозочной комиссии	В.Г. Михальский
Районный Инспектор Эксплуатац. Харьк. Порайон. К-та....	Д.А. Кузнецов
«-» «-» «-» «-» «-» «-» «-» «-».....	С.Г. Белов
Начальник отдела перевозок	Г.Г. Кечиян
Начальник общего отделения	В.А. Фаусек
Помошник Начальн. отдела перевозок	Ф.Ф. Колб
«-» «-» «-» «-» «-» «-».....	А.П. Кучкин
Делопроизводитель	А.О. Ларионов
«-» «-» «-».....	К.А. Альберт
- : - : - : - : - : - : -	
Секретарь комитета	Н.Е. Дмитриев
Секретарь заседания	Н.Е. Цукерман
- § - § - § - § - § - § - § -	

ПО ВОПРОСУ I-му. « О ПОРЯДКЕ ВЫДАЧИ РАЗРЕШЕНИЙ НА ВОЗВРАЩЕНИЕ БЕЖЕНЦЕВ НА РОДИНУ И ВЫДАЧИ ЭКСТРЕННЫХ ОТЗЫВОВ НА ПРОЕЗД ИХ В СВЯЗИ С УКАЗАНИЯМИ ДЕПАРТАМЕНТА И ОБЪЯВЛЕНИЯМИ ГЕРМАНСКИХ И АВСТРО-ВЕНГЕРСКИХ ВЛАСТЕЙ».

П о с т а н о в л е н о :

I. Принять к сведению:

1/ Заявление представителя Беженского Департамента, что все беженцы, возвращающиеся в местности, расположения в пределах Украины не далее определенных пунктов, в настоящее время на основании общего разрешения Беженского Департамента беспрепятственно отправляются на родину расположением Уполномоченных Беженского Департамента и Губерниальных Нарад о беженцах. Предельными пунктами отправления украинских беженцев надлежит считать: Тарнополь, Могилев-Под., Каменец-Под., Кременец, Луцк, Маневичи и Лунинец.

2/ Разъяснение представителей германской железнодорожной комиссии, что беженцы, перевозимые бесплатно, получают разрешения на возвращение за пределы Украины в германскую оккупацию при посредстве местных германских комендатур от германских властей в Киев, для чего предварительно производится регистрация всех беженцев по комендатурам. В Харьков регистрация производится в особом Бюро Д-ра Юппена, Мироносицкая 25, при чем в настоящее время в этом Бюро сосредоточено руководство регистрацией беженцев не только в Харьков и Харьковской губ., но и во всех местностях Восточной Украины в пределах сферы германского влияния.

3/ Разъяснение представителей австро-венгерской комиссии, что разрешения на возвращения беженцев в Австро-Венгрию и австро-венгерскую оккупацию получают австро-венгерскими властями в Екатеринослав также из Киева по предварительным ходатайствам. Вопрос об организации общей регистрации всех беженцев определенно не решен, и таковая повсеместно в районе австро-венгерского влияния не производится.[...]

5/ Разъяснение представителей Германской жел. дор. комиссии, что бесплатная перевозка по жел. дор. беженцев со всех станций в германскую оккупацию, а также со станций района германского влияния за границу Украины, вообще, совершается исключительно с ведома и распоряжением германской железнодорожной комиссии целыми транспортами, предварительно собранными в одном концентрационном пункте, по установленному германскому воинскому документу / одному на весь транспорт/.

6/ Разъяснение представителей Беженского Д-та, что бесплатная перевозка беженцев в пределах Украины производится по «пыльным наказам» / экстренным отзывам нового образца /, составляемым на целую группу беженцев, /25-30 чел./, и что пыльные указы могут выдаваться только Беженским Д-том, Уполномоченными Беженского Д-та и Губерниальными Нарадами. [...]

7/ Заявление представителя австро-венгерской ж. д. комиссии г. Циппер, что со стороны австро-венгерских властей не встречается препятствия к тому, чтобы бесплатная перевозка беженцев, следующих и в Австро-Венгрию и австро-венгерскую оккупацию, производилась по дорогам Украины по украинским документам /«пыльным

наказам»/. [...]

ПО ВОПРОСУ 2-МУ. «СОГЛАСОВАНИЕ ПОРЯДКА ОТПРАВЛЕНИЯ
БЕЖЕНЦЕВ. В ЧАСТНОСТИ ВАГОНОВ ПОД ПОСАДКУ БЕЖЕНЦЕВ. ПРИ
УСЛОВИИ ФОРМИРОВАНИЯ МАРШРУТНЫХ ПОЕЗДОВ ПО ОТДЕЛЬНЫМ
НАПРАВЛЕНИЯМ И НАЗНАЧЕНИЯМ».

Постановлено:

I. Считать согласованными следующие основные положения регулировки движения беженцев:

1/ Беженские массы перевозятся целыми поездами одного назначения, и перевозятся отдельными вагонами и мелкими партиями, вообще, не должны, кроме исключительных случаев и перевозки в технически концентрационные пункты для составления отдельного транспорта. [...]

3/ Все без исключения беженцы, следующие из района сферы германского влияния за пределы Украины перевозятся по установленному войсковому документу, выдаваемому на весь транспорт немецким командованием, при чем собираются в концентрационных пунктах и отправляются по жел. дор. соответственно возможности пропуска по соглашению с Управлением дороги отправления отдельными поездами распоряжением германской жел. дор. комиссии. Из пределов сферы австро-венгерского влияния перевозки в германскую оккупацию совершаются по соглашению с германской жел. дор. комиссией по такому же германскому воинскому документу.

4/ Беженцы, имеющие разрешение на возвращение в местности, расположенные в пределах Украины, перевозятся по пильным наказам, выдаваемым только Губерн. Народами и Губернскими Уполномочен. Беженского Д-та, и отправляются с мест из уездов по телеграфным нарядам названных губернских организаций по соглашению с Управлением дорог отправления в пределах норм, устанавливаемых для каждого направления и губерний Порайонным К-том.

5/ Беженцы, имеющие разрешение на возвращение в Австро-Венгрию и австро-венгерскую оккупацию, отправляются из района австро-венгерского влияния [...] отдельными транспортом по соглашению австро-венгерской жел. дор. комиссией.

6/ Выдача пильных наказов на руки беженцам до получения на местах соответственного наряда от Губерн. Беженского органа не должны допускаться.

[...] IV. Принять к сведению заявление представителей Губерн. Нарад, что фактическое наличие беженцев в губерниях срочно выясняется и будет сообщено дополнительно Порайонному К-ту, и что приблизительно, по имевшимся ранее сведениям, общее количество беженцев в Харькове можно было принять равным около 1.000.000. человек, в том числе

В Екатерин. Губ. . . . . 400.000 чел.
«-» Харьковск. «-». . . . . 110.000 «-»
«-» Полтавской «-». . . . . 80.000 «-»
«-» Херсонск. «-». . . . . 50.000 «-»
«-» Таврическ. «-». . . . . 100.000 «-»

Част. Курск. и Воронеж. губ.

и Обл. Войска Донского . . . . . 100.000 «-» [...]

Подлинный за надлежащими подпися.

Приложение

Доклад по вопросу 2-му программы
освещения

26 Июня 1918 года при Харьковском
Порайонном Комитете.

СХЕМА

**организации планомерной перевозки беженцев
на родину**

В соответствии с техническими условиями движения на железных дорогах для планомерного выполнения перевозки беженцев необходимо установить следующий порядок.

1. Указание о возможности отправления беженцев и суточная норма отправления, равно как и запрещения такового по техническим условиям, отдельно по каждой губернии должны исходить только от Порайонного К-та по железнодорожным перевозкам и адресоваться Управлениям дорог района и Губерниальным Народам /районным уполномоченным беженского Департамента, где таковые будут/.

2. Губерниальные Наряды или Губернские уполномоченные беженского Департамента должны немедленно сообщить хотя бы приблизительные сведения, откуда, куда, сколько должно быть перевезено беженцев.

3. Те же органы Губерниальные Наряды или районные уполномоченные беженского Департамента должны в срочном порядке заготовить и рассылать повитовым нарадам пыльные указы на следование беженцев. [...]

6. Губерниальные Наряды в соответствии с установленными нормами отправки беженцев для каждой губернии по отдельны направлениям заблаговременно сообщают повитовым нарадам откуда и куда именно, в течение какого периода сколько надлежит отправить беженцев по каким пыльным указам с указанием №. [...]

8. При возникновении затруднений в движении Управления дорог по указаниям Порайонного Комитета или, в экстренных случаях, по своему усмотрению сообщают соответственным губерниальным нарадам /уполномоченным беженского Департамента/ о необходимости сократить или совершенно прекратить отправку беженцев определенного направления. Губерниальные нарады в свою очередь немедленно дают также указания подлежащим уездным органам, кои соответственно сокращают выдачу «пыльных указов» или совершенно прекращают отправку беженцев.

9. Для планомерного выполнения перевозки беженцев, а равно и для удобства самих беженцев настоятельно необходимо, чтобы беженцы, следующие в один и тот же район, следовали отдельными поездами, а беженцы, следующие на одну и ту же станцию следовали по возможности в одном вагоне, а так как сделать это непосредственно в пунктах первоначальной посадки будет не всегда возможно, для кратковременной задержки и ранжировки следующих на родину беженцев необходимо по пути следования беженцев назначить технические концентрационно-сортировочные пунк-

ты. Такого типа концентрационные пункты желательно учредить: на линии Ростов-Иловайское-Волноваха-Александровск-Долгинцево-Знаменка в следующих пунктах: Таганрог, Иловайское, Волноваха, Пологи, Александровск, Знаменка; на линии Харьков-Екатеринослав-Пятихатки-Знаменка в следующих пунктах: Ясиноватая, Синельниково, Пятихатки /и Знаменка/; на линии Иловайское-Никитовка, Звереве-Никитовка, Славянск и Миллерово-Родаково-Славянск-Лозовая-Полтава-Киев следующих пунктах: /Иловайское/, Никитовка, Славянск, Лозовая и Полтава; на линии Шухтаново-Харьков и Купянск-Харьков-Полтава-Знаменка или Полтава-Киев следующих пунктах: Изюм, Основа, Купянск, Харьков, /Полтава/, Кременчуг /и Знаменка/; и по линии Купянск-Белгород-Басы-Ворожба-Киев в следующих пунктах: /Купянск/, Белгород и Сумы. [...]

Переходя к вопросу об установлении главнейших маршрутов беженского движения, следует отметить, что беженцы, следующие из Донецкого бассейна, а равно могущие поступить с Дона и Северного Кавказа должны следовать по маршруту Славянск-Лозовая-Полтава-Киев или по Запорожской дороге; беженцы следующие из Харьковской губернии, а равно могущие поступить с Востока через Купянск должны следовать по маршруту Харьков-Полтава-Киев или Белгород-Басы-Ворожба-Бахмач-Гомель-Лунинец. [...]

Во всяком случае последний маршрут и маршруты Никитовка-Славянск Лозовая-Полтава-Киев и Купянск-Харьков-Полтава-Киев надлежит считать главными направлениями беженского движения. [...]

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 20 - 28 зв.

Документ № 215

Замітка про прибуття біженців до Одеси, опублікована в газеті «Одесские новости»

Одеса, 27 червня 1918 р.

9 июня прибыли в Одессу беженцы с Кавказа, из Поти и Батуми около 2000 и скоро еще придут. Большинство из них литовцы и эстонцы. Городское самоуправление организовало питательный пункт.

Одесские новости. – 1918. – 27 июня.

Документ № 216

Повідомлення про огляд директором біженецького департаменту Ю.М. Старицьким пунктів надання допомоги біженцям, опубліковане в газеті «Вісник Одеси»

Одеса, 29 червня 1918 р.

Директор Біженецького Департаменту Старицький іздив із ревізіями по Україні своїх установ для прискорення евакуації біженців. Гарні наслідки по утворенню пропускних пунктів, які передані земству.

Вісник Одеси. – 1918. – 29 червня.

Документ № 217

Розпорядження німецького командування щодо повернення додому біженців німецької національності, опубліковане в газеті «Молодая Украина»

Одеса, 29 червня 1918 р.

Представитель германского командования, капитан генерального штаба фон Запиут сообщил в департамент Министерства Внутренних дел что беженцы, которые хотят вернуться на свои места должны быть зарегистрированы в местной германской комендатуре. На запад от бывшей линии фронта, за исключением варшавского губернаторства, могут вернуться только беженцы немецкой национальности.

Молодая Украина. – 1918. – 29 июня.

Документ № 218

Постанова Ради Міністрів Української Держави про асигнування з Державної скарбниці 216.363 крб. на утримання дитячих притулків Українського Комітету допомоги жертвам війни

Київ, червень 1918 р.

Слухали:

Доклад п. Міністра Внутрішніх Справ про відпуск Українському Товариству допомоги жертвам війни на утримання дитячих захоронків на 1 червень 1918 року 216.363 крб. Історія справи: Українське Товариство допомоги жертвам війни існує (спочатку під назвою «Юг Росії») з самого початку війни і має метою допомагати сиротам воїнів і дітям біженців. З січня [1918 р. – авт.] в зв'язку з припиненням діяльності Татіянинського Комітету, Товариство прийняло під свій догляд і всі дитячі захорони, захісти згаданого Товариства і на 1 січня 1918 р. мало в Києві під своїм доглядом, як то видно з докладної записки Товариства 21 захоронків, столових, майстерні і інших інституцій, допомагаючи дітям сиротам, біженців і воїнів і має під своїм доглядом по цім захоронкам 1543 дітей, постійних і приходячих (на 1 в м. 46,14 крб.). По представленому докладу і обрахунку Товариства воно має одержати від уряду згідно з нормами допомоги біженцям, які були затверджені Краєвою Народою по біженецьким справам 216.363 крб. Цей обрахунок був провірен Київською Губерніяльною Народою

Ухвалено:

На утримання захоронків Українського Комітету допомоги жертвам війни на 1 червень 1918 р. з коштів Державної Скарбниці відпустити 216.363 крб.

по Біженецьким Справам, а далі Виконавчим Комітетом Краєвої Народи і був не тільки стверджен, але Краєва Народа рахувала відпустити гроші навіть не за I-у чверть 1918 року, а і ще за 2 місяця, на що Міністерство не згодилося.

Голова Ради Міністрів [Підпис]

Міністр Внутрішніх справ [Підпис]

Член Ради Міністрів [Підпис]

ЦДАВОУ, ф. 1064, оп. 1, спр. 187, арк. 4 - 4зв.

Документ № 219

Порівняльна таблиця цін на основні продукти харчування у місті Рівному протягом квітня - червня 1918 р.

Рівне, червень 1918 р.

Сравнительная таблица рыночных цен на важнейшие продукты за период Апрель-Июнь 1918 г. в г. Ровно.

Продукты	Апрель	Май	Июнь
	Р--у--	--б--	л--и.
Хлеба черного пуд	18-20	44	50
Хлеба белого пуд	36		80
Сахара пуд	24	37. ²⁸	72
Масла фунт	5	7	9. ⁵⁰ - 10
Молока кварта	1. ²⁰	1	1. ²⁰
Сала фунт	4. ⁵⁰	5. ⁵⁰	8. ⁵⁰
Мяса пуд	50	56	71
Яиц сотня	15	22	28
Дрожжей фунт	10	16	20
Льда пуд	3	4	6
Свечей фунт	6	10	13
Овса пуд	16	20	40 - 42
Отрубей пуд	9	24	32
Соломы пуд	4	7	10
Картофеля пуд	5. ⁵⁰	8	16

С подлинным верно [Підпис]

ЦДІАУ, ф. 719, оп. 1, спр. 627, арк. 21.

Документ № 220

Телеграма міністра харчових справ до Волинського губернського продовольчого комітету з приводу постачання біженців продуктами харчування

Київ, 2 липня 1918 р.

1877 Другого липня отвержден липенський плановий наряд по якому Волинська губернія одержує перше для голодаючого населення по даним Губпродкома Городецького 194 вагони хліба зерна 42 вагони круп і 293 вагони зерна фуражу друге для повертаючих біженців та військовополонених в адресу 10 вагонів крупы 4 вагони зе-

рна фуражу і третє біженець кому комітету в Рівному 60 вагонів хліба зерна 10 вагонів круп. Наряд цей розподілен поміж слідуєчими конторами та в розмірі: хлібозерна 204 вагони та зернофуражу 167 вагонів з Миколаєвської контори, крупи 31 вагон та 50 вагонів зернофуражу з Полтавської контори, крупи 31 вагон з Лізаветградської контори та зернофуражу 12 вагонів і крупи 115 вагонів з Одеської контори. Предмін-продам докладні плян повідомлен кома висилається Вам крапка Самостійна закупка заборонена 3132/4380 За Мінпрод Гаврілов.

ДАЖО, ф. Р - 2399, оп. 1, спр. 1, арк. 257.

Документ № 221

**Телеграма Харківського губернського старости П.І. Заліського
до біженецького департаменту МВС про скупчення на станції Кореневе
3 тисяч біженців**

Харків, 8 липня 1918 р.

Департамент Беженецький

Начальник пограничного пропускнуго пункту доніс мені станції Кореневе скопилось з Росії до 3000 біженців в виду заборонення погрузки і прохає разрiшення перевізкі Гомель Конотоп або Ворожбу прохаю распорядження.

За Губерніяльний Староста [Підпис]

Отправлено 8 июля 1918 г. за № 37

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 34.

Документ № 222

**Витяг із протоколу засідання Виконавчого комітету Крайової наради
у справах біженців**

Київ, 11 липня 1918 р.

ПРОТОКОЛ

Засідання Виконавчого Комітету Краєвої Наради з дня 11 липня 1918 р.

Присутні: п. п. Вайншельбаум, Вітерова, Мірна, Москалевський, Старицький, Сельвестров, представ. Державного Контолю Юркевський, предст. Мініст. Фінансів при Волин. Губ. Нараді, Л.В. Клемент, предст. Мініст. Фінансів Козловський, представник Одеської Міської Наради Боровик, представник Чернігівської Губ. Наради Яковлів, представники Білоруських Організацій – Ходкевіч і Балицький.

ПОРЯДОК ДНЯ:

1. Справи Білоруського Національного Комітету в Одесі.
2. Затвердження схеми виконання кошторису і обіжнику до нього.
3. Вирішення питання в справі видачі пайків за II чверть 1918 р.
4. Затвердження додатку протоколу засідання Комісії по перегляду пляну реєвакуації.
5. Затвердження кошториси Польського Реєвакуаційного комітету.
6. Докладна записка уповноваженого Біж. Департаменту Менжінського по Катери-

нославщині Діректору Департаменту.

7. Справа Литовської громади.
8. Кошторис Білоруського Національного Комісаріату в Одесі.
9. Справа біженців, проживаючих в Валуйках і Лубнах.
10. Докладна записка Київського Єврейського Комітету.
11. Прохання духовенства Волинської губернії.
12. Повідомлення вчителя Мартинова.
13. Доклад Полтавської Губ. Наради.
14. Справа асігнування грошей Одеській Міській Нараді.
15. Затвердження Кошторисів м. Миколаїва, Одеси, Полтавщини, Катеринославщини, виконаного кошторису Центр. Обив. Польськ. Комітету.
16. Справа Галицьких біженців.
17. Справа Київської Губ. Наради.
18. Прохання Завідуючого Замостською Жіночою гімназією.
19. Просьба Завідуючого школою глухонімих п. Кржевіна.
20. Повідомлення Одеського Міського Отамана.
21. Прохання Київськ. К-ту Галичан і Буковинців. [...]

3. Вирішення питання в справі видачі пайків за 2 чв. 1918 р.

3. Повідомити, що Краєва Народа та Біженецький Департамент прохають Губерніяльну Народу оповістити всі підлежні ім організації, що з 2 чв. 1918 року в зв'язку з скрутним становищем Державних фінансів і з початком вже реевакуації пайки /іжу і помешкання/ видані не будуть.

4. Затвердження додатку протоколу засідання Комісії по перегляду пляну реевакуації.

4. Улаштувати лагері в Ромодані, харчові пункти в Полтаві і Коренево. Асігнувати *для [незрозуміле слово]* 100.000 карб. для Одеси як додаток до загальної суми на реевакуацію біженців.

Рахувати, що плян реевакуації входить в силу з того часу коли видані будуть гроші на реевакуацію біженців.

5. Затвердження кошториси Польського Реевакуаційного комітету.

5. Затвердити і включити загальну суму по реевакуації *110.600 карб.*

А з огляду на те, що Польський Лагерь давно існує та на покриття витрачених грошей за минулий час видати належну суму яку додати до загальної суми, асигнованої на реевакуацію біженців.

Решту розгляд справ відкласти до другого засідання.

Голова Виконавчого Комітету

Краєвої Наради *Ю.Старицький*

Секретар *О.Тимошенко*

[Підписи] *З.Мірна, Ст.Москалевський, М.Вітерова*

ЦДАВОУ, ф.1115, оп.1, спр. 28, арк. 46 - 49.

Документ № 223

Повідомлення Харківського губернського старости П.І. Заліського до біженецького департаменту МВС про організацію в Харкові пункту харчування для біженців

Харків, 14 липня 1918 р.

У Міністерство Внутрішніх Справ
Біженський Департамент

У відповідь на відношення і телеграму від 12 і 28 червня за ч. 1902 і 2072 повідомляю, що дозбудованне у Харьківі харчового пункту на 5000 чоловік біженців вже начато; вся праця по *улаштуванню* харчового пункту зосереджена в урядуванні Харьківського об'єднанного комітету, котре виробило вже штати служачих і виготовало належачу кошторису. Доглядаючим пунктом призначений лікар Ехвімов.

Губерніяльний Староста

Неодмінний Член

Тимч. вик. об. Секретаря

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 242, арк. 6.

Документ № 224

Прохання директора біженецького департаменту Ю.М. Старицького до міністра внутрішніх справ І.О. Кістяківського щодо виділення коштів для українських біженців, які тимчасово мешкали в Казані

Київ, 20 липня 1918 р.

Біженецьким Департаментом одержано прохання від 17 липня с.р. від Т. КОНСУЛЬСЬКОГО АГЕНТА в Казані П.БОЧИЛО в якому він повідомляє, що в Казані мається 30 тисяч українських біженців, які знаходяться в дуже скрутному становищі на чужині.

Я з свого боку ласкаво прохаю видати 25 тисяч авансу для потреб тих біженців, які й перевести через Міністерство Закордонних Справ УКРАЇНСЬКОМУ КОНСУЛЬСТВУ В КАЗАНІ.

Діректор Біженецького Департаменту.
Ю.Старицький.

20 липня 1918 р.

г. Київ.

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 35, арк. 2.

Документ № 225

**Повідомлення про організацію щеплення біженців проти віспи,
опубліковані в газеті «Лубенський голос»**

М. Лубни Полтавської губ., 20 липня 1918 р.

Біженецька повітова земська рада запрошує всіх біженців 20 і 21 червня привити в земській управі від віспи.

М. Лубни Полтавської губ., 24 липня 1918 р.

Земська управа і Єврейський комітет допомоги біженцям получили від Полтавського Губернського біженецького комітету телеграму, за якою необхідно повідомити про кількість біженців, які хочуть вернутися до дому. Їм же прививають віспу.

***

З поширенням віспи земський епідемічний загін проводить масову прививку особливо серед біженців. Зроблено уже 2000.

Лубенський голос. – 1918. – 20, 24 липня.

Документ № 226

**Телеграми Валуйського повітового старости Ждановича та начальника
Генерального Штабу до Харківського губернського старости Л.М. Турчанинова
щодо переправлення в Україну біженців з Росії**

М. Валуйки Харківської губ., 28 липня 1918 р.

Харьков Губстар.

Из Валук 477. 48. 28/8. 10 503

Из Великороссии все время немцы пропускают транспорты беженцев число их растёт они сами ведут учет часть довольствуют Карантин скопилось до восьми тысяч положение тяжелое особенно детей наступают холода учет необходим наш принимаю экстренные меры помощи прошу распоряжения переселенческом наряде поездом списки земство посылает.

53. Повітстар. Жданович

Губернському старосте

На телеграмму из Валук 477.48. 28/8 1050

Регистрация, продовольствие и отправка беженцев, которые направляются в местности восточнее старых позиций, – лежат на обязанностях Украинских Властей со стороны которых до сих пор не сделано, по-видимому, не сделало надлежащих распоряжений. Для беженцев, которые направляются в местности западнее старых позиций, – забота о них лежит на немецких властях, у которых все налажено.

Начальник Генерального Штаба

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 57, 58.

Документ № 227

**Накази про призначення та звільнення по біженецькому департаменту
Міністерства внутрішніх справ Української Держави, опубліковані
в газеті «Державний Вісник»**

Київ, 13 серпня 1918 р.

Накази про призначення та увільнення по по Біженецькому Департаменті
2 липня 1918 року. № 17. – Увільняється з посади урядовець III ранги Кіра Майкова, згідно з проханням, з 1-го липня 1918 року.

Директор Департаменту *Ю.Старицький*

5 липня 1918 року. № 37 – Призначається помічник бухгалтера Романенко Петро Наумович на посаду бухгалтера, згідно з 1-го липня 1918 року.

Директор Департаменту *Ю.Старицький*

6 липня 1918 року. № 28. – Призначається урядовець II ранги Здун Ілля Васильович на посаду урядовця I ранги з 1-го липня 1918 року.

Директор Департаменту *Ю.Старицький*

10 липня 1918 року. № 29. – Призначається Петро Костянтинович Солонина на посаду помічника діловода з 1-го липня 1918 року.

Директор Департаменту *Ю.Старицький*

10 липня 1918 року. № 30. – Увільняється від служби урядовець I ранги Мокроус Віра Гнатовна, згідно з проханням, з 1-го липня 1918 року.

Директор Департаменту *Ю.Старицький*

14 липня 1918 року. № 31. – Призначається Юрко Наумович Романенко урядовцем I ранги 10-го липня 1918 р.

Директор Департаменту *Ю. Старицький*

15 липня 1918 року. № 32. – Призначається Ніна Володимирівна Даревська урядовцем 3 ранги 15-го липня 1918 р.

29 липня 1918 року. № 36. – Увільняється від служби урядовець III ранги Ірина Левитська, згідно з проханням, з 29 липня 1918 р.

Директор Департаменту *Ю.Старицький*

Державний Вісник. – 1918. – 13 серпня.

Київ, 15 серпня 1918 р.

Накази про призначення та увільнення по по Біженецькому Департаменті
29 липня 1918 року. № 37 – Призначається Георгій Іванович Когінов на посаду діловода з 1 серпня 1918 р.

Директор Департаменту *Старицький*

30 липня 1918 року. № 38. – Призначається Єлисавета Васильовна Богданова на посаду урядовця III ранги з 16 липня 1918 року.

Директор Департаменту *Старицький*

Державний Вісник. – 1918. – 15 серпня.

Документ № 228

Оголошення Лубенської повітової земської управи про складання списків біженців для відправки їх додому, опубліковане в газеті «Лубенський голос»

М. Лубни Полтавської губ., 6 серпня 1918 р.

Повітова земська управа Лубен прохає з'явитися всіх біженців різних національностей для складання списків на відправку. З 7, 8, 9 [серпня] запис.

Лубенський голос. – 1918. – 6 серпня .

Документ № 229

**Доповідь директора біженецького департаменту
Ю.М. Старицького міністру внутрішніх справ І. О. Кістяківському щодо проблеми
виділення коштів для біженців, які перебували на Холмщині**

Київ, 16 серпня 1918 р.

Повертаючи при цьому прохання Холмського Губерніяльного Старости честь маю доложити, що Біженецькому Департаменту був відпущений окремий кредит в 1000000 карбованців на поліпшення при реєвакуації стану біженців, яка скопилась в околицях м. Рівне і взагалі в прифронтовій полосі.

З цієї суми Холмському Губерніяльному Старості було відпущено 100000 карбованців й 400000 карбованців Ви приказали Волинському Губерніяльному Старості. Таким чином з цього кредиту вже взято 500000 карбованців, позаяк нахожу можливим перевести Холмському Старості не більше 100000 карбованців.

Що до прохання, Губерніяльного Старости 1/3 всіх кредитів Біженського Департаменту теж передавалась йому, то по суті на це вже дуже трудно одповідати.

Біженський Департамент існує для 11 губерній і кілька ще прирізаних до України повітів, одержує гроші по точним обрахункам, які надсилають губернії і Холмський Губерніяльний Староста, котрий не організував в своїй губернії допомоги біженцям і не надіслав ніяких обрахунків, але хоче одержати 1/3 частину грошей, які будуть асигновані на всю територію України. В такій просьбі повинно бути відмовлено.

Діректор Департаменту

Ю.Старицький

№ 3159

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 39, арк. 3.

Документ № 230

**Розпорядження директора біженецького департаменту
Ю.М. Старицького про необхідність збору статистичних даних щодо кількості
організацій, які опікувалися біженцями у Подільській губернії**

Київ, 22 серпня 1918 р.

Д. Негайно

До Подільської губнаради

Розпочинаючи статистичний рахунок діяльності інституцій, Біженецький Департамент прохає Вас надіслати, якомога найскоріше відомості про інституції Вашого району по додаваному при цім зразку/ див. додаток/. Про знов засновуєми інституції будьте ласкаві повідомляти телеграмою по адресі:

Київ, Дірдербіж, статистику.

Директор Департаменту [Підпис]

ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 238, арк. 51

Документ № 231

**Положення та проект тимчасових штатів департаменту у справах біженців
Української Держави**

Київ, 22 серпня 1918 р.

П О Л О Ж Е Н И Е

о Департаменте по делам о беженцах.

1. Департамент по делам о беженцах состоит из Директора, Вице-Директора, Уполномоченных, Начальников Отделения и прочих чинов по штату.

2. К предметам ведомства Департамента относятся дела:

1/ Об оказании всякого рода помощи беженцам заложникам, немцам-колонистам и выселенцам-колонистам, как на местах их временного пребывания так и при возвращении их на родину.

2/ Дела по наблюдению за планомерным и правильным возвращением лиц, указанных выше категорий на родину.

3/ Дела по выдаче ссуд пострадавшим от войны и вознаграждения за вред и убытки, причиненные военными действиями.

4/ Дела об оказании помощи по восстановлению разрушенных во время войны на территории Державы строений и по приведению в надлежащий порядок владений, пострадавших от военных действий.

3. При Департаменте по делам о беженцах состоит Краевое Совещание по делам о беженцах.

1/ Краевое Совещание по делам о беженцах состоит под председательством Министра Внутренних Дел; из Директора Департамента по делам о беженцах, Вице-директора этого Департамента, представителей от Министерств Народного Здравия и Финансов и Государственного Контроля, по одному от каждого из сих ведомств, и представителей от Губернских Совещаний /Киевского, Екатеринославского, Волынского, Подольского, Полтавского, Харьковского, Херсонского, округов Мелитопольского и Пинского, Городов Одессы и Николаева/ по одному от каждого.

2/ Председательствование в Краевом Совещании может быть возлагаемо Министром Внутренних Дел на одного из Товарищей Министра или на Директора Департамента по делам о беженцах.

3/ Сверх перечисленных в статье 1 сего раздела чинов Краевого Совещания в за-

седаниях его принимают участие на одинаковых с указанными членами оснований по делам, касающимся Министерств и Главных Управлений, не имеющих постоянных Представителей в Совещании, члены от сих ведомств по одному от каждого.

4/ В заседания Краевого Совещания, по усмотрению председателя, могут быть приглашаемы с совещательным голосом все общее лица, от которых можно ожидать полезных для дела указаний.

5/ Члены Краевого Совещания от ведомств назначаются подлежащими Министрами.

6/ На рассмотрение Краевого Совещания вносятся все сметы, отчеты, доклады и разработанные Департаментом планы по оказанию помощи и движению беженцев, а также все те проекты, вопросы и дела по которым Министр Внутренних Дел признает необходимым иметь заключение Совещания.

7/ Все дела в Совещании решаются простым большинством голосов мнение Председателя дае перевес.

8/ По каждому выслушанному Совещанием делу составляется журнал.

9/ В случае разногласия, в журнал вносят мнения принятые как большинством, так и меньшинством присутствовавших членов, причем особые мнения прилагаются к журналу.

10/ Заключение Краевого Совещания приводятся в действие с утверждения Министра Внутренних Дел

11/ Делопроизводство Краевого Совещания возлагается на департамент по делам о беженцах.

ПРОЕКТ

Временных Штатов Департамента по делам о беженцах.

Наименование должностей	число	Размер годового оклада содержания		Классы по должности	Разряды по пенсии
		одному	всем		
Директор Департамента.....	1	15000	15000	4	2
Вице-директор.....	1	12000	12000	5	III ст 1
Уполномоченный.....	10	9600	9600	5	III ст 1
Юрисконсульт.....	1	10800	10800	-----	-----
Переводчик немецкого языка.....	1	6600	6600	8	VI
Журналист.....	1	5400	5400	10	VII
Экзекутор.....	1	5400	5400	8	VI
Итого.....		64800	151200		
<u>Беженское Отделение</u>					
Начальник Отделения.....	1	10000	10000	6	III ст 2
Делопроизводитель.....	2	6600	13200	8	VI
Помощник делопроизвод...	1	5400	5400	9	VII
Итого.....		22000	28600		
<u>Резвакуционное отделение</u>					

Біженство Першої світової війни в Україні: документальні свідчення

Начальник отделения.....	1	10000	10000	6	III ст 2
Делопроизводитель.....	2	6600	13200	8	VI
Помощник делопроизвод...	1	5400	5400	9	VII
Старший статистик.....	1	7200	7200	7	V
Статистик.....	1	6600	6600	8	VI
Итого.....		35800	42400		
<u>Ликвидационно-Ссудно-Бухгалтерское Отделение.</u>					
Начальник отделения.....	1	10000	10000	6	III ст 2
Делопроизводитель.....	1	6600	6600	8	4 VI
Старший Бухгалтер.....	1	9000	9000	6	III ст 2
Бухгалтер.....	2	7200	14400	7	V
Старший счетовод.....	2	5400	10800	8	VI
Счетовод.....	1	4800	4800	9	VII
Итого.....		43000	55600		
<u>Для всех отделений.</u>					
Канцелярский чиновник					
I разряда.....	9	4200	37800	9	VII
II разряда.....	8	3600	28800	10	VII
III разряда.....	5	3000	15000	10	VII
Практикант.....	3	1800	5400	10	VII
Итого.....		12600	87000		
Всего.....		178200	364800		

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 129, арк. 2 - 5.

Документ № 232

**Доповідна записка директора біженецького департаменту
Ю.М. Старицького до міністра внутрішніх справ І.О. Кістяківського щодо виділення
коштів для біженців**

Київ, серпень 1918 р.

ДО ПАНА МІНІСТРА Внутрішніх Справ

Директор Біженського
Департаменту

Доклад

По моєму власному докладу, 2/VIII на потреби 30 тисяч біженців українців в Казані, Ваша Вельможність згодилась відпустити 25.000 крб. Позаяк ці гроші будуть витрачені на переїзд біженців з Казані на Україну, то ласкаво прохаю п. Міністра дозволити видати цих 25.000 крб. на реевакуацію.

Директор Департаменту
Ю.Старицький

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 35, арк. 7.

Документ № 233

Лист виконувача обов'язків голови Харківського порайонного комітету з регулювання масових перевезень вантажів залізницями Прокоф'єва до Харківського губернського старостати щодо виділення для потреб біженецького департаменту приміщення на станції Харків-Південно-Східний

Харків, 2 вересня 1918 р.

Правлением Харьковского Губернского Комитета о беженцах 30/VI за № 284 было возбуждено перед Вами ходатайство о предоставлении этому Комитету помещения переселенческого пункта на ст. Харьков Ю. Вост. для устройства, по заданию Беженского Департамента, питательных и контрационных пунктов.

Имея в виду значительное количество скопившихся на станциях беженцев и необходимости их размещения, в нужных случаях, в оборудованных помещениях, во избежание занятия ими вагонов под жилье, я с своей стороны покорнейше прошу оказать содействие к скорейшему предоставлению в распоряжение Беженского Комитета просимого помещения. О последовавшем с Вашей стороны распоряжении благоволи-те поставить меня в известность.

И д. Председателя Комитета Прокофьев

Начальник отдела перевозок [*Підпис*]

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 152, арк. 18.

Документ № 234

Замітки про становище біженців на Волині, опубліковані у «Волинській газеті»

Житомир, 3 вересня 1918 р.

Біженці

За останній час на Волинь повернулось до 50000 біженців. Становище їх дуже тяжке, особливо в прифронтових повітах – Володимирському – Дубенському – Луцькому та Ковельському. У згаданих повітах біженці живуть в окопах, та в лісах. Повернувшись до своєї батьківщини біженці думали засіяти поля, але всі поля їхні бур'яном поросли, скопані ямами. Засіяти полів не вдалося. Насіння достати не можна, харчова справа дуже гостро дає себе чути.

Через сю справу в деяких місцях, наприклад в Почаєвській волості, виникли великі непорозуміння. Не треба забувати, що близько зима, а біженці не мають теплої одежі, хатів не мають. [...]

Біженці

Міжнародна комісія повороту біженців ухвалила, що польські біженці минають Рівно, ідуть безпосередньо до Голоб і Повурська, де їх реєструють представники польського міністерства. Там вони відбувають карантину.

Волинська газета. – 1918. – 3 вересня.

Документ № 235

**Замітка «Повернення біженців у Польщу й Литву», опублікована
у «Волинській газеті»**

Житомир, 6 вересня 1918 р.

Повернення біженців у Польщу й Литву. Волинська губерніальна нарада о біженцях просить нас зазначити, що між 15 – 20 вересня відправляється валка з біженцями, які бажають повернутись в Польщу й Литву. Біженці, які бажають виїхати в ці місця, повинні записатись в національних комітетах.

Волинська газета. – 1918. – 6 вересня.

Документ № 236

**Повідомлення про встановлення маршрутів руху біженців, які перебували
в Таганрозі, опубліковане в газеті «Приднепровский край»**

Катеринослав, 10 вересня 1918 р.

На съезде представителей украинских железных дорог выработаны маршруты движения беженцев, которые идут из Таганрога в Украину. Главные три маршруты следования Таганрог – Гомель, Таганрог – Киев, Таганрог – Волоческ. До этих главных путей еще беженцы будут подвозиться по линиях – Харьков-Басы, Харьков-Полтава.

Приднепровский край. – 1918. – 10 сентября.

Документ № 237

**Телеграма голови об'єднаної наради біженецьких організацій Гомеля до ди-
ректора біженецького департаменту Ю.М. Старицького щодо прискорення
виділення коштів для біженців**

Гомель, 13 вересня 1918 р

Киев. Министру внутренних дел.

Директору Беженецкого Департамента.

13 сентбря 1918 р.

Объединенное совещание представителей беженских организаций Гомеле ввиду крайней нужды просит ускорить ассигнование по сметам 4-ой четверти 1917 г. денег. Просим сообщить когда поехать делегата получить аванс непосредственно Киев.

Председатель КС *Гинятт*

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 7.

Документ № 238

**Витяг із Бюлетеня Інформаційного Бюро МНЗтаДО Української Держави
за 19 вересня 1918 р.**

Київ, 19 вересня 1918 р.

Біженці з Коренева повідомляють, що на кордоні між Оловівкою і Кореневе скупчилося декілька тисяч біженців, котрі з Великої Росії повертають на Україну. За браком помешкань, біженці розташувались у полі до цього долучається ще брак споживчих продуктів і глумовання совітської варті. Смертельність серед біженців особливо серед дітей дуже велика.

ЦДАВОУ, ф.1035, оп. 1, спр. 22, арк. 27 зв.

Документ № 239

Замітка «Допомога біженцям», опублікована у «Волинській газеті»

Житомир, 19 вересня 1918 р.

Допомога біженцям. Губерніяльній нараді о біженцях відпущено правительством 1 мільйон карб. на допомогу станціонарним біженцям і півтора міліона карб. для транзитних біженців.

Волинська газета. – 1918. – 19 вересня.

Документ № 240

**Умови перебування біженців у таборі містечка Коренева
Харківської губернії**

Київ, вересень 1918 р.

В містечку Кореневі – 8.000 тисяч біженців, щоденно прибуває по 200 – 300 чоловік. Відправки ешелонами чи окремими вагонами немає. Табір являє собою – 24 ділянки по 500 чол., кожен з них огорожений дротом окремо головна вулиця і вулички ідуть між бараками. Землянки (яма в ½ арш. покрита землею та соломною. Печей нема, а вогнище на землі. Без освітлення. Вихід з табору лише з дозволу німецьких санітарів, за непослух покара. Хоча натовпи біженців тікають в округу в пошуках їжі та палива.

Місце табору таке, що при можливості наступу більшовицьких банд, він у першу чергу попадає під обстріл. Продовольство розраховане на 2000 чол., а тому голодують всі – 8.000 тис.

Санітарне і амбулаторне лікування налагоджене і з 3 листопада починає роботу 70 ліжок Ферганського лазарета, огляд і допомога іде, головним чином, від німецького санітарного персоналу. [...]

Головний лікар санітарного поїзду [*Підпис*]

ЦДАВОУ, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 18.

Документ № 241

Стаття «Становище біженців на Волині», опублікована у «Волинській газеті»

Житомир, 27 вересня 1918 р.

Третього дня під проводом губ. старости Д.Андро відбулося засідання Волинського губ. нарад про зганців(біженців).

На засіданні був ген. Джензьоловський, якого командировав пан Гетьман, для обслідування нужд населення прифронтної смуги. Промовцями на підставі одержаних з місць відомостей, було вказано, що становище прифронтної смуги цілком катастрофічне і вбачається велика потреба у урядовій допомозі. Біженці, які прибули із полону російського, опинились без харчів, заробітків і рідної стріхи, а тому становище їх розпачливе. Володимир-Волинський, Ковельський, Луцький (почасти) Дубенський та Кременецький повіти зруйновані. Колись уквітчені містечка і села, уявляють тепер із себе попіл, жужелицю і купи зруйнованих осель, які поросли бур'яном. Урядова допомога потрібна негайно як харчами, так і відновленням зруйнованих господарств, а також медичною допомогою, з метою попередження заразних хвороб. Допомога помешканнями теж потрібна негайно, позаяк знаходиться зима й населення прифронтної смуги зістається під небесним шатром.

Виявилось також, що населення дуже нуждається в сільськогосподарськiм знарядді.

Ген. Джензьоловський заявив, що об'їзд губернії переконав його в тому, що урядова допомога на його думку потрібна негайно і що він зробить детальний доклад панові Гетьманові, який також живо цікавиться і турбується сим питанням.

Волинська газета. – 1918. – 27 вересня.

Документ № 242

Повідомлення про напад більшовиків на біженців на станції Коренево Харківської губернії, опубліковане в газеті «Приднепровский голос»

М. Кременчук, Полтавської губ., 2 жовтня 1918 р.

К нападению на ст. Коренево.

ХАРЬКОВ, 28 сентября. Из Курска сообщают, что во время последнего нападения большевиков на станции Коренево пострадало свыше 400 беженцев. Убито 14 красноармейцев. Прибывшая в Курск специальная комиссия установила, что нападение произведено, прибывших из Орла. Расстреляно восемь главных руководителей нападения.

Приднепровский голос. – 1918. – 2 октября.

Документ № 243

Заява голови Латиського комітету допомоги біженцям-латишам до отамана Миколаєва Е.Л. де-Бонді щодо джерела фінансування комітету

Миколаїв, 2 жовтня 1918 р.

Основываясь на схему присланную Вами для представления Латышскому Комитету отчет за последнюю половину 1917 года и по первую половину 1918 года представляется невозможным. Так как Латышский Комитет по оказанию помощи беженцам был выбран после переворота Российского Государства, и в комитет не поступа-

ло никаких пособий из Государственной кассы. Для Латышского Комитета поступало пожертвования из завода 24 декабря 1917 года в размере (535) пятьсот тридцать пять руб. в пользу беженцев. Был произведен кружечный сбор по гор. Николаеву и собрано оказалось 21 XII/ 1917 года. (1632 р. 63) одна тысяча пятсот тридцать два рубля шестьдесят три копейки. 11/VI по н/с 1918 года был устроен вечер в музыкальном училище и оказалось сбора в пользу беженцев (461 р. 25) четыреста шестьдесят один рубль двадцать пять копеек.

Больше доходов в Комитет не поступало.

за Председателя [Підпис]

Секретарь [Підпис]

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 25.

Документ № 244

Телеграма міського отамана Одеси В.А. Мустафіна до біженецького департаменту МВС щодо скрутного становища біженців

Одеса, 22 жовтня 1918 р.

Повна відсутність коштів всіх [національних. – авт.] біженських комитетах погрожує важкими наслідками. Старці жінки та діти позбавлені денного харчування крапка Коли висилка повністю асігнованих по виконаним кошторисам трьох комитетів останньої чверти вісімнадцятого важкі переконуюче просимо телеграфно перевести хоч пятьсот тисяч які складаються приблизно половину всіх асігнувань становище невихідне.

МІОТ МУСТАФІН МІСЬКА НАРАДА

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп 3, спр. 33, арк. 35.

Документ № 245

Витяг зі статті «Становище зруйнованих повітів», опублікованої у «Волинській газеті»

Житомир, 31 жовтня 1918 р.

Вчора повернулись до Житомира п. Кандиба і бувш. Міністр хліборобства Колокольцов, що обіхали деякі зруйновані війною місцевості Волині. В розмові з нашим співробітником п. Колокольцов і Кандиба переказують, що все що довелось їм побачити робить гнітюче враження. Населення багатьох сел і містечок живе в повному розумінні слова під одкритим небом, терплячи холод і голод. Цвітучі колись місцевості Крем'янецького і Дубенського повітів, тепер являє з себе пустиню. Відсутність харчових продуктів чинило поширення різних хвороб; пошесть найшла собі тут добре кубелечко. Особливо тут лютує плямистий тифус, забираючи щодня численні жертви. Особливо тяжке становище жидівського населення. м. Дубно. В місті зруйновано 700 подвір'їв і населення тулиться в гаях і на вулицях. [...] Губ. повітове земство не в силах боротися з таким величезним хворуванням з причин повної відсутности коштів на

цю мету.

В деяких селах зганці, що недавно повернулись, повикопували землянки навздо-
жки 6 локтів (4 арш.); в таких землянках живуть по 10-15 осіб в самих жахливих ан-
тисанітарних умовах. В зруйнованих місцевостях з'явилося багато щурів, які напада-
ють на живих людей.[...]

Повідомлення се зробило гнітуче враження в земських колах. Сьогодні В.Е. Кан-
диба, Бржозовський та Колокольцов виїжджають до Києва для докладного з'ясування
сеї справи панові Гетьманові.

Волинська газета. – 1918. – 31 жовтня.

Документ № 246

Циркуляр Харківського губернського старости С.О. Шидловського до повітових старост щодо заборони перетину українського кордону біженцям із Росії

Харків, 5 листопада 1918 р.

Циркулярно.

Уездным Старостам Харьковской
губернии.

Харьковский Губернский Объединенный Комитет по устройству беженцев 29 октяб-
ря с.г. за № 592 донес мне о том, что, несмотря на мое циркулярное распоряжение от 9
июля с.г. за № 39 о недопущении самовольного переезда беженцев через границу Укра-
ины, последние прибывают из Великороссии целыми обозами по 300 – 400 человек.

В виду такого, вновь подтверждая вышеуказанный циркуляр, обоснованный на
телеграфном распоряжении Беженского Депатрамента от 25 июня с.г. за № 2063, пре-
длагаю принять все необходимые меры к недопущению беженцев из Великороссии.

За Губернский Староста [Підпис]

Непременный член [Підпис]

За Секретарь [Підпис]

ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 243, арк. 62.

Документ № 247

Доповідь директора біженецького департаменту Ю.М. Старицького до міністра внутрішніх справ щодо виділення коштів на відрядження уповноважених у справах біженців за кордон

Київ, 13 листопада 1918 р.

Доклад

Зараз командіруються два Уповноважених Департаменту до м. Ростова- Новочер-
каська, а також до Катеринодару В.С. Цеценовський і до Симферополю п. Еропкін.
Цім Уповноваженим необхідно потрібно відпустити аванс на розходи /дорогу і добо-
ву платню/, а також гроші для допомоги нашим біженцям за кордон /на Донщині та
Криму/ в особисто випадкових случаях. Рахував би, що на розходи треба відпустити

кожному авансом по 1000 карбованців, а на допомогу Еропкіну 2000 карбованців, а Цеценевському 6000 карбованців. Звичайно гроші відпускаються під отчетність.

З сказаного прохаю дозволу на відпуск 10.000 карбованців, які будуть відпущені з Реевакуаційного фонду, бо Уповноважені командіруються по справам реевакуації.

Директор Департаменту

Юрій Старицький

Старший бухгалтер

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 37, арк. 2.

Документ № 248

Витяг із листа Чернігівської губернської наради з влаштування біженців до біженецького департаменту МВС щодо збору даних про кількість біженців та виділення коштів для оплати навчання дітей-біженців

Чернігів, 14 листопада 1918 р.

В Беженецкий Департамент

Министерства Внутренних Дел

По собранным данным в Черниговской губернии в настоящее время проживает 16,135 душ беженцев. В эту цифру не вошли беженцы Гомельского уезда. На требования Губернского Совещания представить сведения о количестве беженцев – организации уведомили, что за отсутствием средств они не в состоянии вести регистрации, – между тем как в Гомельском уезде беженцев насчитывалось в мае месяце с. г. около 60.000 душ.

Из уездов поступают ходатайства об отпуске средств для взноса платы за нравоучение детей беженцев. Вопрос этот был на рассмотрении Губернского Совещания, [...] которое определило обратиться в Беженецкий Департамент с запросом: можно ли вообще рассчитывать на помощь учащимся, какова для Черниговской губернии выразится в ассигновании 150,000 руб. О чем просит Департамент уведомить Совещание в возможно непродолжительном времени.

Председатель Губернского Совещания

Губернский Староста

[Підпис]

Заведующий делами

[Підпис]

Делопроизводитель

[Підпис]

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 33, арк. 30 - 30 зв.

Документ № 249

**Витяг із Бюлетеня Інформаційного бюро МНЗтаДО
Української Держави за 2 грудня 1918 р.**

Київ, 2 грудня 1918 р.

Дитячий притулок. На Степанівській вул. № 7 міститься притулок, котрий перейшов від Тетянівського Комітету до біженецьк. Департаменту. Становище дітей в цьо-

му притулкові дуже скрутне: діти голодують і бігають по приватним помешканням за харчами. Санітарні умови неможливі. Бруд. Сміття. Білизна і постель брудна, сінники без соломи; серед дітей чухачка і хворі не відокремлені. Їжа недостаточна: м'яса і молока дітям не дають, діти не обуті і з приводу цього не можуть ходити до школи. На содержание одної дитини відпускається 2 карб. Щоденно. Біженецький Департамент не дбав щоб своєчасно забезпечити притулок паливом і тепер притулок купує паливо пудами (по 6 карб. 50 к.)

ЦДАВОУ, ф. 1035, оп. 1, спр. 22, арк. 64.

Документ № 250

**Наказ № 127 по біженецькому департаменту МВС Української Держави
щодо асигнування коштів на потреби дитячих притулків**

Київ, 7 грудня 1918 р.

Сім стверджується нижчевказана видача грошей:

Кому: Уповноваженому департаменту Старовойтенко-Блинову на видатки по утриманню дитячих захоронків бувшого «Юга Росії» 76363 крб.

Директор Департаменту
Ю.Старицький
Діловод

ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 3, спр. 11, арк. 64.

РЕЗЮМЕ

Жванко Любов Миколаївна. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914 – 1918 рр.). – Х.: ХНАМГ, 2010. – 360 с.

ISBN 978-966-695-133-8

Перша світова війна стала складним випробуванням для мільйонів пересічних громадян і особливо для людей, змушених залишити свої рідні місця. Біженство – одна з найбільш суперечливих гуманітарних проблем тогочасної влади Російської імперії.

Проведений історіографічний аналіз наявної літератури, дозволяє зробити висновок про відсутність наукової роботи, яка б подавала цілісну картину та комплексний аналіз піднятої у монографії проблеми. Концептуально новим є підхід до визначення хронології війни та біженства у поєднанні з революційними подіями в Україні 1917 – 1918 рр..

Упродовж 1914 – 1918 рр. на українських землях офіційну політику щодо біженців формували МВС Російської імперії та Особлива нарада з улаштування біженців, у часи Української революції – Крайова нарада у справах біженців та біженецький департамент секретарства внутрішніх справ Української Центральної Ради, а згодом – Міністерство внутрішніх справ УНР, і нарешті – біженецький департамент Української Держави. Центральна Рада серйозно звернулася до цієї проблеми восени 1917 р., коли стало зрозуміло, що Тимчасовий уряд всіляко чинить перешкоди її внутрішній політиці та і загалом стоїть на порозі свого політичного краху, ініційованого більшовиками.

Одночасна реевакуація значного числа населення, враховуючи, що в цей час розпочалося і повернення українських військовополонених із концентраційних таборів держав Четверного союзу, була досить складним завданням. Виконати його вдалося лише у тій частині, що стосувалася вивозу біженців-іноземців та повернення українців із західних країн. Реевакуація українців з Росії набула спонтанного і довготривалого характеру, що зумовлювалося не в останню чергу і внутрішньополітичною ситуацією у радянській Росії. Причому біженці ладні були терпляче чекати на відправку вже на кордоні в Україні, аніж потонути у вирі громадянської війни. Загалом же процес повернення біженців до своїх домівок у межах колишньої Російської імперії тривав до середини 20-х рр.

Запропонована монографія – перша у вітчизняній історіографії спроба комплексного аналізу біженства як соціального явища Великої війни 1914 – 1918 рр.. У книзі подано широке документальне тло вивчення проблеми біженства Першої світової війни в Україні, введено до наукового обігу значну кількість документів різного походження.

РЕЗЮМЕ

Жванко Любовь Николаевна. Беженство Первой мировой войны в Украине. Документы и материалы. (1914 – 1918 гг.). – Х.: ХНАГХ, 2010. – 360 с.

ISBN 978-966-695-133-8

Первая мировая война стала сложным испытанием для миллионов обычных граждан и особенно для людей, вынужденных оставить свои родные места. Беженство – одна из наиболее противоречивых гуманитарных проблем, с которой столкнулась власть Российской империи.

Проведенный историографический анализ имеющейся литературы, приводит к выводу об отсутствии научной работы, которая бы давала целостную картину и комплексный анализ поднятой в монографии проблемы. Концептуально новым стал подход к определению хронологии войны и беженства, включая сюда и революционные события в Украине 1917 – 1918 гг..

На протяжении 1914 – 1918 гг. на украинских землях официальную политику относительно беженцев формировали МВД Российской империи и Особое совещание по устройству беженцев, во время Украинской революции – Краевое совещание по делам беженцев и беженский департамент секретариата внутренних дел Украинской Центральной Рады, а впоследствии – Министерство внутренних дел УНР, и наконец – беженский департамент Украинской Державы. Центральная Рада серьезно обратился к этой проблеме осенью в 1917 г., когда стало понятно, что Временное правительство всячески препятствует ее внутренней политике, да и в целом стоит на пороге своего политического краха, инициирующего большевиками.

Одновременная реэвакуация значительного числа населения, учитывая, что в это время началось и возвращение украинских военнопленных из концентрационных лагерей государств Четверного союза, была достаточно сложным заданием. Выполнить его удалось лишь в той части, которая касалась вывоза беженцев-иностранцев и возвращения украинцев из западных стран. Реэвакуация украинцев из России приобрела спонтанный и долговременный характер, что предопределялось не в последнюю очередь и внутривнутриполитической ситуацией в советской России. Причем беженцы были готовы терпеливо ожидать отправления уже на границе в Украине, чем потонуть в вихре гражданской войны. В целом же процесс возвращения беженцев домой в пределах прежней Российской империи длился до середины 20-х гг.

Предложенная монография – первая в отечественной историографии попытка комплексного анализа беженства как социального явления в Украине во время Великой войны 1914 – 1918 гг. В книге впервые включено в научное обращение значительное количество документов разного происхождения, которые дадут возможность более основательно подойти к изучению этой проблемы.

SUMMARY

Zhvanko Lubov Mykolaivna. Refugeedom of the First World War in Ukraine. Documents and Materials. (1914 – 1918). – Kharkiv: KNAME, 2010. – 360 p.

ISBN 978-966-695-133-8

The First World War was difficult time for million citizens and especially for people who had to leave their home cities. The refugee process became one of the biggest discordant social problems for modern Russian Empire government.

Have made historical analyzing of the literature we made conclusion about absent of work which can give the whole reflection and complex analyze the problem raised in the monograph. Conceptual new thing is the war and the refugee process chronology and combine revolution events of 1917 – 1918.

During 1914 – 1918 of the Russian Empire and Spatial Refugee Council worked with refugees. During the Ukrainian Revolution Krayov Refugee Council and Refugee Department of Ukrainian Central Council Home Office worked with refugees. Sometime later UNR Home Office and at the last Refugee Department of Ukraine worked with refugees. The Central Council tried to decide this problem in 1917 when it was clear the Temporary Government over laughed to its domestic policy and stood at the beginning of its policy crash initiated by Bolsheviks.

That time the other evacuation of the biggest part of population was very difficult task. Besides that, Ukrainian prisoners of war came back from concentration camps of the 4-the Union countries. The evacuation task was done just as for foreign refugees removing and coming back Ukrainian people from the west countries. Evacuation of Ukrainian people back from Russia was spontaneous and prolonged. It was the result of Soviet Russia domestic policy. Besides that, refugees were ready to wait on the Ukrainian boundary instant of to live at the Civil War. In general refugees returning to their homes within Russia was till the middle of 20-s.

This monograph is the first try in Ukrainian history to analyze the refugee process in complex like a social event of the war 1914 – 1918. There is a wide documental base of discovering the refugee process problem in 1914 – 1918 in Ukraine. A lot of documents are analyzed in this book.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Авдіївка, 93
Австрія, 112, 291
Австро-Угорщина, 76, 93, 112, 291, 301, 311
Алатирський повіт, 266
Алчевськ, 56
Америка, 43
Анатольїв, 102
Архангельська губернія, 207
Астрадамівка, 266
Архангельська губернія, 142, 154, 236, 207

Б

Базалія, 129
Балта, 242
Баранів, 102
Барановичі, 129, 130
Бархачев, 266
Баси, 96, 314, 327
Батумі, 314
Бахмутський повіт, 43
Бельський повіт, 95, 125
Бендзінський повіт, 95
Бердичів, 78, 175, 254
Бердянськ, 88
Бердянський повіт, 88, 109
Бесарабія, 50, 177, 207, 214, 231
Белград, 96, 112
Бирзула, 175
Біла Церка, 175, 179
Білгород, 93, 197, 314
Білгородський повіт, 92
Білорусь, 36, 97, 101-102, 305, 317
Білосток, 20
Білоцерківська волость, 223
Бобруйськ, 160
Богодухів, 58, 139
Богополь, 242
Бориспіль, 37

Боснія, 135
Брест-Литовський, 27, 64, 291, 293-294
Бржезшеський повіт, 95
Броди, 91, 98
Брянськ, 167-168, 197
Буковина, 35-36, 64, 70, 73, 76, 83, 98, 135, 155, 231, 276, 289, 300, 318

В

Валка, 184
Валки, 44, 210
Валківський повіт, 57, 86, 210, 274
Валуйки, 320
Валуйський повіт, 86, 320
Вапнярка, 175, 242
Варшава, 293, 295, 298-299
Варшавська губернія, 36, 50, 81, 94, 155, 161-162, 201, 215
Васильківський повіт, 48
Великобританія, 8
Венден, 184
Верхні Жари, 160
Верхньодніпровський повіт, 43
Віленська губернія, 49
Вінниця, 12, 17, 34, 135, 157, 208
Вітебська губернія, 50, 207
Влодавський повіт, 95, 266
Вовчанськ, 142,
Вовчанський повіт, 37, 90
Волинська губернія, 12, 35-37, 40-41, 44, 50, 62, 69, 74-76, 81, 84, 88, 91, 95, 97, 103, 108, 203, 211, 275, 279, 316, 318, 327, 339
Волинський повіт, 103-104
Волинь, 9, 29, 31, 36-37, 42, 60, 61, 63, 75, 86, 89, 92, 98, 100, 104, 105, 146, 224, 230, 287, 326, 328, 330, 331
Волноваха, 93
Вологодська губернія, 162, 207
Володимир, 129
Володимир-Волинський повіт, 104, 329

- Володимирська губернія, 207
Волочиськ, 97, 327
Ворожба, 58, 314, 317
Вороніж, 167, 176
Воронізька губернія, 38, 107, 176, 177, 207, 231
Вяземський повіт, 125,
Вятська губернія, 162, 207
- Г
- Гадяцький повіт, 125
Гадяч, 268
Гайворонський повіт, 92
Гайсинський повіт, 63, 242
Галичина, 9, 22, 31, 34-36, 60, 64, 70, 73, 76-77, 79, 83, 88, 127-128, 131, 135, 155, 231, 275, 276, 287, 289, 292, 294-296, 300
Глухів, 123-124, 132
Глухівський повіт, 131
Гобужський повіт, 125
Голоби, 101, 103
Гомель, 96, 98, 179, 197, 317, 327, 332
Гомельський повіт, 131
Городець, 102
Горошинська волость, 223
Гуси, 266
Гусятин, 98
- Г
- Гродненська губернія, 95, 137, 154, 172, 215
Гродненщина, 36
- Д
- Далмація, 35
Дебальцеве, 58, 93
Долгинцеве, 314
Долинська, 96
Дубненський повіт, 89, 104, 330
Дубно, 99, 129, 330
Духошинський повіт, 125
- Е
- Естляндська губернія, 95, 207, 215
- Є
- Євпаторія, 209
- Європа, 8
Єкатеринодар, 33, 86
Єлисаветград, 175
- Ж
- Житковичі, 197,
Житомир, 42, 58, 61, 91, 100-101, 209, 211, 218, 223-224, 228, 230, 239, 256, 264-265, 326-328, 330
Житомирський повіт, 75
Жмеринка, 175, 242
- З
- Заворталівка, 37
Закавказзя, 39, 206
Збараж, 98
Звенигородка, 44
Звягенському повіт, 89
Здолбунів, 98, 131
Зіньків, 37
Зіньківський повіт, 125, 238
Зміїв, 189, 252
Знам'янка, 93, 175
- І
- Ізюм, 93
Ізюмський повіт, 37
Іловайске, 314
Істрія, 35
- К
- Казань, 109, 319, 325
Казанська губернія, 162, 207
Калинівка, 242
Калишська губернія, 50, 81, 94, 163, 215
Калузька губернія, 125, 207, 277
Кам'янець-Подільський, 42, 89, 101, 129
Камінська, станиця, 265
Камчатська область, 206
Кам'янецький повіт, 88
Канів, 37, 176
Катеринослав, 41, 42, 44, 50, 103, 132, 160, 172, 176, 231-234, 252, 261, 267, 288, 310-311, 314, 327
Катеринославська губернія, 28, 29, 31, 36-39, 41, 44, 49, 58, 62, 125, 135, 172, 176,

- 185-187, 197, 206-207, 214, 231, 233, 257, 267, 280, 296, 318, 323
Катеринославський повіт, 43
Келецька губернія, 80-81, 95, 162, 215
Киверці, 98
Києнка, 160
Київ, 41, 42, 44, 71, 80, 87, 96-98, 101, 124, 127, 135, 146, 159-160, 167, 176-177, 179, 182, 185, 204, 242, 263-267, 271-273, 275, 277-280, 288, 290-293, 295-303, 305-308, 311, 314-317, 319, 321-323, 325, 327-328, 331-333
Київська губернія, 38, 41, 47-48, 50, 62, 62, 69, 71-75, 79, 81, 88, 96, 108, 127, 129, 135, 155, 158-159, 164, 177, 179, 196, 217, 231, 235, 242, 254, 275, 282, 283, 296
Київщина, 29, 37
Клевань, 197-198
Клесове, 102, 197
Кобеляки, 44
Кобеляцький повіт, 125, 269
Ковель, 85, 87, 91, 98, 100-101, 308
Ковельський повіт, 95, 326, 329
Ковенська губернія, 95, 137
Ков'яги, 58
Козель, 160
Козятин, 159, 175, 197
Колпита, 160,
Комишанка, 37
Конотоп, 58, 317
Константиноградський повіт, 37
Кореневе, 96, 317, 328-329
Корець, 102
Користовка, 157
Коростень, 197
Коростишев, 176
Коростов, 102
Корчаківка, 37
Костромська губернія, 125, 162, 207
Костянтиноград, 37
Краснокутськ, 188
Кременець, 129
Кременецький повіт, 89, 329
Кременчук, 37, 254, 329
Кривин, 175, 197
Крим, 185, 319, 332
Кролевець, 128
Куп'янський повіт, 86, 107, 161
Куп'янськ, 161, 314
Курляндська губернія, 50, 95, 137, 215, 274
Курськ, 167, 176
Курська губернія, 37-38, 197, 207, 231
- Л**
- Лабунь, 266
Ладижичі, 160
Ласький повіт, 95
Латвія, 82
Лебединський повіт, 36, 57
Летичів, 73, 276
Литва, 42, 327
Ліфляндська губернія, 95, 207
Лодзинський повіт, 95
Лозова, 37, 93, 96, 314
Ломжинська губернія, 36, 50, 81, 94
Лохвиця, 268, 308
Лохвицький повіт, 90, 308
Лубенський повіт, 89, 320, 322
Лубни, 320, 322
Луганськ, 58
Лунінець, 96, 98
Луцький повіт, 89, 164
Луцьк, 98, 129
Люблін, 129
Люблінська губернія, 36, 81, 95, 162, 214
Люблінський повіт, 43
Люботин, 58
Ляховець, 129
- М**
- Маневичі, 94, 95, 98, 102, 311
Маріуполь, 257
Мелітопольська округа, 323
Маріупольський повіт, 43
Мечибилово, 37
Миколаїв, 86, 88, 101, 125, 231, 323, 330
Миргород, 37, 44
-

Миргородський повіт, 125, 269
Миропіль, 102
Міллерове, 314
Мінськ, 101, 120
Мінська губернія, 50, 120, 167, 172, 177, 207
Мітава, 242-243
Могилів, 129, 270
Могилів-Подільський, 94-95
Могилівська губернія, 50, 207
Москва, 19, 39, 49, 65, 68-69, 105, 109, 132-133, 147-149, 155-156, 169, 172, 174, 184-185, 197, 206-207, 244, 266-267
Московська губернія, 207

Н

Навоз, 160
Нова Ушица, 129
Недригайлів, 37
Несвіч, 164
Нижегородська губернія, 162, 207
Ніжин, 146, 153, 156, 175, 181,
Ніжинський повіт, 156, 181-182
Нікітовка, 96
Німеччина, 43, 64, 79-80, 85, 91-93, 97, 103, 112, 294-295
Новгородська губернія, 207
Новоаврамівська волость, 223
Новомосковськ, 149
Новомосковський повіт, 43, 252

О

Область Війська Донського, 176, 185, 207, 265
Одеса, 41, 47, 68, 70-71, 75, 172, 174-175, 212, 245, 259, 261-263, 267-268, 296-297, 314, 323
Олександрівськ, 224
Олександрівський повіт, 44
Оловівка, 106, 328
Олонецка губернія, 162, 207
Ольшани, 37
Орел, 108
Оренбурзька губернія, 207, 280
Оржиця, 211

Орловська губернія, 162, 197, 206-207, 277
Орша, 100
Охтирка, 37, 251
Охтирський повіт, 38, 86, 227

П

Павлоград, 93
Павлоградський повіт, 44
Паришев, 160
Пенза, 172, 197
Пензенська губернія, 162, 207
Переяславський повіт, 269
Пермська губернія, 207
Петроград, 6, 68-69, 113-114, 120, 122-126, 132, 135, 137, 143-144, 147, 149, 160, 162, 168, 170, 172, 174, 176, 184-185, 192-193, 199-200, 205-206, 213-214, 219, 224, 228-229, 234, 244-245, 249, 257-259, 261-262, 265, 267, 274, 282, 283
Петроградська губернія, 50, 207, 215
Петроківська губернія, 81
Пирятин, 37
Кавказ, 98, 109
Плоцька губернія, 81, 215
Повурськ, 101-102
Поділля, 29, 42, 79, 93, 102, 287, 294
Подільська губернія, 12, 13, 35-37, 41, 44, 47, 50, 62-64, 69, 74-75, 81, 84, 88, 96-97, 108, 130, 134-135, 137, 155, 158, 177, 214, 231, 242, 275, 277, 279, 296, 301, 322-323
Полісся, 37, 98
Пологи, 314
Полонне, 102
Полтава, 96, 99, 176, 237-239, 246, 250, 256, 268-269, 314, 327
Полтавська губернія, 31, 36-38, 41-42, 48, 50, 53, 59, 62, 74-75, 81, 88-89, 93-94, 96-98, 108, 124-125, 128, 131, 163, 170, 176, 210-211, 213, 217, 222, 227, 249, 253-254, 259-260, 268, 279, 308, 318, 320, 322
Полтавщина, 37, 42, 63, 92
Польща, 20, 40, 76, 82-83, 85, 91-92, 97, 101-102, 121, 207, 293, 296

Поті, 314

Почінки, 98

Прибалтійські губернії (Прибалтійські володіння), 42, 60, 97, 102, 191, 314

Приходченкове, 37

Проскурів, 129

Псков, 241

Псковська губернія, 241

П'ятихатки, 58, 207

Р

Равський повіт, 95

Радивилів, 98

Радомська губернія, 81

Ракитне, 102

Рига, 100, 184, 191

Рильськ, 99

Рильський повіт, 92

Рівне, 86, 91, 99, 101-103, 131, 159, 175, 198, 317, 322

Річиця, 279

Роганська волость, 241

Рожище, 98, 191

Роздільна, 175

Рокитнянська волость, 223

Роменський повіт, 125

Ромни, 268

Ромодан, 96, 318

Російська імперія, 8-9, 11, 18, 20-25, 27-29, 32, 34-36, 38-44, 46, 50, 52, 54-55, 58, 60-64, 66, 69, 71, 73, 79, 83-84, 90-91, 107, 109-110, 112-113, 124, 132, 137, 192, 206, 219, 257, 292, 334, 335

Росія, 8-9, 13, 17, 19-20, 22, 25, 27-28, 34, 38, 45, 47, 52, 60, 62, 64-67, 70-72, 74, 80, 82, 91-93, 104-107, 109, 112, 116, 119, 122-125, 128, 131, 135, 147, 150, 155, 199-200, 206-207, 212, 218, 244, 260, 263, 265-266, 282, 293, 296, 315, 317, 320, 331, 333-335

Рославльський повіт, 125

Ростов, 86, 175, 314, 331

Румунія, 42, 83, 271, 300

Рязанська губернія, 207

С

Самара, 176

Самарська губернія, 125, 163, 176, 207

Саратов, 109, 179

Саратовська губернія, 176, 207

Сарни, 50, 102, 199, 214

Сахалінська область, 206

Севастополь, 50, 208, 218-219, 231

Седлецька губернія, 95

Семенівська волость, 223

Сибір, 277

Симбірська губернія, 207, 266

Синельникове, 93, 96

Сімферополь, 42, 95, 176, 189, 209, 226, 331

Славута, 102, 197

Слобідка, 175

Слов'янськ, 96, 241, 251, 314

Слов'яносербський повіт, 43

Смоленська губернія, 50, 125, 206, 215

Сморозин, 93

Старобільський повіт, 57

Старокостянтинівський повіт, 89

Стецьківка, 37

Сувацька губернія, 36, 50, 81, 95

Суджа, 37

Суджацький повіт, 92

Сульські Хутори, 37

Суми, 208-209, 252, 314

Сумським повіт, 37

Східна Пруссія, 22

Т

Таврійська губернія, 41, 93, 135, 176, 185-187, 197, 207, 214, 219, 231, 310, 312

Таврійська округа, 88, 279

Таганрог, 94-95

Талалаївська волость, 156

Тамбовська губернія, 162, 207

Тарнополь, 129

Тверська губернія, 162, 207

Теофіполь, 129

Троїцьк, 280

Тульська губернія, 197, 207

Туркестан, 40
Турно, гмина, 266

У

Угнин, 266
Україна, 8, 10, 12, 16, 21, 25-31, 35, 37, 40-42, 44-45, 47, 50, 57-58, 60, 62, 64-66, 69-70, 73, 76-82, 85, 89-92, 94-103, 106, 109
Українська Держава, 11, 21, 23, 28, 78, 84, 87-88, 90-92, 94, 97, 99, 101, 105-106, 108
Українська Народна Республіка, 11, 65, 79-82, 291, 294-295, 298-301
Уфимська губернія, 163, 207

Ф

Фастів, 175
Феодосія, 208
Фінляндія, 40
Франція, 8

Х

Хабне, 175
Хаджибейский лиман, 262, 268
Харків, 38, 41-42, 45, 62, 65, 87, 96, 98, 103, 117, 119-121, 123, 129, 134, 139, 153, 158-159, 163, 165, 168, 176, 185, 187, 189-192, 212, 231-232, 237-238, 240-244, 246-247, 251-252, 267, 270-271, 273-274, 279, 282-283, 291, 302, 305, 308-309, 311-312, 314, 317, 319, 326-327, 329, 331
Харківська губернія, 28, 31, 36-38, 40-42, 48-49, 53, 56-58, 62, 64, 74-75, 81, 88, 92-93, 95-98, 106-108, 142, 154, 161-164, 176-177, 197, 207, 210, 231, 236, 251, 257, 259-260, 267, 270, 274, 279, 296, 311-312, 314, 320, 323, 328-329, 331
Харківський повіт, 241
Харківщина, 29, 37, 39-40, 45, 48, 59, 62, 74, 86, 88, 90, 92, 98-99, 273, 287
Херсон, 271
Херсонська губернія, 36-37, 41, 48, 50, 62, 64, 68, 74-75, 81, 88, 93, 96-98, 108, 135, 141, 158, 206-207, 214, 231, 258, 279, 296, 312, 323

Херсонський повіт, 68
Херсонщина, 92
Ходорков, 175
Холм, 129
Холмська губернія, 266
Холмська округа, 108
Холмщина, 86, 98, 108, 214, 231, 265-266, 279-280, 289, 322
Хорватія, 35
Хорол, 125, 222, 249-250, 260
Хорольська волость, 223
Хорольський повіт, 222, 249, 260, 269
Хотинський повіт, 88

Ч

Ченстохов, 95
Черкаси, 36
Чернігів, 119, 160, 178-181, 253, 332
Чернігівська губернія, 28, 36, 41, 53, 62, 69, 74-75, 88, 97, 108-109, 127-128, 131, 135, 146, 153, 155-156, 160, 163, 176-177, 180-181, 196, 207, 231, 275, 279, 296, 317, 332
Чернігівщина, 92
Чоповичі, 176
Чорнобиль, 160, 175
Чорторійськ, 102
Чугуїв, 188, 252

Ш

Шепетівка, 197
Шухтанове, 314

Ю

Юнаковка, 37
Юхновський повіт, 125

Я

Якутська область, 206
Ялта, 231
Ямпіль, 129
Ярославська губернія, 162, 207
Ясинувата, 58, 93, 310, 314

ПЕРЕЛІК ДОКУМЕНТІВ

- № 1.** Маніфест імператора Російської імперії Миколи II до своїх підданих про вступ у війну з Німеччиною. Санкт-Петербург, 20 липня 1914 р.
- № 2.** Витяг зі Статуту Товариства допомоги бідним сім'ям поляків, які беруть участь у війні, бідному польському населенню, постраждалому від воєнних дій. Петроград, 26 серпня 1914 р.
- № 3.** Положення про Комітет її Імператорського Високості Великої княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій. Петроград, 14 вересня 1914 р.
- № 4.** Витяг зі звіту комісії з надання допомоги постраждалим від війни при Попечительстві про бідних римо-католицького сповідання в Харкові станом на 1 жовтня 1914 р. Харків, 1 жовтня 1914 р.
- № 5.** Витяг зі звернення Чернігівського губернатора І.І.Стерлигова до населення Чернігівської губернії про необхідність пожертвувань для постраждалих від воєнних дій. Чернігів, 13 жовтня 1914 р.
- № 6.** Лист голови правління Харківського губернського відділення Тетянинського комітету В.В.Акишева настоятелю Харківської римо-католицької церкви ксьондзу Секлюцькому щодо організації кухликового збору на користь біженців. Харків, 15 листопада 1914 р.
- № 7.** Витяг зі звернення управляючого Могилівською римо-католицькою архієпархією єпископа І.Ципляка до духовенства про необхідність допомоги постраждалим від війни. Харків, 15 листопада 1914 р.
- № 8.** Лист голови правління Харківського губернського відділення Тетянинського комітету В.В.Акишева до настоятеля Харківської римо-католицької церкви ксьондза Секлюцького щодо проведення збору пожертвувань для потреб населення Привіслянського краю. Харків, 15 листопада 1914 р.
- № 9.** Повідомлення про відкриття Подільського відділення Тетянинського комітету, опублікованого в газеті «Подолія». Кам'янець - Подільський, 3 грудня 1914 р.
- № 10.** Лист правління Харківського губернського відділення Тетянинського комітету до Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії щодо можливості працевлаштування біженців. Харків, 31 січня 1915 р.
- № 11.** Подяка Великої княжни Тетяни Миколаївни Глухівському повітовому земському зібранню за пожертви постраждалим від воєнних дій, Петроград, 11 лютого 1915 р.
- № 12.** Витяг із циркуляра Штабу Київського військового округу до Полтавського губернатора О.К.Багговута щодо виселення жителів з окупованих територій. Київ, 12 лютого 1915 р.
- № 13.** Витяг із листа Голови Тетянинського комітету О.Б.Нейдгара до архієпископа Харківського та Охтирського Антонія щодо організації у всіх церквах Російської імперії благодійних зборів на користь біженців. Петроград, 5 березня 1915 р.
- № 14.** Витяг із циркуляра департаменту поліції МВС Бессарабському губернатору про перелік місцевостей, які не перебува-

ють у зоні дії фронтів. Петроград, 18 березня 1915 р.

№ 15. Замітка «Біженці євреї в Миколаєві», опублікована в газеті «Южная Россия». Миколаїв, 29 березня 1915 р.

№ 16. Звернення голови Тетянинського комітету О.Б.Нейдгарта до архієпископа Харківського Антонія щодо організації благодійного збору на користь біженців. Петроград, 31 березня 1915 р.

№ 17. Витяг із циркуляра попечителя Київського навчального округу Міністерства народної освіти до начальників середніх навчальних закладів та директорів народних училищ Київської, Полтавської та Чернігівської губернії щодо надання допомоги біженцям з Галичини. Київ, 17 травня 1915 р.

№ 18. Донесення директора Кролевецької гімназії до попечителя Київського навчального округу щодо організації Комітету допомоги біженцям з Галичини. М. Кролевець Чернігівської губ., 18 травня 1915 р.

№ 19. Витяг зі статті «Лохвицязоренным окраинам», опублікованої в газеті «Лохвицкое слово». М. Лохвиця Полтавської губ., 29 травня 1915 р.

№ 20. Повідомлення управління Петроградського градоначальника до канцелярії Харківського губернського присутствія у справах товариств про відкриття у Харкові «Товариства допомоги бідним сім'ям поляків». Харків, 5 червня 1915 р.

№ 21. Витяг із телеграми головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту генерала О.О.Мавріна до начальників Київського та Мінського округів, Волинського, Подільського і Холмського губернаторів щодо виселення

місцевих жителів із окупованих територій. М. Барановичі Ставка, 8 червня 1915 р.

№ 22. Витяг із телеграми головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту генерала О.О.Мавріна до Головного начальника Київського округу, Волинського та Подільського губернаторів щодо виселення біженців з прифронтової зони. М. Барановичі Ставка, 19 червня 1915 р.

№ 23. Подяка полтавського губернатора О.К.Багговута лохвицькому міському голові за організацію благодійного збору для Тетянинського комітету опублікована в газеті «Лохвицкое слово». М. Лохвиця Полтавської губ., 3 липня 1915 р.

№ 24. Доповідь «До питання щодо опіки біженців з Галичини в Глухівському повіті», виголошена представником Глухівської повітової земської управи на засіданні надзвичайної сесії Глухівського повітового земського зібрання Чернігівської губернії. М. Глухів Чернігівської губ., 5 липня 1915 р.

№ 25. Замітка «Беженцы-славяне», опублікована в «Екатеринославской земской газете». Катеринослав, 7 липня 1915 р.

№ 26. Витяг із циркуляра департаменту поліції МВС Російської імперії до губернаторів та градоначальників щодо розселення підданих ворожих держав. Петроград, 10 липня 1915 р.

№ 27. Повідомлення про організацію допомоги біженцям у Катеринославі, опубліковане в «Екатеринославской земской газете». Катеринослав, 14 липня 1915 р.

№ 28. Рапорт пристава 5-ої дільниці неодмінному членові Харківського губернського правління Г.Троїцькому про прибуття

до Харкова біженців. Харків, 19 липня 1915 р.

№ 29. Витяг зі статті «Устроение беженцев», опублікованої в газеті «Юго-Западный край». М. Вінниця Подільської губ., 22 липня 1915 р.

№ 30. Повідомлення про діяльність Київського товариства для надання допомоги населенню Півдня Росії, постраждалому від воєнних дій у Києві, опубліковане в газеті «Юго-Западный край». М. Вінниця Подільської губ., 24 липня 1915 р.

№ 31. Наказ міністра внутрішніх справ Російської імперії М.Б.Щербатова Головуповноваженим з влаштування біженців Північно-Західного і Південно-Західного фронту. Петроград, 24 липня 1915 р.

№ 32. Витяг із Пояснювальної записки до законопроектів про біженців, поданої міністром внутрішніх справ на розгляд Державної Думи Російської імперії. Петроград, 5 серпня 1915 р.

№ 33. Замітка «Про застосування праці біженців російськoпідданих», опублікована в газеті «Горнозаводское дело». Харків, 8 серпня 1915 р.

№ 34. Витяг із листа архієпископа Харківського Антонія до Харківського губернатора М.В.Протасьєва щодо готовності монастирів єпархії прийняти біженців. Харків, 13 серпня 1915 р.

№ 35. Стаття «Допомога біженцям», опублікована в «Екатеринославской земской газете». М. Маріуполь Катеринославська губ., 14 серпня 1915 р.

№ 36. Витяг зі звернення Олександрівського повітового комітету Херсонської губернії з опіки біженців до населення повіту

про надання допомоги знедоленим біженцям. М. Олександрівськ Херсонської губ., 21 серпня 1915 р.

№ 37. Витяг із статті «Загальні збори з надання допомоги біженцям у Вовчанському повіті Харківської губернії», опублікованої в газеті «Волчанский земский листок». М. Вовчанськ Харківської губ., 14 серпня 1915 р.

№ 38. Витяг зі циркуляра міністра внутрішніх справ до губернаторів та градоначальників щодо розробки проїзних документів для біженців. Петроград, 21 серпня 1915 р.

№ 39. Витяг із циркуляра міністра внутрішніх справ М.Б.Щербатова до губернаторів про вжиття заходів з надання допомоги біженцям в сільській місцевості. Петроград, 22 серпня 1915 р.

№ 40. Витяг із ухвал засідання представників громадськості та міської влади Києва під керівництвом головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту О.О. Маврніна з вирішення проблем біженців, опубліковане в газеті «Неженец». М.Ніжин Чернігівської губ., 22 серпня 1915 р.

№ 41. Витяг зі статті «На Волині», опублікованої в газеті «Неженец». М. Ніжин Чернігівської губернії, 29 серпня 1915 р.

№ 42. Про утворення і завдання Всеросійського земського союзу та Всеросійського союзу міст. Витяг із книги М.Д.Загряцкова «Всероссийский Земский Союз (Общие принципы организации и юридическая природа)» (Пг., 1915 р.). Петроград, 1915 р.

№ 43. Витяги із Закону та Положення про забезпечення потреб біженців. Петроград, 30 серпня 1915 р.

№ 44. Повідомлення чергового по управлінню служби руху Південної залізниці Харківському губернатору про прибуття до Харкова біженців – ризьких робітників. Харків, 30 серпня 1915 р.

№ 45. Вірш «Помагайте біженцям!», опублікований в газеті «Неженец». М. Ніжин Чернігівської губ., 5 вересня 1915 р.

№ 46. Повідомлення про прибуття біженців до Вовчанського повіту Харківської губернії, опубліковане в газеті «Волчанський земський листок». М. Вовчанськ Харківської губ., 5 вересня 1915 р.

№ 47. Витяг зі Статуту Московського товариства допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалому від війни. Москва, 7 вересня 1915 р.

№ 48. Повідомлення про організацію допомоги біженцям селянами Ніжинського повіту Чернігівської губернії, опубліковане в газеті «Неженец». М. Ніжин Чернігівської губ., 12 – 19 вересня 1915 р.

№ 49. Витяг зі статті «Сім вагонів дітей», опублікованої в газеті «Юго-Западный край». Вінниця, 13 вересня 1915 р.

№ 50. Витяг із прохання представників громадськості Харкова до Харківського губернатора М.В.Протасєва про надання дозволу на реєстрацію «Товариства для надання допомоги малоросійському населенню, постраждалому від воєнних дій». Харків, 15 вересня 1915 р.

№ 51. Витяг із протоколу № 6 засідання членів експедиції Комітету Південно-Західного фронту ВЗС з питань організації переправи біженців через Дніпро та Прип'ять. М. Чорнобиль Київської губ., 17 вересня 1915 р.

№ 52. Лист заступника голови Тетянинського комітету В.В.Нікітіна до голови ВСМ М.В. Челнокова щодо відкриття Центрального Всеросійського Бюро з реєстрації біженців. Петроград, 19 вересня 1915 р.

№ 53. Рапорт заступника голови Куп'янської повітової управи Д.Струменка до Харківського губернатора М.В.Протасєва про дозвіл залучити місцеве населення до перевезень біженців. М. Куп'янськ Харківської губ., 24 вересня 1915 р.

№54. Наказ міністра внутрішніх справ головуповноваженим з влаштування біженців всередині імперії, затверджений Міністерством внутрішніх справ 29 вересня 1915 р. та районної діяльності головуповноважених. Петроград, 29 вересня 1915 р.

№ 55. Лист Харківського губернатора М.В.Протасєва до міністра внутрішніх справ М.Б. Щербатова щодо проблем руху біженців територією Харківської губернії. Харків, вересень 1915 р.

№ 56. Лист священика К.Войни, співробітника Київського розподільчого пункту для біженців, до Комітету ВЗС з проханням надати йому статус священика-місіонера. Київ, 30 вересня 1915 р.

№ 57. Витяг із засідання особливої наради при управлінні справами Харківського По-районного комітету з урегулювання перевезень масових вантажів залізницями. Про перевезення біженців. Харків, 6 жовтня 1915 р.

№ 58. Лист Харківського відділення Литовського товариства з надання допомоги постраждалим від війни до Харківського губернатора з повідомленням про початок його роботи у Харкові. Харків, 7 жовтня 1915 р.

- № 59.** Лист голови Тетянинського комітету О.Б.Нейдгарта до голови ВЗС князя Г.Є.Львова щодо відкриття Центрального Всеросійського Бюро з реєстрації біженців. Петроград, 12 жовтня 1915 р.
- № 60.** Витяг із відношення департаменту залізничних справ Міністерства фінансів до управляючого справами Особливої наради з влаштування біженців щодо видачі проїзних документів біженцям. Петроград, 15 жовтня 1915 р.
- № 61.** Лист голови Тетянинського комітету О.Б.Нейдгарта до його Полтавського губернського відділення щодо організації майбутнього з'їзду представників відділень комітету. Петроград, 28 жовтня 1915 р.
- № 62.** Матеріали про прибуття біженців до Катеринослава, опубліковані в рубриці «Біженці» газети «Приднепровский край». Катеринослав, 26 – 28 жовтня 1915 р.
- № 63.** Витяг із Наказу міністра внутрішніх справ М.Б.Щербатова уповноваженим з влаштування біженців всередині імперії. Петроград, 29 жовтня 1915 р.
- № 64.** Про появу біженства. Витяг із книги «Книга о войне» (Пг., 1915). Петроград, 1915 р.
- № 65.** Замітка «Литовський комітет», опублікована в газеті «Югобеженець». Одеса, 1 листопада 1915 р.
- № 66.** Список уповноважених на залізницях, трактах і в тилкових губерніях організації «Південнобіженець» («Югобеженець»). Одеса, 1 листопада 1915 р.
- № 67.** Циркуляр відділу з влаштування біженців МВС до губернаторів щодо посадовців, уповноважених видавати проїзні документи біженцям. Петроград, 2 листопада 1915 р.
- № 68.** Дані про діяльність відділу допомоги біженцям при комітетові Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу. Київ, 4 листопада 1915 р.
- № 69.** Витяг із протоколу засідання Чернігівського губернського комітету ВЗС. Про надання допомоги біженцям. Чернігів, 17 листопада 1915 р.
- № 70.** Витяг із ухвал наради лікарів та санітарної виконавчої комісії міста Одеси. Організація допомоги біженцям. Одеса, 19 листопада 1915 р.
- № 71.** Подяка біженців за турботу місцевим діячам, опублікована в газеті «Черниговское слово». Чернігів, 22 листопада 1915 р.
- № 72.** Доповідь представника Ніжинської землевпорядної комісії Ніжинському повітовому земському комітету про продовольче забезпечення біженців у Ніжинському повіті Чернігівської губернії. М. Ніжин Чернігівської губ., 26 листопада 1915 р.
- № 73.** Лист міністра внутрішніх справ О.М.Хвостова до голови Тетянинського комітету О.Б.Нейдгарта щодо постановки справи реєстрації біженців. Петроград, 29 листопада 1915 р.
- № 74.** Витяг із доповіді голови комісії щодо задоволення духовних потреб біженців А.Ф.Коні до Особливої наради з влаштування біженців. Петроград, 30 листопада 1915 р.
- № 75.** Лист голови Комісії щодо задоволення духовних потреб біженців А.Ф.Коні до голови Тетянинського Комітету О.Б.Нейдгарта. Петроград, 30 листопада 1915 р.

№ 76. Витяги з матеріалів Харківського обласного з'їзду Всеросійського союзу міст з питань евакуації та влаштування біженців, про історію скликання та склад делегатів з'їзду. Харків, 29 листопада – 1 грудня 1915 р.

№ 77. Витяг із доповіді «Життя біженців-латишів у Харкові», виголошеної представником Харківської латиської організації М.С.Румнеком на Харківському обласному з'їзді Всеросійського союзу міст з питань евакуації та влаштування біженців. Харків, 29 листопада – 1 грудня 1915 р.

№ 78. Пільговий тариф № 117 – 1915 р. щодо перевезення біженців залізницями, затверджений Загальним Тарифним З'їздом. Петроград, 1 грудня 1915 р.

№ 79. Витяг із циркуляра МВС до губернаторів щодо участі в організації допомоги біженцям посадовців сільських волосних установ. Петроград, 14 грудня 1915 р.

№ 80. Витяг зі звіту та статистичні таблиці щодо евакуації біженців залізницями і гужовими шляхами, підготовлений статистиком Комітету Південно-Західного фронту ВЗС Івченком. Зима 1915 р.

№ 81. Витяг із листа голови ВЗС князя Г.Є.Львова до міністра внутрішніх справ О.М.Хвостова стосовно проблем реєстрації біженців. Петроград, 18 грудня 1915 р.

№ 82. Реєстрація біженців у Всеросійських земському і міському союзах. Петроград, грудень 1915 р.

№ 83. Завдання агентів-провідників в організації допомоги біженцям та німцям-колоністам на території Волинської губернії. Грудень, 1915 р.

№ 84. Циркуляр відділу з влаштування

біженців МВС до губернаторів, градоначальників і уповноважених з влаштування біженців щодо перевезення біженців та інвентарю. Петроград, 15 грудня 1915 р.

№ 85. Повідомлення про організацію кухликового збору для біженців в Херсонській губернії. М. Олександрівськ Херсонської губ., 18 грудня 1915 р.

№ 86. Витяг із попередніх відомостей про кількість біженців у Російській імперії (крім Закавказзя) за даними губернаторів. 20 грудня 1915 р.

№ 87. Замітка про збір коштів для біженців, опублікована в газеті «Юго-западный край». Вінниця, 25 грудня 1915 р.

№ 88. Повідомлення про фінансові проблеми Феодосійської повітової земської управи у справі опіки біженців, опубліковане в газеті «Крымский вестник». Севастополь, 5 січня 1916 р.

№ 89. Витяг зі статті «Біженці-караїми», опублікована у газеті «Крымский вестник». Севастополь, 6 січня 1916 р.

№ 90. Замітка «Зерно для беженцев», опублікована в газеті «Жизнь Волыни». Житомир, 8 січня 1916 р.

№ 91. Повідомлення про відкриття школи для дітей польських біженців, опубліковане в газеті «Крымский вестник». Севастополь, 8 січня 1916 р.

№ 92. Лист предводителя дворянства Лубенського повіту Полтавської губернії до голови Полтавського губернського відділення Тетянинського комітету щодо заходів з нагоди святкування дня покровительки Великої княжни Тетяни Миколаївни. М. Лубни Полтавської губ., 17 січня 1916 р.

- № 93.** Лист предводителя дворянства Валківського повіту Харківської губернії Дублянського до Харківського губернатора П.М. Масальського щодо участі посадовців сільських установ Валківського повіту в організації допомоги біженцям. М. Валки Харківської губ., 18 січня 1916 р.
- № 94.** Замітка про встановлення місячної норми харчової допомоги осілим біженцям у Волинській губернії, опублікована в газеті «Жизнь Волыни». Житомир, 20 січня 1916 р.
- № 95.** Повідомлення про збір пожертв учнями Оржицької церковно-приходської школи на користь дітей-біженців, опубліковане у часописі «Полтавские епархиальные ведомости». М. Оржиця Полтавської губ., січень 1916 р.
- № 96.** Замітка про прибуття до Одеси голупуповноваженого у справах біженців М.П. Урусова, опублікована в газеті «Ведомости Одесского градоначальства». Одеса, 5 лютого 1916 р.
- № 97.** Заява Комітету Московського Товариства допомоги населенню Південних губерній Росії до Харківського губернатора про утворення в Харкові його місцевої комісії. Харків, 9 лютого 1916 р.
- № 98.** Лист голови Тетянинського комітету О.Б. Нейдгарта до Полтавського губернатора Р.Г. Моллова щодо складання списків для заохочення діячів відділення комітету. Петроград, 11 лютого 1916 р.
- № 99.** Витяг із Керівних положень з влаштування біженців. Петроград, 2 березня 1916 р.
- № 100.** Лист інспектора народних училищ 16-го району Київського навчального округу до Полтавського губернського відділення Тетянинського комітету щодо заміщення вчительських вакансій учнями-біженцями. 11 березня 1916 р.
- № 101.** Подяка Великої княжни Тетяни Миколаївни Балаклавському дамському гуртку за організацію благодійного збору для постраждалих від війни. Севастополь, 16 березня 1916 р.
- № 102.** Стаття «Залучення біженців до польових робіт», опублікована в газеті «Жизнь Волыни». Житомир, 13 березня 1916 р.
- № 103.** Повідомлення про дозвіл руху біженців для влаштування на роботу, опубліковане в газеті «Крымский вестник». Севастополь, 22 березня 1916 р.
- № 104.** Витяг із циркуляра МВС Російської імперії до губернаторів щодо тлумачення окремих статей «Керівних положень з влаштування біженців». Петроград, 4 квітня 1916 р.
- № 105.** Кількість біженців у Хорольському повіті Полтавської губернії станом на 5 квітня 1916 р. М. Хорол Полтавської губ., 5 квітня 1916 р.
- № 106.** Замітка «Санаторій для хворих дітей біженців», опублікована в газеті «Жизнь Волыни». Житомир, 19 квітня 1916 р.
- № 107.** Витяг із повідомлення про діяльність ремісничих класів для дітей-біженців на Волині, опубліковане в газеті «Жизнь Волыни». Житомир, 24 травня 1916 р.
- № 108.** Витяг зі списку нагороджених діячів українських відділень Тетянинського комітету з нагоди дня народження Великої

княжни Тетяни Миколаївни. Петроград, 29 травня 1916 р.

№ 109. Повідомлення про відкриття бюро праці для біженців, опубліковане в газеті «Лохвицкое слово». М. Лохвиця Полтавської губ., 3 червня 1916 р.

№ 110. Замітки про опіку біженців у Житомирі, опубліковані в газеті «Жизнь Волини». Житомир, 5 червня 1916 р.

№ 111. Витяг із керівних вказівок голови Тетянинського комітету О.Б.Нейдгарта до губернських відділень щодо організації їх роботи. Петроград, 7 червня 1916 р.

№ 112. Витяг зі звернення Волинського губернатора П.В.Скаржинського до біженців від 5 червня 1916 р. про неможливість їх повернення додому на Волинь. Житомир, 10 червня 1916 р.

№ 113. Витяг зі статуту Харківського Товариства з надання допомоги малоросійському населенню, постраждалому від воєнних дій. Харків, 13 липня 1916 р.

№ 114. Матеріали про поїздку голови Тетянинського комітету О.Б.Нейдгарта до Катеринослава, опубліковані в «Известиях Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны». Катеринослав, липень 1916 р.

№ 115. Витяг зі статті «Катеринославський єпархіальний комітет з влаштування побуту біженців», опублікованої в «Известиях Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны». Катеринослав, 1 серпня 1916 р.

№ 116. Доповідь відділу з влаштування біженців МВС на засіданні Особливої наради з влаштування біженців щодо зміни

деяких статей «Керівних положень з влаштування біженців». Петроград, 1 серпня 1916 р.

№ 117. Матеріали про діяльність Київського губернського відділення Тетянинського комітету, опубліковані в «Известиях Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны». Київ, 1 серпня 1916 р.

№ 118. Витяг зі статті Н.Алексєєвої «На допомогу розореним братам», опублікована в газеті «Волчанский земский листок». М. Вовчанськ Харківської губ. 15 серпня 1916 р.

№ 119. Витяг зі статті «Про необхідність припинення переселення біженців в Донецький басейн», опублікованої в газеті «Горнозаводское дело». Харків, 8 вересня 1916 р.

№ 120. Лист завідувача справами Полтавського губернського комітету з надання допомоги біженцям І.П.Логінова до губернського відділення Тетянинського комітету з проханням взяти на своє фінансування заклади допомоги біженцям. Полтава, 10 вересня 1916 р.

№ 121. Витяг із пояснення до кошторису Харківського комітету з надання допомоги біженцям-латишам за квітень-червень 1916 р. Харків, 20 вересня 1916 р.

№ 122. Лист директора Олександрівського реального училища до Полтавського відділення Тетянинського комітету з приводу виділення коштів для забезпечення гарячих сніданків для учнів-біженців. Полтава 22 вересня 1916 р.

№ 123. Витяг зі статті «Кошторис на опікування біженців», опублікованої в газеті

«Жизнь Волыни». Житомир, 27 вересня 1916 р.

№ 124. Листи біженок до Харківського губернатора М.Л.Оболенського з приводу їх скрутного становища. Харків, червень – жовтень 1916 р.

№ 125. Телеграми Подільського губернатора М'якініна до Київського губернського відділення ВЗС щодо організації пунктів харчування для румунських біженців. Кам'янець-Подільський, 20 жовтня 1916 р.

№ 126. Скарга Анлізи Крольман, латиської біженки з Мітави, до Харківського губернатора М.Л.Оболенського з приводу свого скрутного становища. Харків, жовтень 1916 р.

№ 127. Лист Московського товариства допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалих від війни, до професора М.Ф.Сумцова щодо публікації заклику в харківській пресі надавати пожертви біженцям-землякам. Москва, 24 жовтня 1916 р.

№ 128. Витяг із циркуляра голови Тетянинського комітету О.Б.Нейдгардта до місцевих органів у справах біженців щодо збору даних про кількість біженців та направлення їх до Особливого відділу Комітету Центрального Всеросійського Бюро з розшуку і реєстрації біженців. Петроград, 31 жовтня 1916 р.

№ 129. Замітка про організацію збору пожертв для біженців в Одесі, опублікована в газеті «Ведомости Одесского градоначальства». Одеса, 2 листопада 1916 р.

№ 130. Дані про діяльність Полтавського Центрального Бюро праці протягом 17 травня-15 листопада 1916 р. Полтава, друга половина листопада 1916 р.

№ 131. Лист Харківського міського голови Д.І.Багалія до Великої княжни Тетяни Миколаївни щодо відкриття шкіл для дітей-біженців у Харкові. Харків, друга половина листопада 1916 р.

№ 132. Витяг із листа голови Тетянинського комітету О.Б.Нейдгарта до його Полтавського відділення щодо обліку медичних закладів, які надають допомогу біженцям. Петроград, 19 листопада 1916 р.

№ 133. Лист управляючого справами Особливої наради з влаштування біженців до Харківського губернатора щодо збору даних про кількість в губернії притулків для біженців. Петроград, 22 листопада 1916 р.

№ 134. Листування голови Хорольської повітової земської управи з головою Полтавського відділення Тетянинського комітету з приводу нагородження І.М. Димського за роботу в Хорольському «Бюро біженців». М. Хорол Полтавської губ., 2 грудня 1916 р.

№ 135. Список притулків, які перебували у підпорядкуванні Харківського губернського єврейського комітету допомоги жертвам війни. Харків, грудень 1916 р.

№ 136. Список єврейських шкіл для дітей біженців-євреїв, які перебували у підпорядкуванні Харківського губернського єврейського комітету допомоги жертвам війни. Харків, грудень 1916 р.

№ 137. Лист Харківського голови Д.І.Багалія до харківського губернатора щодо виділення коштів на допомогу біженцям. Харків, січень 1917 р.

№ 138. Стаття «Біженці-румуні в Катеринославі», опублікована в херсонській газеті «Родной край». Херсон, 12 січня 1917 р.

- № 139.** Замітка про видачу обідів біженцям, опублікована в «Черниговской земской газете». Чернігів, 20 січня 1917 р.
- № 140.** Протокол засідання Кременчуцької повітової земської управи щодо виділення приміщень для румунських біженців. М. Кременчук Полтавської губ., 24 січня 1917 р.
- № 141.** Замітка «Становище біженців», опублікована в газеті «Южное слово». М. Бердичів Київської губ., 3 лютого 1917 р.
- № 142.** Журнал № 3 засідань Кременчуцької повітової земської управи щодо надання допомоги румунським біженцям. М. Кременчук Полтавської губ., 8 лютого 1917 р.
- № 143.** Витяг із листа товариша голови Полтавського губернського відділення Тетянинського комітету М.Герценвица до Тетянинського комітету з приводу організації віспощеплення серед біженців. Полтава, 9 лютого 1917 р.
- № 144.** Витяг зі статті «Повернення біженців», опублікованої в газеті «Вольнь». Житомир, 9 лютого 1917 р.
- № 145.** Витяг із листа управляючого справами відділу з влаштування біженців МВС Російської імперії Булгакова до Харківського губернатора щодо фінансування біженецьких організацій Харківської губернії. Петроград, 17 лютого 1917 р.
- № 146.** Замітка «Допомога румунам-біженцям», опублікована в газеті «Мариупольская жизнь». М. Маріуполь Катеринославської губ., 19 лютого 1917 р.
- № 147.** Лист Головуючого в Особливій нараді з влаштування біженців до Харківського губернатора А.І.Келеповського щодо влаштування у Петрограді у квітні 1917 р. Всеросійської виставки про біженців. Петроград, 19 лютого 1917 р.
- № 148.** Витяг із подяки попечителя Одеського навчального округу інспектору Бериміщень для румунських біженців. М. славського вищого початкового училища Херсонської губернії за організацію збору коштів для сербських дітей-біженців. Одеса, 5 січня – 22 лютого 1917 р.
- № 149.** Витяг із доповіді кредитної Комісії Особливої Наради з влаштування біженців щодо фінансування канцелярій у справах біженців Полтавської та Харківської губернії. Петроград, весна 1917 р.
- № 150.** Витяг із листа предводителя дворянства Хорольського повіту до голови Полтавського губернського відділення Тетянинського комітету щодо відкриття його Хорольського повітового відділення. М. Хорол Полтавської губ., 6 березня 1917 р.
- № 151.** Телеграма Вовчанського повітового комісара В.Г.Колокольцева до Голови Ради Міністрів Росії князя Г.Є.Львова щодо критичного стану біженців у повіті. М. Вовчанськ Харківської губ., 17 березня 1917 р.
- № 152.** Замітка «Допомога біженцям», опублікована в газеті «Приднепровский край». Катеринослав, 18 березня 1917 р.
- № 153.** Витяг із циркуляра Тетянинського комітету до своїх відділень щодо організації лікування біженців на одеських лиманах у 1917 р. Петроград, 21 березня 1917 р.
- № 154.** Витяг із Правил залучення біженців до сільськогосподарських робіт, схвалених Особливою нарадою з влаштування біженців. Петроград, 29 березня 1917 р.

№ 155. Замітка «Збори біженців-селян», опублікована в газеті «Маленькие одесские новости». Одеса, 5 квітня 1917 р.

№ 156. Замітка «Комісар у справах біженців», опублікована в газеті «Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта». Київ, 9 – 16 квітня 1917 р.

№ 157. Повідомлення про повернення біженців до своїх домівок, опубліковані в газеті «Трудовая Волянь» протягом квітня – червня 1917 р. Житомир, 28 квітня – 10 червня 1917 р.

№ 158. Повідомлення управляючого справами Особливої наради з влаштування біженців МВС Тимчасового уряду Росії Булгакова до Харківського губернського комісара про виділення коштів для надання допомоги біженцям. Петроград, весна 1917 р.

№ 159. Листи українських біженців з Холмщини до Української Центральної Ради, опубліковані у часописі «Вісти Української Центральної Ради». Київ, травень 1917 р.

№ 160. Стаття «З'їзд з питання біженців», опублікована в газеті «Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта». Київ, 6 травня 1917 р.

№ 161. Циркулярне розпорядження Особливої наради з влаштування біженців до губернських комісарів Тимчасового Уряду, громадських градоначальників, громадських і національних комітетів допомоги біженцям щодо збільшення продовольчої допомоги біженцям. Петроград, 10 травня 1917 р.

№ 162. Телеграма товариша голови Полтавського губернського відділення Тетянин-

ського комітету М.Герценвица до повітових відділень Тетянинського комітету щодо організації лікування біженців на одеських лиманах у 1917 р. Полтава, 11 червня 1917 р.

№ 163. Звернення Полтавського губернського комісара С.Іваненка до громадських комітетів допомоги біженцям щодо організації реєстрації біженців. Полтава, 13 червня 1917 р.

№ 164. Стаття «Допомога біженцям», опублікована в газеті «Южная мысль». Одеса, 17 червня 1917 р.

№ 165. Стаття «В очікуванні біженців», опублікована в газеті «Полтавский день». Полтава, 21 липня 1917 р.

№ 166. Лист відділу допомоги біженцям Харківської губернської земської управи до Харківського губернського комісара щодо неможливості видачі біженцям разової грошової допомоги. Харків, 25 липня 1917 р.

№ 167. Телеграма генерал-квартирмейстера Ставки Верховного Головнокомандувача О.С.Лукомського до товариша генерального секретаря секретарства внутрішніх справ П.Д.Понятенка щодо запровадження посади комісарів УЦР щодо біженців на Південно-Західному фронті. Могилів, 27 липня 1917 р.

№ 168. Лист уповноваженого ЦОК у Харківській губернії до Харківського губернського правління щодо недофінансування утримання польських біженців. Харків, 1 серпня 1917 р.

№ 169. Замітка «Евакуація румун до Херсона», опублікована в газеті «Родной край». Херсон, 19 серпня 1917 р.

№ 170. Витяг зі статті «У Виконавчому Комітеті Київської окружної наради у справах біженців», опублікованої в газеті «Бюллетень Комітета Юго-Западного фронту». Київ, 11 вересня 1917 р.

№ 171. Витяг зі статті «Київське відділення Комітету для надання допомоги постраждалим від воєнних дій (Колишній Тетянинський Комітет)», опублікованої в газеті «Бюллетень Комітета Юго-Западного фронту». Київ, 13 вересня 1917 р.

№ 172. Витяг із повідомлення «Про литовську школу», опублікованого в газеті «Бюллетень Комітета Юго-Западного фронту». Київ, 26 вересня 1917 р.

№ 173. Лист уповноваженого Латиського Центрального комітету до губернського комісара Харківщини з приводу скрутного стану біженців-латишів. Харків, 29 вересня 1917 р.

№ 174. Лист генерального секретаря внутрішніх справ до Харківського губернського комісара С.П.Тимошенка щодо збору статистичних даних про біженців. Київ, 2 жовтня 1917 р.

№ 175. Витяг із протоколу № 1 засідання Народи у справах біженців під головуванням Товариша Генерального секретаря І. Красковського. Київ, 5 жовтня 1917 р.

№ 176. Витяг зі статті «Перспективи біженців (3 Київської окружної про біженців наради)», опублікованої в газеті «Бюллетень Комітета Юго-Западного фронту». Київ, 11 жовтня 1917 р.

№ 177. Витяг зі статті «Про медичні установи», опублікованої в газеті «Бюллетень Комітета Юго-Западного фронту». Київ, 20 жовтня 1917 р.

№ 178. Правління Харківського губернського об'єднаного комітету з влаштування біженців, обраний на засіданні Комітету 29 жовтня 1917 р. Харків, 29 жовтня 1917 р.

№ 179. Кошторис утримання губернських нарад у справах біженців на останню чверть 1917 р. Київ, осінь 1917 р.

№ 180. Витяг із протоколу засідання Виконавчого комітету Крайової наради у справах біженців. Київ, 2 листопада 1917 р.

№ 181. Список службовців та посадові оклади відділу з надання допомоги біженцям Харківського губернського присутствія. Харків, 7 листопада 1917 р.

№ 182. Звернення Харківського губернського комісара до біженців губернії. Харків, 24 листопада 1917 р.

№ 183. Витяг із Протоколу пленарного засідання Крайової Народи у справах біженців. Київ, 27 – 28 листопада 1917 р.

№ 184. Лист директора рейкопрокатного залізобробного і механічного заводу до директора Південноросійського Дніпровського товариства про оплату праці біженців, які працювали охоронцями військовополонених. Катеринослав, 11 грудня 1917 р.

№ 185. Телеграма Генерального секретарства міжнародних справ до української делегації в Брест-Литовську щодо проблеми повернення заложників та колишніх адміністративно висланих. Київ, 26 грудня 1917 р.

№ 186. Витяг із Постанови Української Центральної Ради про затвердження «Тимчасових правил управління справами допомоги біженцям на території України». Київ, 28 грудня 1917 р.

- №187.** Витяг із протоколу № 12 засідання Виконавчого комітету Крайової наради у справах біженців. Київ, 30 грудня 1917 р.
- № 188.** Витяг із телеграми директора канцелярії Генерального Секретарства міжнародних справ К.Лоського до голови української делегації В.О.Голубовича на переговорах у Брест-Литовську щодо повернення додому іноземних біженців. Київ, 5 січня 1918 р.
- № 189.** Постанова виконуючого обов'язки Харківського губернського комісара про розподіл коштів колишнього губернського комітету допомоги біженцям. Харків, перша половина січня 1918 р.
- № 190.** Витяг із протоколу засідання комісії при Генеральнім секретарстві міжнародних справ у справі перетину лінії фронту біженцями, виселенцями та заручниками. Київ, 12 січня 1918 р.
- № 191.** Витяг із протоколу засідання Виконавчого комітету Крайової наради у справах біженців. Київ, 16 січня 1918 р.
- № 192.** Телеграма генерального секретаря міжнародних справ О.Я.Шульгіна до генерального секретаря В.О.Голубовича щодо сприяння у відрядженні до Польщі польських представників у справах біженців. Київ, січень 1918 р.
- № 193.** Лист консультанта у справах біженців на переговорах у Брест-Литовську С. Москалевського до голови української мирної делегації. Брест-Литовськ, 2 лютого (20 січня) 1918 р.
- № 194.** Витяг із доповіді консультанта у справах біженців на переговорах у Брест-Литовську С. Москалевського про доцільність негайної реєвакації біженців із України. Брест-Литовськ, 2 березня 1918 р.
- № 195.** Витяг зі звернення Одеської міської наради з влаштування біженців до Української Центральної Ради з приводу виділення коштів для утримання біженців. Одеса, 14 березня 1918 р.
- № 196.** Витяг із положень, ухвалених Шо-сейною підкомісією біженецького департаменту МВС УНР щодо організації руху біженців у межах України. Київ, 14 березня 1918 р.
- № 197.** Лист голови Центрального польського комітету повернення на Батьківщину до міністра закордонних справ Української Народної Республіки щодо сприяння у виїзді делегації його представників до Польщі для врегулювання проблеми реєвакації польських біженців. Київ, після 14 березня 1918 р.
- № 198.** Лист виконувача обов'язків міністра закордонних справ УНР М. Любинського до німецького посла барона А.Ф. фон Мумма щодо врегулювання справи повернення біженців додому. Київ, 26 березня 1918 р.
- № 199.** Витяг із Пояснювальної записки до законопроекту про реєвакацію біженців. Київ, орієнтовно березень – початок квітня 1918 р.
- № 200.** Витяг із Постанови Ради Народних Міністрів УНР про затвердження плану реєвакації біженців. Київ, 8 квітня 1918 р.
- № 201.** Витяг із «Вісника Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки». Київ, 11 квітня 1918 р.
- № 202.** Лист біженецького департаменту МВС УНР до Міністерства Закордонних

справ щодо можливості повернення додому 5 тисяч біженців. Київ, 17 квітня 1918 р.

№ 203. Лист біженецького департаменту МВС УНР до голови Подільської губернської наради у справах біженців про збір статистичних даних про біженців та розміри грошової їх допомоги. Київ, 19 квітня 1918 р.

№ 204. Структура та функції біженецького департаменту Міністерства внутрішніх справ Української Держави. Київ, травень 1918 р.

№ 205. Лист правління Харківського об'єднаного комітету допомоги біженцям до Харківського губернського старости П.І.Заліського щодо необхідності розпорядження про невиселення біженців із квартир. Харків, 7 травня 1918 р.

№ 206. Список урядовців біженського департаменту Міністерства внутрішніх справ Української Держави. Київ, 9 травня 1918 р.

№ 207. Доповідна записка директора біженецького департаменту Ю.М. Старицького до міністра внутрішніх справ Ф.А. Лизогуба щодо утворення білоруської біженської організації. Київ, 31 травня 1918 р.

№ 208. Розпорядження Харківського губернського старости П.І.Заліського до повітових старост щодо невиселення біженців із квартир. Харків, 3 червня 1918 р.

№ 209. Витяг із протоколу засідання Виконавчого комітету Крайової наради у справах біженців. Київ, 4 червня 1918 р.

№ 210. Витяг із протоколу засідання білоруських громадських діячів з питання утворення Білоруського комітету допомо-

ги жертвам війни. Київ, 11 червня 1918 р.

№ 211. Повідомлення про засідання міжвідомчої комісії у справах біженців, опубліковане в «Робітничій газеті». Київ, 21 червня 1918 р.

№ 212. Звернення Лохвицького повітового старости П.Ярмака до населення повіту щодо заборони виселення біженців з тимчасового житла. М. Лохвиця Полтавської губ., 21 червня 1918 р.

№ 213. Повідомлення голови Харківського порайонного комітету з регулювання масових перевезень залізницями до Харківського губернського комітету з забезпечення біженців щодо врегулювання перевезень біженців залізницями Української Держави. Харків, 24 червня 1918 р.

№ 214. Витяги із ухвал наради при Харківському порайонному комітеті, пов'язаних з організацією перевезень біженців залізницями Української Держави. Харків, 26 червня 1918 р.

№ 215. Замітка про прибуття біженців до Одеси, опублікована в газеті «Одесские новости». Одеса, 27 червня 1918 р.

№ 216. Повідомлення про огляд директором біженецького департаменту Ю.М. Старицьким пунктів надання допомоги біженцям, опубліковане в газеті «Вісник Одеси». Одеса, 29 червня 1918 р.

№ 217. Розпорядження німецького командування щодо повернення додому біженців німецької національності, опубліковане в газеті «Молодая Украина». Одеса, 29 червня 1918 р.

№ 218. Постанова Ради Міністрів Української Держави про асигнування з Держав-

ної скарбниці 216.363 крб. для утримання дитячих притулків Українського Комітету допомоги жертвам війни. Київ, червень 1918 р.

№ 219. Порівняльна таблиця цін на основні продукти харчування у місті Рівному протягом квітня – червня 1918 р. Рівне, червень 1918 р.

№ 220. Телеграма міністра продовольства до Волинського губернського продовольчого комітету з приводу постачання біженців продуктами харчування. Київ, 2 липня 1918 р.

№ 221. Телеграма Харківського губернського старости П.І.Заліського до біженецького департаменту МВС про скупчення на станції Коренева 3 тисяч біженців. Харків, 8 липня 1918 р.

№ 222. Витяг із протоколу засідання Виконавчого комітету Крайової наради у справах біженців. Київ, 11 липня 1918 р.

№ 223. Повідомлення Харківського губернського старости П.І.Заліського до біженецького департаменту МВС про організацію в Харкові пункту харчування для біженців. Харків, 14 липня 1918 р.

№ 224. Прохання директора біженського департаменту Ю.М.Старицького до Міністра внутрішніх справ Української Держави І.О.Кістяківського щодо виділення коштів для українських біженців, які тимчасово мешкали в Казані. Київ, 20 липня 1918 р.

№ 225. Повідомлення про організацію щеплення біженців проти віспи, опубліковані в газеті «Лубенський голос». М. Лубни Полтавської губ., 20 – 24 липня 1918 р.

№ 226. Телеграми Валуйського повітового

старости Ждановича та начальника Генерального Штабу до Харківського губернського старости Л.М.Турчанинова щодо переправлення в Україну біженців з Росії. М. Валуйки Харківської губ., 28 липня 1918 р.

№ 227. Накази про призначення та звільнення по біженецькому департаменту Міністерства внутрішніх справ Української Держави, опубліковані в газеті «Державний Вісник». Київ, 13 серпня 1918 р.

№ 228. Оголошення Лубенської повітової земської управи про складання списків біженців для відправки їх додому, опубліковане в газеті «Лубенський голос». М. Лубни Полтавської губ., 6 серпня 1918 р.

№ 229. Доповідь директора біженецького департаменту Ю.М.Старицького міністру внутрішніх справ І.О.Кістяківському щодо проблеми виділення коштів для біженців на Холмщині. Київ, 16 серпня 1918 р.

№ 230. Розпорядження директора біженецького департаменту Ю.М.Старицького про необхідність збору статистичних даних щодо кількості організацій, які опікувалися біженцями у Подільській губернії. Київ, 22 серпня 1918 р.

№ 231. Положення та проект тимчасових штатів департаменту у справах біженців Української Держави. Київ, 22 серпня 1918 р.

№ 232. Доповідна записка директора біженецького департаменту Ю.М.Старицького до міністра внутрішніх справ щодо виділення коштів для біженців. Київ, серпень 1918 р.

№ 233. Лист виконувача обов'язків голови Харківського порайонного Комітету з ре-

гулювання масових перевезень вантажів залізницями Прокоф'єва до Харківського губернського старостати щодо виділення для потреб біженецького департаменту приміщення на станції Харків-Південно-Східний. Харків, 2 вересня 1918 р.

№ 234. Замітки про становище біженців на Волині, опубліковані у «Волинській газеті». Житомир, 3 вересня 1918 р.

№ 235. Замітка «Повернення біженців у Польщу й Литву», опублікована у «Волинській газеті». Житомир, 6 вересня 1918 р.

№ 236. Повідомлення про встановлення маршрутів руху біженців, які перебували в Таганрозі, опубліковане в газеті «Придніпровський край». Катеринослав, 10 вересня 1918 р.

№ 237. Телеграма голови об'єднаної наради біженецьких організацій Гомеля до директора біженецького департаменту Ю.М.Старицького щодо прискорення виділення коштів для біженців. Гомель, 13 вересня 1918 р.

№ 238. Витяг із Бюлетеня Інформаційного Бюро МНЗтаДО Української Держави за 19 вересня 1918 р. Київ, 19 вересня 1918 р.

№ 239. Замітка «Допомога біженцям», опублікована у «Волинській газеті». Житомир, 19 вересня 1918 р.

№ 240. Умови перебування біженців у таборі містечка Кореневе Харківської губернії. Київ, вересень 1918 р.

№ 241. Стаття «Становище біженців на Волині», опублікована у «Волинській газеті». Житомир, 27 вересня 1918 р.

№ 242. Повідомлення про напад більшо-

виків на біженців на станції Кореневе Харківської губернії, опубліковане в газеті «Придніпровський голос». М. Кременчук Полтавської губ., 2 жовтня 1918 р.

№ 243. Заява голови Латиського комітету допомоги біженцям-латишам до отамана Миколаєва Е. Л. де-Бонді щодо джерела фінансування комітету. Миколаїв, 2 жовтня 1918 р.

№ 244. Телеграма міського отамана Одеси В.А.Мустафіна до біженецького департаменту МВС щодо скрутного становища біженців. Одеса, 22 жовтня 1918 р.

№ 245. Витяг зі статті «Становище зруйнованих повітів», опублікованої у «Волинській газеті». Житомир, 31 жовтня 1918 р.

№ 246. Циркуляр Харківського губернського старости С.О.Шидловського до повітових старост щодо заборони перетину українського кордону біженцям із Росії. Харків, 5 листопада 1918 р.

№ 247. Доповідь директора біженецького департаменту Ю.М.Старицького до міністра внутрішніх справ щодо виділення коштів на відрядження уповноважених у справах біженців за кордон. Київ, 13 листопада 1918 р.

№ 248. Витяг із листа Чернігівської губернської наради по влаштуванню біженців до біженецького департаменту МВС щодо збору даних про кількість біженців та виділення коштів для оплати навчання дітей-біженців. Чернігів, 14 листопада 1918 р.

№ 249. Витяг із Бюлетеня Інформаційного бюро МНЗтаДО Української Держави за 2 грудня 1918 р. Київ, 2 грудня 1918 р.

№ 250. Наказ № 127 по біженецькому де-

Перелік документів

партаменту МВС Української Держави
щодо асигнування коштів на потреби дитячих притулків. Київ, 7 грудня 1918 р.

Наукове видання

ЖВАНКО Любов Миколаївна

**БІЖЕНСТВО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ.
ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ
(1914 – 1918 РР.)**

Монографія

Друкується в авторській редакції

Комп'ютерне верстання та макет *Л.М. Жванко*

Коректор *О.В. Кір'янова*

Підп. до друку 20.10.2009 Формат 60x90 1/16.
Гарнітура Times New Roman. Друк на ризографі.
Ум. друк. арк. 18. Наклад 300 пр. Зам. № 5556

Видавець і виготовлювач:

Харківська національна академія міського господарства,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rektorat@ksame.kharkov.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 731 від 19.12.2001

Любов Миколаївна Жванко,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
і культурології Харківської Національної академії
міського господарства, дослідниця історії біженства
Першої світової війни, соціальних процесів доби
Гетьманату П. П. Скоропадського. Авторка монографії
«Соціальні виміри Української Держави
(квітень – грудень 1918 р.)» (2007).
Має понад 40 публікацій у вітчизняних та зарубіжних
виданнях. Нагороджена Дипломом Управління
Верховного комісара ООН у справах біженців (2003),
Грамотою Державного комітету України
у справах національностей та міграції (2003).
Член Російської Асоціації істориків
Першої світової війни.
e-mail refugees2007@mail.ru

ISBN 978-966-695-133-8

9 789666 951338